

KULTURA SJEĆANJA: 1945.

Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti

KULTURA SJEĆANJA: 1945.

Biblioteka **SREDNJI PUT**
(13. knjiga)

Nakladnik
Disput, Zagreb

Za nakladnika
Josip Pandurić

Fotografija na naslovnici
Pobjednička parada partizanske vojske
na središnjem zagrebačkom trgu, proljeće 1945.

Recenzenti
Zdenko Radelić
Nenad Zakošek

Lektura
Jasmina Han

Likovno oblikovanje naslovnice
Goran Grčić

Grafička priprema
Disput

Tisak
Feroproms, Zagreb

Godina i mjesec objavljivanja
2009, studeni

CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 721504

ISBN 978-953-260-105-3

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Knjiga je objavljena u suradnji s
Friedrich Ebert Stiftung – uredom u Banjoj Luci.

SADRŽAJ

Predgovor

- 1945. godina: nagovještaj nade, posljedice i podijeljena sjećanja**
(Sulejman Bosto, Tihomir Cipek) 7

POLITIKE PROŠLOSTI

- Sulejman Bosto
Pitanje krivnje – između moralnog univerzalizma i ideologije 15
- Ivo Komšić
Komunizam i nacionalna svijest na kraju
Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji 29
- Senadin Musabegović
Mit o pobjedi kao mit o revoluciji 37
- Renata Jambrešić Kirin
Rodni aspekti socijalističke politike pamćenja
Drugoga svjetskog rata 59
- Gordana Đerić
Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja:
jugoslovenski slučaj 83
- Đorđe Pavićević
Zajednice pamćenja i režimi pamćenja:
ka odgovornom pamćenju 93
- Goran Gretić
Politički naturalizam kao razaranje subjekta 107

STUDIJE SLUČAJA

- Šaćir Filandra
Lica i naličja bosanske varijante komunizma – bošnjački slučaj 119
- Lidija Merenik
Kultura zaborava
Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945.
i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta Josipa Broza Tita 127
- Enver Kazaz
Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata
Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja 141
- Tihomir Cipek
Sjećanje na 1945: čuvanje i brisanje
O snazi obiteljskih narativa 155
- Vjeran Pavlaković
Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009. 167
- Vladimir Geiger
Žrtvoslovi/poimenični popisi hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću 195

UDŽBENICI POVIJESTI I HISTORIOGRAFIJA

- Stjepan Matković
**Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske
o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih** 211
- Snježana Koren
Nastava povijesti između historije i pamćenja
Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini 239
- Dubravka Stojanović
“Godina okupacije”
Slika “1945” u srpskim udžbenicima istorije 265
- autorima 275

1945. GODINA: NAGOVJEŠTAJ NADE, POSLJEDICE I PODIJELJENA SJEĆANJA

Predgovor

Evociranje povijesnog događaja kao što je 1945. godina – kao godina epohalnog prijeloma i obrata u modernoj povijesti čovječanstva, kao godina poraza fašizma i nacionalsocijalizma koji su, uz staljinizam, stekli dijabolični ugled najbrutalnijih i najkrvavijih totalitarnih poredaka u ljudskoj povijesti, kako u pogledu zastrašujućeg broja žrtava tako i u pogledu modernosti sredstava industrije smrti, u pogledu načina izvršenja masovnih zločina te s obzirom na motive i ideologije koje su ih vodile – to evociranje daleko nadilazi gestu običajne ritualne komemoracije ili arhivarsko listanje suhih dokumenata i izvora u “znanstvenoj rutini” historičara-istraživača. Tema 1945. živa je i danas ne samo zbog svoje relativne historijske blizine nego i zbog svog epohalnog značenja te, ponajprije, zahvaljujući svojim *učincima* i još živom *djelovanju* na evropsku i svjetsku povijest kao i na forme i sadržaje povijesnog pamćenja sve do danas. Ta godina – kao kraj II. svjetskog rata, kao godina *poraza* dvaju totalitarizama i ujedno *pobjede* ostatka čovječanstva (ili, rečeno egzaktnijim rječnikom političke i vojne povijesti: godina pobjede “saveznika”) – promatrana iz perspektive spoznaja što ih otvaraju teorije sjećanja i teorije kulturā pamćenja nije petrificirani historijski faktum, gola historijska “činjenica” među bezbrojnim drugima i zatvorena u голу dokumentarnu faktografiju, depotencirana na голу prošlost. U horizontu živog povijesnog vremena (koje je, takoreći, plastično, koje ne teče pravocrtno i mirno, nego oscilira i prema naprijed i prema nazad, ponire da bi ponovo “alogično” izbilo u drugim povijesnim i društvenim konstalacijama) povijesna zbivanja djeluju, takoreći, na dugi rok, u interakciji s oblikotvornim i/ili razornim ljudskim djelovanjima ili djelima. Ako je to tako, onda i 1945. godina takoreći “živi” i djeluje, otvoreno ili prikriveno, na (samo)spoznaje današnjih naraštaja i društava, na njihovo (samo)tumačenje, na vrednosne predodžbe, političke projekte, političke izbore, interese i akcije. 1945. godina javlja se istovremeno kao vrednosni izvor, kao iskustvo koje oblikuje današnje normativne zahtjeve društava i pojedinaca, koje oblikuje različita očekivanja (zavisno od toga koje je iskustvo stečeno te godine: od toga koje je i čije gubitke ili dobitke kraj II. svjetskog rata donio do toga jesu li

moralna univerzalistička očekivanja i obećanja svjetske slobode, pravde i mira kompromitirana u novim svjetskim bitkama za moć). Ta godina – kao rijetko koji drugi “epohalni datum” svjetske povijesti – ima dakle formativnu snagu i za današnje društvene i životne prakse, bilo u figuri evokacije ideala moralnog univerzalizma i obećanja nade, bilo u formi resantimana koji djeluju u obliku desnog političkog ili svjetonazornog radikalizma ili u formi drugih ideoloških stilizacija (sa suprotnim predznakom). Naravno, tematiziranje 1945. godine iz perspektive teorije i kulture sjećanja (čiji su uvidi u našem projektu do sada testirani na konkretnom historijskom materijalu i u konkretnom političko-kulturnom povijesnom kontekstu, to jest, na prijelomnim godinama 20. stoljeća: 1918. i 1941.) – to tematiziranje operira s temeljnom pretpostavkom o (kako vanjskoj tako i unutarnjoj) kauzalnoj povezanosti i kontinuitetu ovih prijelomnih godina u političkoj i kulturnoj regionalnoj povijesti naroda na tlu bivših Jugoslavija s evropskom poviješću.

Tako i 1945. u sebi sažima prethodne etape parcijalnih (zajedničkih?) povijesti i ujedno determinira tokove i profile potonjih iskustava i akcija, konflikata ili suradnje, te njihove praktičnopolitičke ili kulturno-memorijalne prerade i/ili tradiranja, kao i njihove kulturne i političke operacionalizacije.

U osnovi dakle stoji bazična slika 1945. u kojoj su se u radikalnom obliku – nakon poraza fašizma – izrazile i razotkrile

... crte jedne epohe koja je “izumila” plinske komore i totalni rat, državno provedeni genocid i logore smrti, pranje mozga, sistem državne sigurnosti i panoptički nadzor cijelog stanovništva. To (20. – S. B.) stoljeće “proizvelo” je više palih vojnika, više likvidiranih građana, ubijenih civila i prognanih manjina, više mučenih, poniženih, izgladnelih i smrznutih, više političkih zatvorenika i izbjeglica, nego što se do tada moglo samo i zamisliti. Fenomene nasilja i barbarstva određuju signali epohe. Od Horkheimera i Adorna do Baudrillarda, od Heideggera do Foucaulta i Derridaa, totalitarne crte su se ukopale u strukturu dijagnoze vremena...¹

Na toj pozadini 1945. godina ima status prijelomne točke – “preokreta ka boljem, ka obuzdavanju onih barbarskih snaga koje su u Njemačkoj izbile iz tla same civilizacije”² U tom je smislu 1945. bila horizont nade jer su “pobjeda i poraz iz 1945. trajno obezvrijedili one mitove koji su od kraja 19. stoljeća na širokoj fronti bili mobilizirani protiv baštine 1789. Pobjeda Saveznika nije samo postavila smjernice za demokratski razvitak u Saveznoj Republici Njemačkoj, u Japanu i Italiji, konačno i u Portugalu i Španjolskoj. *Svim* legitimacijama koje nisu, barem verbalno,

¹ Uspor.: Jürgen Habermas, *Die postnationale Konstellationen. Politische Essays*, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1998, str. 74.

² Ibid.

doslovno stale iza univerzalističkog duha političkog prosvjetiteljstva, tada je izmaknuto tlo ispod nogu.”³

Ali, na drugoj strani, velika očekivanja i nade ubrzo su imale nastavak u kratkom ili selektivnom pamćenju i u političkom pragmatizmu i cinizmu novih geostrateških podjela, novih igara moći i hladnih ratova. Moralni univerzalizam (kao početni kapital pobjede) istopio se pred srazom suprotstavljenih ideoloških paradigmi, militarističkih nadmetanja i ekonomskih ratova. Istina, poraz totalitarizma otvorio je svijetu nove obećavajuće mogućnosti,⁴ ali se tok političke i kulturne povijesti poslije 1945. razlio u rukavce parcijalnih nacionalno-državnih i nacio-centričnih interesa ili interesnih saveza.

U sasvim konkretnom povijesnom (lokalnom i regionalnom) kontekstu naših nacionalnih povijesti – koje su sa stajališta kulture sjećanja, odnosno, s obzirom na sadržaje i forme tog sjećanja predmet ovog projekta – pokazuje se da je 1945. godina u političkoj i kulturnoj memoriji (kao i u sasvim konkretnim političkim akcijama) prisutna kao prerađena, selektivno (re)interpretirana, instrumentalizirana i prilagođena situacionim političkim interesima i odnosima političkih snaga, ideološkim amalgamima, prepravkama, prevrednovanju – bilo da je to rezultat kontinuiranja i tradiranja individualnih ili kolektivnih iskustava i pamćenja (po matrici “pobjede” ili “poraza” iz 1945.), bilo u obliku revitaliziranja starih ideoloških borbi, mitova i predrasuda (nakon raspada bivše Jugoslavije i gubitka centra ideološke kontrole) – posebno nakon iskustva rata 1991-1995., odnosno vojne agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Slika 1945. godine tako je dobila nove dimenzije, nove valere i akcente u različitim dimenzijama društvenog života: u novom političkom i ideološkom samorazumijevanju, u kulturi i umjetnosti, u sistemima odgoja i obrazovanja...

O tome svjedoče istraživački prilozi ovog zbornika koji tematski i problemski zahvaćaju široko: prvi tematski blok pod naslovom *Politike prošlosti* pokazuje da je kulturno pamćenje *podložno oblikovanju* i instrumentaliziranju, da je bitno posredovano ideološkim i političkim projektima koji su omogućeni ishodom II. svjetskog rata (npr. teorijom, ideologijom i/ili utopijom marksizma i komunizma te projektima nacionalne emancipacije) ili je na energiji i patosu pobjede spregnuto s mitom povijesnog projekta revolucije. U analizu baštine 1945. koja obavezuje i suoblikuje sjećanje tako ulazi i etičko, moralno pitanje zločina i kazne, odnosno, pitanje krivnje i njegove etičke refleksije; jednako važnu dimenziju sjećanja koja suoblikuje socio-kul-

³ Ibid., str. 75.

⁴ Kao znakovite posljedice pobjede iz 1945. godine Habermas – pozivajući se na E. Hobsbawma – navodi, među ostalim: Hladni rat, dekolonizaciju i izgradnju socijalne države u Evropi – posljedice koje su sve do osamdesetih godina oblikovale drukčije lice poslijeratnog perioda u Evropi. Uspor. J. Habermas, na navedenom mjestu, str. 76 i naredne.

turne akcije i interakcije tematizira prilog o ženskoj kulturi pamćenja, kao i prilozi o semantici narativa društvenog pamćenja (naime o “označenom” i “neoznačenom” u strukturi društvenog pamćenja koje se konstruira i instrumentalizira unutar nacionalne države i njezinog samopredstavljanja); tome je komplementarno istraživanje zajednica i režima pamćenja i njihove relacije prema odnosima moći, ali i s obzirom na njihov korektiv u normi odgovornosti; najzad, ova perspektiva politikā prošlosti svoje filozofsko osvjetljenje dobiva u prilogu koji nacionalsocijalizam i fašizam tumači u svjetlu epohalnog projekta destrukcije subjekta, destrukcije koja je i ideološki i biološki bila zadana u naturalizmu kao sredstvu politike moći.

Tematski blok *Studije slučaja* konkretizira opći plan slike 1945. na konkretnim problemskim razinama kao što su, na primjer: bošnjačka varijanta komunizma, pri čemu je riječ o specifičnom nacionalnom pitanju Bošnjaka i njihovim iskustvima s komunističkom ideologijom i praksom od 1945., preko priznavanja bosanskomuslimanske nacije krajem šezdesetih godina 20. stoljeća pa do suvremenog (ambivalentnog) odnosa Bošnjaka prema iskustvu komunizma. Druga studija slučaja otvara dimenziju iskustva umjetnosti i kulturne politike oko 1945. Ta iskustva i ta kulturna politika javljaju se kao toposi memorije i kao talozi ideoloških zadaća i utjecaja, pa se pokazuje kako razvoj tog tipa iskustva (i memorije) prati ideološke imperativne, ali i njihovu propast, koja se očitava i na stratištu umjetničkih artefakata koji su jednom bili proizvodi ideološkog diktata, mitologije pobjede i kulta ličnosti. Sljedeća (književnoteorijska) studija slučaja na primjeru ideološko-kulturnog kanoniziranja književne/umjetničke prakse raskrinkava ideološke rituale koji su ugrađeni u književne tvorevine i oblikovani u simbolički imaginarij povijesnih događaja, imaginarij kao očitovanje ideologije i njezine konstrukcije kolektivnog pamćenja. O političkoj manipulaciji pamćenjem i sjećanjem na 1945. u neposrednoj sadašnjosti i aktualnoj političkoj zbilji (dakle u “postkomunizmu”) raspravlja prilog koji tehniku političkog manipuliranja kolektivnom i individualnom memorijom osvjetljava pojmovima čuvanja i brisanja, koje je, s jedne strane, rezultat nove vladajuće politike povijesti, ali se, s druge strane, odvija i u onoj dimenziji društvenog života koju opisuje pojam obiteljskih narativa što suoblikuju sadržaje i forme sjećanja. U prilogu koji se bavi komemorativnom kulturom Bleiburga – koji u političkom spektru leži na suprotnoj strani lijeve političke opcije i njezina položaja na strani pobjednika u II. svjetskom ratu – pokazuju se teškoće i sporovi oko (selektivne) komemorativne kulture i sjećanja na žrtve. Istraživanju o žrtvama II. svjetskog rata pridonosi prikaz empirijskih nalaza (poimeničnih popisa) hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava.

Treći problemski blok ovog zbornika, *Udžbenici povijesti i historiografija*, bavi se konkretnom *operacionalizacijom* sjećanja u onim područjima današnje društvene i političke zbilje koja je (operacionalizacija) oblikovana ili stilizirana u formi

“znanja” o 1945. godini koje ima potencijal najdirektnijih *političkih* učinaka u dotičnim odnosima moći. Radno su polje tog selektivnog znanja sistemi obrazovanja ili pak historiografija (kao dio sistema obrazovanja), odnosno, udžbenici povijesti koji su u promjenljivim ideološkim koordinatnim sistemima (od 1945. do danas: unutar “komunističke” ili “postkomunističke” kontrole) bili ili jesu instrumenti legitimacije vlasti dotičnih elita ili su bili (ili jesu) instrumenti revizije povijesti (opet u okviru neposrednog političkog pragmatizma). Ta selektivna ili (re)konstruirana slika 1945. snažno ulazi u igru u vremenu posljednjeg rata u bivšoj Jugoslaviji (i u pogledu njegovih motiva i u pogledu njegovih rezultata).

Već u ovoj mapi problema – koja pokazuje da su slika 1945. i nezini povijesni učinci daleko od homogene, jednoznačne i stabilne slike te da tu sliku oblikuje nesmiljena mehanika i logika povijesti kojoj nisu dorasla puka moralistička očekivanja – može se razabrati kako ta godina nije nužno rezultirala nikakvim mirnim i nekonfliktnim razvojem evropske povijesti i njezinih društava. Nisu samo podijeljena sjećanja i resantimani ono što zamućuje sliku pobjede 1945., sliku pobjede antifašistički i humanistički nastrojenih aktera i snaga povijesti, nego i nove povijesne konstelacije evropskih i svjetskih društava, na primjer: konstelacije novih igara i globalne raspodjele moći, konstelacije kraja stoljeća koje (među ostalim) stoji i u znaku “strukturnog ugrožavanja kapitalizma kojeg obuzdava socijalna država i u znaku oživljavanja socijalno bezobzirnog neoliberalizma”.⁵

Pa ipak, nadamo se da (i) kritičko suočavanje s iskustvima kulturnog i političkog pamćenja, s njegovim problemima i aporijama, sudjeluje u razumijevanju vremena i društava u kojima živimo – na niti vodilji nade u mogućnost reafirmiranja baštine humanističke kulture u novim povijesnim okolnostima.

Sulejman Bosto
Tihomir Cipek

⁵ Ibid., str. 79.

POLITIKE PROŠLOSTI

Sulejman Bosto

PITANJE KRIVNJE – IZMEĐU MORALNOG UNIVERZALIZMA I IDEOLOGIJE

Slom nacionalsocijalizma i fašizma 1945. – koji (slom) je najavio i nove geopolitičke odnose, novi svjetski poredak i nove demokratske političke poretke – ujedno je značio moralno suočavanje sa dramatičnim iskustvima totalitarnih poredaka i njihovim rezultatima. Autor priloga nastoji pokazati da u fokusu suočavanja sa iskustvima II svjetskog rata mora stajati i etička refleksija o moralnoj sadržini tih iskustava. Autor želi pokazati da je slamanje totalitarnih ideologija imalo i svoj univerzalni moralni razlog, ali i to da suočavanje sa strahotama koncentracijskih logora postavlja stara pitanja dobra i zla, pitanja krivnje i odgovornosti, i pitanje njihove univerzalne obaveznosti i za etičku teoriju i za političku praksu, s one strane ideološke zloupotrebe. Pritom se istražuju višeznačnosti i aporije moralnog pitanja, ali i obaveznost etičke refleksije.

Da 1945. godina kao godina završetka II svjetskog rata predstavlja mnogo više okončanje jedne od brojnih (mračnih, dramatičnih, tragičnih) “epizoda” koje su narušavale i narušavaju idealiziranu i simplificiranu sliku (umnog) napretka evropske i svjetske povijesti – da se, zapravo, upravo uopće ne radi o “epizodi” koja se može sredstvima historiografskog pozitivizma naprosto klasificirati, arhivirati

i petrificirati u suhu muzealnu faktografiju političke povijesti koja nepovratno pripada prošlosti, ili se tobože može neutralizirati i relativizirati ravnodušno-ciničnim komentarom da u krvavoj ljudskoj povijesti ionako nema ničeg novog, budući da je ljudska povijest u principu otvoreno bojište, pozornica ratova, stratišta i skladište ljudskih lubanja – da, dakle, 1945. godina kao godina pobjede nad besprimjernim Zlom i Zločinom nikako nije stvar prošlosti, nego da djeluje na dugi rok (bilo kao iskustvo traume i njezina tradiranja, bilo kao reflektirana svijest krivnje i odgovornosti, i/ili kao početak projekta “novog svjetskog poretka”) – o tome nam govori činjenica da iskustvo II svjetskog rata sve do danas ima energiju i potencijal koji oblikuje (samo)svijest današnje Evrope, naime, ima potencijal da iz dubine i proporcija trauma II svjetskog rata djeluje kao svijest povijesnog djelovanja koja i danas suoblikuje recentno političko samorazumijevanje evropskog svijeta u smislu jedne nove političke kulture kojoj nužno pripada i osvješćenje prošlosti, tačnije, svjesno preuzimanje obaveze suočavanja sa prošlošću i njezine (racionalne i moralne) prerade.

“Suočavanje sa prošlošću” – kao nedovršen i uvijek otvoren projekt i zadaća – u tom pogledu predstavlja organski dio iskustva “kulture sjećanja” (čak i onda kada su historijsko sjećanje i pamćenje ometeni, manipulirani, zasjenjeni, skraćeni, krivotvoreni, reducirani i instrumentalizirani makijavelističkim logikama političke moći). Suočavanje sa prošlošću – s obzirom na sadržaje, forme, tok i ishode II svjetskog rata – utoliko stoga još i danas (više od pola stoljeća poslije 1945.) čini konstitutivnu pretpostavku oblikovanja novih političkih poredaka i društvenih konstelacija evropskog svijeta, naime, one političke i moralne kulture koja se razračunala sa naslijeđem evropskih totalitarnih praksi, sa nasiljem kao instrumentom politike kao i sa dijaboličnim svjetonazornim i ideološkim naslijeđem nacionalsocijalizma, fašizma i staljinizma.

Stoga bi o 1945. – kao ishodu jedne povijesne “epizode” koja, naravno, daleko nadilazi svoju epizodnu privremenost – morali govoriti kao o *kompleksu*, odnosno kao o kompleksnom epohalnom događaju koji je promijenio (a i danas djeluje na...) politički, moralni, kulturni i/ili “duhovni lik” Evrope. U tom kompleksu Evropa i evropski narodi stekli su neslućeno traumatsko iskustvo, iskustvo propasti ideologije napretka i (prosvjetiteljske) vjere u um (iskustvo koje je u evropskoj duhovnoj/filozofskoj kulturi odavno prepoznato u figurama “pomračenja uma” i inverzije prosvjetiteljstva u mit, unutar dijalektike prosvjetiteljstva). Drugi svjetski rat tako je, s jedne strane, do temelja ruinirao pretpostavke evropskog samorazumijevanja kao “humanističke kulture” i njezinih izvora (od antičke grčke filozofije i tradicije logosa, preko ideje prava rođene u tradiciji rimskog prava, pa sve do modernog humanizma i prosvjetiteljstva – u figuri i utopiji umnog napretka). Poznata Adornova dijagnoza o *disproporciji* tehničkog napretka čovječanstva i njegove moralne regresije (dručkije rečeno: dijagnoza o disproporciji između instrumentalno-teh-

ničkog napretka i moralne propasti čovječanstva, zbog čega je i danas moguće barbarstvo kao novo barbarstvo, samo tehnički bolje naoružano) – ta dijagnoza podsjeća na *izgublenu modernu utopiju uma* i predstavlja apel za spašavanje (izgubljene) *moralne sadržine* projekta moderne koji je skončao na stratištima i zgarištima II svjetskog rata i koncentracijskih logora i Gulaga 20. stoljeća (ali i pola stoljeća nakon 1945. na prostoru bivše Jugoslavije 1992-1995., na stratištima koncentracijskih logora i pokoljima za koje se vjerovalo da više nisu mogući nakon Auschwitzta).

Kompleks: II svjetski rat i njegovo razrješenje u pobjedi nad nacionalsocijalizmom i fašizmom 1945. u figuri “suočavanja sa prošlošću” višestruko i višeznačno djeluje i danas¹ i – osim što predstavlja neiscrpno radno polje za historijske, politološke, sociološke znanosti, za filozofiju, kulturološke znanosti i psihologiju etc. – to suočavanje (u fokusu 1945. godine) neophodno postavlja i obaveznost *etičke refleksije* i u retrospektivnoj i u prospektivnoj dimenziji, to znači: *etičke refleksije onoga što se dogodilo*, kao i *etičke refleksije onoga što bi se trebalo* (ili ne bi trebalo) događati, s obzirom na iskustva i ishode II svjetskog rata.

Ako bi tražili *filozofski motiv* za suočavanje sa iskustvima II svjetskog rata i sa ishodom 1945. godine, on bi se, na primjer, mogao naći u rezignirajućem iskazu Susan Neiman da je “s obzirom na Zlo počela sumnjati u vrijednost uma”². Za političku, ideološku i vojnu faktografiju II svjetskog rata i za njezinu interpretaciju brigu preuzimaju uglavnom historičari koji energije troše oko historijskih činjenica, njihovih kauzalnih mreža i njihovih interpretacija (u stalnoj napetosti između “objektivističkih” zahtjeva za nepristranošću i subjektivističkih ili ideoloških kontaminiranih “interpretacija” “činjenica”). Tako su nam – u toj perspektivi – dobro poznati politički, ideološki i vojni rezultati, geopolitičke posljedice i novi svjetski odnosi moći – nakon poraza nacionalsocijalizma i fašizma. Ali, na strani “filozofskog” pitanja ostaje suočenje sa nepojmljivim razmjerama počinjenih zločina i razaranja, sa iskustvima industrije smrti, sa potpunim krahom slike o čovjeku kao “racionalnom anđelu”, sa slomom ideje dobra i sa uništenjem humanističke pozlate na licu bića Čovjek. Razmjeri zločinā II svjetskog rata tako reaktiviraju traženje novih odgovora

¹ To suočavanje sa prošlošću uzorno – u uvjetima suvremene, zrele demokratske političke kulture i slobodne države, na temeljima njemačkog ustava koji je na snazi od 1949. godine – prakticira suvremeno njemačko društvo. Suočavanje sa prošlošću – primarno kao suočavanje sa *istinom* te prošlosti – organski je dio njemačkog samorazumijevanja i njegove političke i moralne emancipacije. Toj trajnoj zadaći suočavanja sa prošlošću pripada i epohalni događaj pada Berlinskog zida 1989. godine koji je otvorio i drugu dimenziju suočavanja sa prošlošću, naime (osim razračuna sa nacionalsocijalističkom prošlošću) suočavanje i sa drugim totalitarnim iskustvom u verziji komunističke diktature u bivšem DDR-u (odnosno, u Istočnom bloku iza željezne zavjese, pod totalitarnom ruskom političkom, vojnom i ekonomskom kontrolom).

² Susan Neiman, *Das Böse denken. Eine andere Geschichte der Philosophie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, prvo izdanje 2004, str. 12 (njemački prijevod originalnog izdanja: *Evil in Modern Thought. An Alternative History of Philosophy*, Princeton University 2002).

na stara fundamentalna antropološka i etička pitanja, odgovora za koje se vjerovalo da su odavno poznati i pouzdani. Jedno od tih pitanja glasi: "Kakvog smisla uopće ima kladiti se na um naočigled Zla koje prkosi svakom umu?" Zlo nas zacijelo ne stavlja pred pitanje "koliko možemo razumjeti nego koliko trebamo razumjeti"³ a "pitanja o zlu tvore most između pitanja smisla što ih svaki čovjek koji misli postavlja bilo kada u životu, i kanonskih tekstova filozofije"⁴ 1945. godina (sa teretom katastrofa ratnih godina i ujedno sa kapitalom pobjede nad silama zla) otvorila je i u naslijeđe narednim evropskim generacijama ostavila pitanja na koja ne mogu odgovoriti (samo) "kanonski tekstovi filozofije" koji su se u svojim povijesnim kontekstima razračunavali sa iskustvima zla, pogotovo stoga što suvremena imaginacija kojom raspolazu moderne forme zla u svome izvršenju nadilazi kapacitete tradiranih etičkih konceptualizacija dobra i zla. U tu teškoću spada i okolnost da su i praksa i konceptualizacija i etička prosudba zla i sami povijesne kategorije, kao što i "sama povijest nastaje u suigri onog slučajnog (...) a to znači da su i događaji koji su uistinu zli u istoj mjeri podložni manipulaciji i nagrđivanju"⁵

Ukratko: u iskustvu 1945. godine začet je nalog promišljanja *moralne sadržine* II svjetskog rata (i na strani aktera zločina i na strani pobjednika nad zlom). Rečeno u pojednostavljenoj formuli: 1945. godina obnavlja pitanje moralne rehabilitacije čovječanstva, odnosno, obnavlja staro pitanje (u novim povijesnim okolnostima) o Dobru i Zlu i o moralnim kapacitetima ljudske zajednice. O tom pitanju ne odlučuju (samo) "kanonski tekstovi" nego energije realnih povijesnih događaja koji su vlastitom dramaturgijom i 1945. godine evocirali staro pitanje teodiceje. Vodeće pitanje: kako je bio moguć Auschwitz? (kao okrutni fakat i ujedno kao metafora svih mogućih Auschwitzta u vrijeme i poslije Auschwitzta) – to pitanje ne može dobiti odgovor traženjem alibija za ljudsko zlo u njegovom "metafizičkom porijeklu", u njegovoj tobože neprozirnoj "metafizičkoj naravi", u "slijepoj volji sudbine", u tamnim zonama iskonskih atavističkih poriva (koji tobože prethode svakoj kulturi i nekontrolirano iskrsavaju iz nesvjesnih dubina pra-prirode), u erupcijama "iracionalnog ludila"; svi odgovori ovog tipa svjesno ili nesvjesno izbjegavaju pitanje *odgovornosti* ljudskog djelovanja koje je inherentno *ljudskoj slobodi* što čovjeka u jednakoj mjeri osposobljuje i disponira *i za dobro i za zlo* (bilo da se čovjekova sloboda misli teološki kao *puštenost u slobodu* i u njoj pripadnu odgovornost, bilo da se – u duhu prosvjetiteljske tradicije – sloboda misli kao autonomija čovjekova samoodređenja i njegova djelovanja – iz čega u oba slučaja na raspolaganju stoji mogućnost izbora dobra ili zla i tome supripadna odgovornost slobode). Jer: "Kad je Hannah Arendt

³ Ibid., str. 12.

⁴ Ibid., str. 12-13.

⁵ Ibid., str. 15.

govorila o banalnosti zla time je jednostavno htjela reći da ono ne mora biti demon-sko. Najkasnije poslije Auschwitzta naučili smo da najveće zločine mogu počiniti ljudi koji u nas ulivaju ne toliko strah i užas koliko, naprotiv, prijezir i odvratnost. Nepromišljenost može biti opasnija od zle namjere; to što nas ugrožava češće je ego-ističko ustezanje da vidimo posljedice svagdašnjih djelovanja, nego što je to prkosna želja za razaranjem.”⁶ Utoliko se i govor o dobru i zlu ne rješava metafizičkim izgo-vorima nego reaktiviranjem pitanja slobode i odgovornosti i pitanjem rehabilitira-nja *moralne supstancije* ljudskoga djelovanja koja se uvijek iznova nalazi na kušnji povijesnih situacija i izazova. Premda “ne raspolažemo apsolutnim mjerilima koja nam kazuju kada je nešto zlo, a kada je naprosto užasno”⁷ (zbog čega nastaje i opa-snost relativizma i stranačke pristranosti u kvalificiranju ljudskih djelovanja kao do-brih ili zlih, relativizma gledišta dželata i žrtve, pobjednika i poraženog, gospodara i roba, etc.) – etička refleksija (koja se, i prije nego što je postala konceptualizira-nim vrijednosno-normativnim znanjem o moralu, začela u nekoj vrsti primordijal-ne moralne intuicije “dobra” i “zla”, koja je svojstvena svim kulturama i ćudorednim porecima i može funkcionirati kao antropološki dispozitiv i specifična antropološka di-ferencija) ipak pretpostavlja izvjesnu (antropološki bazičnu) moralnu univerzaliju i bazičnu matricu razlikovanja dobra i zla. Bez te univerzalije ne bismo mogli govo-riti o “postajanju čovjeka čovjekom” niti o njegovu nadilaženju slijepog prirodnog determinizma. Naravno, to ne otklanja teškoću da se bez ostatka svlada značenje, djelovanje i upotreba riječi “zlo”. Ta teškoća međutim “nije nikakva isprika za to da tu riječ napustimo. Mi najzad imamo moralne potrebe, a jedna od tih je i to da stva-ri nazovemo imenom. Onaj ko stoji pred brdom leševa i kojemu na um ne pada ni-šta drugo osim da kaže ‘oh, kako je to ružno’, taj stoji jednako tako ispravno i jedna-ko tako pogrešno kao neko ko stojeći pred Vermeerovom slikom kaže ‘vrlo zgodno’. Premda naša percepcija ne slijedi nikakvu bezuvjetnu objektivnost, ne sumnjamo u to da takve izjave ne odgovaraju tome što je opaženo. Još gore: one pokazuju da percepcija zakazuje. Nešto bitno nije viđeno.”⁸ Na tragu ove primjedbe postavlja se pitanje: nije li i naša moralna percepcija (konkretnih iskustava zla i patnje II svjet-skog rata) zakazala i propustila vidjeti ono bitno? Iz perspektive 1945. (sa teretom iskustva ratnog užasa i sa istovremenim iskustvom pobjede nad snagama zla) to otvara pitanje: kako stvar stoji sa osvještenjem dogođenog zla i kakvi vrijednosno-normativni nalozi za budućnost slijede iz tog osvještenja (koje postaje integralnim dijelom “kulture pamćenja”)?⁹ Premda su se (kako izvodi S. Neiman) historijski

⁶ Ibid.

⁷ Ibid., str. 17.

⁸ Ibid., str. 18.

⁹ Pred forum moralnog prosuđivanja ovog historijskog razdoblja dolaze sve poznate prakse nasilja i okrutnosti u izvršenju ideoloških i političkih projekata, u koje Susan Neiman razložno ubraja moral-

mijenjale i naše predodžbe o zlu kao i naša nastojanja da zlo prevladamo (zbog čega se u pitanjima dobra i zla ni ne možemo baviti “bezvremenim predmetima”) – mi ne možemo odustati od moralnih pitanja koja (iako bez nade u “apsolutne” odgovore) prihvataju aporije, apsurre i ono nepojamno u iskustvu zla: “Mi se pitamo kako mi sami dalje možemo vršiti pravednost ondje gdje je svijet u cjelini ipak tako malo pravedan. Pitamo se kakvog smisla ima to da sebi teorijski objašnjavamo svijet u kojemu patnji i teroru ne možemo dati nikakav smisao?”¹⁰

* * *

Na pozadini iskustva zla unutar sasvim specifične povijesne situacije II svjetskog rata, osim istraživanja političkih, ideoloških, ekonomskih, geopolitičkih... kauzalnih sklopova i motiva, iskrsava i pitanje prosudbe moralne sadržine svjetskog rata, učinaka i formi zla i s tim povezanog pitanja odgovornosti i krivnje. Iz perspektive poraza totalitarnih, diktatorskih poredaka, nacionalsocijalizma i fašizma¹¹ i njihovih učinaka, trebalo bi, dakle, sagledati (i) *moralnu sadržinu*¹² antinacističke i antifašističke borbe. No, retorta konkretne povijesti (sa svojim kontinuitetima i diskontinuitetima, interesnim konfliktima oko distribucije moći, ideologijama, mitologijama,

no problematične “razdjelnice moderne” i moralne ambivalencije kao što su: Francuska revolucija, staljinizam, Hirošima, pa sve do terorističkog napada 11. septembra.

¹⁰ Ibid., str. 21.

¹¹ Ovdje imam u vidu konkretni povijesni kontekst u kojemu su totalitarizam i diktatura adresirani na nacionalsocijalizam i fašizam i na konstelacije odnosa i podjele uloga u njihovom slomu. Time se naravno ne zanemaruje totalitarizam staljinizma koji ravnopravno pripada obitelji totalitarizama 20. stoljeća, ali je u kontekstu II svjetskog rata u slamanju nacionalsocijalizma jasna ruska uloga. Ta činjenica ne iskupljuje staljinizam od kritike njegovog prijeratnog i poslijeratnog totalitarnog karaktera, kao što ga ne iskupljuje ni od politike brutalnog nasilja, represije i zla diktature.

¹² Za volju historijske istine treba znati da – premda saveznička pobjeda 1945. predstavlja nesumnjivu pobjedu bazičnih moralnih univerzalija čovječanstva i, ako tako možemo reći, pobjedu Dobra nad Zlom – da se u godinama dolaska nacionalsocijalizma i fašizma na političku evropsku scenu, kao i u godinama njihovog uspona, te u vrijeme prvih ratnih pohoda, u evropskim političkim elitama nije moglo govoriti ni o moralnoj osjetljivosti ni o moralnim motivima dotičnih evropskih politika. Prije se radilo o golim pragmatičkim kalkulacijama, o trulim kompromisima, o potpunoj “moralnoj tuposti” evropskih političkih elita koje su vulgarno-pragmatički i egoistično sa Hitlerom sklapali paktove o nenapadanju – čuvajući svoj goli neposredni interes. Sposobnosti anticipacije dolazećeg zla ili moralnom rezoniranju nije bilo ni traga. Tek kad je ekspanzija crnog totalitarizma zaprijetila totalnim uništenjem (i evropskog svijeta), kad je opasnost dogorila do nokata, pod prinudom katastrofe stvorena je saveznička fronta. Dubina i opseg katastrofe, ideološki fanatizam, razaranja i besprimjerna industrija smrti i uništenja – mobilizirali su (doskora) uspavanu *moralnu savjest* i svijest o iskonskoj odgovornosti za spas fundamentalnih moralnih vrijednosti čovječanstva i ljudskog dostojanstva. U tom smislu je pobjeda nad fašizmom *imala moralni sadržaj i motivaciju* – i predstavljala je kapital za izgradnju novog svjetskog poretka i političke kulture. Posve je druga stvar što se moralni kapital 1945. vrlo brzo rastvorio u nove geo-političke, ideološke, ekonomske, vojne, hladnoratovske konflikte, u borbi za distribuciju svjetskih odnosa moći.

predrasudama, povijesnim ressentimentima, starim i novim savezništvima i neprijateljstvima...) depotencira moralnu dimenziju ljudskih (individualnih i kolektivnih) djelovanja i u amalgamu ideologija, interesa, zabluda i/ili strasti marginalizira moralna očekivanja i nade u ideal Dobra kao formativne snage povijesti. Gotovo da se konstelacija morala i povijesne prakse obrće: ne određuje moral sadržaj i tok povijesti; obrnuto, povijesna zbilja suoblikuje i moralne predodžbe i njihov oblikovni kapacitet. Posebno dramatično depotenciranje (ili preoblikovanje) moralnih predodžbi i moralnih očekivanja nosi u sebi iskustvo rata i njegova unutarnja "logika":

Kao što rat donosi veliki preokret moralne svijesti, stavljajući umjesto fundamentalne zapovijedi "ne-trebaš-ubijati" (obrnutu) zapovijed: "trebaš ubijati što je moguće više" – tako on i ostale "regionalne" ili sektoralne etike sistematski postavlja naglavu, te ono što je besmisleno čini smislenim, a ono umno apsurdnim.¹³

Ovo povijesno i životno posredovanje, relativiranje ili "izokretanje" stavlja moralni diskurs pred ozbiljne teškoće ukoliko važi sljedeće:

Pluralnost diferenciranih, quasi-autonomnih područja zbilje i s time korespondirajuće mnoštvo morala i moralnih korijena, razlog su tome da moralna svakodnevnica bitno živi u osrednjoj amoralnosti i normalno se zadovoljava time da ostane pri toj "osrednjoj" (mediokritetskoj) amoralnosti. To je ujedno i razlog zašto ljudi sa u izvjesnoj mjeri solidnim osjećajem za realnost nisu za strogost kad se radi o kazni; oni znaju da kazna u svom strogom moralizmu može biti nemoralnija nego djelovanje onog ko treba biti kažnjen (stoga je još Ciceron rekao: *summum ius summa iniuria*). Moralni osjećaj koji se samokritički posreduje sa životom znači umijeće kretanja u međusvjetovima i protuslovljima osamostaljenih i suprotstavljenih vrijednosnih područja s najmanjim udjelom u zbiljskome zlu i u ljudskim štetama. Kao što je Karl Markus Michel pokazao u svojoj pohvali kazuistike (to jest, u normativnom tumačenju pojedinačnih "slučajeva"), donekle živi moral nam kazuje koje grijehove treba počinuti, da bi spriječili one koji su teži: moralist koji ne prosuđuje kao luda onog Nad-ja, jest neko ko pri razlikovanju dobra i zla zna slaviti i "vrlinu grijeha". Moral djeluje kao sposobnost da se krećemo i u općoj mješavini odnosa orijentiramo na ono što je relativno bolje.¹⁴

Da ne bi bilo zabune: ovim navodima se ne sugerira neki obavezujući moralni koncept niti se u njima nalazi reprezentativni uzorak za kakvu normativnu moralnu

¹³ Peter Sloterdijk, *Kritik der zynischen Vernunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1983, str. 550-551.

¹⁴ Ibid., str. 552.

strategiju, niti zadnja riječ o moralu. Ovi Sloterdijkovi uvidi služe samo kao ilustracija jednog moralnog stanja, ili stanja moralne svijesti, ili kao poopćiva (to znači za svaki konkretni historijski ili kulturni kontekst važeća) dijagnoza moralnog depotenciranja epohe ili “nesigurnosti” moralnog suđenja (o kojem su odavno napisane brojne kritičke strane). Ne treba smetnuti s uma da su ovi iskazi formulirani unutar kritike ciničnog uma kao formativne figure duha epohe – te se i trebaju čitati u okviru kritike duha cinizma koji svoje prste ima kako u moralnim teorijama tako i u moralnim praksama. Ovdje navedeni iskazi zapravo sugeriraju ono stanje stvari koje se može opisati kao loš moralni relativizam (koji ujedno znači i moralni konformizam, ili u nekim drugim izvedbama etički utilitarizam i pragmatizam).

Ono što – kao protupol tom stanju stvari – stoji otvoreno u našoj raspravi je pitanje *etičkog univerzalizma* koji nadilazi (ili smatra da može nadići) sve partikularne, situacione ili kontekstualno vezane, kulturno relativne i suprotstavljene moralne prakse.

Naravno, ovdje nije riječ o čisto teorijskim pitanjima o uvjetima mogućnosti, o zasnivanju i uvjetima važenja neke pretpostavljene, monološke i “apsolutne” etike, ili o općevažecim normama i vrijednostima, nego o potrebi da se etička refleksija ili etičko pitanje *kontekstualizira* u okvirima jednog dramatičnog historijskog razdoblja kakva je bila 1945. godina za svjetsku, evropsku i našu (regionalnu) historiju. Meni se čini da su Sloterdijkovi iskazi dijagnostički važni za cijelu evropsku povijest, pa i za 1945. godinu kao godinu razrješenja jedne od mnogih povijesnih katastrofa. Osim historijske faktografije i njene znanstveno-historijske hermeneutike (koja se primarno koncentrira na dinamiku političkih i/ili vojnih zbivanja te doprinosi razumijevanju “kulture sjećanja” u specifičnom mediju nacionalnih historija i njihova samorazumijevanja) našem dešifriranju kulture sjećanja i njezinog društvenog, političkog, kulturnog, mentalnog efektuiranja, strukturno, dakle, pripadaju i pitanja etičke refleksije toka i posljedica II svjetskog rata, ukoliko kompleksna genealogija, izvedba i okončanje tog rata – pored političkih i pravnih – postavljaju i moralna pitanja odnosno pitanja etičkog vrednovanja djelovanja i učinaka njegovih aktera.

Premda u tumačenju historijskih procesa privilegirano mjesto pripada političkoj historiji (njezinim kauzalnim sklopovima, zakonitostima i posljedicama), pa se pitanje moralne refleksije javlja kao sekundarno ili derivirano, historijski saldo II svjetskog rata (o kojem nas izvještavaju historijske znanosti) ima i svoj supstancijalni moralni sadržaj i njemu pripadne moralne dileme.

Kao i svaki rat, i II svjetski je – kako je rečeno – u nasljedstvo ostavio svoje balaste: balast zločina i kazne, na prvom mjestu. Pitanje je: je li logika rata o čijem moralnom aspektu govori Sloterdijk – rata koji je jedinstven po gigantskim razmjerama zločina i patnje, po bezobzirnoj dosljednosti i brutalnosti u izvršenju političkih, ideoloških, rasističkih ili mitoloških projekata, premda ne predstavlja nikakav novum u

ljudskoj povijesti – je li, dakle, logika rata posve suspendirala potrebu moralnog pitanja u sklopu logike realizacije dotičnih političkih teleologija, kao i s obzirom na posljedično i naknadno vrednovanje i sankcioniranje počinjenih zločina? 1945. je evropskom svijetu i našim lokalnim ili regionalnim društvima isporučila svoj miraz ne samo u obliku poraza fašizma i nacionalsocijalizma (i naših domaćih adepta i derivata), nego ujedno i u obliku iskustava zločina – i imperativa njihovog pravnog i moralnog sankcioniranja. Nezavisno od suhe “političke logike” evropske (i svjetske) povijesti – koja se može stilizirati u figuri neprekidne borbe za moć i dominaciju, sa svim pratećim fenomenima, motivacijskim sklopovima, povijesnim ressentimentima, “državnim razlozima” i/ili nacionalnim projektima, etc. – sraz sa fašističkim i nacionalsocijalističkim porecima rezultat je ireducibilne moralne odluke da se – na koncu konca – zlu bezuvjetno mora suprotstaviti. Drugim riječima, pokretni razlog te borbe (jezikom historičara: savezničke koalicije) je bazično moralne naravi. U tom smislu se antifašizam treba shvatiti ne samo kao praktično-politička pozicija ili kao ideološki nazor, nego u biti kao neka vrsta moralne univerzalije naše epohe. U tom smislu se ta pozicija ne bi mogla utilitaristički ili pragmatički prilagođavati ili relativizirati. Ono što ostaje kao materijal za jednu obnovljenu etičku refleksiju jeste upravo počinjeno nasilje (počinjeno pod *bilo kojim* ideološkim predznakom), odnosno pitanje njegove dopustivosti ili nedopustivosti, zbog čega se i obnova etičkog pitanja (i njegovog odmjerenja na konkretnoj historijskoj zbilji kakva je 1945.) koleba između “etičkog univerzalizma” i uvjeta mogućnosti njegova važenja i, na drugoj strani, etičkog relativizma (koji se lako i često adaptira različitim ideološkim upotrebama koje se izdaju za etičke).

To kolebanje – ili višeznačnost etičkog vrednovanja II svjetskog rata i njegovih posljedica – najjasnije se očituje na pitanju krivnje i odgovornosti (s obzirom na počinjene zločine i nanesene patnje). U ovoj stvari teško da može pomoći konstrukcija neke “etike rata”, premda međunarodna pravna teorija i praksa, kao što znamo, to difuzno, teško i višeznačno iskustvo rata normativno-pravno i vrednosno definira, regulira i nastoji podvrći teorijskoj i praktičnoj/juridičkoj kontroli. Ta “etika rata” u kojoj tobože “anything goes” može služiti i kao izgovor ili kao opravdanje militarnog cinizma (Sloterdijk) koji, u nama poznatoj današnjoj upotrebi na primjer, operira sa krajnje ciničnim pojmom “kolateralne štete” ili “kolateralne žrtve”, koja se tolerira s obzirom na tobožnji prioritet glavnog “dovoljnog razloga” rata ili “povijesnog ideal” dotične političke zajednice ili skupine.

Pitanje krivnje – koje svoju normativno-vrednosnu obaveznost ne crpi samo iz tradicionalnih, npr. religijskih moralnih praksi u kojima se pitanje krivnje utemeljuje u religijskoj povijesnoj teleologiji i u aprioriju transcendentnog izvora vrijednosti i normi, nego i iz sekularno shvaćene, intersubjektivno poopćive kategorije odgovornosti unutar društvenog posredovanja, a koje nalazi izraz u ideji općih ljudskih

prava i ljudskog dostojanstva – to pitanje mora biti predmetom neke vrste moralnog univerzalizma koji ne može biti zamjenjiv i razmjenjiv sa partikularnim ideološkim adaptacijama i njihovim partikularnim pseudo-moralnim razlozima.

Eventualna legura ideologije i morala u moralnom smislu više liči na alkemijski proizvod.

Tu vrstu alkemijskog stapanja u kojemu se neka ideologija ili svjetonazor stilizira u moralno motivirani projekt ilustriraju brojni primjeri. Dramatičan primjer je politička i intelektualna biografija Gottfrieda Benna u kojoj ga (u povijesnom i moralnom izboru u vremenu trijumfalnog uspona nacionalsocijalizma) od moralne kompromitacije ne može iskupiti ni autoritet njegovog velikog pjesništva. O tome svjedoči njegovo naknadno autobiografsko svjedočenje u rukopisu “Dvostruki život” u kojemu on barem ne skriva razloge svojih političkih i svjetonazornih izbora, ali i zabluda. Svoju vjeru u nacionalsocijalistički projekt novog toka povijesti, svoju filozofiju i “logiku” povijesti, mit narodne sudbine, mit moći, snage i nasilja (kao oblikotvornih energija povijesti) etc., Benn bez zazora podastire kao svoju negdašnju duboku vjeru i odluku, kao i svoje neprijateljstvo prema onoj generaciji njemačkih humanistički i demokratski nastrojenih intelektualaca koji su odbacili mitove moći i trijumfe volje. Evo nekoliko pasaža iz Bennovog polemičkog odgovora Klausu Mannu koji mu, između ostalog, predbacuje – grozi se – što se stavio “na raspolaganje ljudima čije je nemanje nivoa apsolutno bez presedana u evropskoj istoriji i od čije moralne nečistote svet sa gnušanjem okreće lice”:¹⁵

Moj odgovor glasi: ja ću i dalje poštovati sve što sam smatrao uzornim i dobrim za nemačku književnost, (...) ali ja se sasvim lično izjašnjavam za novu državu jer je to moj narod, koji u njoj krči svoj put. Ko sam ja da se izdvajam, znam li za nešto bolje od toga – ne! Ja mogu pokušati da ga prema svojim snagama upravim onamo gde bih želeo da ga vidim, pa ako mi i ne bi uspjelo, to bi i dalje bio moj narod. Narod znači mnogo. Moju domovinu i materijalnu egzistenciju, moj jezik, moj život, moje ljudske odnose, ta celu sumu svog mozga dugujem pre svega tom narodu. Iz njega potiču preci, u njega se vraćaju deca. A pošto sam odrastao na selu i kraj stada, znam još uvijek šta znači zavičaj. Velegrad, industrijalizam, intelektualizam, sve senke koje je ovo doba bacilo na moje misli, sve sile ovog veka kojima sam se u svome stvaranju odazvao – ima trenutaka kada sav taj izmučeni život tone i nema ničeg, samo ta ravnica, široka, godišnja doba, zemlja, obične reči. Narod, eto zašto se stavljam na raspolaganje onima kojima Evropa, kako Vi pišete, odriče svaki rang. Ta Evropa! Gde su te njene vrednosti? Kad god ne može da potkupljuje ili ubija izgleda prilično jadno.¹⁶

¹⁵ Gottfried Benn, *Dvostruki život*, Svetovi, Novi Sad, str. 11 (s njemačkog prevela Mira Litričin).

¹⁶ Ibid., str. 19-20.

Tako je govorio Gottfried Benn o vjernosti narodu! A o historiji i njezinoj “logici”:

Istorija. Zapad joj se klanja. Iz nje uzima najveći deo svojih standardnih ideologija: hrabrost, čast, *virtus*, otadžbinu i izdajstvo otadžbine, muško junaštvo, vernost, samopotvrđivanje, ko čeka ne dočeka – opstati svim silama uprkos – sve te džiu-džicu pojmove svakog nacionalizma. Te iste reči i predstave javljaju se kao osnovni pojmovi i u široko razuđenom filozofskom i umetničkom tkivu tisućleća: Valenštajn, Princ od Homburga, u Francuskoj mit Jovanke Orleanke, u engleskoj kraljevske drame, kod Helena Persijanci... Ilijada... Nibelunzi... Ede, Aleksandrova bitka, Platonova država (...) Iza svega stoji jedinstven lik: čovek koji se zalaže za neku istorijsku ideju, pobeđuje i pada; iza svega stoji junaštvo muškarca, muško junaštvo koje često poriče zakon, preobražava moral – tako je došlo do nas.¹⁷

Iz ovog patosa snage moći, iz rječnika arhaičnog morala slijedila je praksa trijumfa volje i praksa industrije smrti. Vrijedilo bi uporediti ton, stil i vokabular i vrijednosne akcente Bennovog negdašnjeg govora sa žargonom današnjih političkih ideologika u našem prostoru.

Ako bi trebali obnoviti etičku raspravu (koju je lako kontekstualizirati u našu 1945), a koja se tiče dileme: etički univerzalizam ili etički relativizam, ja bih – kao kontrapoziciju Bennovoj ideologiji i političkoj mitologiji – u naš razgovor rado uključio neke druge vjerodostojne svjedoke koji stoje na strani (zatomljenog ili zaobidjenog) stajališta etičkog univerzalizma, kao što je Robert Spaemann, a za temu krivnje i odgovornosti nezaobilaznog Karla Jaspersa.

Spaemann (iz perspektive teološki zasnovane etike)¹⁸ postavlja pitanje specifične napetosti između univerzalnog moralnog zahtjeva i moralnog relativizma, unutar koje su, opet, sadržana i specifična pripadna pitanja, kao što su pitanje izvora ili temelja morala, pitanje njegove obaveznosti kao i načina njegovog važenja, pitanje “apsolutnih”, “općevažućih”, “bezuwjetnih”, “okazionalnih”, “kontekstualno uvjetovanih”, “kulturalno” ili individualno relativnih moralnih zahtjeva, i t. d.

Spaemann u uvodnom taktu u pitanje stavlja (već spomenutu) samorazumljivost “onog moralnog”. S time u vezi on kaže:

Sav realni, u nekom društvu važeći etos nije naprosto samorazumljiv. On nosi tragove neznanja, potiskivanja, podčinjavanja. A tako nasuprot svakom vladajućem ethosu postoji mogućnost prikazati ga samo kao ethos onih koji vladaju, zlouporabu riječi “dobro” izdati za njegovu istinsku i jedinu uporabu, ono samorazumljivo izdati za krivo samorazumijevanje.¹⁹

¹⁷ Ibid., str. 23-24.

¹⁸ Upor. Robert Spaemann, *Osnovni moralni pojmovi*, Svjetlo riječi, Sarajevo 2008.

¹⁹ Ibid., str. 7-8.

Ta tobožnja samorazumljivost toga da je svako *za* moralno ustrojstvo ljudskog životnog svijeta, da također svako već nekako “ima” neki moralni nazor, neki moralni vrednosni poredak, ili nešto kao moralnu intuiciju, da je svako “na svoj način” moralan, te da se već time etička refleksija pokazuje suvišnom, zapravo *skriva moralni fenomen*, a etičkoj refleksiji uskraćuje to do čega joj je (po Spaemannu) stalo, naime nalaženje *zajedničkog korijena* različitim moralnim praksama, čudorednim dužnostima, krepostima, normama i vrednotama. U uvodnom poglavlju: *Jesu li dobro ili zlo relativni* Spaemann pokazuje iskustva krivog razumijevanja ili redukcije riječi dobro (i zlo) na puki pragmatički, utilitarni ili na partikularni egoistički razlog, u kojemu “dobro” fungira kao “dobro za bilo koga u određenom pogledu” (dobro za liječnika i za pacijenta, dobro za bankara ili za klijenta, dobro za slugu ili za gospodara, dobro za poštenog čovjeka ili zlikovca etc). Tom lošem relativizmu koji uopće ne pogađa niti iscrpljuje *intendirani temeljni pojam dobra*, susjedan je i drugi oblik relativizma kojeg Spaemann ima u vidu:

U području iskaza “dobro za Ivana-sa-stajališta zdravlja” ili “dobro za Pavla sa stajališta uštede poreza” dadu se dobiti *umni i općevaljani uvidi* (kurziv B. S.). Ali, gdje je riječ dobro uzeta u apsolutnom smislu, ondje bi izričaji bili upravo obrnuto relativni, ovisni o kulturnom krugu, razdoblju, društvenom sloju i karakteru onoga koji riječ koristi. I to mišljenje se može osloniti na bogat iskustveni materijal...²⁰

Spaemann ovdje navodi primjere kulturno-relativnih praksi koje se u danim kontekstima “opravdavaju” kao moralno prihvatljive: ljudsko žrtvovanje, robovlasništvo, ubojstvo novorođenčadi..., koji stoje u opreci sa idejom općeprihvatljivog dobra i njegova važenja. Ali – dodaje Spaemann: “To što su sistemi normi u velikoj mjeri kulturno uvjetovani, uvijek je iznova izneseni prigovor protiv mogućnosti jedne filozofske etike, to znači – umnog razmatranja pitanja o značenju riječi ‘dobro’ u apsolutnom, ne u relativnom smislu”, odnosno “umnog promišljanja pitanja o nekom općevaljanom dobru”. To što rukovodi filozofsku etiku je traženje općevaljanog mjerila važenja riječi “dobro”, “zlo” ili “loše” – u kojemu te riječi “nemaju samo apsolutno nego i općevaljano značenje”, te se ne mogu reducirati ili opravdati bilo kojim utilitarističkim ili “izračunljivim” pragmatičkim razlogom. Ilustrativan primjer koji se opire pragmatičkom ili utilitarnom relativizmu, a koji ilustrira održivost *ideje općevaljanog dobra* – što ga navodi Spaemann – primjer je poljskog kapucina Maximilana Kolbea koji je založio svoj život u Auschwitzu da bi spasio život na smrt osuđenog zatočenika – ne zarad relativnog ili parcijalnog dobra ovoga ili onoga (svoga osobnog dobra ili dobra čovjeka za kojeg se žrtvovao), nego zato “da

²⁰ Ibid., str. 13.

bi spasio čast ljudskog roda koji su okaljali njegove ubojice”. Stoga se radi o tome da “iskustvo impozantnih zajedničkih moralnih obilježja u različitim kulturama, s jedne strane, i neposrednost našeg vlastitog apsolutnog vrednovanja određenih načina djelovanja s druge strane, jest ono što opravdava teorijsko nastojanje da o tome zajedničkom i bezuvjetnom, tom mjerilu ispravnog života položimo račun”.²¹ On, dakle, sugerira onaj način razmišljanja u kojemu kulturni relativizam ili različitost moralnih praksi nije zapreka nego upravo poticaj za traženje onog općevažećeg, zajedničkog i bezuvjetnog, odnosno za traženje općeg “mjerila prosudbe”.

Kako stvar stoji sa tim općevažećim, bezuvjetnim i zajedničkim moralnim mjerilom u suočenju sa bezdanom smrti žrtava Drugog svjetskog rata? Meni se u najvišoj mjeri čini obavezujućim moralna snaga Karla Jaspersa koja je došla do riječi u njegovom spisu *Pitanje krivnje*.²² Tu tešku zadaću samosuočavanja Jaspers u prvom koraku povezuje uz imperativ duhovne sabranosti, uz obavezu *razgovora jednih sa drugima* oslobođenog “afektivnih prosudbi”, te sa “spremnosću na razmišljanje, što podrazumijeva da se ne opijamo osjećajima ponosa, očaja, srdžbe, prkosa, osvete, prijezira, već da te osjećaje stavimo na led i vidimo šta je zaista posrijedi”.²³ Suočavanje sa počinjenim zlom, osvješćenje krivnje, očito iziskuje najdublju unutarnju preradu istine, duhovnu i moralnu snagu, koja nije snaga nadmoći, snaga trijumfa, snaga podčinjavanja. To je snaga da se izdrži istina uvida u istinu učinjenog, to je snaga da se podnese slabost, snaga za nadilaženje privida “kako je uvijek u pravu onaj tko je preživio. Uspjeh nam, čini se, daje za pravo. Tko pliva gore misli da je pri istini dobre stvari. U tome leži duboka nepravda sljepila za posrnule, za nemoćne, za one što su ih događaji smlavili.”²⁴ Put moralnog samosuočavanja nije šutnja i prešućivanje jer “stav ponosne šutnje za kratak rok zacijelo je opravdana krinka iza koje ćemo predahnuti i pribitati se. Ali on će postati samoobmanom i lukavštinom spram drugog ako si dopusti da se prkosno skriva u sebi samom, da sprečava jasnoću i izmiče pred potresenošću zbiljom. Ponos koji se smatra muškim, a zapravo uzmiče, uzima šutnju kao posljednje preostalo borbeno djelovanje u nemoći.”²⁵

Slušamo li Jaspersa? I jesmo li u stanju s njime nadići vlastitu moralnu otupjelost i moći biti *potreseni zbiljom*?

²¹ Ibid., str. 16.

²² Upor. Karl Jaspers, *Pitanje krivnje. O političkoj odgovornosti Njemačke*, AGM, Zagreb 2006 (s njemačkog preveo Boris Perić).

²³ Ibid., str. 8.

²⁴ Isto, str. 11.

²⁵ Isto.

Schuldfrage – zwischen Universalität der Moral und Ideologie

Zusammenfassung

Der Zusammenbruch des Nationalsozialismus und des Faschismus 1945. – der (der Zusammenbruch) eine neue Weltordnung und neue demokratische gesellschaftliche Ordnungen angekündigt hatte – bedeutete zugleich auch eine moralische Auseinandersetzung mit dramatischen Erfahrungen der totalitären Ordnungen und mit ihren Ergebnissen. In diesem Beitrag versucht der Autor zu zeigen, daß im Fokus der Auseinandersetzung mit den Erfahrungen des II Weltkriegs auch eine ethische Reflexion über den moralischen Gehalt solcher Erfahrungen stehen muß. Der Autor möchte zeigen daß der Kampf gegen, und der Sieg über den totalitären Ideologien und Ordnungen, seinen universaler moralischer Grund hatten, aber auch daß die Auseinandersetzung mit den Grausamkeiten der Konzlager alte Fragen des Guten und des Bösen stellt, die Schuldfragen und Verantwortungsfragen, als auch die Frage ihrer universalen Verbindlichkeit für die politische Praxis und für ethische Reflexion – jenseits des ideologischen Mißbrauchs. Dabei werden Mehrdeutigkeiten und Aporien des moralischen Urteilens, als auch die Verbindlichkeit einer ethischen Reflexion geprüft.

Ivo Komšić

KOMUNIZAM I NACIONALNA SVIJEST NA KRAJU DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI

Kraj II svjetskog rata u Jugoslaviji je karakterističan po prelomu kolektivne svijesti koja je obilježavala narode Jugoslavije i nastupajuće novo komunističko društvo. Sukob nacionalne i komunističke svijesti kao nove vladajuće ideologije imao je svoje teorijske i povijesne pretpostavke. Teorijske pretpostavke su bile date u Marxovoj filozofiji historijskog materijalizma i kritici ideologije uopće. Povijesne pretpostavke su bile date u narodnooslobodilačkoj borbi i istovremeno komunističkoj revoluciji koju je izvela KPJ, odnosno njen lider Tito sa partizanima kao ideološkom i oslobodilačkom vojskom. Uspjeh nove komunističke ideologije nad nacionalnom sviješću bio je zasnovan na ideji proleterskog internacionalizma i njegove univerzalne emancipatorske uloge. Nacionalna svijest u svim njenim oblicima, od kulturne do političke, potisnuta je novom kolektivnom sviješću utemeljenom na novom kolektivizmu – umjesto nacionalnog kolektiva ponuđen je novi komunistički, kao univerzalni i čovječanski. Tek ovaj univerzalni okvir otvara prostor za rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, posebno u BiH kao jedinoj multinacionalnoj jugoslovenskoj republici.

Kraj Drugog svjetskog rata tadašnja Jugoslavija je dočekala s nekoliko važnih političkih činjenica koje su određivale opće stanje društvene svijesti, naslijeđene i još važnije ideologije, te nastupajuću ideologiju komunizma.

Prvo, Jugoslavija se nalazila na prelasku iz kraljevine u FNRJ. Država koja se stvarala nije se više mogla legitimirati kao državno rješenje Južnih Slavena u vjekovnoj borbi protiv tuđinske vlasti. Ona se legitimirala kao narodna republika povezanih nacionalnih zajednica koje su se već konstituirale u ratu i tu svoju konstituci-

ju smatrale ratnom tekovinom. Kao narodna republika, Jugoslavija se predstavljala kao bratska zajednica ravnopravnih naroda, a kao federacija predstavljala se kao državna zajednica ravnopravnih republika.

KPJ kao politički lider NOR-a imala je aktivnu i odlučujuću ulogu u stvaranju nove svijesti o državi, njenom karakteru i povijesnom značaju. Sve slabosti monarhističkog uređenja države, uključujući i neravnopravnost naroda koji su u njoj živjeli, korištene su u izgradnji nove svijesti o narodnoj republici, njenoj demokratičnosti i punoj otvorenosti prema svim narodima koji su u njoj participirali preko svojih nacionalnih republika – Slovenije, Hrvatske, Srbije, Makedonije, Crne Gore, BiH, te autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine. Svaka od njih predstavljala je faktički federalnu jedinicu svog naroda, izuzev BiH koja je predstavljala političku volju sva tri svoja naroda – Srba, Hrvata i muslimana.

Druga činjenica koja je odlučujuće djelovala na formiranje nove ideološke svijesti jeste dvostruka uloga NOR-a.

S jedne strane NOR je bio oslobodilački i antifašistički, s druge strane on je bio revolucija. Oslobodilački i antifašistički karakter NOR-a se legitimirao okupacijom jugoslavenske teritorije od strane “sila osovine” i fašističkim karakterom te okupacije. Pri tome fašizam nije bio samo spoljna ideologija nametnuta Jugoslaviji vojnom silom, nego je imao svoje domaće pristalice, propagatore i izvršitelje kojima je ova ideologija bila autentična. Stvaranje NDH se nije moglo tumačiti kao ostvarenje hrvatskog sna za samostalnom državom (iako je ta težnja povijesno bila živa) već kao kvislinška fašistička država; njena svrha i njeni ciljevi su upravo tu povijesnu težnju naroda udaljavali i činili neostvarivom.

Također, četništvo sa svojom vojnom i političkom komponentom vrlo brzo otkriva svoje fašističko lice i iznevjerava nadu tadašnjeg građanstva i seljaštva da će to biti vojni otpor okupaciji i fašizmu.

U takvim okolnostima partizani koji vode NOR imaju otvoren antifašistički prostor u koji uspijevaju regrutirati različite društvene slojeve, od seljaka i radnika do najuglednijih intelektualaca i časnika bivše vojske, i to ne samo onih sa komunističke ljevice. Uz to, partizani uspijevaju mobilizirati pripadnike svih jugoslavenskih naroda, uključujući i one koji su u monarhiji bili nepriznati i neravnopravni. Partizanski kriterij ravnopravnosti bila je uključenost u NOR.

Ovaj kriterij je postavila KPJ još 1940. godine, prije no što je otpočela oružana borba jer je antifašizam bio dio ukupne komunističke ideologije. Zapravo, komunisti su vrlo vješto koristili antifašizam za stvaranje svoje komunističke ideologije. Antifašizam je bio jednako snažna mobilizirajuća svijest za vođenje partizanskog rata kao i za političku revoluciju koja se odvijala u njegovoj pozadini. Svijest o antifašističkoj oružanoj borbi i svijest o komunističkoj revoluciji srastale su u vihoru rata, a to srastanje je ubrzavano fašističkim terorom, zločinom, genocidom i ukupnim rat-

nim nevoljama naroda. Što se rat dalje odvijao, komunistička revolucionarna ideologija je uvjerljivije postajala ratnom tekovinom.

Očuvanje tzv. ratnih tekovina je treća važna činjenica svršetka rata. U te tekovine Tito i njegovi komunisti nisu smjestili samo oružanu antifašističku borbu, njene uspjehe i žrtve, već i komunističku revoluciju koja je postala ne samo ideološka svrha političkog pokreta nego i legitimirajuća snaga samog oružanog otpora fašizmu. Borba protiv okupacije i fašizma, kako stranog tako i domaćeg, bila je široka osnova mobiliziranja i jačanja narodnooslobodilačkog otpora. Politička valorizacija i eksploatacija te borbe bila je izrazito komunističkog usmjerenja. To se iskazivalo u pretvaranju partizanskih vojnih formacija u proleterijske brigade, u formiranju državnih i lokalnih organa vlasti koji su počivali na onim demokratskim principima koji su bili primjenjivi u ratnim okolnostima, te u izgradnji svijesti o narodnoj republici i kolektivizmu koji će biti zaloga ravnopravnosti i socijalnoj pravdi. NOR se neprestano i uporno prikazivao kao borba za slobodu naroda i za novi politički poredak. KPJ je u pozadini te borbe izgrađivala svoju novu državu i njenu premoć nad umirućom monarhijom demonstrirala u teškim ratnim uvjetima, na slobodnim teritorijima gdje su kolektivno vlasništvo, socijalna i politička jednakost bili pretpostavke preživljavanja. Obrazac klasne borbe protiv buržoazije i njenih privilegija prihvaćen je i kao politička strategija i kao temeljni cilj NOR-a. U kontekstu globalnih svjetskih snaga, partizanski pokret u Jugoslaviji se doživljavao i prihvaćao kao dio svjetske komunističke revolucije. Revolucionarnost oružane borbe se učvršćivala vjernošću svjetskom komunizmu čija je paradigma bio sovjetski komunizam i njegov oružani otpor Hitlerovoj fašističkoj armadi na istoku, te žestokim ideološkim otporom domaćem nacionalizmu, odnosno nacizmu čiju je socijalnu i klasnu strukturu činila jugoslavenska buržoazija i seoski kulaci, bez obzira na nacionalnu pripadnost. Ideja jedinstva naroda se i mogla izgrađivati na suprotnosti jedinstvu buržoazije, odnosno svođenjem društvene strukture na klasnu strukturu. Ustaštvo i četništvo kao najjači ideološki pokreti, za komuniste nisu predstavljali samo nacionalne pokrete već prije svega ideološko-klasne, oni su bili izraz buržoaske svijesti i njene težnje za kapitalističkom državom. Buržoazija je shvaćena kao personifikacija kapitala za koji je nevažno nacionalno porijeklo, a buržoaska država kao kapitalistička država koja živi od eksploatacije rada. Proleterijske brigade NOR-a su bile vojne formacije direktno ideološki i vojno suprotstavljene obnovi kapitalističke monarhističke države.

Tito je s partizanima izgrađivao tu svijest i u najtežim ratnim okolnostima, udarajući temelje države formiranjem antifašističkih vijeća kao zakonodavnih organa vlasti, te osnivanjem vojnih formacija, kako onih operativno-taktičkih, tako i onih prostornih koje su tu vlast vojno osiguravale na slobodnoj teritoriji. Formirajući AVNOJ i antifašistička vijeća republika, Tito je NOR-u dao karakter legalne oružane borbe, a državi u nastajanju zakonski oblik i institucionalnu uređenost. Također, nova federalna država dobila je legitimitet federalnih jedinica koje su formirane kao

izraz slobodne narodne volje, potvrđene u ratu oružanom borbom, odnosno vojnim formacijama koje su se za njih borile, bilo da su u svom nazivu imale nacionalno bilo teritorijalno ime. Nova federalna država je imala smisla samo ukoliko je bila zajednica republika, i obrnuto, republike su imale smisla samo ukoliko su se slobodno povezivale u zajedničku državu. Nasuprot nacionalnim ideologijama i njihovim institucijama, Tito je izgrađivao ideologiju bratstva i jedinstva naroda, te institucije tog jedinstva (kulturne, društvene, političke); nasuprot buržoaskoj klasnoj državi, Tito je proklamirao besklasnu proletersku državu u formi narodne republike.

Četvrta, ali ne posljednja činjenica kraja rata jeste vojna pobjeda Titovih partizana, a s tim i politička pobjeda KPJ.

U tim okolnostima ta je pobjeda bila dio svjetskih pobjedničkih antifašističkih snaga i kao takva se legitimirala. Također, svjetski antifašistički kontekst je legitimirao tu pobjedu i kao poraz domaćeg fašizma, političkih ideologija koje su iza njega stajale i njihovih institucija koje su u međuvremenu nastale.

Međutim, Tito i KPJ su smatrali da poraz vojnih snaga fašizma ne znači i poraz te ideologije, pogotovu ne ideologije nacionalističke svijesti koja je u teškom i krvavom ratu dobila i svoje institucije – velikonacionalne države i njihove organe, institucije zločina i međunacionalnog istrebljenja.

Kraj rata zbog toga nije značio i kraj upotrebe sile i ideološke borbe. Primjena sile samo je postala legalno i legitimno sredstvo te borbe. Naslijeđena institucionalizirana nacionalna svijest u društvenim, kulturnim, vjerskim i političkim organizacijama postala je osnovna meta ideološki nastavljenog rata. KPJ je preuzela na sebe istovremeno izgradnju države i formiranje nove društvene svijesti i njenih institucija. Izgradnja jednopartijskog komunističkog političkog i državnog sistema se provodila uništavanjem svih naslijeđenih nacionalnih oblika svijesti. Pred tim naletom nestale su podjednako brzo sve nacionalne društvene i kulturne organizacije kao i građanske političke partije.

Komunisti nisu bili u stanju odvojiti društvo od države i krenuli su odmah nakon rata u totalitarizaciju vlasti. Jednopartijski sistem je značio podjednako jednopartijsku državu kao i jednopartijsko društvo. Odvajanje partije i države od religije i nacionalnih građanskih organizacija uključivalo je uništavanje svih društvenih nekomunističkih organizacija, uključujući čak i one kulturne i humanitarne.

Pravovjernost komunističkom pokretu se dokazivala snagom obračuna s nacionalnom prošlošću. Iz ovoga obračuna nisu bile izuzete ni vjerske zajednice i vjernici. Njima je bilo dopušteno postojanje izvan države i politike jer su to osigurali mnogi vjerski službenici i većinski dio vjernika u antifašističkoj borbi. Komunizam je tražio i izgrađivao ljude “novog kova”, anacionalne, antireligiozne, beskrajno odane pokretu i njegovim povijesnim ciljevima.

S obzirom na ono što će slijediti i na sve transformacije kroz koje će proći jugoslavenski komunizam, legitimno je pitanje da li je taj komunizam bio samo jed-

na regionalna mutacija ili pak samovolja jedne partije i njenog vodstva, ili je on bio kontinuitet ideologije i teorije svjetskog komunističkog pokreta utemeljenog Marxovom kritikom kapitalizma i građanske filozofije? Odgovor na ovo pitanje ima značaj za kritički odnos prema jugoslavenskom komunizmu i njegovoj ideologiji jer nam može suziti ili otvoriti perspektivu te kritike.

Marx je kao dosljedni baštinik hegelijanske dijalektike princip komunizma podigao na nivo općenitosti, što je značilo da je komunistička ideologija predstavljala opću svijest emancipacije, odnosno da je emancipacija od kapitalizma moguća samo općechovječanski. Teorijski temelj te emancipacije je dijalektički materijalizam kao najviši oblik filozofije, a povijesni temelj proletarijat kao zbiljska snaga koja je na sebe preuzela tu emancipaciju. Emancipacija proletarijata od njegovog klasnog položaja je opća emancipacija društva od klasne podjele uopće. Niti jedan pojedinačan ili poseban oblik emancipacije ne može na sebe preuzeti ovu opću emancipaciju – svjetsku komunističku revoluciju. Svi ostali oblici svijesti ili povijesni protagonisti ostaju ispod ovog povijesno-svjetskog zadatka – svijest samo jedne klase, religiozna svijest, nacionalna svijest, posebna politička svijest, buržoazija u cjelini, radnička klasa kao posebna klasa, pojedine društvene i socijalne grupacije, pojedinci intelektualci, humanisti, altruisti i sl. Naprotiv, sva pojedinačna i posebna društvena pitanja dobivaju svoja rješenja i odgovore u sklopu ovoga općeg teorijsko-praktičnog rješenja koje na sebe preuzima proletarijat kao jedna društveno-povijesna suprastruktura.

Pojednostavljeno kazano, sva pojedinačna socijalna pitanja, sva nacionalna i druga posebna pitanja nalaze svoja rješenja u okviru općeg, a to je pitanje o čovjeku kao čovjeku i njegovom političkom položaju u društvu i državi. Čovjek je kao čovjek univerzalno biće pa tek onda pripadnik neke nacije, vjere, socijalne skupine i sl. U svom tekstu iz 1843. godine, "Prilog jevrejskom pitanju", Marx piše:

Odnos Jevreja, uopće religiozna čovjeka prema političkoj državi, dakle odnos religije prema državi, može se pojaviti u svojoj osobitosti, u svojoj čistoći samo tamo, gdje egzistira politička država u svojoj punoj izgrađenosti... Kritika tada postaje kritikom političke države.¹

Sve do izgradnje političke države odnos pojedinca vjernika ili vjere uopće prema državi ostaje odnos posebnog prema posebnom. Drugim riječima, odnos religije i države ne smije se svesti na teološki odnos – niti na kritiku dogmi, niti na kritiku države kao religije. Vjernik za državu mora biti građanin, a država za vjernika politička a ne vjerska zajednica. Tek tada je moguća stvarna kritika države. To je bio princip francuske građanske revolucije – i građanin i država moraju biti emancipirani od vjere. Paralelno postojanje religioznosti građana i svjetovne države znak je nesavršenosti same države i nedovoljne svjetovnosti građana, odnosno političke emancipacije.

¹ K. Marx – F. Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967, str. 60.

Mi kritiziramo religijsku slabost političke države kritizirajući političku državu, bez obzira na religijske slabosti, u njenoj svjetovnoj konstrukciji... Politička emancipacija Jevreja, kršćanina, uopće religioznog čovjeka jest emancipacija države od jevrejstva, od kršćanstva, od religije uopće.²

Politička emancipacija mora biti ljudska emancipacija da bi bila emancipacija od religije ili bilo kojeg drugog posebnog oblika svijesti.

Marx u jednom drugom tekstu iz tog perioda, "Prilog kritici Hegelove filozofije prava", dalje piše:

Religijska bijeda je jednim dijelom izraz zbiljske bijede, a jednim dijelom protest protiv zbiljske bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh bezdušnih prilika. Ona je opijum naroda.³

Religija je, dakle, s jedne strane izraz i očitovanje zbilje, s druge strane protest protiv nje, iluzorna negacija te zbilje, nezbiljska konstrukcija zbilje čija je zbiljnost postala nepodnošljiva. Ona je uzdah potlačenih u bezdušnom svijetu, opijum kojim se ta bezdušnost i imenuje i podnosi.

Ova država, ovo društvo proizvodi religiju, iskrivljenu svijest o svijetu, jer je ono izopačeni svijet.⁴

Zbiljska osnova religije kao "iskrivljene svijesti" – izopačenost društva, upućuje na zbiljsku kritiku religije. Ne radi se, dakle, o prosvjedenju i prosvijećenom odnosu prema religiji, o suprotstavljanju znanstvene svijesti neznanstvenoj, nego o kritici društvene osnove religije, njenog zbiljskog temelja.

Kritika neba pretvara se time u kritiku zemlje, kritika religije u kritiku prava, kritika teologije u kritiku politike.⁵

Marxov odnos prema religiji kao iskrivljenoj svijesti, kao ideologiji, nije zasnovan na nekoj drugoj religioznoj ili svjetovnoj svijesti i ideologiji nego na zbilji kojoj je religija potrebna i kojoj je izraz. Kritika religije nije kritika njene iskrivljenosti već kritika njene prekrivalačke funkcije u zbilji. Za Marxa religija nije problem kao osobno uvjerenje nego kao opće zavodenje i udaljavanje od zbilje – od društva i države, prava i politike. Zbog toga religiozna svijest ne može biti osnova političke svijesti, a njena načela pravila uređenja države. Također, niti jedna građanska klasa ne može biti nositelj političke emancipacije jer se uvijek nalazi na stanovištu posebnog. To ne može biti ni radnička klasa dok sebe ne ukine kao klasu i uopće klasnu po-

² Citirano djelo, str. 61.

³ Citirano djelo, str. 91.

⁴ Citirano djelo, str. 90.

⁵ Citirano djelo, str. 91.

dijeljenost društva. Pogotovo to ne može biti neki narod ili nacija jer je njihova posebnost povijesno još uže određena od klasne. S jedne strane opća svijest (historijski materijalizam) kao kritika građanskog društva i države, s druge strane proletarijat oslobođen klasne posebnosti tek mogu izvršiti općechovječansku emancipaciju – "... i čim iskra misli bude temeljito udarila u ovo naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude".⁶

Iz ove teorijske perspektive potrebno je promatrati stavove jugoslavenskih komunista prema religioznoj, nacionalnoj i općenito građanskoj svijesti. Oni nisu bili neosjetljivi na nacionalno pitanje, nego su se držali marksističkih doktrinarnih stavova o potrebi prevladavanja svih oblika građansko-buržoasko ideologije jer je to uvjet političke emancipacije i stvaranja proleTERSKE države. Oni su, istina, mogli biti više ili manje uspješni u tome.

Stanovištem nacionalne svijesti i nacionalne ideologije ne mogu se prevladati protivurječnosti građanskog društva i države jer jedina njihova svrha jeste stvaranje nacionalne države. Marx je to uvidio već na njemačkom primjeru:

U Njemačkoj... nijedna klasa građanskog društva nema ni potrebu ni sposobnost za opću emancipaciju, dok na to ne bude prisiljena svojim neposrednim položajem, materijalnom nužnošću, samim svojim lancima.⁷

Imajući to u vidu, može se reći da su jugoslavenski komunisti posebno strahovali nad rješenjem nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, koja je po svojoj konstituciji bila jedina višenacionalna republika federalne države. Promišljajući dosljedno marksističku tezu o nacionalnoj svijesti kao ideologiji nacionalne države, oni su znali da taj oblik svijesti vodi BiH u podjelu. Zato su u njenu konstituciju ugradili sva tri naroda ravnopravno, bez ikakve mogućnosti majorizacije. Tako je BiH preko ZAVNOBIH-a već konstituirana kao politički emancipirana državna zajednica, bez pobuđivanja nacionalne svijesti i bez potrebe nacionalnog osvješćenja. Nacionalna ideologija je tako bila potisnuta ideologijom bratstva i jedinstva naroda i njihovom ravnopravnošću. Bez obzira na stanje svijesti i snažnu prisutnost nacionalnih identifikata, Srbi, Hrvati i muslimani su konstitucionalno određeni kao emancipirani "građani", kao ljudi u Marxovom smislu.

Suprotno tome, srpski i hrvatski nacionalisti BiH vide samo kao svoju nacionalnu teritoriju u sklopu ideje o stvaranju nacionalne države – podjela BiH između Hrvata i Srba Sporazumom Cvetković-Maček, uključenje BiH u NDH. Strateški dio ove nacionalne ideologije je i osporavanje muslimanske nacije u BiH jer se time htjelo osporiti ovom narodu pravo na državu, a time posredno i pravo BiH na državnost.

⁶ Citirano djelo, str. 105.

⁷ Citirano djelo, str. 104.

Ne smije se zaniijekati da je ovakva politička strategija provođena i u samoj KPJ. Za razliku od nekih intelektualaca komunista (npr. V. Masleša, M. Pijade), posebno muslimana (npr. Mustafa Pašić) koji su tvrdili da su bosansko-hercegovački muslimani posebna etnička grupa, bilo je i onih koji su tvrdili da su oni etnički Srbi ili Hrvati. Takav stav je htio nametnuti M. Đilas na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, iz oktobra 1940. godine, ali je njegov uvodni referat Konferencija odbila. Komunisti su dakle do kraja znali težinu etničkih problema i u Jugoslaviji i u BiH, i možda je to najpregnantnije izrazio pomenuti M. Pašić – autonomija Bosne pod rukovodstvom proletarijata. Proletarijat je kao nositelj opće ideje o emancipaciji, u skladu s Marxovom teorijom, jedini garant ispravnog rješenja nacionalnog pitanja.

Stavovi Masleše, Pijade i Pašića, te drugih predratnih i ratnih muslimanskih intelektualaca komunista (npr. Safeta Krupića, Skendera Kulenovića, H. Čemerlića, A. Hume i dr.) nisu ostali samo njihovi osobni stavovi već su se našli u temeljnim komunističkim dokumentima ZAVNOBIH-a, AVNOJ-a, Ustavu FNRJ iz 1946. godine, Ustavu NRBiH iz 1947. godine, Osnivačkom kongresu KPBiH iz 1948. itd.

Da KPJ nije bila jedinstvena oko ovih problema, pokazuje se u njenoj djelatnosti i pred sami rat, i u ratu, na njegovom završetku i poslije. Ova kolebanja će trajati sve do sedamdesetih godina kada će tadašnje komunističko vođstvo u BiH vrlo odlučno istrajati na ravnopravnosti BiH u Jugoslaviji i na nacionalnom identitetu Muslimana i njihovoj ravnopravnosti s drugim narodima.

Communism and National Conscience at the End of World War II in Yugoslavia

Summary

The end of WW II in Yugoslavia was marked by a decline of collective conscience which was a distinction of Yugoslavia's peoples and a new communist society that followed. The conflict between the national and communist conscience as the new leading ideology had its theoretical and historical background. Theoretical presumptions had been given in Marx's philosophy of historical materialism and criticism of ideology in general. The historical ones, on the other hand, had their origins in NOR (People's Liberation Struggle) and, at the same time, the communist revolution carried out by KPJ, that is, its leader Tito with Partisans as an ideological and liberation army. The success of the new communist ideology over the national conscience was based upon the idea of proletarian internationalism and its universal emancipatory role. The national conscience in all its forms, from cultural to political, was suppressed by a new collective conscience grounded in new collectivism – instead of national collectivity, a new communist collectivity was offered as universal and human. Only in such a universal framework, opportunities were open for resolution of the national issue in Yugoslavia, especially in Bosnia and Herzegovina as Yugoslavia's unique multinational republic.

Senadin Musabegović

MIT O POBJEDI KAO MIT O REVOLUCIJI

Svjedoci smo, iz današnje perspektive, da su obećanja o napretku, o novom čovjeku, o novoj zajednici... koja su bila utisnuta u samo značenje pobjede nad fašizmom 1945. godine, u bivšoj Jugoslaviji nestala. Njihov nestanak ne znači nužno da su neki principi koji su se tada zastupali neistiniti i iluzorni i da smo ih trebali odbaciti. Ali jedan od problema je bio i u tome što je oficijelna vlast projecirala pobjedu nad fašizmom kao apsolutnu pobjedu ideje komunizma u istoriji. Ostaje niz nerješениh pitanja, kao, na primjer, na koji je način sama pobjeda nad fašizmom imenovana kao komunistička revolucija, na kojoj je poslijeratna vlast zasnovala vlastite ideološke principe funkcionisanja? Na koji je način, u kolektivnom sjećanju, formiran mit da je pobjeda nad okupatorom pobjeda nad klasnim neprijateljom? I koliko je kriza nastala zbog okupacije označila krizu kapitala koja je neophodna za revolucionarno djelovanje? Naime, kroz poetiku socrealizma sjećanje na 1945. kroz razne kolektivne rituale, posjeduje u sebi: pagansku mitologiju o ustanku, regeneraciju kulta patrijarhalnog junaka koji se bori protiv mitskih oblika zla, a, u isto vrijeme, kult stvaranja novog čovjeka koji sve treba da podredi ideji proletarskog napretka. Pobjeda nad fašističkim okupatorom trebala je da označi budućnost u kojoj će sve dvosmislenosti, u ime istorijskog determinizma radničke partije, nestati, ali ono paradoksalno i nevidljivo značenje pobjede možda je otvorilo potencijal za jedan novi konflikt koji je nastao devedesetih godina u bivšoj Jugoslaviji.

Smaknuće
Stjepana
Filipovića.

Poslije 1945. godine nastaje mit o partizanima kao pobjednicima nad fašizmom. Kroz mit o pobjedi legitimira se mit o revolucionarnoj pravdi, o istinskoj volji Komunističke partije Jugoslavije da odredi direkciju istorije, te o konačnoj spoznaji da je moguće kroz rat stvoriti svijest o boljoj, komunističkoj budućnosti. Isto tako, pobjeda uka-

zuje na mogućnost da mali narodi, kao što su južnoslovenski, mogu odlučiti o sebi samima, mogu stvoriti državu i mogu da pobijede brojčano znatno jačeg neprijatelja. Jer mit o pobjedi pomiruje dva mita, a to je mit o ustaniku i mit o revolucionaru. Narodnooslobodilački rat znači pobjedu nad okupatorom, dakle, kroz pobjedu nad okupatorom se dokazivala mogućnost da su južnoslovenski narodi u stanju da konstituišu državu i da kroz 'revolucionarnu odluku' odrede mehanizme vlastite autodeterminacije. I ta ideja upravo realizira dugovjekovnu volju južnoslovenskih naroda, koji su bili pod Otomanskom i Austrougarskom imperijom, da izvojevaju slobodu. Naravno, ta ideja je bila prisutna i poslije Prvog svjetskog rata prilikom stvaranja prve Jugoslavije. Ali prva Jugoslavija se raspala za vrijeme njemačke okupacije 1941. godine, jer je uslijed vlastitih državnih i nacionalnih antagonizama kapitulirala pod fašističkim snagama. Komunistička partija Jugoslavije, koja je organizovala antifašistički otpor i izvojevala pobjedu, zastupala je stanovište da su se svi narodi spontano ujedinili unutar NOB-a, te da su konačno izrazili svoju volju za instinskim političkim jedinstvom, a koje se profilira kroz ideju 'bratstva i jedinstva'.

Simbolička figura otpora spram okupatora je izražena kroz ideju ratnika-partizana koji se bori protiv tuđinske vlasti. Naime, ratnik-partizan je ustanik koji se bori protiv tuđinske vlasti i on, u velikoj mjeri, otjelotvoruje tradicionalnu patrijarhalnu paradigmu, kroz koju južnoslovenski narodi trebaju da steknu svijest o vlastitoj slobodi. Dakle, on sadrži u svojoj simboličkoj reprezentaciji ideju ustanika, ali, isto tako, u simboličkoj reprezentaciji on otjelotvoruje ideju komunističke revolucije, koja treba iz temelja da izmijeni tradicionalne kulturološke vrijednosti. A ideja revolucionara, kao i u mnogim totalitarnim projektima, izražena je kroz figuru ratnik-radnik-sportista. Što znači da rat protiv neprijatelja ujedno znači i 'rad' na stvaranju novog društva, nove klasne svijesti. I, ujedno, figura sportiste upravo označava tjelesni vitalizam, snagu što kroz ideju takmičenja i pobjede otjelotvoruje ideju komunizma. Upravo stoga socrealistička umjetnost na tlu bivše Jugoslavije nastojala je da kroz 'sakralna mjesta', spomenike, skulpture poginulih konstruiše mit za stvaranje ideje o revoluciji, ideje o stvaranju novog čovjeka... Kroz spomenike se nastojalo ovladati prošlošću kako bi se kontrolisala budućnost. A, isto tako, spomenici, iako predstavljaju veoma često poginule borce za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe, izražavaju duh optimizma i kretanje kolektivne volje, koja se kali kroz pobjedu, ka utopijskom besklasnom društvu. Isto tako, duh poginulog treba da naglasi da su oni koji su preživjeli rat i nove poslijeratne generacije dužni da u miru slijede tekovine revolucije, za koju su partizani 'prolili krv'.

Kosmički planovi

Mircea Eliade govori o funkciji svetog mjesta ili hrama, koja se sastoji u tome da uspostavi “vezu između kosmičkih planova”.¹ Unutar njega čovjek prekoračuje i premošćava vremensku dimenziju između prolaznog i vječnog života, između svijeta bogova i svijeta ljudi. U strukturi rituala, svijet bogova, o kojem piše Eliade, mogao bi se, istina u jednoj provizornoj analogiji, uzeti i kao svijet ratnika, ovdje partizana, koji su se borili protiv fašističkog osvajača. Radi se, zacijelo, o tome da generacije koje žive obični, profani život, premoste distancu između velikih božanskih gesti, koje su, kroz mitološku prizmu, predstavljene u svijetu i djelima partizana, i svakodnevnog, običnog i profanog života u kojem se nalaze i borave.

No, postavlja se pitanje kako i na koji način se premošćava transcendentalna junačka gesta, koja se opire svakodnevnom, običnom doživljaju svijeta i običnom svakodnevnom životu? Jedan od odgovora na ovo pitanje je sadržan u nastojanju komunističkog sistema da pomiri ulogu ratnika i radnika, pri čemu se sakralnost radnika, kao ishod tog poistovjećivanja, transformira u miru u ideju izgradnje novog društva. Za logiku konstitucije komunističkog društva sam rat ne znači stoga samo negaciju ili konflikt, već se u njemu i kroz njega profilira jedna određena struktura rada, izgradnje, obnove. I upravo radne akcije, koje se javljaju neposredno poslije rata, nemaju za cilj samo da obnove ratom porušenu zemlju; one imaju i zadatak da konzerviraju ratni entuzijazam i održavaju ratnu kolektivnu volju i optimizam u izgradnji novog društva i stvaranju novog čovjeka. I jedan i drugi, i ratnički i radnički život, zapravo, treba da su prožeti istom kolektivnom idejom izgradnje novog društva, čija se konkretna manifestacija i fizionomija ideološke “imaginacije” najvidljivije očituju i prezentiraju u kontekstu državnih rituala, posjeta svetim mjestima, simboličkim predstavama spomeničke arhitekture, monumentalnim spomenicima i skulpturama, posvećenim oslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije, pobjedi revolucije, palim borbama i žrtvama fašističkog terora.

Ilustracija spomenika

Pošto je diskurs o NOB-u bio prisutan u skoro svim sferama društvenog života – u školskim programima, na televiziji, u štampi, u govorima političara – on je postajao dio svakodnevnice socijalne imaginacije, kroz koju se samo društvo profiliralo. Tako je, naprimjer, u okviru školskih programa bilo predviđeno da učenici, prilikom nekog važnog državnog datuma, pored programiranih časova istorije obilaze i posjećuju memorijalne spomenike, organiziraju kolektivne izlete, kako bi odali počast palim borbama. Isto su tako radne organizacije, preduzeća, razne firme organizo-

¹ Vidi: Mircea Eliade, *Le Sacre et le profan*, Pariz, Gallimard, 1972; Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2003.

vale kolektivne izlete, posjete muzejima revolucije, spomenicima, mjestima čija su glavna urbanističko-arhitektonska ostvarenja inspirisana oslobodilačkom borbom i revolucijom, itd. Štaviše, sve više se ustaljivala praksa da i same porodice, neovisno od oficijelnog programa, obilaze spomenike i spomen mjesta, pretvarajući ih tako u prijatna i relaksirajuća izletišta. Posredstvom svega toga se svijest građana, njihova kolektivna imaginacija, formirana kroz naraciju o NOB-u, spajala, kroz ritual, sa državnom voljom. U ritualima je sama država, zapravo, prodirala u svijest građana.

Štampa je imala značaj u stvaranju “zamišljene nacije”, o čemu piše Benedikt Anderson,² kroz koju se razvijala mogućnost da se svaki član zajednice solidariše sa sudbinom pojedinaca grupe kojoj pripada, a koje ne poznaje, dok su rituali – preko kojih je država kroz naraciju NOB-a prodirala u svijest svojih građana – u istoj mjeri služili ne samo da bi se određena zajednica solidarisala sa nepoznatim pojedinačnim sudbinama svojih pripadnika, već da bi se ona sama identificirala sa državnim jedinstvom. A uloga ratnih simbola se izvršavala i u tome da oni, predstavljajući rat kao volju koja izrasta iz naroda, koja se spontano stvara iz narodne svijesti, istovremeno izraze istinu da i sama država i njezini principi niču iz naroda, iz njegove volje. Pa iako je struktura socijalističke vlasti posjedovala dosta elemenata centralističkog upravljanja, odozgo ka dolje, što će reći od partije prema narodu, prije svega zato što partija, kao subjektivna snaga društvenog razvoja, treba nastaviti da modelira i dirigira volju naroda, ipak je ona, kroz predstavljanje rata, nastojala istaknuti i činjenicu da je ona, uistinu, izraz volje naroda, koja poslije rata u harmoniji sa narodnom voljom na pravedan način artikuliše njezinu kolektivističku političku moć.

Uloga rituala upravo je u tome da spoje pojedinca sa kolektivnom voljom, koja je volja partije, države, vojske i svih drugih struktura koje su sebe legitimirale pobjedom nad neprijateljem, a koje osiguravaju stabilnost i bezbjednost sistema. Značaj države se preko njih prepoznaje u važnosti i značaju borbe i revolucije. Ceremonije, rituali, spomenička arhitektura i monumentalni spomenici, odraz su same slobode, zasnovane na kolektivističkom entuzijazmu pobjede nad neprijateljem; oni formiraju, zapravo, osjećaj pobjedničke slobode, koja se iskazuje u samostalnosti sistema da samog sebe, slijedeći narodnu volju, determinira. Tako ritual samog sebe opravdava upravo kroz mit o slobodi. Zapravo, ispravnost borbe, ispravnost ciljeva za koje se zalagala partija, predstavljena je kroz mit o pobjedi, na isti način kako se i istina komunističke ideje prezentirala kroz ritualno predstavljanje pobjede nad neprijateljem. Iz toga razloga su, u kontekstu mita o pobjedi i njenog trijumfalnog entuzijazma, zahvaljujući kome su se jugoslavenski narodi sami oslobodili od bilo kojeg “oblika” tiranije, i sve patnje i sva stradanja, kroz koja su prošli borci, opravdani. Figura tijela komunizma, predstavljena kao simbol o ratniku-radniku-sportisti, pro-

² Vidjeti: Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Episteme, Beograd, 1998, str. 17.

žeta je mitom o trijumfu, mitom o pobjedi, što savladava svaki determinizam u istoriji i dovodi do nove svijesti o zajednici, pojedincu, budućnosti. Sljedstveno tome, ritual posjeduje funkciju integracije svih društvenih mehanizama unutar zajedničke ideje o novom čovjeku; on, u isto vrijeme, djeluje kroz regenerirajuće snage što obnavljaju mit o novom čovjeku i novom državnim jedinstvu.

Ukoliko se nema u vidu ova činjenica, odnosno, ukoliko se u recepciji poslijeratne monumentalne memorijalne skulpture i plastike, inspirisane oslobodilačkom borbom naroda i narodnosti Jugoslavije, ne projecira državna ideologija, koja je sebe legitimirala kroz ratne monumente, onda se oni, makoliko predstavljali izuzetnu likovnu vrijednost, kao što su to, naprimjer, Spomenik i Spomen-kosturnica na Sutjesci – Tjentištu, spomen parkovi na Neretvi, u Drvaru, na Kozari, u Jasenovcu, Titova špilja na Visu, Spomen park Vraca u Sarajevu, Partizanska nekropola u Mostaru i mnogi drugi, ne mogu dokraja razumjeti.

Spomenik na Tjentištu

U Spomen parku Tjentište,³ na mjestu gdje su se vodile žestoke borbe najsudbonosnije bitke NOB-a, u kojoj su jedinice NOVJ, “ulažući natčovečanske napore i trpeći velike gubitke, sredinom juna 1943. godine, izvršile proboj iz okruženja i prešle u ofanzivu”,⁴ pored ravne mermerne četvrtaste plohe – Spomen kosturnice, u kojoj su sahranjene kosti 3.331 poginulog borca – niče Spomenik-monument, kao pukotina, sa razlistalim kamenim monolitom, rasječenim na dva dijela, što simbolizira proboj iz obruča.

Spomenik na Kozari isto tako izražava kolektivnu volju. Pritom je veoma važno istaći da i apstraktne plastične forme, koje izravno ne sadrže u sebi predstavjačku figuraciju, posjeduju, također, svoju veoma određenu asocijativnu usmjerenost, u kojoj se, na posredan način, osjeća prisustvo tijela; one, predstavljajući kolektivno tijelo u apstraktnoj formi, i same poprimaju u sebi nešto što je veoma tjelesno.

Uobičajena je bila praksa da se podižu spomenici ili biste narodnim herojima-borcima, kao što je to, naprimjer, spomenik dječaku-borcu Bošku Buhi koji je predstavljen kako stoji nad otvorenom knjigom, dok u jednoj ruci drži pušku, a u drugoj bombu. Boško Buha simbolizira omladinca-ratnika koji je poginuo “sa osmijehom na licu dok je branio ranjenu drugaricu”, kako to stoji u jednoj narodnoj, njemu posvećenoj pjesmi. Poznato je da totalitarni režimi insistiraju na mobilnosti mladih, jer oni predstavljaju nešto novo, novu perspektivu; oni, upravo kao takvi, treba da grade novu budućnost. Stoga je oficijelna ideologija posebno insistirala na junačkoj

³ Autor monumentalnog kompleksa na Sutjesci sa Spomen-kosturnicom i Spomenikom je vajar Miodrag Živković.

⁴ Vidjeti: *Jugoslavija, spomenici revoluciji*, SUBNOR Jugoslavije, Beograd-Sarajevo, 1968.

smrti maloljetnika, kako bi se kroz njihov lik konstituisao mit o novoj generaciji koja kroz smrt, kroz stradanja, gradi novu sutrašnjicu. Njegov spomenik je postavljen na planini Jabuka kod Prijepolja, mjestu na kojem je i poginuo upavši u zasjedu, na vrhu proplanka ispod kojeg su poredane biste drugih omladinaca-boraca koji su poginuli u NOB-u. Tu je, između ostalih, i bista-spomenik Sirogojnu, dječaku-borcu, njegovom drugaru, koji je, također, bio čuven po svojim odvažnim podvizima. Nedaleko od ovog spomeničkog kompleksa, devedesetih je godina, u času tzv. liberalizacije jugoslavenskog društva, postavljen spomenik sa imenima poginulih boraca iz Balkanskih ratova, kao i borcima stradalim za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nosioci srpske nacionalističke politike su, s ciljem dekonstrukcije i devalvacije komunističkog mita borca-ratnika, postavljali neposredno pored partizanskih spomenika, spomenike srpskim vojnicima koji su bili naklonjeni fašističkim snagama i koji su stradali od partizana.

Karakterističan je u tom pogledu spomenik Stjepanu Stevi Filipoviću, bravarskom radniku, jednom od vođa ustanka u Valjevu, komandantu čete, pa onda i komandantu Kolubarskoga bataljona. Kada su ga četnici na prevaru uhvatili i predali Nijemcima, koji ga vješaju pred tri hiljade na silu okupljenih i privedenih građana, kao publikuma koji treba da iz čina egzekucije izvuče za sebe pouke, on je, ispod vješala, sa omčom na vratu i visoko iznad glave uzdignutih ruku i stegnutih pesnica, uzviknuo: "Dole Hitler, dole fašizam, živio Sovjetski Savez, živela Komunistička partija, živela sloboda". Scenu njegovog smaknuća je snimio jedan njemački oficir i prema njoj je napravljena njegova spomen-figura/skulptura sa podignutim rukama ka nebu.⁵ Taj njegov spomenik je postavljen u Valjevu, mjestu njegovog smaknuća, koje se nalazi u Srbiji. Isti takav spomenik, njegova replika zapravo, postavljen je i u njegovom rodnom mjestu Opuzenu pored Čapljine koje se nalazi u Hrvatskoj. Ta dva grada, sa istim spomenikom Stjepana Steve Filipovića, nalaze se sada u dvije države i skoro da nemaju nikakvog kontakta između sebe.

Topološka mapa, koja nas vodi na mjesta gdje su se ta zbivanja događala, a na čijim lokacijama su spomenici i spomen obilježja postavljani, nije bila slučajno, niti arbitrarno iscertana. Spomenici palim borcima su uglavnom postavljani na nekom istaknutom proplanku, ili na ulasku u sam grad, ili na jednom od glavnih gradskih trgova. Na tako izabranim mjestima dolazila je do punog izražaja monumentalnost plastične forme i snažne junačke geste, što treba da odredi pravac istorije i da još jednom istakne i podsjeti na snagu partizanske volje. Oni su, zapravo, sa tih istaknutih mjesta na koja su postavljani, svojom monumentalnošću i velikom gestom dominirali prostorom, sugestivno svjedočeći o snazi kolektivne volje što se tokom rata stvarala.

⁵ Spomenik, realiziran između 1953. i 1960., djelo je poznatog jugoslavenskog vajara Vojina Bakića.

Ritualno kreiranje svakodnevnog života

Kolektivni rituali – posjete spomenicima, svetim mjestima na kojima su se odvijale velike bitke, državne svetkovine povodom značajnih godišnjica – strukturiraju, na mitski način, kolektivnu svijest koja se formira poslije rata. Jer, djelujući tako što nesvjesno prodiru u svijest onih koji u njima učestvuju, kolektivni rituali, na taj način, određuju i njihovu orijentaciju i poziciju u svijetu, prožetu mitologijom NOB-a, koja im formira i horizont iščekivanja u budućnosti, zasnovan na iščekivanju komunizma. Prodirući u svijest, ritual, dakle, svojim magijskim karakterom, koji i čini da se on prihvata na nesvjestan način, kreira emocije i kristališe viziju svijeta kod svojih učesnika. Radi se, zapravo, o tome da sama prezentacija rata, njegovo mitološko predstavljanje, određuje smjer budućnosti, strukturira logiku mira. Tako, moć što se formira prezentacijom prošlosti određuje budućnost ili, drukčije, projiciranje rata kroz ritualno predstavljanje usmjerava put mira, formira pravac razvoja društva, konstituira logiku svakodnevnog života i opredjeljuje njegove vidove i tendencije. Prodirući u svakodnevni život, simboli rata mu tako nameću logiku koja instalira unutar njega određene mehanizme, što treba da ostvare njegovo jedinstvo i ukažu na pravac i cilj njegovog kretanja. Kolektivni rituali, kroz državne praznike, datume, ceremonije, monumentalnu spomeničku arhitekturu i skulpturu, stvaraju i kolektivnu predstavu o tome na koje pojave i vrijednosti u svakodnevnom životu treba pojedinac da se usredsredi i osloni, kako bi se one unutar njega interiorizirale.⁶

Analizirajući svakodnevni život u ikonografiji Sovjetskog Saveza, Svetlana Boym svoju pažnju usmjerava upravo na istraživanje struktura svakodnevnog života u ikonografiji totalitarnog društva.⁷ Nju, zapravo, prevashodno zanima pitanje kako se svakodnevni život formira u socrealističkoj estetici, u kojoj dominiraju, kao što je to poznato, velike mitološke naracije o revolucionarnom, izuzetnom i nesvakidašnjem, događaju, pri čemu je sve obilježeno i prožeto kultom velike liderove harizme. Naime, problem koji se pritom postavlja odnosi se na pitanje – kako pomiriti velike događaje, kao što je to, naprimjer, rat ili revolucija, sa običnim, svakodnevnim životom? Jer, revolucija, kao veliki događaj, treba svojom veličinom, svojom dinamičnošću, svojom kreativnošću, da opravda obični, svakodnevni i, moglo bi se reći, rutinski život. U sagledavanju tog problema, Svetlana Boym i polazi od analize sva-

⁶ Koliko sami rituali kreiraju određena vjerovanja, odnosno, fokusiraju pažnju pojedinca i usmjeravaju njegovu želju ka identifikaciji sa vrijednostima što se ne zasnivaju na predrasudama, mistici i fantazijama, ostaje kao otvoreno pitanje, koje se u sociološkim teorijama uvijek iznova postavlja, naročito kod Durkheima u njegovoj teoriji o osnovnim formama religioznoga života. Ni pitanje koliko socijalno jedinstvo, zasnovano na ritualima, pomaže pojedincu da propita vlastitu poziciju u svijetu, nije dobilo zadovoljavajući odgovor; ono se upravo zato ispostavlja kao stalni i otvoreni problem.

⁷ Vidjeti: Svetlana Boym, *Common Place, mythologies of everyday life in Russia*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts, London – England, 1994.

kodnevnog života u ikonografiji sa kojom se obični ruski čovjek susretao. Primjerice, na koji način Staljinova slika, koja visi na zidu sobe jednog običnog stana, prodira kao mikro simbol u svakodnevne običaje porodice; kako su oficijelni ideološki diskursi upleteni u mrežu svakodnevnih odnosa, svakodnevnih gesti i ponašanja, i kako uplivavaju i u najmanje pore i detalje života. I, kako je uopće moguće u totalitarnim društvima govoriti o autonomiji svakodnevnog života kada kroz obične mikro događaje simboli prodiru u svakodnevnu svijest? Odmah je tu i pitanje, koje je još Weber postavio – kako da harizma, što sebe zasniva ne herojskoj ratničkoj gesti, a koja je u suprotnosti sa bilo kakvom trgovačkom logikom, što će reći, logikom svakodnevlja, u kojoj se sve stvari uglavnom mjere profitom i zaradom, postane dio svakodnevnog, rutinskog života? Riječju, kako da ona sebe u njega utisne? Ili, drukčije, kako da se vrijeme ratništva, vrijeme heroja, koje pripada sakralnoj mitologiji, transformira u simboličkoj logici u obično vrijeme?

Figura radnika i figura trgovca

Marksizam se, promovirajući vrijeme proizvodnje, zasniva na kritici kapitala, njegove logike, liberalnog tržišta i individualne slobode, za razliku od vremena trgovine koje se, nasuprot tome, temelji na ideji individualnih sloboda, liberalne ekonomije, slobodnog tržišta, investicija, ulaganja. Za liberalne teoretičare, kao što je to, naprimjer, Hayek, svako smanjenje trgovinskih prepreka omogućava i širi granice slobode razvijanja svih čovjekovih potencijala, oslobađa mogućnosti njegove samo-realizacije, autonomije i afirmacije njegovog ljudskog digniteta. Suprotno tome, slobodno tržište u marksističkoj kritici političke ekonomije je u funkciji eksploatacije; ono dovodi do stvaranja haotičnih odnosa i oslobađanja iracionalizama koji pogoduju i služe podjarmljivanju i potčinjavanju. Vrijeme trgovine nije, zapravo, vrijeme koje se može kontrolirati; naprotiv, ono kontroliše i određuje samog čovjeka, jer ga podvrgava i nagoni da misli, sebe određuje i samodeterminira unutar jednog jedinog fiksiranog cilja i pravca – unutar logike profita. Za Marxa će, međutim, kriza kapitala, na kraju, sama po sebi, omogućiti stvaranje revolucionarne proleterske svijesti i internacionalnog jedinstva.

No, osnovni razlog što vrijeme trgovine potiskuje i zamjenjuje vrijeme proizvodnje, odnosno ideju rada, u tome je što rad ne počiva na haotičnim pravilima, već na proizvodnji, kroz koju se stvara radnička solidarnost, emancipira istorija, a onda i cijelo čovječanstvo. Veoma je važno upravo to istaći: radom se ne emancipira samo radništvo, koje prerasta i uzdiže se u ljudstvo, nego i cijelo čovječanstvo, kao i sama istorija. Jer, figura trgovca ne može da da pravac i smjer istoriji, da je determiniše, dok figura radnika-proizvođača to može. Još više, kroz figuru ratnika-radnika/proizvođača moguće je sakralizirati samo vrijeme; ono se, zapravo, kroz figuru ratnika-radnika-proizvođača samo kreira i određuje.

S druge strane, radnik svojom akcijom, radom, proizvodnjom treba da, za razliku od trgovca, sam strukturira sve društvene odnose, da svojom snagom i hrabrošću proizvodi novo društvo i time usmjerava vrijeme. Za njega, njegovo tijelo, odnosno lice, sam će Marx, ne bez izvjesne doze patosa, reći: "I sa lica ogrubjelog od rada, gleda na nas sva ljepota čovječanstva". Presentacija nepatvorenog, snažnog i čvrstoga tijela heroja-radnika/proizvođača upravo i služi tome da bi se akcentirala njegova snaga i akcija koja konstituira društvo i istoriju, stvarajući revolucionarni istorijski zaokret. Zato on i ne služi vremenu; vrijeme treba da se podvrgava njegovoj volji. No, podvrgavajući se njegovoj volji, vrijeme se time ne potčinjava; naprotiv, ono samo sebe time kreira, jednako kao što i istorija, podvrgavajući se njegovoj volji, samu sebe obasjava onim svjetlom koje je čini upravo onakvom kakva je ona uistinu na putu ostvarenja komunističkog društva. Tako je snažno tijelo partizana/revolucionara, odnosno radnika/proizvođača i u ikonografskom smislu sušta negacija tijela trgovca.⁸

U svojim esejima – "Stranac"⁹ i "Metropola i duhovni život",¹⁰ Simel upravo govori o tome da je ideja trgovine povezana sa figurom stranca, te da trgovina razvija intelektualne kapacitete, intelektualizira socijalne odnose, uniformišući ih preko istih ciljeva, zapostavljajući pri tome duhovni i afektivni razvoj pojedinca. Za njega je, isto tako, pojava velikih gradova određena indiferentnim susretom, komunikacijom zasnovanom na brzini, neurozi, gdje je logika "dinara" svela sve kvalitativne razlike na kvantitativne. "Dinar" kao univerzalni ekvivalent svih vrijednosti ispraznjuje i razara nukleus i srž stvari, uništava njihovu partikularnost, individualnost, neponovljivost.¹¹ Po mnogim elementima sama industrijalizacija, kao i moderna svijest u cjelini, obilježena je figurom trgovca, a onda i dominacijom intelekta nad

⁸ Svakako, to ne znači da su svi trgovci jedini i tipični predstavnici buržoaske klase i nosioci buržoaske svijesti. Ovdje je istaknuta samo tipološko-karakterološka i simbolička razlika između tijela radnika i tijela trgovca, izvedena iz dihotomije – vrijeme trgovine i vrijeme proizvodnje, gdje je figura trgovca u jednom vremenu, a figura radnika u drugom. Uostalom, skoro je nemoguće zamisliti trgovca, "čiftu", u kolokvijalnom žargonu, njegovo tijelo pogotovo, koje nije "iskovano" od rada ili borbe, kao tipa, odnosno kao retoričku ikonografsku figuru, koja bi mogla predstavljati novog čovjeka, novu klasnu svijest, novo društvo. U totalitarnim društvima kult snažnog tijela i nastaje u dobroj mjeri i da bi se sama trgovačka, parazitska svijest negirala. Tako, naprimjer, u nacizmu prve konspirativne rasističke teorije o Jevrejima, Jevreje predstavljaju kao trgovce okružene zlatom i bogatstvom, a ne kroz samorazumljivu junačku gestu tijela koje kroz rad proizvodi, gradi novu budućnost i novo društvo.

⁹ Simel, *Ventura e sventura della modernita, Antologia degli scritti sociologici*, treće poglavlje – Le straniero, Bollati Boringhieri, 2003.

¹⁰ Ibid., poglavlje – Le metropoli e la vita dello spiriti, str. 409.

¹¹ "Tutte le relazioni affettive tra le persone si basano sulla loro individualita', mentre quelle intellettuali operano con gli uomini come se fossero dei numeri, come se fossero elementi di per se' indifferenti, che interessano solo per il loro rendimento oggettivamente calcolabile." Ibid., str. 415.

senzibilnim mogućnostima pojedinca. Figura ratnik-radnik upravo nastoji da negira taj mit; ona, zapravo, simbolizira cjelovitog čovjeka koji se kroz slobodnu volju stvara i koji u svojoj akciji povezuje – intelekt, volju, emociju i lojalnost.¹²

Harizma ratnika-radnika

Harizma se stvara, kako je to još Weber¹³ uočio, kroz intuitivno djelovanja koje nije uslovljeno trgovačkom kalkulacijom, niti trgovačkim uspjehom. Ona se formira kroz ratničku herojsku gestu koja nije limitirana vanjskom snagom, već sama djeluje iz sebe, iz svog vlastitog unutrašnjeg nagona. Sljedstveno tome i Titova se harizma, kao herojska, ne konstituira i ne uspostavlja prema profilu figure trgovca, već radnika. Ali, za Webera sama harizma je i izvan zakona. Ona može, na isti način kao i vladalac za Carla Schmitta,¹⁴ suspendirati zakon. Nasuprot tome, Titova harizma je, međutim, u simboličkom smislu, harizma koja je izraz narodnog zakona, te se nikako i ne može izdići iznad njega. Ona se, objedinjujući se kroz ritual sa “širokim narodnim masama”, i ne zasniva samo na intuitivnom ratničkom herojstvu, koje, neuslovljeno vanjskim preprekama, samo iz sebe djeluje, nego i na mogućnosti da proizvede društvo, da ga kroz radničke principe izgradi. Upravo zato Titova harizma je harizma stalnog ratnika-radnika. A, odgovor na pitanje kako pomiriti veliku harizmu i totalitarno društvo, bi se, shodno tome, nalazio u tome što je sama harizma, u ovom slučaju Titova, počivala ne samo na figuri heroja i pobjedi u ratu, već i na harizmi radnika koji proizvodi novo društvo i novu društvenu svijest. Drugim riječima, ona, s jedne strane, kroz ideju rada, izražavajući narodnu volju, determinira društvo, a, s druge, ona samu sebe, istovremeno, kroz rad i kroz narodnu volju stvara i konstituira. Titova harizma je upravo u tome da ona kroz ideju ratnika-radnika stalno proizvodi ciljeve društva koji su upravljani ka ostvarenju komunizma, te je tako, u njegovom tijelu, ucrtana društvena cjelina, kolektivna volja, pa i sama država koja se stalno izgrađuje, da bi se, na kraju, i sama prevazišla.

Dakle, uloga harizmatičnog lidera, kada se on simbolički predstavlja, kao što je to slučaj sa Titovom harizmom, nije u njegovom posjedovanju moći, koja bi, prema svojoj vlastitoj unutrašnjoj logici, sama odlučivala o državi, o zakonima, o sudbini naroda, ili koja bi imala toliku snagu da suspendira i same zakone i uzdigne se iznad njih. U njegovom harizmatičnom tijelu upisan je narod, te su njegove odluke narodne odluke. Ujedno, u njegovom tijelu je politička moć koja je u stanju da rekre-

¹² Kada je riječ o lojalnosti, trgovac kao “stranac” ne mora da izražava toliku lojalnost spram sistema i države. On može, u ime svoje autodeterminacije i svog ekonomskoga uspjeha, podrediti zajednicu trgovačko-profitabilnoj logici.

¹³ Vidjeti: Max Weber, *Economy and society: an outline of interpretive sociology*, Berkeley, University of California Press, 1978.

¹⁴ Carl Schmitt, *The concept of the political*, Chicago, University of Chicago Press, 1996.

ira narodnu volju, da je samu sa sobom ujedini, da je proglasi sakralnom u miru, u običnom životu, u kojem se i grade revolucionarni principi novog društva. Isto tako, njegovo tijelo predstavlja zakon, državu, pa stoga i nije potrebno da on suspendira zakon, da se izdigne iznad njega, kako bi se uveo red u državi. Na koncu, on predstavlja radnički ideal koji se manifestuje u samom zakonu, što će reći, u njegovom tijelu. Njegovo tijelo – ponovimo to još jednom – stvara narod, a narodna kolektivna volja, zauzvrat, stvara njega.

Tijelo borca u stvarima

Rasulo rata, njegovo rastrojstvo, prevazilazi se, kako je to već istaknuto, kroz figuru ratnika-radnika, pa je, stoga, rat matrica, temelj koji omogućava očuvanje mira i izgradnju bolje budućnosti. Riječju, rat postaje sveopći zajednički imenitelj kroz čiju se simboličku moć imenuje čitava postratna situacija. Još više, simbolička moć rata daje snagu i moć sistemu što se poslije njega gradi. Upravo su iz tog razloga, u jugoslavenskom iskustvu primjerice, mnoge fabrike, radne organizacije, preduzeća i dobila svoja imena prema imenima palih boraca i narodnih heroja. Trgovi, ulice, škole, univerziteti, naučne institucije i izdavačke kuće, također. Način njihovog obilježavanja se zasnivao, prije svega, na tome da sam taj čin treba da, označavajući duh poginule osobe, prizove je ponovo u prisustvo, ali svojim ostvarenim rezultatima, samoprijegom, udarništvom, što je, ujedno, i potvrda da se istorijska misija heroja nije njihovom smrću završila, nego da se ona produžava i nastavlja i u miru.

Upravo zato izbor imena boraca i narodnih heroja, koja će, u miru i izgradnji socijalističkog društva, pronositi, kroz svoju tragičnu ratnu sudbinu, nove socijalističke vrijednosti, nije bio arbitraran niti proizvoljan. Tako je, naprimjer, jedna od najznačajnijih izdavačkih kuća u Bosni i Hercegovini ponijela ime čuvenog intelektualca i komuniste Veselina Masleše, koji je poginuo u toku bitke na Sutjesci. Paralela između njegove ličnosti i visokog dometa publicističko-naučne i izdavačke djelatnosti je nesumnjiva.¹⁵ Stoga su njegov duh, njegova intelektualna hrabrost i dosljednost, kao i požrtvovanost i herojstvo za vrijeme rata, dostatni da označe put i logiku izdavačke politike kuće u budućnosti. Isti takav je, naprimjer, slučaj sa narodnim herojem Rudijem Radetom Končarem, koji je po zanimanju bio električar. Radna organizacija elektroopreme i elektromaterijala koja je ponijela njegovo ime, u svom rastu i svojoj proizvodnoj ekspanziji izražava njegov duh; ona kao da je, štaviše, u sebi interiorizirala njegovu personalnost, a samo njegovo tijelo kao da je sebe ugradilo u njen razvoj. Tako njegovo tijelo, moglo bi se reći, sebe nastavlja i produžava u napredovanju proizvodnje i logici funkcionisanja radne organizacije u

¹⁵ Pored brojnih školskih ustanova, koje su, naročito u Bosni i Hercegovini, ponijele njegovo ime, najviša godišnja nagrada za publicistiku u Bosni i Hercegovini se, također, zvala "Veselin Masleša".

cjelini. I mnoge druge firme, pa i mnogi pogoni, iako po prirodi svoje proizvodnje nemaju nikakvu neposrednu vezu sa ratom, niti sa NOB-om, noseći ime revolucionara, koji opet i ne mora da ima nekih profesionalno dodirnih tačaka sa karakterom njihove proizvodnje, svoju logiku i svoje mehanizme funkcionisanja kao da izgrađuju kroz simboličke strukture što su se uspostavljale za vrijeme rata.¹⁶

Poslije rata, putna i cestovna topografija je, također, izmijenjena, reklo bi se u cjelini. Ulice i uličice, trgovi, pa i gradovi su dobijali nova imena, prema nazivima boraca, uglavnom poginulih u ratu, pošto nije bio običaj da se da ime, naprimjer, ulice živom narodnom heroju. Tito je i tu bio izuzetak; skoro da i nema grada u bivšoj Jugoslaviji koji nije imao i svoju Titovu ulicu.¹⁷ Tako su ulice, trgovi, gradovi poslije rata, mijenjajući svoje nazive, dobijali drugačiju ikonografiju i drugačije svoje simboličko predstavljanje, izražavajući, na taj način, i novi duh vremena i novu simboliku samog prostora i poretka u njemu.¹⁸

Odnos prema ratu i mitu, koji se realizuje kroz ikonografiju spomenika, spomeničku arhitekturu, skulpture narodnih heroja i dr., što treba da nose u sebi nešto

¹⁶ Sarajevski umjetnik Nebojša Šerić Šoba u svojoj instalaciji "Heroji" izlaže četiri fotografije heroja prema kojima su određeni proizvodi moderne proizvodnje dobili svoje nazive. Odnos između herojstva i tržišne logike ovdje se može razumjeti preko Marxove teorije kapitala, prema kojoj proizvodi proizvodnje u modernom dobu posjeduju upotrebnu i prometnu vrijednost. Za razliku od upotrebne, prometna ili tržišna vrijednost je arbitrarna vrijednost, koja određuje sam proizvod prema haotičnim i proizvoljnim zakonima tržišne ponude i potražnje. Cilj komunističkog društva je, međutim, da se prevaziđe taj raskol, razdvojenost i alijenacija između uloženoga rada i proizvoda proizvodnje, sa kojim raspolaže vladajuća klasa, a čiju vrijednost određuje tržišna arbitrarnost. Figure heroja, obješenih kao ikone na zidu, pored svoje ironične konotacije, treba također da odrede vrijednost proizvedenog predmeta, ali ne prema tržišnoj arbitrarnosti i haotičnosti, već prema njihovoj istinskoj upotrebnoj vrijednosti. I kao što su heroji predstavljali kolektivnu volju, stvaranu kroz rat, tako isto i predmeti treba da predstavljaju radničku kolektivnu volju koja se stvara kroz rad. Dakle, vrlina heroja, koja prevazilazi ratnu haotičnu situaciju, i ovdje treba da prevaziđe tržišni kaos i iracionalnost. Najzad, koncept je i u tome što vrlina heroja, i to ne samo heroja rada, nego heroja uopće, može i ovdje da djeluje, pogotovo zato što je heroj, ujedno, i radnik i proizvođač samog društva i svih društvenih odnosa.

¹⁷ Izuzetak su, također, predstavljala i imena gradova koji su, pored Titovog, dobijala i imena i drugih živih i mrtvih narodnih heroja, kao što su to, naprimjer, Rankovićevo, po Aleksandru Rankoviću, Ivangrad, po Ivanu Milutinoviću, Kardeljevo, po Edvardu Kardelju, i dr. Pri tome je važno istaći da su nova imena ovih gradova automatski otpadala i ponovo se vraćala stara padom s aktualne političke scene heroja po kojima su oni i dobili svoje novo ime. Tako, naprimjer, padom Aleksandra Rankovića, potpredsjednika Jugoslavije, 1996, automatski je otpalo i Rankovićevo, ime grada koji je po njemu dobio ime, a na njegovo mjesto se vratilo staro – Svetozarevo. Međutim, s urušavanjem socijalizma sva mjesta u bivšoj Jugoslaviji su "zbacila" sa sebe svoja nova imena, posebno obilježena Titovim imenom, i ponovo se "dočepala" svojih starih imena.

¹⁸ Ilustracije radi, jedna od glavnih ulica u Sarajevu, koja se zvala Ferhadija, mijenja svoje ime u ulicu Vase Miskina Crnog, koji je bio radnik, heroj, i po kojem je dobila ime i velika tvornica željeznčkih vozila u Sarajevu. No, to nije bilo dostatno, zato što se kroz naziv ulice htjelo sugerirati da sami radnici, koji su dotada bili eksploatisani i izrabljivani, treba odsada da opredjeljuju i ikonografiju grada, njegov izgled, te da sam prostor, pa i duh ulice, strukturiraju prema radničkom idealu.

uzvišeno, ipak je u socijalističkoj optici bio dvosmislen. Naime, sama ratna mitologija treba da stvori kolektivnu percepciju svijeta, njen temelj i početak prema kojem će se budući događaji odrediti i strukturirati. U svojoj simboličkoj prezentaciji, rat sadrži u sebi, prema tome, elemente matrice, temelja, oslonca, početka, neki generalni model, zapravo, prema kojem treba da se razvija nova svijest o solidarnosti, novom čovjeku, bratstvu i jedinstvu. No, s druge strane, rat je izuzetak. Komunistička ideja se nije zato toliko pozivala, niti je pledirala za neku glorifikaciju rata i nasilja, na način kako je rat bio veličan i glorificiran, naprimjer, u italijanskom fašizmu, gdje je rat osnovni pokretač društva; on treba, ustvari, da kroz stalnu herojsku borbu stvori i pronosi državnu slavu, s jedne strane, i da uzdigne i predstavi, s druge, liderovu političku odluku kroz grandioznu moć ratne akcije. Ono što je, međutim, specifično za poimanje komunističke ideje rata jeste potreba da se rat unutar mira transformira, kako bi se njegov značaj i njegovi mehanizmi iskoristili u stvaranju vrijednosti mira, i kako bi se kroz figuru radnika ratni poklič transformirao u ideju izgradnje novog društva i novog čovjeka. A, policijska kontrola u miru je dostatna da ujedini sve društvene mehanizme, koji se ne zasnivaju na ratu kao ekspanzionističkoj strategiji, nego na socijalnoj kontroli što se usmjerava prema internim problemima. Zahvaljujući tome, rat ostaje, moglo bi se reći, u procjepu između principa uključivanja i isključivanja. Zato što je bio izuzetak, oficijelna komunistička politika, koja je čitavu svoju moć koncipirala na naraciji NOB-a, nikada nije posezala za ratom, niti je njime prijetila. Štaviše, i pored mitologije koja je govorila o ratu i koja ga je, na jedan implicitan način, veličala kroz rituale i mitove o herojima, junacima, komunistička politika Jugoslavije nije gajila ekspanzionistički mit o vlastitom suverenitetu. Čuvena Titova izjava – “Budimo spremni za rat kao da će doći sutra, a gradimo mir kao da će trajati hiljadu godina” – najzgušnutije izražava taj princip.

Logika jugoslavenskog komunizma nije se, dakle, zasnivala na ekspanzionističkoj ratnoj opciji, niti na ideji vođenja unutrašnjeg rata, što je sve rezultiralo konstituiranjem jedinstva između jugoslavenskih naroda i stvaranjem države koja je omogućavala mir i stabilnost. No, rituali i simboli prema kojima se stvaralo to jedinstvo, jednako kao i ikonografija svakodnevnog života i njegovo simboličko nazivlje prema imenima ratnih heroja, nastali su i izvedeni iz ratne strukture, odnosno iz memorije ratnog rasula. Sljedstveno tome bi se moglo postaviti pitanje – koliko su mehanizmi rata u općeprihvaćenim idealima, u kojima se ostvarivalo državno jedinstvo, opredjeljivali i uslovljavali vjerovanje u njih? I, koliko ih je to vjerovanje, na nesvjesnom nivou, pokretalo i vodilo da se identificiraju sa državnom zajednicom? Činjenica da je logika rituala utemeljena na nesvjesnim ratnim mehanizmima, nedvosmisleno pokazuje da su rituali predstavljali rat vođen drugim sredstvima. Shodno tome, moralne vrijednosti što su se stvarale kroz ritual o ratu i što su kao simbolička moć prolazile kroz tijela građana, svoju su moć crpili, ustvari, iz rata. Ali, rat

nije ovdje tretiran kao neka apstraktna mogućnost, što je slučaj, naprimjer, njegovog prirodnog stanja kod Hobbesa, gdje svako ratuje protiv svakog i svi protiv svijui; naprotiv, on se iskazivao u moralnim vrijednostima koje su označavale državno jedinstvo i državnu kompaktnost, a konstituisale su se, na nesvjesnom nivou, kroz ratne strukture i mehanizme. U same temelje komunističkog društva ugrađen je, moglo bi se i tako reći, ratni mehanizam, koji na nesvjesnom nivou stvara osjećaj vjerovanja, sigurnosti, jedinstva i sloge.

Ritual i sakralnost

Slika svijeta što se kroz ritual formira – koju je Durkheim analizirao u magijskim ritualima, prepoznavajući u njima sakralni moralni elemenat, koji određenu zajednicu okuplja oko zajedničkoga moralnog sustava, te joj tako omogućava razvoj kognitivnih mogućnosti, kako bi se kroz kolektivnu naraciju smisao budućnosti i prošlosti odredio – u jugoslavenskom socijalističkom društvu se formirala, kako je to već rečeno, kroz rat. Jer, sakralnost, o kojoj govori Durkheim, kao osnov za stvaranje moralnog jedinstva u određenoj zajednici, upravo je u kontekstu izgradnje komunističkog društva predstavljena u herojskoj, ratničkoj gesti, koja treba da ocrti i da primjer vrline, herojstva, te da, ujedno, predstavi sve moralne vrijednosti na kojima počiva zajednica i na kojima ona samu sebe treba da izgrađuje. A ritual, sklapanjući figuru ratnika i radnika, upravo spaja čitavo društvo unutar Titovog lika, unutar njegovog djela, iz čega se stvaraju i ideali komunizma koji će iskonski osvijetliti sve društvene želje i sva društvena nastojanja. Steven Lukes, u svome eseju “Political Ritual and Social Integration”,¹⁹ kritički problematizira upotrebu rituala u neodirke-movskoj teoriji, koja posmatra ritual, njegovu funkciju, pa i moralnu vrijednost u industrijskom društvu isključivo kroz njegovu integrirajuću moć. Kritizirajući stavove koji teoriju rituala svode samo na faktor društvenog integriranja, Lukes insistira na tome da određenje smisla rituala i simbola ne smije izgubiti iz vida njegovu ulogu u razvijanju kognitivnih vrijednosti, a o čemu je govorio i Durkheim. Naime, za Lukesa uvijek ostaje otvoreno pitanje ko određuje samu strukturu rituala, odnosno koji autoritet selekcionira njegovo značenje. “Predlažem da izvedemo sljedeću definiciju rituala: pravilima ustrojena aktivnost simboličke prirode koja privlači pozornost učesnika na objekt promišljanja i osjećaj koji za njih ima poseban značaj”. I, zatim, Lukes odmah dodaje: “Postoji niz akutnih metodoloških problema pri izučavanju rituala, gdje je osnovni kako utvrditi da li je jedno tumačenje njegove simboličke vjerodostojnije od drugog”.²⁰

¹⁹ Vidjeti: Steven Lukes, *Political Ritual and Social Integration, Essays in Social Theory*, New York, Columbia University Press, 1977, str. 52-74.

²⁰ Ibidem, str. 54 (prevod Ulvija Tanović).

Dakle, još uvijek ostaje otvoreno pitanje: koja politička moć određuje i fiksira značenje rituala izabirajući ga iz mnoštva njegovih značenjskih formi, i ko, unutar tog semantičkog pluralizma rituala, selekcionira samo jedan njegov kontekst, zanemarujući drugi? S tim u vezi je i pitanje: kolika je moć rituala, ukoliko je njegovo značenje selekcionirano, da na nesvjesnom nivou okuplja društvenu heterogenost, te, napokon, kako pomiriti autonomiju ličnosti i njen kognitivni kapacitet sa kolektivnim ritualima? Jer, kada Lukes insistira na kognitivnoj strani rituala u Durkheimovoj interpretaciji, a sve zato da bi pojedinac bio u stanju i mogao da interpretira prošlost i budućnost, onda je to moguće ostvariti jedino preko dekonstrukcije samih značenja rituala. Jer, moralne vrijednosti, kao i snaga društvene integracije, uvijek su vezane za određenu dvosmislenost; one, zapravo, i počivaju na elementima ambivalentnosti, na šta je, uostalom, Lukes i upozorio kritikujući neodirke-movce i zato što nisu uzeli u obzir mogućnost pluralizma značenja samog rituala. A da bi pojedinac bio samostalan, da bi se otrgnuo od određene presije samog rituala, nužna je stalna dekonstrukcija svih njegovih formi i značenja. Tek kroz dekonstrukciju svih formi i značenja rituala pojedinac propituje svoju vlastitu ulogu i poziciju u društvu i, kroz sasvim novi odnos, posmatra čitavu simboličku strukturu što ga povezuje sa zajednicom, koja ga integriše. Dekonstrukcija, prema tome, ne znači ovdje destrukciju u smislu ništenja i razaranja, već stalno otvaranje nove perspektive unutar rituala, njegovo novo iščitavanje i sagledavanje iz mnoštva njegovih perspektiva i mnogostrukosti značenja. No, i onda kada ritual stvara pomirenje i ujedinjenje svih društvenih grupacija unutar zajednice, ostaje stalno otvoreno pitanje – kako će i na koji način to jedinstvo proizvesti novo nejedinstvo? Stoga, govoreći o integrativnoj funkciji rituala i insistirajući na njegovoj kognitivnoj mogućnosti, treba stalno imati u vidu činjenicu da je ritualu, kako bi se on mogao razumjeti iz mnoštva vlastitih značenja, neophodna stalna distanca od njega samog.²¹

Ritual i sloboda

Uloga rituala i simbola ne može se, međutim, kod Durkheima sasvim shvatiti samo kroz njegovu integrativnu i kognitivnu funkciju; ona je uistinu cjelovita i razumljiva tek kroz njegovu ideju o "slobodi". Sama sloboda pojedinca kod njega je moguća, ka-

²¹ Na isti način je potrebno, a to su istakli Gilles Deleuze i Felix Guattari (vidjeti: Žil Delez i Feliks Gatar: *Kafka*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1998) za manjinsko pismo Franza Kafke, biti stranac u vlastitom jeziku, kako bi se jezik otvorio u mnoštvu vlastitih značenja. Svakako, to ne znači da se sa tom distancom, distancom stranca, udaljavamo od jezika, da se time gubi odnos prema njemu; naprotiv, tek se tada zalazi u njegovu dubinu. Iz istog razloga je neophodna distanca od rituala, istinski put ritualu, njegovom poimanju iz mnoštva njegovih vlastitih značenja.

ko to zapaža Lukes,²² govoreći o Durkheimovom pojmu “anomi”, samo dok postoji struktura koja ga istovremeno limitira, određuje ga unutar socijalnih odnosa, uspostavljajući tako njegovu moralnu svijest. Jer, bez određene granice, bez limitiranja kroz izvjesnu moralnu normu, koja samog pojedinca određuje, pojedinac je neslobodan. Pojam anomie, koji se zasniva na brisanju svih limita, upravo je i povezan sa neskladom industrijskog društva, njegovim stalnim i enormnim socijalnim ubrzanjem. U tom kontekstu, Lukes utvrđuje razliku između Marxovog pojma alijenacija i Durkheimovog termina anomie. Oslobođenje od alijenacije se za Marxa ostvaruje kroz stalno čovjekovo oslobađanje od svih prepreka koje limitiraju ljudsku slobodu. Država, kao i sve institucije koje počivaju na represiji, limitiraju ljudsku slobodu i tako same iz sebe reproduciraju alijenaciju, te je njihovo odumiranje i nestanak preduslov dezalijenacije. Paradoksalno, komunistička društva su se, u realizaciji ove Marxove ideje, više oslanjala na Durkheimovu ideju o slobodi kao stalnom limitiranju, nego na izvorno Marxovo stanovište o slobodi kao procesu stalnog oslobađanja i dezalijenacije. Svakako, ne radi se ovdje o limitima koji se postavljaju u sferi “podijeljenog rada” i socijalne “organske solidarnosti”, već o limitima koji proizilaze iz ideje kolektivnog diktata i totalitarne svepenetrirajuće policijske moći.

U kontekstu jugoslavenskog ritualnog predstavljanja, ideja slobode je također posjedovala elemente ograničavanja, svijest o granici, limitu. Ali, u njoj su, isto tako, i to treba posebno naglasiti, bila prisutna i vjerovanja, zasnovana na spontanom entuzijazmu, pa se ovdje, stoga, ne može govoriti, kada je o ideji slobode riječ, samo o limitima ili o prisilnoj moći koja je negirala sve ljudske potencijale, kao što je to bio slučaj u nekim drugim komunističkim režimima.²³ Jer, simboli i rituali nisu se u njemu interiorizirali samo kao neka vanjska sila, već ih je isto tako i socijalno tijelo proizvodilo, ili, drukčije, njihov je, zapravo, tvorac i vjerovanje jugoslavenskih građana. A socijalna praksa simbola, koju proizvodi socijalno tijelo, može se naročito transparentno dešifrirati iz ugla Bourdieuovog pojma *habitus*.²⁴ Bourdieu, naime, problematizira ono šta je unutar *habitusa* vanjsko, a šta unutrašnje, iz čega slijedi i konzekvencija da su socijalna tijela sebe proizvodila unutar rituala, jednako kao što su rituali sebe proizvodili kroz socijalna tijela. Jer, rituali su određivali nesvjesne pokrete tijela, ucrtavali pravila, proizvodili im vjerovanja, te se nisu ni formirali samo na slijepi mehanički način, odozgo ka dolje, od partijskoga diktata ka bazi; u njima je, ukratko, postojala samoorganizovanost. No, o problemu efekata same

²² Vidi: Stiven Lukes, *Alienation and Anomie*, poglavlje 4. u knjizi: *Essays in Social Theory*, Columbia University Press, New York, 1977.

²³ Pol Potov komunizam, naprimjer, u Kambodži, ili Enver Hodžin u Albaniji, pa, moglo bi se čak reći, i realsocijalizam tzv. istočnog lagera.

²⁴ Vidi: Pierre Bourdieu, *The Logic of Practice*, Stanford University Press, California, 1990, poglavlje: *Structures, habitus, practices*.

moći u tom procesu neposrednije i sveobuhvatnije će se moći govoriti u kontekstu Foucaultovog pojma moći.

Politika simbola: nevidljivi rat

Intencija rituala, koji prodire u svijest građana, aktualizira njegovu politizaciju koja uvodi na mala vrata rat, rat vođen, istina, drugim sredstvima. Jer, tehnologija rituala, njegova logika, bliska je, kako je to već kazano, sadržaju Foucaultovog pojma moći, koja prolazi kroz tijela, strukturira ih, stvara im unutrašnjost. I kao što je tijelo u ratnim okolnostima, sučeljavajući se sa rovovima, bombama, granatama, riječju, ratnom opasnošću i militantnom moći koja prodire u njega do svake njegove pore, uslovljeno vanjskom realnošću, na isti način simboli prodiru u tijelo i tako ga uslovljavaju. Ili, drukčije, kako za vrijeme rata vanjska realnost određuje dinamiku tijela, determinira ga, određuje njegovo kretanje u prostoru, tako isto i moć simbola treba da prodre u tijelo, da se u njemu nastani i da kreira njegovu unutrašnjost i pokretljivost. U ratu ne postoji privatnost tijela, niti autonomija tijela. U miru simboli, što prodiru u tijela kao u ratnoj mobilizaciji i ratnom pokretu, održavaju takvu njegovu poziciju, pošto ne zaustavljaju rat; oni ga nastavljaju samo drugim sredstvima. No, Foucaultov pojam moći se ovdje ne javlja kao represivni mehanizam koji blokira; njegova funkcija je prvenstveno u proizvođenju, podsticanju. Moć izaziva, kako to ističe Deleuze, reakciju.²⁵ Uloga simbola je isto tako da u miru podstiču, izazivaju reakciju, ubjeđuju, stvaraju unutar tijela svijest o zajednici i pripadnosti određenoj ideji.²⁶

Moć simbola što se manifestira preko ratne strukture, ne posjeduje, prema tome, elemente destrukcije, represije. Ali, ona, počivajući na nekom nevidljivom ratu

²⁵ Vidjeti: Gilles Deleuze, *Foucault*, Athlone, London, 1988; Žil Delez: *Fuko*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1989.

²⁶ Već je bilo riječi o Agambenovozi tezi da u koncentracionim logorima tijelo postaje eksperiment bio-moći. U njemu je uništena privatnost, ukinuta distanca između privatnoga i javnoga prostora tijela, pa je svako nasilje nad tijelom, bazirano čak i na medicinskim i ekonomskim proračunima i eksperimentima, dozvoljeno, što čini evidentnom i određenu paralelu između prostora konclogora, masovne smrti u njemu, i javnih manifestacija Trećega Rajha, u kojima se volja naroda odslikava u Firerovom tijelu. Jer je i u javnim manifestacijama također prisutna bio-moć koja se usmjerava na zaštitu, čuvanje i njegovanje zdravog arijevskeg tijela. Iako obilježene mitskim ritualima, te su javne manifestacije izraz moderne politike koja se bavi kontrolom tijela u koja moć prodire do najmanjeg njihovog detalja. Na koji način Firerov pogled prodire kroz tijela da bi u svojim građanima istakao njihovu genetski čistu rasu, te na koji način ih on kontroliše, prodirući u njihovu privatnost, najbolje se manifestira u konclogorima u kojima je svaka privatnost tijela ukinuta. Radi se, dakle, o logici politizacije samih simbola koji prodiru u tijela i u njima se nastanjuju. U javnim masovnim manifestacijama, privatnost tijela je također ukinuta; ona, zapravo, ne postoji. Upravo zato se njihova istinitost i realnost ogleđa u konclogoru kao drugoj strani iste medalje: istinsko lice javnih manifestacija se očitava u masovnoj proizvodnji smrti koju stvara logor. Tako moć koja prodire u tijela za vrijeme masovnih skupova, javnih parada, koja se unutar njih interizuje, isto se tako interizuje unutar tijela onih koji su u konclogoru.

koji se u tijelu locira, nastanjuje i određuje mu pokretljivost, prodire kroz tijelo, isto tako, “tranzitno”, kako to veli Foucault.²⁷ Prodiranje simbola u tijelo se bazira, dakle, na ratnoj dinamici, te simboli prizivaju i restauriraju ratnu situaciju u kojoj se “kalilo” bratstvo i jedinstvo, socijalna solidarnost, sloga. Jer, sami simboli u svojoj sakralnosti sadrže u sebi, kako je to primijetio Caillois, stanovitu dvosmislenost, neku tamnu svoju stranu, koja predstavlja prijeteci haos. On, pišući²⁸ o ulozi sakralnosti i rata, govori o tome kako čovjek u sakralnim simbolima prevazilazi samog sebe, transcendentira vlastitu ograničenost, gubeći se, nošen energijom, u mnoštvu impersonalnih snaga, u kojim se gubi i njegova vlastita partikularnost i začahurenost, tako on, na isti način, u ratu, ekstremnoj situaciji, prevazilazi vlastitu ograničenost. Cailloisove ideje u tom pogledu veoma su bliske idejama Bataillea,²⁹ koji zastupa stanovište da pojedinac u času prevazilaženja vlastite granice, nošen sakralnim simbolima, sebe gubi u drugome pojedincu, ne prepoznajući pri tome razliku između sebe i drugog. Bataille je trenutak “suvereniteta” prepoznao u transgresiji norme, odnosno u življenju pojedinačnog vremenskog momenta kroz smijeh, suze, smrt. Trenutak suvereniteta, kada pojedinac živi pojedinačni trenutak punim intenzitetom, stvara se nabojem u ekstremnim situacijama, gdje se krajnosti, kao što su to, naprimjer, užas, praznina, smrt, ogleđaju u punini i zgusnutoj životnoj kreativnoj energiji. Suverenitet je tako “čudesan” doživljaj sadašnjeg trenutka njegove transgresije, u kojoj uzvišeno i rasulo, sveto i profano, praznina i punina mogu biti različito lice istog doživljaja svijeta i istog životnog intenziteta.³⁰

No, strukturu moći koja stvara poslušna tijela, Foucault je analizirao kroz disciplinu koja strukturira tijelo, formira ga i prodire u najmanju njegovu poru. On se zato nije toliko usredsredio na sagledavanje i analizu same logike simbola, niti je neposredno tematizirao pitanje njihove moći da prodiru u tijelo. Činjenica, o kojoj je bilo riječi, da simboli i rituali unutar tijela stvaraju određena vjerovanja i da se kroz njih interioriziraju vrijednosti unutar tijela, a čija praksa počiva na strukturi *habitus*a, o kojoj govori Bourdieu, uvodi razliku između Foucaultovog termina moći i vjerovanja koje nastaje kroz simbole. Ona je, prije svega, u tome što je za Foucaulta moć izvanjskost; ona se izvršava nad tijelom, koje posjeduje svoju tranzitnu funkciju u prostoru. Nasuprot tome, kod simbola što nastaju u jugoslavenskom komunizmu, i tijelo samo njih proizvodi. Ne radi se, dakle, o tome da simboli mehanički i na

²⁷ Vidi: Michel Foucault, *Discipline and punish: the birth of the prison*, London, Allen Lane, 1977.

²⁸ Vidi: Roger Caillois, *Man and the Sacred*, Urbana III, 2001.

²⁹ Vidi: George Bataille, *La souveraineté, Oeuvre complète*, Paris, vol. VIII, Gallimard, Paris, 1976.

³⁰ No, ovdje ipak ostaje nedovoljno jasno, pa i dvosmisleno, šta su Caillois i Bataille, precizno, podrazumijevali pod pojmom rata, naime, gdje oni vide i kako pronaći granicu između rata koji predstavlja ekstremni izliv kreativnih energija i intenzivni doživljaj sadašnjeg trenutka suvereniteta, i stvarnog rata u kojem se ljudi na brutalan način suočavaju sa smrću.

pasivan način izvana prodiru u tijelo, već ih i ono samo proizvodi i kreira. Iz toga razloga i samo tijelo postaje, na nivou nesvjesnog, mehanizam rata, što jedinstvo sa samim sobom doživljava kroz logiku simbola. Ukratko, ne prodire rat samo kroz tijelo, već i samo tijelo, unutar simbola, proizvodi rat. Foucaultova disciplina na jedan mehanički način, putem racionalne vježbe, prodire kroz tijela; ona se unutar tijela interiorizuje. Simboli proizvode vjerovanje; oni su medij koji interiorizuje vrijednosti, ovdje komunizma, unutar socijalne zajednice, društvenog tijela. A socijalna zajednica, isto tako, upisuje sebe u simbolima tijela.

No, i nakon ovog ne može se olako zaobići pitanje: da li su i koliko ta vjerovanja odista bila autentična, ili su se ona ipak interiorizirala kroz stalnu prijetnju, ili snagu autoriteta? Drugim riječima, da li su ona bila u rukama oficijelne vlasti, njen vladajuć instrument, kojim je ona održavala vlast, pri čemu je uloga rituala bila u funkciji ostvarivanja njene manipulativne moći nad "širokim masama", kako bi se time stvorila "društvena iluzija" o jedinstvu zajednice? Odgovor vodi, štaviše, i uz određene rezerve, ipak prema konstataciji da su ta vjerovanja odista bila autentična i da su predstavljala istinske želje jugoslavenskih naroda, a vrijednosti što su se razvijale iz rituala su bile općeprihvaćene, jednako kao i socijalna tijela koja su kreirala vrijednosti kroz rituale. Upravo zato je i veoma teško decidirano lučiti šta je, u slučaju njihove samoorganizacije, unutrašnje, a šta vanjsko, šta dolazi odozdo, a šta odozgo. Iz istog razloga bilo bi isuviše pojednostavljeno tvrditi da je njihova funkcija bila samo u manipulativnoj moći vladajuće garniture.

Ali, još uvijek ostaje otvoreno pitanje vrijednosti i moralnih uzora, što su se kroz rituale prenosili. Jer, ako se moralne vrijednosti prihvataju kroz strukturu rata, onda unutar njih, na nesvjesnom nivou, i dalje funkcionise logika rata, koja ih određuje i strukturira. Pa, iako se ne može sa izvjesnošću tvrditi da je jugoslavensko socijalističko društvo karakterizirala apsolutna centralistička moć koja se kroz prijetnju i strah nametala odozgo,³¹ ipak je politika simbola uvodila unutar njega rat vođen, kako je to već istaknuto, drugim sredstvima. I dok su rituali, simboli proizvodili vjerovanja, konstituisali društveno jedinstvo, stvarali radničku solidarnost, sam rat, kao potencijal, uvijek je bio snažno prisutan u samom idealu jedinstva. Tijelo je, zapravo, na nesvjesnom nivou, unutar rituala, u samom sebi kopalo ratna iskustva kako bi kroz njih, uvijek iznova, stvaralo predstavu o jedinstvu i homogenoj društvenoj zajednici.

S druge strane, ako se jedinstvo simbola, njihova koherentnost zasniva na iskustvu rata, na ratnom haosu, na ratnom konfliktu, koliko je onda u tom jedinstvu prisutno i nejedinstvo, ili, drukčije, koliko je u samoj slozi prisutan mit i o neslozi, koji upravo samoj slozi daje snagu i moć? Ratno rasulo, nesloga, nejedinstvo su,

³¹ Na tim premisama je utemeljen društveni oblik tiranije, o kojoj govori Montesquieu.

međutim, uvijek potencijalno prisutni i u času dok se govori o slozi, o jedinstvu, o zajednici. A prihvatanje moralnih vrijednosti i stvaranje društvene imaginacije kroz ratni entuzijazam, predstavljen kroz simbole, ne problematizira svu ratnu logiku, prvenstveno onu što se manifestuje u diskontinuitetu, rasulu, fragmentiranosti. On je upravo prisutan u idealima, što svoju simboličku moć crpe iz figure ratnika-radnika, koji treba da prevaziđe sve destrukcije kako bi mogao da gradi novo društvo, novog čovjeka, novu budućnost, novu društvenu integraciju. A u tom nastojanju rat je prisutan kao stalna mogućnost, kao potencijal koji i ne mora da se neposredno i dokraja artikuliše.³²

Ono što je ovdje posebno važno istaći jeste činjenica da se kroz simbole mogao, pored predstave Narodnooslobodilačke borbe, identificirati, na nesvjesnom nivou, i svaki unutrašnji rat koji pojedinac vodi sa samim sobom. Jer je očito da postoje konflikti koji se manifestuju kroz velike ratne događaje, kolektivna stradanja, ali isto tako i nevidljivi konflikti koji se dešavaju unutar pojedinca, u njegovoj intimi, mikro drami, koja, štaviše, i samom njemu može biti nejasna, pa i nesaopćiva. Mikro drama, unutrašnji konflikt se, vele psihoanalitičari, stvara, prije svega, unutar porodice, u djetinjstvu. Zbog toga iskustva koje stvaraju, simboli rasula, konflikta, drame, mogu omogućiti pojedincu da vlastitu, ličnu dramu projicira u opći simbol, gdje opći simbol postaje maska kroz koju se projektuju unutrašnje i nevidljive drame i traume pojedinaca, potisnute u kutovima njegovog vlastitog tijela. Transformacija intimne drame u kolektivnu se uglavnom razvija kao nesvjesni proces, pri čemu se simboli, koji predstavljaju moralne vrijednosti što se formiraju kroz rat, stvaraju kroz mehanizam rata.

³² U tom smislu Agamben govori o Aristotelovim terminima akta i potencijala, ističući primjer olovke koja stoji na stolu. Naime, dok olovka stoji na stolu, ona kao svoj potencijal sadrži mogućnost pisanja, i u trenutku dok stoji na stolu, ona izražava svoj potencijal, koji je pisanje. Tako isto, i sam govor o moralnim vrijednostima, o solidarnosti jugoslavenskih naroda, u isto vrijeme, ima kao svoj potencijal prisustvo rata i ratnog razaranja, koje nije dato, a moglo bi biti. Analogno tome, *drugo*, druga strana Cailloisovog sakralnog, zapravo, uvijek je prisutna u ritualima kao potencijal.

Myth of Victory as Myth of Revolution

Summary

Today, from this perspective, we are all witnesses of the fact that the promises about progress, about new man, new community, which were embedded in the meaning of victory over fascism in 1945 in the former Yugoslavia, have disappeared. Their disappearance does not necessarily mean that some principles which were valid then were untruthful and illusionary and that we were supposed to abandon them. However, one of the problems here was the fact that the official authorities have projected the victory over fascism as the absolute victory of the idea of communism in history. There are still many unresolved issues, such as the following: What was the way in which the victory over fascism was defined as the communist revolution on which the postwar authorities constructed their own ideological functioning principles? How was the myth of victory over the occupant constructed as the victory over the class enemy in the collective memory? What was the degree in which the crisis caused by the occupation determined the crisis of capital that was necessary for the revolutionary acts? In fact, through the poetics of social realism the memory of 1945, through various collective rituals, carries in itself the following: pagan mythology about rebellion; regeneration of the cult of the patriarchic hero fighting against mythical forms of evil and at the same time the cult of creation of a new man who is supposed to subject everything to the idea of proletarian progress. The victory over the fascistic occupant was supposed to mark the future in which all ambiguities will disappear in the name of the historical determinism of the working party.

Renata Jambrešić Kirin

RODNI ASPEKTI SOCIJALISTIČKE POLITIKE PAMĆENJA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Rad istražuje na koji je način smjena kulturnih strategija društvenog pamćenja Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj u doba socijalizma obilježena stalnom rodnom podjelom uloga. Čuvajući *vječnu vatru* komemorativnog patosa i socijalne magije zajedništva iz revolucionarnih vremena, žene su mahom zadržale svoju tradicijsku ulogu lojalnih vestalki postojećeg političkog poretka. Performativnu uspješnost monumentalnih činova memorizacije (postavljanje spomenika, komemoracije, filmski spektakli) treba zahvaliti masovnom ženskom sudioništvu i entuzijazmu. Međutim, stvarni historijski doprinos žena pobjedi antifašističkog pokreta ostao je bez primjerenog institucionalnog okvira arhiviranja i istraživanja. Nekoliko historiografskih i testimonijalnih pokušaja žena da reflektiraju i dokumentiraju svoje iskustvo rata, koje sam analizirala, bili su prvo žrtvom "terorizma historiziranog pamćenja", a potom ostali u sjeni jugoslavenskog partizanskog filma, dominantnoga maskulinog pogleda koji je borbenu ženu pretvorio u plošni simbolički i erotski znak celuloidnog antifašizma.

Novi imperativi individualizma stavili su muškarce na brzu pokretnu traku, stvarajući među njima dubok osjećaj gubitka dodira s prošlošću. Budući da se mislilo da žene više pripadaju prošlosti, one su na različite načine (i obično neplaćene) služile kao čuvarice i utjeloviteljice sjećanja. Pružale su utjehu muškarcima koji su bili uplašeni da su zbog svoje mobilnosti prema gore i prema van izgubili korijene. (...) Radnici, etničke manjine, mladi i žene dobivali su pristup nacionalnim sjećanjima [national memory] još sporije no što ih se primalo u nacionalne predstavničke i obrazovne institucije (Gillis, 2006 [1994]:179).

Prizor iz filma
Uzička republika
(1974) režisera
Žike Mitrovića.

Osnovna je ideja ovog rada istražiti orođene politike pamćenja Drugoga svjetskog rata kao prijelomnoga, formativnog događaja za jugoslavensku zajednicu koji je sve do njena kraja ostao simboličnim središtem ideološke legitimacije i društvene transcendencije političke vlasti. Čuvajući tu heraldičku vječnu vatru, to izvorište ko-

memorativnog patosa i socijalne magije zajedništva, žene su mahom zadržale svoju tradicijsku (mitsku) ulogu pouzdanih, požrtvovnih, lojalnih i stamenih vestalki premda je njihova društvena vidljivost – kao učiteljica službene povijesti i sudionica komemorativnih rituala, kao vidarica kolektivnih trauma i samozatajnih arhivistica afežeovske prošlosti – bila izraženija no u prijašnjim razdobljima.

Doduše, novi su društveni okviri, ideološke forme i institucionalne memorijalne geste¹ kolektivnog pamćenja rata (komemoracije, jubilarne ceremonije i “akademije” u čast Republici, povijesni filmovi i serije, alternativni sadržaji spomen-područja) svoju performativnu uspješnost zahvaljivali masovnom ženskom sudioništvu i entuzijazmu, ali poput svakog diskursa utemeljenog na mitu ratnog iskustva (Mosse, 1991, 1996)² i jugoslavenska je politika pamćenja obnavljala vrijednosti militarizma i patrijarhalnog reda. Ratno je iskustvo bilo pročišćeno, cenzurirano i ideološki interpretirano, no niz kulturnih stereotipa o muškom i ženskom patriotizmu/izdaji zahvaljuje svoj prežitak procesima (nesvjesnog) pamćenja sugestivnih slika i simbola što su ih oblikovale komunistička i protukomunistička ratna propaganda. Brojnost, medijska raznovrsnost i recepcijski doseg agitpropovskih i ustaških promidžbenih aktivnosti svjedoči kako je Drugi svjetski rat bio i prvi lokalizirani “propagandni rat” koji se izdašno oslanjao na arhetipske i nove figure žentstva iz europske kulturne povijesti (usp. Haramija, 1992: 49-55; Senjković, 2004: 281-283; Jambrešić Kirin i Senjković, 2005: 110-116; Wingfield i Bucur, 2006).

Ideju o jednakosti promovirala je proletersko-komunistička propaganda poslije Oktobarske revolucije i tijekom Drugoga svjetskog rata, glorificirajući žene koje su se istaknule junaštvom u prvim borbenim redovima kao diverzantkinje, časnice, pilotkinje, a poslije kao “heroji rada”. Premda su javno podržavali ideju rodne ravnopravnosti, jugoslavenski ideolozi nisu prakticirali radikalni prekid s kulturnim formama predrevolucionarnog društva utemeljenim na ideji rodne različitosti i kompatibilnosti. Rodna korektnost u partizanskom diskursu memoriranja “epopeje oslobodilačke borbe” naglašavala je svenarodnu privrženost revoluciji u kojoj su “sinovi i kćeri našeg plemenitog naroda bili vodiči svoje vlastite sudbine, tvorci svoje

¹ Pojmom “memorijalne geste” James Young (1994, 2006) označava institucionalno koordinirane aktivnosti kao što su komemoracije, podizanje spomenika, obilježavanje državnih praznika, skupovi veterana i dr. Riječ je o tipu sudioničkog “rada na nacionalnom pamćenju” koji moderne političke rituale pretvara u oblik “političke religioznosti”.

² Georg Mosse (1991, 1996) smatra da su veterani Prvoga svjetskog rata oblikovali moderni “mit ratnog iskustva” kao mit o ratničkim doživljajima, muškom drugovanju i “svetom” žrtvovanju života za naciju. Bez obzira na trinaest milijuna žrtava toga prvoga masovnog europskog krvoprolića, i pobjedničke i poražene nacije spremno su investirale u njegovanje tog mita dodajući mu kult nepoznatoga palog vojnika (sekularnog mučenika). Mosse naglašava kako je posebnu ulogu u prenošenju mita ratnog iskustva imala trivijalizacija i komodifikacija rata masovnom distribucijom razglednica, suvenira i igračaka inspiriranih životom vojnika na fronti.

historijske pobjede” (Crnobori-Oprijan, 1957: 7). Međutim, s vremenom je unutar komunističke, baš kao i unutar klerikalno-građanske komemorativne prakse središnje ikonografsko mjesto zauzeo lik majke ratne udovice koja je dobrovoljno žrtvovala djecu za svijetlu revolucionarnu budućnost.

Budući da je u popularnim predodžbama revolucija uvijek pomalo subverzivna i anarhična, s “protuprirodnim” obrtanjem muško-ženske hijerarhije odnosa, jugoslavenski su političari spremno posegnuli za tradicijskim nacionalnim repertoarom rodni simbola i uloga umjesto republikanskoga kulturnog modela nacionalne integracije. Lydia Sklevicky smatra da su izborne emancipatorske vrijednosti samo pridodane korpusu “postojećih tradicijskih vjerovanja (o prirodnom) mjestu žene u kulturi, a tradicijom definirane ‘ženske’ vrednote, i na njima zasnovane društvene uloge, uklopljene su bez osporavanja u proces provođenja socijalističke revolucije” (1996 [1984]: 57). Toj ideji o adiciji, nadslojavanju (a ne proradi i preslojavanju) revolucionarnih vrijednosti na dubinske strukture patrijarhalnog imaginarnog, pridružuju se i novija istraživanja socijalističke edukacijske matrice. Tako Branislava Baranović smatra “da je socijalizam u osnovi zadržao autoritarne obrasce moći patrijarhalnog kulturnog nasljeđa i proširio tradicionalnu diobu obiteljskih uloga na društvo” u cjelini (2000: 28). Otpor roditeljima, njihovu svjetonazoru i sustavu vrijednosti stoga je nerijetko “bio nabijen i elementom ženskog opiranja muški uređenom društvu i državi” (Iveković, 1988: 45), to jest opiranja primordijalnoj ideji o društvenoj (primarno nacionalnoj) zajednici kao proširenoj obitelji u prostoru i vremenu.³

U razdoblju neposredno nakon rata domoljublje je smatrano najpoželjnijom ženskom osobinom bez obzira na to jesu li žene utjelovljivale kriptopatrijarhalni autoritet “revolucionarnih majki” (Kata Pejnović, Stojanka Majka Knežopoljka, majke narodnih heroja) ili “amazonski” duh palih heroina i novih udarnica rada. Eklektičku prirodu oslikavanja kvaliteta i dostignuća *nove žene* u kojoj ima mjesta i za katolički svjetonazor, epski imaginarij i revolucionarni ateizam, na jedinstven je način spojio msgr. Svetozar Rittig, svećenik, sudionik antifašističkog pokreta i zastupnik u novom narodnom Saboru. Za Rittiga su partizanke doživjele “čudnu etičku preobrazbu svoga ženstva”, pa sada “tješe i liječe duše rodoljubivim i blagim riječima svoga ženskog bića” bivajući naizmjenice u ulozu “liječnika, bolničarke (...) pomajke i uzgojiteljice djece, što su ostala bez oca i majke (...) domaćice i činovnice”. Spremnost za nastavak ratnog odricanja i samožrtvovanja “mirnodopskim sredstvima”, ovaj cijenjeni govornik i suradnik glasila *Žena u borbi*, pronalazi u osjećaju “ženskog

³ Terminologijom srodstva (bratskih naroda i sestrijskih republika) u socijalističkim se udžbenicima ustrajno poticala “emotivna privrženost (primordijalna povezanost) teritoriju, saveznicima, političkom vodstvu, federativnom konceptu zajednice itd., što implicira da je riječ o konstruktivnoj koji bi (...) identitete iz procesa trebao pretvoriti u datost...” (Marković, 2006: 82).

idealizma, viteštva, posestrimstva, [što] izvire iz dubine blagorodne ženske duše i zato su joj bliske svete riječi Očenaša o bratstvu svih ljudi”⁴

Dok je narativizacija Titova kulta stalno tražila nova simbolična uporišta za postizanje patrilinearnog kontinuiteta monumentalnoga herojskog vremena (revolucija, raskid sa Staljinom, uvođenje samoupravljanja, pokret nesvrstanih), ženama je ostavljen prostor državnih rituala i ceremonija da ga uredi, obilježi i ispune svojim uniformiranim i discipliniranim tijelima. Ako prihvatimo tezu Paula Connertona (2004: 72-76) kako su performativni politički rituali najvažnije sredstvo homogenizacije u modernim društvima koje pridonosi osjećaju povezanosti i međugeneracijskoga kontinuiteta, onda je masovno sudjelovanje žena u socijalističkim ritualima i ceremonijama pridonosilo njihovu osjećaju kolektivnog identiteta i pružalo iluziju ravnopravne političke reprezentacije.

Sjetivši se modela dvostruke spirale Margaret i Patrice Higonnet (1987),⁵ možemo reći da je emancipacija žena u pravnoj, ekonomskoj i društvenoj sferi premjestila rodnu ekvidistancu kao sredstvo uspostave nove rodne hijerarhije u prostoru političke distribucije moći gdje je uloga žena bila zanemariva. Žene su bile vidljive u sociokulturalnom polju nove federativne države, štoviše one su bile simbolični nositelji modernosti. Uniformirana i skladna tijela nadahnutih žena i omladine tvorila su radne brigade, sletove, političke rituale i ceremonije pridonoseći stalnoj estetizaciji politike (usp. dokumentarac *Borovi i jele* Sanje Iveković, 2002). Učinak te estetizacije bio je politički opipljiv: masovnim teatralnim prikazima “u ljudskom materijalu” proizvodila se i inaugurirala utopijska stvarnost socijalističkoga egalitarnog društva čije je realno započinjalo “tamo gdje završava država i njezina terminologija” (Bosanac, 2005: 267). Prostor održavanja ekvidistance postaje patrilinearni politički diskurs koji socijalističke žene i dalje vidi objektima prije nego subjektima (vlastite) političke reprezentacije. Premda je ideologija egalitarizma izjednačila i muškarce i žene pred zakonom, ekvidistanca među spolovima održavala se unutar političke domene. Politički je diskurs legitimirao svoj modernistički projekt slikama “oslobođenih” i osnaženih žena odajući im priznanje za reprodukciju humanog i progresivnog društva. Međutim, sveprisutni hegemonijski i patronizirajući odnos prema ženskim udrugama i autonomnim aktivnostima najbolje ilustrira službeno objašnjenje ukidanja AFŽ-a kako će cilj rodne jednakosti biti

⁴ *Žena u borbi*, god. II, br. 12-13, prosinac-siječanj 1945, str. 4-6.

⁵ Margaret i Patrice Higonnet (1987: 31-47) smatraju da je sustav rodni međuodnos i označitelja koje oni proizvode, strukturiran poput dvostruke spirale. Ženski je dio spirale suprotstavljen, i većim dijelom povijesti podređen, muškom dijelu spirale, no unatoč svim promjenama njihovih statusa i položaja, ekvidistanca je temelj održive konzistentnosti rodni odnosa. Istovremeno, stvarna je priroda društvenih aktivnosti i odnosa manje važna od kulturalne predodžbe o vrijednostima upisanim u rodno strukturirane odnose, posebice odnose podređenosti i dominacije.

bolje promoviran kroz partijska i društvena tijela koja nisu rodno specifična (usp. Ramet, 1999: 94).

Dobra pravna i socijalna zaštita, te pristup besplatnom obrazovanju, omogućili su ženama razvoj vlastitih potencijala u nizu društvenih domena te pristup postignućima suvremene civilizacije koji im, u tako kratkom vremenu radikalne modernizacije društva, ne bi omogućio ni jedan drugi politički poredak. Međutim, preuzimajući ulogu tutora i oslobodioca žena, partija je svojom uzurpacijom moći i nadzorom nad cjelokupnim društvenim poljem spriječila žene da razviju političke vještine potrebne za obranu i proširivanje vlastitih prava (usp. Papić, 1999). Prvi pokušaj jugoslavenskih žena da se priključe novom "simboličkom nazivniku" međunarodnoga feminističkog pokreta, onoga koji se zauzima za specifična prava što proizlaze iz rodne razlike te koji "nije samo naslijedio nego i promijenio" pojam vremena za europske žene (Kristeva, 1997 [1977]: 351), suočio ih je s tamnim naličjem jugoslavenske retorike egalitarizma i kozmopolitizma. U tom smislu dugotrajnu paralelnu borbu domaćih žena za rodnu ravnopravnost i nacionalnu emancipaciju kolektiva možemo usporediti s tipičnom postkolonijalnom situacijom žena u Trećem svijetu, gdje se ciljevi feminističkih i ženskih pokreta teško mogu odvojiti od borbe za nacionalnu suverenost i/ili političku demokraciju pa se politički ciljevi drugog vala feminizma prolongiraju na neodređeno vrijeme. Žene su se mahom prilagodile uvjetima političkog centralizma i jednoobraznosti te kulturno-znanstvenom režimu istine ne iskoristivši priliku da putem edukacijskog sustava implementiraju načela rodne ravnopravnosti i feminističke etike, kao što ni najpovlaštenije političke građanke (članice Sabora i partijskog Centralnoga komiteta)⁶ nisu iskoristile mogućnost utjecaja na dominantnu politiku i tako se upisale u žensku monumentalnu povijest (Kristeva, 1997 [1977]).

Riječima Žarane Papić (1980), emancipacija je, unatoč visokom postotku obrazovanih i zaposlenih žena, ostala "u granicama tradicionalne svijesti" potvrđujući uloge patrijarhalnog muškarca i "solidarne" žene. Štoviše, oživljavanje feminističkog diskursa u socijalističkom društvu potkraj 1970-ih najoštrije su osudile nekadašnje antifašistkinje, poput Marije Šoljan, za koje je feminizam bio sinonim za nepatriotizam i uvozu "zapadnu dekadenciju".⁷ Tako se domaća povijest žena na-

⁶ Sabrina Ramet (1999: 99-102) skreće pozornost na činjenicu da broj žena u rukovodstvu Komunističke partije nije povećavan od 1948. godine, od Petoga partijskoga kongresa – kad su žene činile 20 posto partijskog članstva, ali samo 4,8 posto članova CK KPJ – do Trinaestoga partijskoga kongresa iz 1986., kad su žene činile 31,4 posto članstva SKJ, ali manje od 15 posto njegova središnjega upravnog tijela.

⁷ U jesen 1978. Dunja Blažević i Žarana Papić organizirale su u Beogradu prvi međunarodni feministički skup o novim pristupima "ženskom pitanju" na kojem se raspravljalo o suvremenom ženskom pokretu, psihoanalizi, seksualnosti, ženskom identitetu, ženi i/u kulturi, te ženi, kapitalizmu i revoluciji. Kako svjedoči Andrea Feldman u jubilarnom broju časopisa *Kruh i ruže*, br. 10 iz 1999.,

stavila kao povijest diskontinuiteta, lomova, nedovršenih borbi, “potonulih” djela, zaboravljenih biografija i neosvijestjenih postignuća prethodnica, u kojoj je borba za samoafirmaciju i samospoznaju žena bila mahom izjednačavana sa sebičnošću i nepatriotizmom. Dok ideolozi liberalnoga kapitalizma nikad nisu obećavali rodnu ravnopravnost i socijalnu pravdu, samoupravni je socijalizam podbacio iznevjeravanjem vlastitih emancipacijskih i egalitarnih ideala, potvrdivši feminističku tezu da su korijeni patrijarhalnosti i rodne distribucije moći rasprostranjeni u većini modernih društava.

Žene kao čuvarice heterogenog pamćenja

[K]ako da spriječimo rat? Odgovor koji se temelji na našem iskustvu i našoj psihologiji – Zašto se boriti? – nije odgovor od neke vrijednosti. Očigledno vas očekuje neka slava, neka nužda, neka zadovoljština u borbi koju mi nismo nikad osjetile ni uživale. Potpuno razumijevanje može se ostvariti jedino transfuzijom krvi i transfuzijom pamćenja – čudom koje je još uvijek izvan dosega znanosti (Woolf, 2004 [1938]: 14).

Pokušat ću naznačiti neka obilježja glavnih mijena socijalističke kulture pamćenja Drugoga svjetskog rata sve do njena radikalnog preispisivanja i preoznačivanja tijekom 1990-ih uslijed novog iskustva rata, političke tranzicije i uspostave novih društvenih okvira etnonacionalne identifikacije. Pritom ću uzeti u obzir društvenu uvjetovanost sjećanja,⁸ internu dinamiku grupnog pamćenja i zaborava, kulturalne utjecaje vizualnih “memorijskih ratova” i masmedijalizacije “nepregledne prošlosti” u doba *refleksivne modernizacije*, kao i osobine ženskog i muškog pamćenja (potiskivanja i prorade) ratnih trauma vezanih uz rodne specifičnosti njihova ratnog iskustva. Za razliku od povijesne kulture kao rezultata obrazovnih, institucionalnih i ideoloških nastojanja oko “jedinstva oblika u kojima se predstavlja povijesno znanje u jednome društvu”, kultura pamćenja sjedinjuje aktivnosti unutar različitih sociokulturnih područja i temelji se na sposobnosti pojedinih (etničkih, socijalnih, moralnih) zajednica da aktivno oblikuju pluralizam spoznajnih i moralnih konsenzusa u društvu (usp. Oexle, 1995: 14). Povezanost osobnih sjećanja s društvenim kontekstom, utjecaj naslijeđenih uvjerenja, predrasuda i prešutnih znanja s pomoću kojih pojedinci manifestiraju pripadnost određenoj zajednici (ideološkoj, rodnoj, etnonacionalnoj) te pitanje prava na sjećanje (što žene pamte i što potiskuju,

“reakcije na ovaj skup bile su burne, jer je nekoliko beogradskih režimskih novina pisalo o njemu na senzacionalistički način” (str. 8), ismijavajući i napadajući profesionalni dignitet i osobni život pojedinih feministkinja.

⁸ Premda je teško povući jasnu semantičku razliku između pojmova sjećanja i pamćenja, njihove se opreke kreću unutar ovih binarnih parova: individualno/kolektivno, usmeno/pisano, performativno/spomeničko, neposredno/posredovano, nesimbolizirano/simbolično, korporalno/mentalno, osjetilno/moralno, etičko/političko, doživljaj/događaj, itd.

zaboravljaju u autoritarnom režimu proklamiranih istina), vodit će me u pokušaju da ocrtam simbolične mape socijalističke kulture pamćenja i zaborava od 1945. do 1990. godine.

Početnu, naizgled paradoksalnu, postavku formulirao je još 1920-ih godina Maurice Halbwachs tvrdeći da je homogenizacija kolektivnog pamćenja⁹ izraženija u modernim nego u tradicijskim društvima jer moderna društva svojim ideološkim aparatom i kompleksnom mrežom intersubjektivnih odnosa jače kontaminiraju svijest svojih članova (1992: 48-51) premda se analiza kulture i dinamike pamćenja u jednom društvu ne može svesti na kritiku ideologije. Pritisak društvenih normi, sustava vrijednosti i obiteljskih očekivanja, osobni i povijesni prijelomi, tjeraju pojedinca da iznova oblikuje naraciju o prošlosti i svaki je put nanovo tumači, no oni su tek vrh ledene sante psihosocijalnih procesa koji strukturiraju samoviđenje pojedinca i njegov/njezin odnos prema zajednici. Unatoč ideološkim podjelama unutar pobjedničke antifašističke koalicije, muške su elite posvuda imale odlučujuću ulogu u organiziranju državnih političkih rituala gdje “skup izvedbenih praksi poprima obredni karakter” (Giddens, 1990: 105), dok je žensko pamćenje, kao što se pojednostavljeno smatra, naglašavalo dostojanstvo, individualnost i nenadoknadivost svakog izgubljenog života (Bet-El, 2002). Povjesničar John Gillis tvrdi da su žene – kao čuvarice heterogenog iskustvenog protupamćenja – “suparnice” službene povijesti, nositeljice onoga zazornog “viška sjećanja” koji nije moguće podvesti pod autoritativne sustave znanja. Taj se višak sjećanja (na “nepoćudne” žrtve i događaje) opirao ideološkoj matrici selektivnog pamćenja i zaborava te “humanoj patetici” koju su promovirali socijalistički komemorativni rituali s ciljem da kod sudionika pobude osjećaje pijeteta, idealizma i ponosa zbog herojske prošlosti. Neposrednost i prisnost posredovanja pamćenja s majke na djecu – pogotovo onda kad je ono obavijeno tajnom i prešućivanjem – objašnjava nam i zašto se bitne odlike obiteljskog pamćenja uspoređuju s vjerskim osjećajem (Bet-El, 2002: 206). Oboje, naime, čini konstitutivni dio identiteta koji vodi određenoj vrsti moralne izvjesnosti, a udaljava od zahtjeva za objektivnošću i nepristranošću.

Premda je prvu fazu poratne konsolidacije društva obilježio pokušaj ujedinjavanja mentaliteta, ideološka indoktrinacija stanovništva, “izum jednolike tradicije” (Spehnjak, 2002) putem društveno-kulturnih aktivnosti Narodne fronte i Agit-propa, prisilna kolektivizacija i unutarpartijske čistke, jugoslavenska politika nikad nije slijepo kopirala sovjetski režim, kao što nas upozorava Carol S. Lilly. Za tu je

⁹ Kritičari ovog pojma još od njegove inauguracije nastoje pobliže objasniti vezu između individualnih kognitivnih psiholoških procesa te društvenoga konstituiranja zajednica s pomoću zajedničkih normi o tome što je događaj vrijedan pamćenja. Pritom “ono što nedostaje kognitivnoj psihologiji je osjećaj da je iskustvo intrinzično društveno, a ono što nedostaje sociološkim pristupima je uvažavanje prisjećanja kao procesa ovisnog o djelovanju grupa kroz vrijeme” (Winter i Sivan, 1999: 29).

američku povjesničarku riječ o procesu improvizacije i pregovora (koliko god neravnopravnog) između elita te između elite i opće populacije. Odluke su bile centralizirane i partijski su vođe znali što žele postići, ali nisu se uvijek slagali kako to postići. Partijski su funkcionari rano otkrili da je njihova retorika bila uspješnija “kad se oslanjala na prethodne vrijednosti i uvjerenja, a imala je puno manje uspjeha kad je pokušavala ucijepiti u građane nove ideje i nove norme ponašanja” (2001: 251-52).¹⁰ Tako je nametanje modernističkih apstraktnih spomenika revolucije pratila lokalna adaptacija sovjetske figurativne skulpture. Većina mjesnih spomenika prikazivala je naoružanog partizana koji štiti ženu s djetetom, a neke su apstraktne kompozicije donosile krypto-ikonične elemente tipične za republikanske spomenike pobjedi i naciji (usp. Plejić, 2003: 41-42).¹¹ Tradicijske vrijednosti – pijetet, solidarnost, požrtvovnost i poštenje – u jugoslavenskom su se društvu smatrale prije svega poželjnim ženskim osobinama, što objašnjava i njihovu rezistentnost kod ratnog “normiranja” rodni uloga tijekom 1990-ih. Prešutna autocenzura svakog ideološki zazornog iskustva posebno je vidljiva na primjeru preživjelih zatočenica nacističkih logora. Njihova svjedočenja nitko nije bilježio jer je vladalo mišljenje kako je riječ o nekoj vrsti nehotimične kolaboracije ili nečasnu preživljavanju.¹²

¹⁰ “Jer upravo kad su jugoslavenski komunisti istinski nastojali ostvariti obećanja svoje ideologije, počeli su gubiti vjeru u svoju sposobnost da mijenjaju društvo, kulturu i ljudska bića uvjerljivim sredstvima. (...) Odluka, možda, uopće nije bila loša. Ona je dopustila i tražila od partije da razvije druge izvore legitimizacije, uključujući postupnu decentralizaciju moći, bolji životni standard i veće slobode (uključujući slobodu putovanja u inozemstvo) nego što su bile dostupne građanima bilo kojeg komunističkog režima” (Lilly, 2001: 252).

¹¹ Autori figurativnih spomenika vrlo su rijetko prikazivali partizanke kao ravnopravne bojnice, češće kao majke ili ženske alegorije slobode i pobjede. Stilizirane seljačke majke tako su prisutne na nizu hrvatskih spomenika srušenih ili teško oštećenih od 1990. do 2000., poput majke u skupnom spomeniku u Udbini, Ivanić Gradu (Tandarić livada), Imotskom (spomenik A. Augustinčića), Krapini, Sinju (reljef prikazuje dvije bolničarke i ženu u pozi Kosovke djevojke), Gospićkom Jasikovcu (V. Radauš je oblikovao lik majke koja plače ispod vješala prema Kati Pejnović), u Kruškovacama kraj Gospića, dok su božice pobjede ili slobode bile “maskirane” u dominirajuću figuru partizanskih spomenika u Otočcu, Gospiću, Gradcu kraj Makarske, Veloj Luci, Sisku, Puli i dr. Najteže je, barem prema priloženom materijalu iz publikacije *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj* (Hrženjak, 2002), pronaći lik partizanke kao ravnopravnog borca, kao što je onaj unutar (danas srušenog) spomenika posvećenog Ljubici i Vladimiru Trifunoviću, učiteljima i prvoborcima, podignutog 1950. ispred jedne osnovne škole u Zvečevu.

¹² Njihovo je svjedočenje u Hrvatskoj sustavno počela prikupljati Anna-Maria Grünfelder (2007) tek u novom mileniju. Riječ je o osobama koje su imale pravo zahtijevati odštetu iz austrijskih fondova za prisilne radnice Trećeg Reicha.

Kriza ženskog arhiva u herojskoj kulturi pamćenja

Dosadašnje slutnje o tome da mora postojati mogućnost nekog drukčijeg života dobivaju realnu osnovu. Pred njom se otvaraju perspektive sa svom svojom određenošću. Spoznaje da se za drugačiji život, drukčije odnose među ljudima, mora boriti, voditi dugotrajna borba za koju se treba oboruzati znanjem. To je put koji je Kata Pejnović, supruga i majka, žena iz Smiljana, primjerna domaćica odabrala kao svoj pravi i jedini put u svojim tridesetim godinama života, aktivirajući se na programu Komunističke partije Jugoslavije (Šoljan Bakarić et al., 1977: 8).

Bez ženskog arhiva (muzeja, instituta) revolucije, ženske simboličke i javne kuće – prema grčkom pojmu *arkheion*, dom, kuća gdje obitava *archon* – teško je bilo razviti kritičku historijsku svijest o doprinosu žena pobjedi antifašističkog pokreta. Žene su činile većinu i među muzealcima i kustosima, u pravilu slabije plaćene od kolega u vojnim, leksikografskim ili znanstvenim institucijama zaduženim za pohranu i obradu dokumentarne građe o NOB-u. Isključivanje žena iz sfera moći i (politički relevantnih) znanja najbolji je dokaz autokratske, prijeporne, nedovršene modernizacije koja je promicala industrijalizaciju i socijalizaciju za kolektivno društvo. Kriza ženskog društvenog subjekta i nedostatak glasa koji bi afirmirao alternativne, nemilitantne i heterogene motive pristupanja projektu socijalne revolucije (Jancar-Webster, 1999), trajno će obilježiti hrvatsku i jugoslavensku poratnu kulturu.

Rascijepljenost i suprotstavljenost humanističkih i rodni, apstraktnih i utjelovljenih osobina žene u borbi kao apriori neborbene žene koja tek primjereno odgovara na prijetnju uništenja zajednice i na povijesni izazov, projicirat će se na ikoničku idealizaciju žene kao simbola najplemenitijih revolucionarnih ciljeva, na jednoj strani, i na stalan nadzor ženstva i ženske seksualnosti u partizanskim jedinicama na drugoj strani (usp. Slapšak, 2001) Oblik tog estetskog i ideološkog nadzora s “kulturnom presvlakom” (usp. Močnik, 2005) spomenička je stilizacija rodno i društveno prihvatljivih likova partizanki: revolucionarne majke poput Kate Pejnović, majke palih heroja, bolničarke, mlade skojevke/komunistkinje koje su herojstvo potvrdile smrću – Nada Dimić, Anka Butorac, sestre Baković – ali i smrću u obrani “ženske časti” (junakinja Emina iz Sjenice¹³).

Organizirani propagandni rad, poratni entuzijizam i volonterizam objašnjavaju nam i relativno veći broj objavljenih djela s temom sudjelovanja žena u anti-fašističkoj borbi u prvim poratnim godinama.¹⁴ Desetak naslova objavljenih u Hr-

¹³ Azra Zalihić-Kaurin piše kako je među Muslimanima Bosne i Hercegovine potkraj 1980-ih postojala inicijativa da se Osmi mart, međunarodni dan žena, preimenuje u Eminin dan. Emina je bila djevojka iz okolice Sjenice koja se priključila obrani svog sela od četnika. Prema predaji, nakon uhićenja, molila je da poštede njezinu čast, a ne njezin život: “Samo mi sačuvaj čast, oprostiti ću ti svoju smrt” (1994: 173; prijevod s engleskog R. J. K.).

¹⁴ U Hrvatskoj su tako objavljene knjige korporativnoga ženskog autorstva (s AFŽ-om kao krovnim nakladnikom) i prva ženska memoarska proza: *Prvi kongres antifašistkinja Jugoslavije* (Split, 1945);

vatskoj od 1945. do 1953. rezultat su ženskih arhivskih i istraživačkih pothvata te pisanja prvih memoarskih knjiga, što je kap u moru onodobne hagiografske i publicističke literature o Titu (više od 50 bibliografskih jedinica do 1952.; usp. Sentić, 1978) i o pojedinim partizanskim jedinicama i ratnim operacijama. Taj će nerazmjer između biografsko-publicističke literature posvećene liku i djelu Josipa Broza i one posvećene revolucionarkama poslije biti još i veći. Godinom smjene socrealizma kao dominantne društvene i umjetničke prakse smatra se 1952., kad je Krleža održao govor na ljubljanskom kongresu književnika u kojem je osudio ideološku i utilitarnu ulogu umjetnosti. Da bi ista godina mogla biti prihvaćena “razdjelnicom ne samo na polju visoke kulture nego i u načinu pristupanja narodnoj kulturi”, smatra i etnomuzikologinja Naila Ceribašić nakon detaljna uvida u koncepcijske programe poratne kulturne politike folklornih društava i smotri folklor. Te 1952. godine intelektualna elita AFŽ-a počinje opsežan trogodišnji projekt prikupljanja podataka o ratnoj povijesti žena koji se preklonio sa skorim ukidanjem te masovne *grass-roots* organizacije, to jest s njenom “pacifikacijom” i reorganizacijom u Savez ženskih društava. Volonterskom je prikupljanju građe pristupilo nekoliko stotina aktivistkinja, a izbor iz te opsežne zbirke dokumenata objavljen je 1955. godine u dva sveska monografije *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi* s ukupno 1043 stranice; treći se svezak (*Žene Hrvatske u radničkom pokretu*), također pod uredničkim vodstvom Marije Šoljan, pojavio tek 1967. godine.¹⁵

Ova je tematska zbirka dokumenata, razvrstana prema kronološkim i regionalnim odrednicama, pratila brojne lokalne aktivnosti AFŽ-a, portretirala njegove istaknute članice te dokumentirala lokalne posljedice terora. Najbrojniji dokumenti pripadali su skupini zapisnika, izvještaja, poziva, pisama, političkih odluka i referata, vojnih izvješća, fotodokumentaciji i pretiscima članaka iz ženskih partizanskih tiskovina (*Žena u borbi*, *Glas žene*, *Riječ žene*, *Lička žena u borbi*, *Antifašistkinja*, *Rodoljupka*, *Drugarica*, *Udarnica*, *Istranka*, *Goranka*, *Banovka*, *Primorka*, *Dalmatinka u borbi* i dr.). S obzirom na to da zagovornici historizma smatraju da dokumenti “govore za sebe”, popratni su se komentari odnosili na navođenje njihovih izvora (arhiva, muzeja ili publikacija) ili na njihovo kompariranje (na primjer, različitih iz-

Žena vojnik (Zagreb, 1945); *Žene Korduna u borbi i radu* (Zagreb, 1945); *Žene Like bore se – rade – govore* (Split, 1945); Nada Sremac: *Iz partizanskog dnevnika* (Zagreb, 1945); Zora Matijević: *Ravensbrueck: ženski logor smrti* (Zagreb, 1946); *Osmi mart: zbornik* (Zagreb, 1948); *Narodni heroj Anka Butorac* (Zagreb, 1952); Slava Ogrizović: *Racija: zapisi iz NOB-a* (Zagreb, 1951); Lucija Ožegović: *Pismo mrtvom sinu* (Zagreb, 1953). Od ostalih knjiga iz toga prvog razdoblja, a srodne tematike, treba izdvojiti naslove: *Žene Jugoslavije u borbi 1941–1945* (Beograd, 1945); Blaženka Mimica: *Zajedno u borbi, zajedno u izgradnji zemlje* (Beograd, 1945); Mitra Mitrović: *Ratno putovanje* (Beograd, 1953).

¹⁵ Treba spomenuti da je Mariji Šoljan povjerena ta odgovorna uloga jer je bila istaknuta aktivistkinja AFŽ-a, ali i supruga vodećega hrvatskoga komunista i visokog funkcionara nove vlade Vladimira Bakarića.

vještaja o “zločinima okupatora”), kratke opaske o pojedinim ljudima i događajima, obično navedeni uz fotografije. Marija Šoljan u proslavu kaže da je dopuna i provjera točnosti u vezi s datiranjem i lociranjem dokumenata, na primjer osoba na fotografijama, bio glavni cilj te publikacije:

Nakon tri godine rada, redakcija iznosi pred javnost ove dokumente i podatke. Kod prikupljanja, izbora i provjeravanja dokumenata i podataka učestvovalo je nekoliko stotina aktivistkinja AFŽ-a. (...) Redakcija, međutim, podvlači da ovim ne smatra rad na prikupljanju dokumenata i podataka o radu AFŽ-a u toku NOB-a završenim, nego ga objavljuje, da bi još šire mase žena mogle sistematskije i preglednije saradivati u popunjavanju i eventualnom ispravljanju materijala (1955: ii).

No kako kronološko-regionalni princip nizanja dokumenata ne uspijeva pružiti cjelovitu sliku jednog razdoblja niti rezimirati značenja cijelog lanca događaja, a opsežna zbirka dokumenata nije potakla buduća historiografska istraživanja, publikacija je vremenom i sama postala spomenikom historicističkog diskursa, potonula među druge revolucionarne parafernalije. Kritika historizma uči nas da ne postoje ideološki i vrijednosno neutralni iskazi koji bi se “smatrali objektivnima s obzirom na zbiljske događaje na mjesto kojih stoje” i koji bi po sebi, “po svojim unutrašnjim karakteristikama mogao biti javna verzija povijesti ili ‘izvorna’ obavijest” (Velčić, 1991: 119). Svi iskazi, pa i oni unutar dokumenata, već su “interpretacija i društveno ovjerena verzija prošlosti” (ibid.) uokvirena određenim režimom istine. Nijedan iskaz nije pošteđen strategija mistifikacije i fikcionalizacije jer u sebe uključuje i druge iskaze, te usmjerava način na koji će biti prepoznat.

Nepostojanje ženskostudijskog istraživanja povijesti bitno je odredilo monolitnu, neproduktivnu historiografsku matricu istraživanja Drugog svjetskog rata sve do pojave prvih feminističkih studija iz 1980-ih, posebice nedovršene doktorske teze Lydije Sklevicky o “organiziranoj djelatnosti žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941-1945” (1984) koja je postavila novi epistemološki okvir za buduća istraživanja. Činjenica da je neobrađenu primarnu građu ova izuzetna etnologinja i povjesničarka pronašla u zakutku zagrebačkog Instituta za povijest radničkog pokreta najbolje govori o nepostojanju interesa i institucionalnog okvira koji bi rodnu perspektivu pristupa povijesti smatrao produktivnom. Zanimarivanje “bolje polovice” herojske prošlosti pokazuje da je medijska reprodukcija slika o stereotipnim rodnim odnosima u ratu vremenom nadjačala profesionalni interes za prikupljanje iskaza i životnih priča partizanki, još živih svjedokinja ratnih zbivanja. Nebriga za arhiv AFŽ-a dokazuje tezu Jacquesa Derridae kako arhiv nije mjesto za pohranjivanje i čuvanje vrijednih sadržaja prošlosti koji bi postojali i bez njega nego da svaki arhiv ima istodobno utemeljujuću i konzervacijsku funkciju: “arhiviranje proizvodi događaj u istoj mjeri u kojoj ga bilježi” (1998: 17). Upravo je tehnička struktura arhiva In-

stituta za povijest radničkog pokreta i pospremanje “suvišne” dokumentacije AFŽ-a odredilo budući odnos prema njenom sadržaju – od historicističkog fetišiziranja do potpunog zanemarivanja. No zahvaljujući pionirskom radu L. Sklevicky i općem interesu za povijest žena od 1980-ih godina nadalje, nakon još jednog djelomice reflektiranog rata, ratna i ženska povijest regije čvrsto su povezani segmenti istog epistemološkog poduhvata. Pred novom je generacijom istraživačica – među kojima su i inozemne istraživačice poput Barbare Jancar-Webster, Barbare Wiesinger, Martine Bitunjac, Natasche Vitorelli, Heike Karge – da nastavi potragu za dodirnim točkama jugoslavenskog i drugih antifašističkih revolucionarno-gerilskih pokreta unutar europske povijesti orodnjenog ratovanja i da u tom kontekstu detaljnije istraže “kako su i u kojim uvjetima različite uloge i funkcije definirane za svaki spol; kako su sama značenja kategorija ‘muškarac’ i ‘žena’ varirala već prema razdoblju i mjestu; kako su formirane i provedene regulatorne norme spolnog ponašanja; kako su se teme moći i prava uklapale u pitanja muškosti i ženskosti; ... kako su se kovali spolni identiteti unutar i usuprot društvenih, propisanih pravila” (Scott, 2003 [1996]: 11-12).

Atomizacija i sentimentalizacija ratnih uspomena

Atomizacija kolektivnog pamćenja u privatno pamćenje... svakog pojedinca obvezuje da se sjeća putem snažne unutarnje prisile, dok ponovno otkrivanje pripadnosti postaje izvorom i skrovitim značenjem identiteta. Pripadnost ga potom zaokuplja u cijelosti. Budući da se pamćenje više ne nalazi posvuda, u potpunosti bi nestalo da ga individualna svijest ne odluči preuzeti na sebe (Nora, 2006 [1989]: 33).

Potkraj 1960-ih i jugoslavenskom kulturom ratnog pamćenja upravljaju dvije suprotstavljene silnice: jedna koja nastavlja proizvoditi historicističko, spomeničko, kolektivno, i druga, koja potiče individualno, psihologizirano “pamćenje kao dužnost” (Nora, 2006: 30-36). Tu praksu monumentalizacije nasuprot atomizaciji i privatizaciji kolektivnog pamćenja obilježit će dva paralelna fenomena s različitim, još neistraženim utjecajima na identifikacijske pripovijesti građana koji počinju sumnjati u utopijsko društvo radikalne “komunističke moderne” suočeni s usvajanjem obrazaca potrošačkog društva i sve življim doticajima sa Zapadom. Premda neprijeporne razlike u društvenom habitusu građana u zapadnim demokratskim društvima i socijalističkoj Jugoslaviji iziskuju temeljito interdisciplinarno istraživanje, čini se da je u oba konteksta upravo popularna i masovna kultura bila središnje mjesto perpetuiranja ratnog kao kulturalnog pamćenja u novim obrascima, novim medijima i značenjskim kontekstima. Popularna je kultura nastojala pratiti sve intenzivnije socioekonomske promjene i fragmentaciju društvenih iskustava, a opet zadržati jedinstvo utemeljiteljskih priča zajednice.¹⁶

¹⁶ Reana Senjković istražila je brojne političke i intelektualne rasprave o korisnosti i štetnosti popularne kulture u socijalističkom medijskom prostoru koje su imale i svoj birokratski, pravni epilog –

Dominantni je režim pamćenja i komemorativnog empatijskog prisjećanja također doživio krizu. Naime, i građani s neposrednim ratnim iskustvom osjetili su tjeskobu zbog činjenice da poslije dvadesetak godina i najbliži suborci prestaju postojati u sjećanju “kao pojedinci određenih osobina s vlastitom fizionomijom i pretvaraju se u spomenik ‘Neznanom junaku’, kojemu u podnožju polažemo vijenac” (Ivan Šibl u: Ogrizović, 1984 [1953]: 7). Od onog trenutka kad postaje jasno da spomenici ne govore, da se stabilna prošlost može prikazati u svojoj radikalnoj drugosti kao diskontinuitet i rascjep, a budućnost postaje nepredvidljiva i neukrotiva, socijalistički se ideolozi bore protiv spoznaje o radikalnoj drugosti prošlosti njenim oživljavanjem na filmskom platnu te utilitarnim (zabavnim i rekreativnim) sadržajima spomen-područja koja se intenzivno grade tijekom 1960-ih. Naime, u to doba počinje višegodišnja gradnja monumentalnih spomenika i javnih memorijalnih prostora koje redovito prate i omladinski centri. Riječ je o skupim državnim projektima: Spomen-park Kumrovec (1963.–1978.), Memorijalni park Petrova gora (1966.), Nacionalni park Kozara s memorijalnim kompleksom (1972.), Trnavac – Muzej prve ženske partizanske čete, Tjentište – dolina heroja (1968.–1974.) te Spomen područje Jasenovac (1968.) koje jedino ima isključivo komemorativno-muzejsku funkciju.¹⁷ Ideja je tih uređenih mjesta sjećanja bila da postanu “mnogo više od običnog ‘istorijskog područja’”, da se s pomoću priredbi i rituala prilagođenih potrebama i ukusu nove generacije oživi herojski duh koji neće biti zarobljen slikama prošlosti ni “nasrtajima šabloniziranih normi nauke” (Plenča, 1974: 67), već će nadahnjivati na nove pothvate, moralni heroizam i spremnost na žrtvu za domovinu.¹⁸

U isto vrijeme kreće i novi val zanimanja za prošlost koji se okreće od herojskih epizoda prema tragičnim epizodama i potisnutim lokalnim, etničkim i osobnim traumama. Pamćenje kao dužnost (Nora, 2006: 34), kao jedini otpor protiv nametnutog zaborava i nesigurnosti grupnih identiteta, otvara prostor za privatna, bolna, duboko proživljena iskustva rata. Transfer traumatskog pamćenja dovodi do odlučnih pomicanja: od povijesnog prema psihološkom, od društvenog prema individualnom, od prenosive poruke prema subjektivnom: “psihologizacija pamćenja

donošenje *Zakona o oporezivanju knjiga, novina i drugih publikacija* 1971. godine. Tim je zakonom određena visina poreznih nameta na publikacije koje su posebne republičke komisije okarakterizirale kao “šund” (Senjković, 2008: 57; 75-89).

¹⁷ Podaci o sadašnjem stanju muzejskih zbirki i spomeničkih objekata na navedenim lokacijama u Hrvatskoj mogu se pronaći na web stranicama Hrvatskoga muzejsko-dokumentacijskog centra (<http://www.mdc.hr>). Usp. i *Novine Galerije Nova* br. 12 (2007) te Hrženjak, 2002.

¹⁸ Autor knjižice o memorijalnom kompleksu na Sutjesci *Tjentište – dolina heroja* (1974), Dušan Plenča, ujedno i autor idejne koncepcije njegove gradnje, bio je zaslužan da su u spomen-kuću na Tjentištu, osim monumentalnih freskokompozicija Krste Hegedušića, postavljeni: “audio-vizuelni roboti, koji su snabdjeveni sa diapozitivima iz istorije, raspoređenim u 12 tema, zatim sa gramofonskim pločama, kasetama i trakama evokativne muzike, recitala, filmskim i dramskim storijama (...) a treba istaći da Nacionalni park radi na stvaranju sopstvene, priručne kinoteke” (1974: 86-87).

dala je svakome osjećaj da njegov spas konačno ovisi o ispunjenju tog nemogućeg duga” (Nora, 2006: 33).

Supkulturni fenomen takve psihologizacije traumatskog pamćenja kao dužnosti utjelovila je efemerna novinska forma, ideološki “prijeporan” časopis na rubu žutog tiska. Naime, novinska rubrika zagrebačkog tjednika *Arena* pod nazivom “Arena traži vaše najmilije”, koja je pokrenuta 1963. godine te je trajala, s manjim prekidima, više od deset godina, ponudila je aktivnu (kolektivnu) proradu traumatičnih ratnih uspomena. U isto se doba spontano okuplja rodbina žrtava jasenovačkog logora, posebice žene, na zapuštenu prostoru bivšeg logora, zahtijevajući gradnju memorijalnog obilježja, koje je za javnost otvoreno 1968. godine (usp. Karge, 2006). *Arenin* je apel naišao na masovan odaziv čitatelja u zemlji i inozemstvu koji su se aktivno uključili u pronalaženje i spajanje u ratu odvojenih članova obitelji (takozvane kozaračke djece i njihovih roditelja) pretežito iz sjeverozapadne Bosne, najžešće pogođenih ratnim operacijama. Sadržaj ovih novinskih napisa znakovit je primjer ženske prakse prisjećanja kojom upravljaju dva zapleta: zaplet prošlosti opterećen nezavršenim žalovanjem, resantimanom i traumama te zaplet otvorene biografije, intrige, detektivske rekonstrukcije događaja s nadom u sretnu završnicu, ponovni susret nasilno odvojenih članova obitelji. Od marginalnog kulturnog fenomena, ta će popularna rubrika sentimentalnog “žutog novinarstva” prerasti u “ispušni ventil” jedne od brojnih kolektivnih ratnih trauma.

Dok u slučaju maskuline prakse memorizacije možemo povući paralele sa srodnim ritualima i ceremonijama “s obje strane Atlantika”, *Arenin* slučaj sentimentalizacije i narativizacije logorskih iskustava žena razlikuje se od zapadnog zanimanja za holokaust koji u to isto vrijeme, potkraj 1960-ih, i dobiva to ime (Koonz, 2006). Najvažnija je razlika ta da u zapadnom diskursu ženska sjećanja na holokaust postaju “naslovnim pričama” popularnih i znanstvenih publikacija tek krajem 1970-ih i tijekom 1980-ih (usp. Bernard, 2000), dok je jugoslavenska politika pamćenja, kako se čini, težište govora o “nepojmljivim” oblicima nasilja i specifičnim oblicima preživljavanja u nacističkom (i ustaškom) “univerzumu logora” od samog početka stavljala u sporednu, ali semiotički poticajnu, žensku domenu. Tu je domenu, doduše, karakterizirao apolitičan pogled na ratnu povijest te nedostatak svijesti o važnosti ženskoga povijesnog iskustva, ali bila je zadugo lišena kako zapadnjačkoga medijskog romantiziranja tako i analitičkog slavljenja strategija preživljavanja koje “implicitira žensku nevinost i neku vrstu dubinske, unutarnje vrline” (Bernard, 2000). Dok u zapadnim publikacijama o holokaustu problem prenošenja traumatskog iskustva na drugu generaciju preživjelih svjedoka zauzima značajan dio (Koonz, 2006; Bernard, 2000; LaCapra, 2001), u *Areninim* reportažama u prvom je planu egzistencijalna tjeskoba sekundarnog svjedoka s “lažnim”, nepoznatim identitetom, gotovo bez osobnog sjećanja na rat jer je uglavnom bila riječ o djeci mlađe dobi – usvojenoj ratnoj siročadi – koja se nisu sjećala svojih roditelja, a često ni svog imena.

Indikativno je da u ilustriranom časopisu koji je zanimanje publike privlačio senzacionalističkim pričama o zločinima iz strasti, o tragediji siromašne i teško bolesne djece, ispovijestima kriminalaca, akcent nije stavljen na kronologiju zločina ili pak tragičnu nerješivost moralnih dvojbi bliskih onima iz filma "Sofijin izbor".¹⁹ To samo govori da su novinari i urednici, vođeni nepogrešivom intuicijom i autocenzurom koju je određivala "politička korektnost" jugoslavenske memorijske kulture, pazili da ne prijeđu tanku liniju koja razdvaja konsternaciju nad masovnim zločinom od fascinacije njime.²⁰ Za izuzetnu popularnost te rubrike ključna je bila njena humanost, individualiziranost sudbina, zanimanje za nezavršenost životnih priča i događaja, a ne viktimološki vapaj nad sudbinom žrtava genocida. Sretan ishod pojedinih "slučajeva" ovisio je koliko o hiru sudbine toliko i o komunitarnoj svijesti o potrebi solidarnosti među preživjelima te aktivnom pristupu prošlosti.

Za razliku od dominantnog stila prikazivanja i prizivanja genocida koji će slijediti dva desetljeća poslije (usp. MacDonald, 2002: 98-220, Cipek, 2007: 17), u ključnom razdoblju "refleksivne modernizacije" 1960-ih, patos identifikacije s ratnim žrtvama ustupio je mjesto kritičkoj biografskoj rekonstrukciji tragičnih događaja. U nedostatku činjeničnog materijala katkad se pribjegavalo publicističkom domišljajući i romansiranju biografija onih koji su izmaknuli tragičnoj sudbini zahvaljujući plemenitim postupcima običnih, malih ljudi. Umjesto kasnijih nekrofilskih saveza s mrtvima na osnovi etničke pripadnosti, *Arenin* je projekt spajanja obitelji promovirao solidarnost, razumijevanje i povjerenje u zajedničko djelovanje "pozornika dobre" bez obzira na njihovu etničku pripadnost te aktivan i otvoren odnos prema prošlosti.

U *Areninim* reportažnim pripovijestima prevladavale su fotografije žena u pozama elegijskog tugovanja ili euforične radosti konačnog povratka izgubljenog sina/kćeri u "dvoršte djetinjstva".²¹ Stare obiteljske fotografije i one aktualne bile su reprezentirane, u duhu s vremenom, kao "film događaja", kao stripovske sekvence uzbuđljive sentimentalne storije o tajanstvenim ratnim sudbinama prije nego potresne

¹⁹ Film *Sofijin izbor* Alana J. Pakule (1982) djelomice je snimljen u Zagrebu. U koprodukciji s Jadran filmom od sredine 1960-ih do 1980-ih godina snimljeno je nekoliko važnih inozemnih projekata s temom događaja iz Drugoga svjetskog rata: *Dvanaestorica žigosanih* (1967), *Željezni križ* (1977), *Vjetrovi rata* (1983), *Noć lisica* (1990).

²⁰ Akcija je osvijestila i postojanje onih sugrađana koji ne znaju ništa o svom podrijetlu, zavičaju i etničkoj pripadnosti, a primjer su izuzetno uspješnih članova novog društva. Premda, vidljivo je kako je govor o slučajevima "etničke konverzije" ratne siročadi bio tabu, slijepa točka toga diskursa. O širini kolektivne traume vezene uz ratno usvajanje (spašavanje, ali i oduzimanje) djece govori i podatak da se ratni dnevnik Diane Budisavljević s nizom podataka o identitetu te djece cijelo vrijeme čuvao u Crvenom križu kao tajni dokument (usp. Budisavljević, 2003).

²¹ O tome govore i naslovi *Arenin*ih reportaža: "Nađena biografija: sada mladić zna gdje je rođen i tko mu je majka" (1968, br. 369, 8); "Ljubanov povratak" (1968, br. 371, 8); "Vraćeno djetinjstvo" (1968, br. 396, 15)

priče o logorskim stradanjima. Domaća varijanta Gillisove teorijske naracije o ženama koje su “nudile utjehu muškarcima uplašenima da će ostati bez korijenja uslijed vlastite socijalne i geografske mobilnosti” (1994: 10) ima dvije bitne dopune. Prvo, ona se nadaje kao priča o pritajenu sukobu grada i sela, urbanog mentaliteta, koji prednost daje osjećaju osobnoga (jugoslavenskog) identiteta, i ruralnog, koji protežira kolektivni etnonacionalni identitet. Drugo, rodna simbolizacija mobilnosti s muškim i ukorijenjenosti sa ženskim principom manje je izražena od generacijske razlike u iskazivanju lokalpatriotizma (ratna generacija), to jest u toleriranju otuđenosti, hibridnosti i mobilnosti kao neizbježnim posljedicama modernizacijskog progresa (poratna generacija). Premda elegično-sentimentalni ton bajkovitih priča o povratku “u dvorište djetinjstva” mnogo duguje tradiciji usmenih priča i bajki – npr. važnost ožiljaka i tajnih znakova na tijelu presudnih za identifikaciju – ni jedan od “prepoznatih” junaka, ni jedna pronađena kći, ne govore o mogućem povratku na selo, u idilične prostore djetinjstva, nego samo o sreći zbog naknadno “pokrpanih” rupa u osobnom identitetu.

Zaključak

S kulturnim pamćenjem čovjek sebi hvata zraka u jednom svijetu koji mu je postao odveć tijesan u realitetu svakodnevnog života... (Adorno cit. prema Assmann 2005: 100)

S jedne strane intenzitet kulturnih promjena i rizik političkih eksperimenata, a s druge pragmatičnost komunističke elite koja se morala osloniti na emocionalnu energiju masa i potencijal pamćenja različitih zajednica (usp. Oexle, 1995: 14) doveli su do različitih spojeva folklornih tradicija i novih političkih mitova. Pozivajući se na lijeve revolucionarne tradicije (od Francuske do Oktobarske revolucije), jugoslavenske su vlasti “kultu Slobode i Solidarnosti” te “vjere u Napredak” (Girardet, 2000: 217) dodale mitove bratstva i jedinstva, apsolutnog dobra partizanskog pokreta i osobni Titov kult. Kako ističe Maja Brkljačić, politički lik i fizičko tijelo Josipa Broza Tita bilo je (na način monarha) objektom političkog slavljenja i pseudoreligijskog obožavanja te “političko središte koje se izjednačavalo s moći” (2003: 105). Taj svejugoslavenski domovinski “sin” reprezentirao je organsko jedinstvo (heterogene) državne zajednice i jedinstven “treći put” u socijalizam, ostajući (i poslije smrti) jedinim čvrstim uporištem jugoslavenskog identiteta. No ta je revolucionarna retorika nove društvene moralnosti imala više uspjeha u promicanju idealizirane slike budućnosti nego u proradi brojnih trauma ratne prošlosti. Ideološka regulacija kolektivnog i osobnog žalovanja, isključivi režimi pamćenja, oduzimanje prava na grobno mjesto i obilježavanje mjesta masovnih partizanskih odmazdi, zaoštrili su sukob aktera prisilne modernizacije i zaštitnika (vjerskim osjećajima prožete) tradicije koja je jamčila dostojanstvo smrti svakog člana zajednice. Taj sukob nije

“pokrpan”, izgladen tijekom polustoljetne komunističke vladavine i njena ustrajno-ga kolektivnog rada na nacionalnom pamćenju čija je primarna funkcija bila razviti historijsku svijest o posebnosti (multinacionalne) zajednice i njenoj sudbinskoj povezanosti s određenim prostorom.

Opaska Johna Gillisa (1994) o kulturnoj potrebi muških elita za komemorativnim ritualima upravo u vrijeme kad zahtjevi industrijskog društva, urbanizma, sekularizma, individualizma i refleksivne modernizacije bude u njima osjećaj gubitka čvrstih veza s prošlošću i precima samo djelomice opisuje situaciju orodene refleksivne modernizacije u socijalističkoj Hrvatskoj. Ne žene kao takve, nego “starice majke” iz ratom pogođenih sredina i one koje su kršile tabu zaborava na “kvislinške žrtve”, bile su istinske čuvarice vjerskih tradicija i obiteljskog pamćenja, “suparnice” službene povijesti i nositeljice onoga zazornog viška sjećanja koji nije moguće podvesti pod autoritativne režime pamćenja. Taj se višak opirao ideološkoj matrici selektivnog pamćenja i zaborava te “humanoj patetici” koju su promovirali socijalistički komemorativni rituali. Okretanje vjerskim i tradicionalnim ritualima žalovanja i zaborava “leži u njihovoj moći da liječe unesrećene muškarce i žene” (Winter i Sivan, 1999: 45), no svjedoči i o inherentnoj kontradiktornosti modernističkoga socijalističkog projekta koju je ideološki diskurs neumorno, no neuspješno krotio. Brojne onodobne stručne i političke nedoumice vezane uz radikalna, apstraktna kiparsko-arhitektonska rješenja za pojedine memorijalne spomenike i javne prostore (Petrova gora, Kozara, Tjentište) govore da “modernizam nije monolitna tvorevina niti je ideološki prazan” (*Što, kako i za koga*, 2007: 2). Današnje interpretacije poslijeratne apstraktnosti “kao političkog fenomena unutar specifičnog hladnoratovskog političkog miljea” pokazuju jugoslavensko optiranje za “ideje modernizma, individualizma i slobode izražavanja” nasuprot “socijalističkom realizmu, kolektivizmu i diktatu u umjetnosti na Istoku” (ibid).

Kao i u drugim društvenim područjima, jugoslavenska je politika pamćenja tražila “treći put” oslobađajući se i sovjetskih i zapadnih utjecaja; dok je sudjelovala “u životu jednoga i drugoga, oblikovala su je oba, ali nije pripadala niti jednom” (Goulding, 2004: 151). Socijalnu “magiju performativnosti” kroz utjelovljene (svakodnevne i ceremonijalne) društvene prakse održavanja duha zajedništva s vremenom je zamijenila popularna i masovna kultura. Kroz nju se žanrovski i tematski “profanirala” i romantizirala herojska kultura pamćenja, samo djelomice odgovarajući na izazove i promjene, liberalizaciju i demokratizaciju memorijske kulture u zapadnim demokracijama (usp. Jambrešić Kirin i Senjković, 2009). Dočim niz socioloških i politoloških pokazatelja ide u prilog tezi da je Hrvatska do kraja 1980-ih razvila elemente civilnog društva, upravo je ideološko zataškavanje međuetničkih tenzija i brojnih razilaženja, pritisak “neprorađenih” i “bunkeriranih” traumatičnih epizoda iz prošlosti te nepostojanje javne arene za otvoreno suprotstavljanje držav-

ne politike i lokalnih inicijativa različitih skupina i pojedinaca koji si uzimaju za pravo da su najbliži istini onog što se doista dogodilo (usp. Winter i Sivan, 1999: 34-39) bilo ono što je početkom 1990-ih brojne lokalne zajednice i pojedince učinilo podložnim ratnoj propagandi s ciljem etničke homogenizacije. Tome je pridoinijela i količina društvenih frustracija vezanih uz iznevjeravanje sna o pravednom i egalitarnom društvu. U jednopartijskom sustavu s “demokratskom” kontrolom svih sfera života javno je iznošenje pojedinačnih sjećanja – neusklađenih sa službenom politikom pamćenja – cenzurirano i kažnjavano te se ne može govoriti o demokratizaciji društvenog pamćenja uz pomoć “zajednica onih koji pamte” i aktivno oblikuju pluralizam spoznajnih i moralnih konsenzusa u društvu (usp. Oexle, 1995: 14). Potisnute traume prošlosti postale su izvor “semiotiziranja prošlosti” (Assmann, 2005: 344), otkrivanja povezanosti nekadašnjih zločina protiv čovječnosti s padom starog režima i legitimacijom novih, nacionalističkih elita. Kao bitan ritualni element ideološke rekonstrukcije nacionalnog identiteta, masovne komemoracije (poput onih u Bleiburgu tijekom 1990-ih) politički su pomno osmišljene, kao što je rekao Barry Schwartz, “kao strijela koja cilja u prošlost, ali pogađa u središte sadašnjosti”. No i u demokratskom okružju suočavanje s prošlošću i konačna prorada masovnih trauma – od kojih su mnoge opterećene kulturnim strategijama maskulinizacije i feminizacije, časne i nečasne patnje – nije ništa manje težak zadatak. Tek istraživanje i razumijevanje (tuđih) bolnih uspomena i događaja, a ne puko svjedočenje o njima (LaCapra, 1997: 80-112), omogućuje empatijsko i etičko svjedočenje o diskursu svjedoka.

Diskurzivna je sudbina povijesne partizanke – u kojoj se spojila masovna podrška žena pokretima za nacionalno oslobođenje iz 19. stoljeća i borbena privrženost žena novim ideologijama 20. stoljeća, dakle retorika nacionalnog kontinuiteta i retorika revolucionarnog prijeloma – prevalila dug put pun arhetipskih slika, kontradikcija, transformacija te autoritativnog pripitomljavanja ženskog iskustva rigidnoj ideološkoj matrici (od narodne Amazonke do Veste revolucionarnih tradicija). Politike njene reprezentacije u javnosti – počevši od ratnog tiska, preko socijalističkih žanrova elitne i popularne kulture, traumatskog pamćenja kao dužnosti, do lavine medijaliziranih postsocijalističkih svjedočenja o Drugom svjetskom ratu – situirale su tu “ikonu XX. stoljeća” u lokalni kontekst oslanjajući se na “lokalne pripovjedne konvencije, kulturalne pretpostavke, diskurzivna uobličavanja i prakse” (Antze i Lambek, 1996: vii). Likovi partizanke i ustaškinje očekivano su se suprotstavili jedan drugome, ali i medijski bezglasnome liku *Treće*, koju je ustaški tisak opisao kao “površnu” i “izkvarenu” ženu, koja je ostala sama u svome ustrajavanju u “samostalnosti” i “financijskoj neovisnosti”, a partizanski kao ženu prepunu “taštine i nametljivosti”, pripadnicu svijeta “u kom kluca mržnja, zavist i rat svih protiv svih” (usp. Jambrešić Kirin i Senjković, 2005). Opća omraženost *Treće*, koja se s

punim pravom može smatrati jedinom nasljednicom liberalnoga građanskog feminizma, otvara krucijalno pitanje: Zašto je potpuno emancipirana, neovisna i samosvjesna žena opasnost za sve ideologije koje nacionalni i društveni interes stavljaju iznad vrijednosti individualizma i etičke odgovornosti svakoga građanina? Zašto se uspomena na Treću gotovo ugasila i među ženama koje se sjećaju međuratnog razdoblja (usp. Dijanić et al., 2004)?

Krajnje nekonzistentan, dvoličan odnos prema ženama kao ravnopravnim političkim i povijesnim subjektima dokaz je teze Claudea Leforta da je komunizam proizvod međupovezanosti heterogenih elemenata koje silom guši u ime totalitarne fantazme o koherenciji i jedinstvu naracija o budućnosti i naracija o prošlosti. Ova je fantazma ostavila dubokog traga u društvenom pamćenju i još uvijek upravlja pojedininim osobnim prisjećanjima žena na život u socijalizmu (kao vremenu političke sigurnosti, etnonacionalne sloge, društvene solidarnosti, usp. Dijanić et al., 2004). Jednako tako, institucionalni su pokušaji žena da memoriraju osobne živote i arhiviraju svoju kolektivnu povijest, u svakom slučaju, ostali gotovo nevidljivi nasuprot memorijalnom oblikovanju partizanske baštine u tvrdom mediju betona i kamena, pali žrtvom “terorizma historiziranog pamćenja” (Nora, 2006: 32) te ostali u sjeni moćne filmske industrije, dominantnog maskulinog pogleda na ženu kao simbolički i erotski znak s agonalnim potencijalom za oblikovanje intimnih i povijesnih drama nacije.

LITERATURA

- Antze, Paul i Michael Lambek, ur. 1996. *Tense past: cultural essays in trauma and memory*. New York – London: Routledge.
- Assmann, Jan. 2005 [2002]. *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme, s njemačkog preveo Vahidin Preljević.
- Baranović, Branislava. 2000. “Slika” žene u udžbenicima književnosti. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Bernard, Catherine. 2000. “Tell him that I...: women writing the Holocaust”. *Other Voices, the (e)Journal of Cultural Criticism*, <http://www.english.upenn.edu/~ov>.
- Bet-El, Ilana R. 2002. “Unimagined communities: the power of memory and the conflict in the former Yugoslavia”. U: Jan-Werner Müller, ur., *Memory and power in post-war Europe*, 206-222.

- Bosanac, Gordana. 2005. *Utopija i inauguralni paradoks: prilog filozofsko-političkoj raspravi*. Zagreb: KruZak.
- Brkljačić, Maja. 2003. "Tito's bodies in word and images". *Narodna umjetnost* 40/1, 99-127.
- Budisavljević, Diana. 2003. *Dnevnik Diane Budisavljević: 1941.-1945*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv; Jasenovac: javna ustanova spomen područja.
- Ceribašić, Naila. 2003. *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Cipek, Tihomir. 2007. "Politike povijesti u Republici Hrvatskoj". U: T. Cipek i Olivera Milosavljević, ur. *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput, 13-26.
- Connerton, Paul. 2004 [1989]. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, prijevod: Zdravko Židovec.
- Derrida, Jacques. 1998. *Archive fever: A Freudian impression*. Chicago: Chicago University Press.
- Dijanić, Dijana et al., ur. 2004. *Ženski biografski leksikon: sjećanja žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Giddens, Anthony. 1990. *The Consequences of modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Gillis, John R. 1994. "Memory and identity: The history of a relationship". U: J. R. Gillis, ur., *Commemorations: The politics of national identity*. Princeton: Princeton University Press, 3-24.
- Girardet, Raoul. 2000 [1986]. *Politički mitovi i mitologije*. Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Plato, s francuskog prevela A. A. Jovanović.
- Goulding, Daniel J. 2004. *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001*. Zagreb: V.B.Z., s engleskoga preveo Luka Bekavac.
- Grünfelder, Anna Maria. 2007. "U radni stroj velikoga njemačkog Reicha!" *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*. Zagreb: Srednja Europa.
- Halbwachs, Maurice. 1992 [1941]. *On collective memory*. Chicago and London: Chicago University Press.
- Haramija, Predrag, priir. 1992. *Stoljeće političkog plakata u Hrvatskoj*. Zagreb: Kabinet grafike HAZU.
- Higonnet, Margaret R. i Patrice L.-R. Higonnet. 1987. "The double helix". U: Higonnet, Margaret Randolph i dr., ur. *Behind the lines. Gender and the two world wars*, New Haven i London: Yale University Press, 31-47.

- Hrženjak, Juraj, ur. 2002. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj: 1990. – 2000*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2. izd.
- Iveković, Rada. 1988. *Sporost-oporost*. Zagreb: GZH.
- Jambrešić Kirin i Senjković, Reana. 2005. "Puno puta bi vas bili izbacili kroz vrata, biste bila išla kroz prozor nutra: preispisivanje povijesti žena u Drugom svjetskom ratu". *Narodna umjetnost* 42/2: 109-126.
- Jambrešić Kirin i Senjković, Reana. 2009. "Legacies of the Second World War in Croatian Cultural Memory: Women as Seen through the Media". *Aspasia*, sv. 4 (u tisku).
- Karge, Heike. 2006. "From 'frozen memory' to the encounter of remembrance: memorials to the Second world war in Tito's Yugoslavia". *Memoria e ricerca* 21: 81-100.
- Koonz, Claudia. 2006. "Između pamćenja i zaborava. Koncentracijski logori u njemačkom sjećanju". U: *Kultura pamćenja i historija*, priredile M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 287-311.
- Kristeva, Julia. 1997 [1977]. "Women's time". U: Oliver, Kelly, ur. *Portable Kristeva*. New York: Columbia University Press, 349-369.
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing history, writing trauma*. Baltimore i London: The John Hopkins University Press.
- Lilly, Carol S. 2001. *Power and persuasion: ideology and rhetoric in communist Yugoslavia, 1944-1953*. Boulder – Oxford: Westview Press.
- MacDonald, David B. 2002. *Balkan Holocaust? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester i New York: Manchester University Press.
- Marković, Jelena. 2006. "(Re)konstrukcija identiteta u udžbeničkoj produkciji". *Narodna umjetnost* 43/2: 67-94.
- Močnik, Rastko. 2005. "Partizanska simbolička politika". *Zarez* 161-162, 8. rujna, 12-14.
- Mosse, George L. 1991. *Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Mosse, George L. 1996. *The image of man: the creation of modern masculinity*. New York: Oxford University Press.
- Nora, Pierre. 2006. "Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta". U: *Kultura pamćenja i historija*, priredile M. Brkljačić i S. Prlenda. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 21-43.
- Oexle, Otto G. 1995. "Memorie als Kultur". U: Oexle, O. G., ur. *Memorie als Kultur*. Göttingen: Vandenhoeck – Ruprecht, 9-78.

- Ogrizović, Slava. 1984 [1953]. *Bili smo partizani*. Zagreb: Školska knjiga.
- Papić, Žarana. 1999. "Women in Serbia: post-communism, war, and nationalist mutations". U: Sabrina P. Ramet, ur. *Gender politics in the Western Balkans*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 153-169.
- Pejić, Bojana. 2003. "Lady Rosa of Luxembourg". *Život umjetnosti* 37/70: 34-43.
- Plenča, Dušan. 1974. *Tjentište – dolina heroja*. Beograd: Mladost; Tjentište: Nacionalni park "Sutjeska".
- Ramet, Sabrina P. 1999. "In Tito's time". U: S. P. Ramet, ur. *Gender Politics in the Western Balkans*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 89-105.
- Scott, Joan Wallach. 2003. *Rod i politika povijesti*. Zagreb: Ženska infoteka, prevela Marina Leustek.
- Sentić, Marija. 1978. *Bibliografija o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945*. Zagreb: Odbor Republičke konferencije SSRNH.
- Senjković, Reana. 2004. "Domovina je ženskog roda". U: R. Jambrešić Kirin i T. Šokić, ur. *Između roda i naroda*. Zagreb: Centar za ženske studije, 281-297.
- Senjković, Reana. 2008. *Izgnubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Sklevicky, Lydia. 1984. "Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941-1945". *Povijesni prilozi*, 3/1: 85-127.
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, odabrala i priredila Dunja Rihtman-Auguštin.
- Slapšak, Svetlana. 2001. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Spehnyak, Katarina. 2002. *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske: 1945.-1952*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet.
- Šoljan Bakarić, Marija, ur. 1977. *Kata Pejnović: monografija*. Zagreb: Savjet za pitanja društvenog položaja žene RK SSRNH et al.
- Šoljan, Marija et al., ur. 1955. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, knj. 1 i knj. 2. Zagreb: Izdanje Glavnog odbora Saveza ženskih društava Hrvatske.
- Što, kako i za koga [urednice] 2007. "Izložba je kamen smutnje". *Novine Galerije Nova* 12: 2-7.
- Velčić, Mirna 1991. *Otisak priče*. Zagreb: August Cesarec.
- Zalihić-Kaurin, Azra. 1994. "The Muslim Women". U: Alexandra Stiglmayer, ur. *The war against women in Bosnia-Herzegovina*. Lincoln i London: University of Nebraska Press, 170-173.
- Wingfield, Nancy i Maria Bucur, ur. 2006. *Gender and war in twentieth century Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press.

- Winter, Jay i Emmanuel Sivan. 1999. "Setting the framework". U: J. Winter i E. Sivan, ur. *War and remembrance in the twentieth century*. Cambridge: Cambridge University Press, 6-39.
- Woolf, Virginia. 2004 [1938]. *Tri gvineje*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Young, James. 1994. *The texture of memory: Holocaust memorials and meaning*. New Haven: Yale University Press.

Gender Aspects of the Socialist Memory Politics of the Second World War

Summary

The author explores how the shift of cultural strategies of remembering WWII in Croatia was marked by consistent gender role models. Keeping that *eternal flame* of commemorative pathos and the social magic of togetherness from the revolutionary times burning, women in general retained their traditional role of loyal Vestal Virgins of the socialist political order. Monumentalizing acts of war memory (memorials, commemorations, cinema spectacles) owed their performative success to large-scale female participation and enthusiasm. However, real historical contribution of women to the victory of antifascist movement was deprived of its voice in museums, research institutions and archives. Several historiographic and testimonial efforts to reflect, document and publicize female war experiences – analyzed in this article – fell victim to the "terrorism of historicized memory", and later were gradually overshadowed by Yugoslavian partisan movies, dominated by the male gaze which turned the figure of combative woman into a flat, symbolic and erotic sign of cinema antifascism.

Gordana Đerić

OZNAČENO I NEOZNAČENO U NARATIVIMA DRUŠTVENOG PAMĆENJA: JUGOSLOVENSKI SLUČAJ

U tekstu se tematizuju neka od pitanja označenog i neoznačenog u narativima društvenog pamćenja i u akademskom jeziku o ovom fenomenu, sa akcentom na pitanjima zaboravljanja i ćutanja u procesu konstruisanja jugoslovenskog pamćenja. Društvenom pamćenju u ovom tekstu pristupa se kao politički motivisanom pogledu na prošlost i kao osnovnom narativu nacionalne države koji funkcioniše kao njen sveobuhvatni mit. Polazi se od pretpostavke da je fenomen društvenog pamćenja narativ vezan za nastanak, postojanje i opstanak nacionalne države, a da mogućnosti njegovog tumačenja i stalnog preoblikovanja i dalje imaju sposobnost zadovoljenja različitih političkih i društvenih potreba.

Naše pamćenje je istovremeno i naša obmana.
Margerit Jursenar

Partizanska
proslava.

O bično se kaže da nema društva bez jedinstvenog pamćenja. U idealtipskom slučaju svako društvo teži formulisanju jedinstvenog narativa o sopstvenoj prošlosti, iako nas iskustvo uči da kolektivno pamćenje nikada nije monolitno. S obzirom na raznovrsnost socijalnih identiteta i postojanje ambivalentnih i alternativnih seća-

nja društvenih grupa u okviru jedne zajednice, o društvenom pamćenju je svakako plodotvornije razmišljati na pluralistički način.¹ Uprkos tome, o ovom fenomenu uglavnom govorimo u jednini, a pretpostavka jedinstva pamćenja u samoj je srži diskursa o kolektivnim identitetima. U njemu se nepregledna množina iskustava i sećanja svodi na jedan, društveno motivisan pogled na prošlost – onaj koji je diktiran političkim potrebama sadašnjosti. Zbog kompromisa sa sadašnjim i budućim težnjama, imperativ saznavanja prošlosti “radi nje same” društva ostavljaju u drugom planu, pa selektivno pamćenje postaje neka vrsta naočara kroz koje njegovi članovi tumače i sebe i svet. Ovakvo tumačenje prošlosti prilagođeno poželjnoj verziji temelji se na pretpostavci da je svakom kolektivnom identitetu neophodno zajedničko (jedinstveno) tumačenje prošlih događaja i doživljenog, kao i na pretpostavci da uspešnost zajednice zavisi od doprinosa društvenog pamćenja kolektivnoj slozi. Još 1882. godine Renan u poznatom predavanju ističe da su “zaborav i... istorijska greška bitni faktori u stvaranju nacije”, zaključivši kako je “suština nacije da pojedinci imaju mnogo toga zajedničkog, ali takođe i *da zaborave mnoge stvari*”.² Selektivnost kolektivnog pamćenja nije nužno usmerena ka potiskivanju i brisanju “loših uspomena”. Naprotiv, prema Renanovom uvidu, često “zajednička patnja ujedinjuje mnogo više no radost”: “u stvarima nacionalnih uspomena, žalost вреди više nego trijumf, jer nameće dužnosti koje zahtevaju zajednički napor”.³ Rečju, ni istinitost ni sadržina zapamćenog nije bitna koliko sama funkcija pamćenja. Radi homogenosti i otklanjanja razlika, značajni događaji iz prošlosti oblikuju se tako da pružaju opomenu, nadahnuće ili uzor budućem životu, pa glavni zadatak društvenog pamćenja postaje unutrašnje povezivanje zajednice i stvaranje opštih vrednosti i percepcija (Halbwachs, 1992; Nora, 2006).⁴ Tako shvaćeno društveno pamćenje, jedinstveno i jedno, smatra se uslovom nastanka, postojanja i opstanka svake zajednice.⁵

Kada na ovakav način govorimo o ovom fenomenu, uglavnom opisujemo ili sledimo praksu nacija-država kojima je društveno pamćenje i dalje jedno od osnovnih sredstava u održanju politički aktivnog identiteta. Drugim rečima, kontekst govora o društvenom pamćenju ili njegova pozadina je nacionalna država; ona, koja i

¹ Piter Berk, “Istorija kao društveno pamćenje”, *Reč*, br. 56, 1999, 83-92.

² Videti: Ernest Renan, “What is a Nation?”, u: Woolf, S. (ur.) *Nationalism in Europe 1815 to the Present. A Reader*, London: Routledge, 1996, 48-61. Kako s pravom naglašava Smit: “Za Renana je *zaboravljanje* isto tako važno za naciju kao i *sećanje*” (Anthony Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press, 1995, 132).

³ Ernest Renan, *isto*, 58.

⁴ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992; Pjer Nora, “Između pamćenja i historije. Problematika mjesta”, u: M. Brkljačić i S. Prlenda (ur.) *Kulturno pamćenje i historija*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 21-45.

⁵ Kritiku prenatlaženosti uloge zajednice u kolektivnom pamćenju videti u: Noa Gedi i Yigal Elam, “Collective Memory: What Is It?”, *History and Memory*, 1996, 8 (1): 30-50.

po cenu faktografije, sliku o prošlosti ujednačava i konačno udešava na takav način da opravda njenu sadašnjost ili zamišljenu budućnost. Složeni *rad na nacionalnom pamćenju* država obavlja preko školskih programa⁶ i mreže svojih institucija i manifestacija, putem simbola, medija, kulturne produkcije i političkih govora, ali na razne načine to čini i teorijski diskurs – od izbora predmeta tematizovanja do izbora gramatičkih kategorija kojima operiše.

Jezik je tu izgleda od presudne važnosti. I prema Albvašu, utemeljivaču analize društvenog pamćenja, osnovni okviri njegovog stvaranja upravo su jezičke konvencije.⁷ Reprodukovanjem prvog lica množine i svih njegovih oblika (mi – nas, nama, naše, našim, naših...) u iskazima nacionalne pripadnosti, ali i oblika jednine u govoru i pisanju o društvenom pamćenju/društvenim pamćenjima, reprodukuju se oblici koje nameće ideološki okvir nacije-države. Ovi skoro neprimetni oblici i reči obavljaju velike poslove za život nacije. Zbog opšteg prisustva ovog okvira i duboko ukorenjenih navika u jeziku sa kojima smo saživljeni, neprimetno se osnažuje ideologija nacionalizma. Još bliže, ovakvim izborima u govoru i pisanju intelektualci praktikuju i reprodukuju ono što Majkl Bilig naziva banalnim nacionalizmom,⁸ pa je u tematizaciji pitanja društvenog pamćenja teško zamisliti ideološki neutralan govor. Intelektualne navike u označavanju naknadno nam kažu i to da je, reflektovali to ili ne, nacionalno pamćenje jedino važno ili da je i dalje najvažnije. Kako drugačije objasniti činjenicu da se nesporni pluralizam sećanja o markantnim događajima prošlosti redovno svodi, ili je u stalnom naporu da bude sveden, na jednu jedinu verziju – verziju koju nazivamo zvaničnom, odnosno onu koju oblikuje nosilac vlasti ili društvene moći?

U kontekstu tematizacije jedinstvenog kolektivnog pamćenja i značaja jezičkog označavanja u procesu njegovog konstruisanja slučaj bivše Jugoslavije (jugoslovenskog nacionalnog pamćenja) nakon Drugog svetskog rata zanimljiv je iz više razloga. Pre svega zato što se o Jugoslaviji uglavnom ne govori kao o nacionalnoj državi, iako je ta zemlja uživala sve administrativne prednosti takvog legitimisanja, i uprkos

⁶ O istoriji ideje obrazovanja u: Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2002; o obrazovnim programima posleratne Jugoslavije i propagandnim naporima za preobražaj zemlje u: Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Beograd: Stubovi kulture, 2001, 165-213.

⁷ Više: Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992; Morris Albvaš, "Kolektivno i istorijsko pamćenje", *Reč*, 56/2, Beograd, 1999, 63-82.

⁸ Važnost ovih istraživanja je u predočavanju činjenice da se po pravilu ne interesujemo za ono što izgleda očigledno, tako da postaje uobičajeno, skoro prirodno, kao da je oduvek tako, što je slučaj i sa shvatanjem nacije; ali najveća vrednost Biligovih istraživanja je u proširenju pojma nacionalizma izvan primera ekstremnih i egzotičnih izliva strasti na svakodnevno reprodukovanje nacionalizma i neprekidno označavanje i isticanje pojma nacije u ustaljenim nacijama, odnosno u onim "državama koje su sigurne u vlastiti kontinuitet i, naročito, koje su deo onoga što se opisuje kao "Zapad" (Majkl Bilig, *Banalni nacionalizam*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2009, 25).

činjenici da su taj pojam koristili i oni koji su aktivno učestvovali u izgradnji njenog pamćenja;⁹ takođe, pojam *jugoslovenskog nacionalizma* skoro da ne postoji ni u jugoslovenskom vokabularu ni u inače brojnim studijama koje se bave socijalističkom Jugoslavijom ili njenom razgradnjom.¹⁰ Razlozi neuočavanja i netematizovanja jugoslovenskog nacionalizma bez sumnje leže u neshvatanju jugoslovenskog nacionalizma kao “nacionalizma”, budući da je bio nadetnički i u društvenom pamćenju socijalističke Jugoslavije snažno utvrđen kao napredni, skoro prirodni kontinuitet zajedničkog života sa isključivo pozitivnim konotacijama “miroljubive koegzistencije”. Deo razloga leži i u činjenici da je jugoslovenski konstrukt propao, pa jugoslovenski nacionalizam više ni za koga nije bio opasan da bi bio posebno apostrofirano kao nacionalizam. Sa velikom verovatnoćom se može tvrditi da je ovaj nacionalizam bio nevidljiv i zbog preobilja svakodnevnih podsetnika na njega.¹¹ Kako god bilo, jugoslovenski nacionalizam ostao je teorijski neoznačen, uprkos njegovim dugotrajnim i napadnim manifestacijama, retoričkim, simboličkim i praktičnim, kroz parade, vojne vežbe, sletove, priredbe i druge oblike njegove žive demonstracije.

Za školsko pokazivanje *konstruisanja nacije* i, najvažnije, *njenog pamćenja*, jugoslovenski slučaj je jedan od boljih primera, ne samo zato što je cela konstrukcija jugoslovenstva i izgrađena i razgrađena u razdoblju nešto dužem od jednog veka, dakle, dostupna je za istraživanje, već i zato što je u ovom poslu jugoslovenska država, bar za određeni period, bila sasvim uspešna. Tematizovanje jugoslovenskog slučaja inspirativno je i zbog toga što istovremeno može da ukaže na prednosti i ograničenja funkcija zajedničkog društvenog pamćenja u multietničkim i multireligijskim društvima, ali i na duboku zavisnost opstanka države od umešnosti rada na nacionalnom pamćenju, jer je Jugoslavija primer zemlje koja je počela da nestaje onda kada je odustala od konstruisanja zajedničkog pamćenja i koja je nestala onda kada više nije bila u stanju da kontroliše javnu imaginaciju različitih “zajednica sećanja”.¹² Ako se ima u vidu da se društveno pamćenje obično konstruiše na jedan

⁹ “Kad je 1945. godine rat bio završen pobedom nad hitlerovskom Nemačkom i fašističkom Italijom, kad se u moru krvi i patnji rodila nova Jugoslavija, trebalo je, bez predaha, pregnuti na rešavanje novih zadataka, često težih i složenijih od onih koji su rešavani u ratu. Trebalo je učvrstiti bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, iskovano u ratu, ostvariti *opravdane nacionalne zahteve Jugoslovena koji su decenijama živeli izvan granica svoje domovine*, obnoviti što pre sve ono što je bilo uništeno u ratu, a kruna svega – izgraditi novo društveno uređenje u kome neće biti eksploatacije čoveka nad čovekom, to jest nastaviti našu revoluciju, čiji je samo oružani deo bio završen” (Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito, prilozi za biografiju*, Beograd: Kultura, 1955, 425; kurziv G. Đ.).

¹⁰ Nacionalizmi u tim studijama po pravilu se razumevaju kao ekstremni izlivi nacionalističkih strasti i uvek su partikularni – hrvatski, srpski, albanski..., nikada jugoslovenski.

¹¹ Nešto slično Bilig konstatuje za sociološki netematizovan nacionalizam Sjedinjenih Država, uprkos demonstracijama ogromnog naoružanja ili svakodnevnog zavetovanja učenika u školama na odanost američkoj zastavi (Bilig, *isto*, 29).

¹² O tom procesu u kulturnoj politici Jugoslavije, u: Endru Baruh Vahtel, *isto*, 157-236.

od tri načina koji se često poklapaju i mešaju, svodiva na uspostavljanje i simboličko predstavljanje društvene kohezije, na legitimisanje institucija i statusa autoriteta i, na kraju, na jačanje socijalizacije, zajedničkih uverenja i vrednosti, onda je jasno da je posleratno jugoslovensko društvo primenjivalo sve ove postupke i da je, u tom periodu, s obzirom na prethodnu nekonsolidovanost, to činilo sa velikim uspehom. Imam na umu da se funkcionalnost i uspešnost neke zajednice može meriti i po tome da li su sve njene institucije podešene tako da stvaraju jedinstveno pamćenje. U formativnom periodu socijalističke Jugoslavije one su baš tako bile navijene, jer je jaka državna volja da učvrsti vlast kroz izgradnju zajedničkog pamćenja, pa i jugoslovenske nacije, postojala bar do početka šezdesetih godina prošlog veka,¹³ a njegovo reprodukovanje u jeziku i različitim oblicima kulturnog stvaralaštva nastavljeno je i kasnije po inerciji i uporedo sa rastućim negovanjem partikularnih sećanja i kultura njenih naroda, uglavnom preko sistema obrazovanja i novih ustavnih rešenja.¹⁴

Zbog opštepoznate činjenice da istoriju pišu pobednici, načini izgradnje zajedničkog pamćenja i istorije od 1945. sasvim su predvidljivi, pa je i ova, jugoslovenska, bila napisana poput mnogih drugih – kao istorija *selektivnog pamćenja* i *selektivnog zaboravljanja*.¹⁵ Jezik kojim je formulisana posleratna situacija odigrao je važnu ulogu u njenom ozakonjenju već i činjenicom da je kompleksnost Drugog svetskog rata u Jugoslaviji imenovana Narodnooslobodilačkim ratom (NOR) ili Narodnooslobodilačkom borbom (NOB). Bazirana na “narodnooslobodilačkoj borbi”, kao osnovnom narativu stvaranja posleratne Jugoslavije, i prećutkivanju (neoznačavanju) građanskog rata, jugoslovenska istorija Drugog svetskog rata zaobilazila je nacionalna pitanja, krećući se ekstremno zaoštrenom podelom između “narodnog otpora fašizmu” i “kolaboracionizma” svih vrsta. Jednostavni okvir ovog narativa (“narod” protiv “narodnih neprijatelja”) bio je situaciji primereni manihejski mit, koji je novim vlastima otvorao široko polje za delovanje. Naime, kada su klasni odnosno “narodni neprijatelji, kolaboracionisti” eliminisani ili zastrašeni,¹⁶ a ostale razlike zanemarene

¹³ Više: Predrag J. Marković, “Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu”, u: Laslo Sekelj (ur.), *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, Beograd: IES, 2001, 13-63; Laslo Sekelj, “SFRJ: u potrazi za političkom zajednicom 1968-1988”, u: Laslo Sekelj, *isto*, 143-179; Endru Baruh Vahtel, *isto*.

¹⁴ Vahtel, *isto*.

¹⁵ Promene ideološkog ili državnog okvira podrazumevaju zaboravljanje i potiskivanje, paktove ćutanja i neoznačavanja, a organizovani zaborav takođe je u nadležnosti države, čiji se aparat sistematski usmerava na oduzimanje, odnosno promenu pamćenja građana. “Svi totalitarizmi ponašaju se na taj način; mentalno porobljavanje podanika totalitarnog režima počinje onda kada im se oduzme sećanje. Kad neka veća sila želi da liši manju njene nacionalne svesti, ona se služi metodama organizovanog zaboravljanja” (Pol Konerton, *Kako društva pamte*, Beograd: Samizdat B92, 2002, 26).

¹⁶ Nije nepoznato da se u uspostavljanju i održanju socijalističkog konsenzusa pribegavalo i teroru, naročito neposredno posle Drugog svetskog rata, čega su se stariji građani živo sećali. Nezavisno od

u korist “bratstva i jedinstva”, stvoreni su uslovi ne samo da Narod i Partija budu jedini legitimni nosioci autoriteta nego je utrta put stvaranju brojnih mitova, i konačno mita kolektivnog Jedinstva.¹⁷

Nadnacionalni nacionalizam ubrzo je postao osnovni ili jedini ton ne samo u javnom životu i državnim aktivnostima, nego i u svakodnevici, zabavi, sportu, što je za osećanje solidarne zajednice i najvažnije. Naime, odmah nakon *građanskog rata* uprkos prethodnim neprijateljstvima i uzajamnim istrebljenjima – bilo etničkim bilo ideološkim – ili baš zbog njih, postojala je jaka državna volja da se populacija natera da misli da pripada jedinstvenoj naciji. Teror nije mogao biti jedini način u postizanju tog cilja. Morala je biti napravljena čitava inscenacija nove jugoslovenske mitologije: *NOB*, najvidljiviji u spomeničkoj kulturi (spomen-ploče palim borcima, biste i sl.)¹⁸ i prazničnim manifestacijama, sa stalnim oživljavanjem borbe i prinete žrtve kroz ritualna podsećanja na nju, *bio je osnovna vezivna snaga u izgradnji nacije*. Iz pobjedničke artikulacije tog rata i proizvedenih artefakata bilo je jasno da je socijalistička vlast rado slavila i svoje žrtve i svoje pobjede, a ponajviše svoju *borbenost*, i da je poput nacija koje se etnički definišu, i jugoslovensku naciju osim ideologije “zalepila” krv, samo ne “ista”, nego “prolivena”. Retorički, jugoslovenska solidarnost podgrevana je stalnim insinuiranjem spoljne i unutrašnje ugroženosti, odnosno *borbene spremnosti na odbranu jugoslovenske posebnosti*, i jakom bipolarnom dihotomijom između “naroda” i “narodnog neprijatelja” (“domaćih izdajnika”,

nacije kojoj su pripadali, njihovi potomci, iako socijalizovani u titoističkom sistemu, znali su ili su verovali u paralelne priče, koje su neretko bitno odstupale ili su bile u suprotnosti sa naizgled opšteprihvaćenom verzijom u *NOB-u isklesanog bratstva i jedinstva*. Te kasnije generacije u svet socijalističkog imaginarijuma, kao u “stvarni svet”, ušle su na nenasilan način, preko obaveznog školskog programa, vannastavnih aktivnosti, sportskih i zabavnih programa, televizije i filma koji je ubedljivije od istorijskih čitanki falsifikovao istoriju. Bez obzira na uverljivost dominantne verzije, vreme ili način njenog usvajanja, *socijalizam je obeležio paralelizam javnih i tajnih (neoznačenih) narativa prošlosti, a u nekim slučajevima i duboki jaz između zvaničnih, javno demonstriranih vrednosti i vrednosti uspostavljenih u porodičnim ili privatnim istorizacijama*.

¹⁷ Zahvaljujući prednostima života u socijalističkoj Jugoslaviji u odnosu na druge istočnoevropske države, kao i mitovima na kojima je izgrađena, jugoslovenskoj političkoj posebnosti, njenoj samosvesti i samorazumevanju, odnosno slici koju je o sebi emitovala zvanična Jugoslavija, socijalistički period i dugo po nestanku Jugoslavije neretko se pamti kao “Zlatno doba” na koje se sa nostalgijom gleda. O nostalgiji za socijalizmom videti: Predrag J. Marković, “Sećanje na rad u jugoslovenskom socijalizmu između kritike i mita o zemlji Dembeliji”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3 (2002): 51-66; Predrag J. Marković, “Socijalizam i njegovih sedam ‘S’ nostalgičnih vrednosti”, *Treći program*, 135-136, III-IV/2007, 340-350; Stef Jansen, “*In memoriam*: Crveni pasoš. O svakodnevnoj geopolitici zatočenosti”, 11-43; i Predrag J. Marković, “Emocionalna topografija sećanja’ jugonostalgije: primer *Leksikona Yu mitologije*”, 201-223, u: Gordana Đerić (ur.), *Pamćenje i nostalgija. Neki prostori, oblici, lica i naličja*, Beograd: IFDT/IP “Filip Višnjić”, 2009.

¹⁸ Opširnije o iscertavanju jugoslovenskog pamćenja: Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2008, 371-398.

“stranih zavojevača”, “buržoaskih i maloburžoaskih ostataka”, “reakcionara”, “crkve” i sl.).¹⁹

Žrtvena i borbena simbolika NOB-a bila je sveprisutna: ono što je moglo okrnjiti taj narativ očišćeno je iz jezika i gurnuto u zaborav, jer je i kolektivna amnezija, odnosno zaborav svega izvan institucionalizovane, pobjedničke verzije prošlosti, vezivala Jugoslovane jednako kao i novouspostavljeni mit. Zamišljan i građen na suprotnosti između “naroda” i “narodnog neprijatelja”, kao i na ćutanju o svemu što je narušavalo ovu suprotnost, socijalistički sistem u Jugoslaviji instrumentalizovao je još nekoliko opštih mitova (o Spasitelju, borbi Svetla i Tame, Zaveri, Jedinstvu i sl.) kako bi stvorio novu političku kulturu i novog čoveka, koji je, ukoliko se povinuje tom sistemu, i *samo* u okviru takvog sistema, postajao sposoban da “prevaziđe sebe”, bivajući sve “produktivniji” i “progresivniji”.²⁰

Na tom poslu, osim istoričara i drugih društvenih teoretičara, aktivno su radili i kinematografi i književnici, rečju, svi oni čiji su poslovi mogli da oblikuju javno mnjenje, učvršćuju poželjne vrednosti i odgovarajuću sliku o prošlosti. Prema Zundhausenovim izvorima, na polju istoriografije do 1965. u Jugoslaviji je objavljeno preko 30.000 monografija i članaka o NOB-u i socijalističkoj revoluciji, a do kraja osamdesetih taj broj je utrostručen.²¹ Takođe, od 890 jugoslovenskih dugometražnih filmova snimljenih od 1947. do 1990. godine, 250 bilo je posvećeno Narodno-oslobodilačkoj borbi.²² Poruke NOB-a izražavane su kroz sve umetnosti: o idejnoj čistoti i korektnosti aktuelne produkcije, o interpretaciji starijih dela i sl. u posleratnom periodu brinuo je poseban organ, tzv. agitprop, a na važnost umetničkog i posebno književnog rada u oblikovanju istorije i društvenog pamćenja ukazivao je i Josip Broz Tito.²³

¹⁹ Pošto su iz ratne tematike izvedene noseće tačke oslonca jugoslovenske nacije, pošto su ponavljane bajalice ceremonijalno snažno utvrđene i u javnom i u svakodnevnom životu, nasleđe bilo čega “neprijateljskog” ili srodnička vezanost sa “narodnim neprijateljem” nekoliko decenija skrivana je kao teška bolest, ćutana, da bi pred kraj veka postala skoro pomodan način identifikacije.

²⁰ Novi mitovi definisali su i nove vrednosti, pa su “radni ljudi” kojima je inače bila namenjena obična ili teška sudbina u jugoslovenskom sistemu mogli postati “heroji rada” ili “udarnici” uporedivi sa legendarnim herojima NOB-a. Proklamovana jednakost i mogućnost samoprevazilaženja svog porekla i njegovih ograničenja u očima državljana Jugoslavije od ove zemlje stvarala je svojevrstnu Prvu ili najvažniju Porodicu, sa Josipom Brozom Titom kao glavom te Porodice ili njenim Ocem, pa ne iznenađuje da je i oproštaj od njega 1980. većinski doživljen na familijaran način i kao pretnja opstanku Porodice.

²¹ Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd: Clio, 2008, 380-381.

²² Predrag J. Marković, “Emocionalna topografija sećanja’ jugonostalgije: primer *Leksikona Yu mitologije*”, u: Gordana Đerić (ur.), *Pamćenje i nostalgija. Neki prostori, oblici, lica i naličja*. Beograd: IFDT/IP “Filip Višnjić”, 2009, 209.

²³ “Književnost, literarni rad treba da ima izvjestan pravac. Kroz književnost mi treba da dobijemo i sliku jednog doba, da doznamo historiju njegovu. (...) Historija se piše i kroz literaturu. (...) Mi vašem radu pridajemo ogromnu važnost, a od vas zavisi kako ćete izvršiti svoj zadatak. (...) Ako vam

S pobjedničke tačke gledišta, ali i sa stanovišta teorije društvenog pamćenja, ovakva interpretacija bila je celishodna i primerena prelomnoj situaciji: urušenu predratnu prošlost trebalo je i sasvim diskreditovati, ratnu pobjedu nad Neprijateljem teorijski i umetnički ovekovječiti kao pobjedu Svetla nad Tamom, a socijalni mehanizam povezivanja generacija urediti na drugačiji način. Nešto zaboraviti, a nešto naglasiti – priču o nastanku socijalističke Jugoslavije ispričati na uverljiv način, kao da je baš sve vodilo ka njoj. Ukratko, transformisati pamćenje njenih građana prema potrebama novog identiteta i Partije, stvoriti smisao, svakodnevno i ritualno podsećati na njega.

Ipak, ispostaviće se da tada potisnuta (zvanično zaboravljena), a decenijama nerešena i u javnom jeziku neoznačena, pitanja građanskih ratova na tlu Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata nisu njihovim potiskivanjem u privatnu sferu skinuta s dnevnog reda. Upravo suprotno: sa slabljenjem jugoslovenske kohezije, kome su s vremenom pogodovala i nova ustavna rešenja, jugoslovenski master-narativ počeo je da se kruni, a period raspada zemlje pokazaće da se sa bolnim temama iz Drugog svetskog rata, kao i sa temama koje je socijalistička Jugoslavija izbegavala da reši ili rutinski rešavala u okvirima svog nosećeg narativa, suočavaju i njene naslednice.²⁴ Zato je pravi predmet analize bilo kog društvenog pamćenja, pa i jugoslovenskog, otkrivanje značajnih prećutkivanja u njegovom konstituisanju jer, i to se pokazalo, što su neka pitanja važnija i teža, utoliko zvanično pamćenje više teži da ih zaobiđe.²⁵

Zato, iz sadašnje perspektive, tvrdnja da ono što ne postoji u (javnom) jeziku ne postoji uopšte, u jugoslovenskom slučaju nije održiva. Višedecenijsko odsustvo neprijatnih sećanja Drugog svetskog rata iz zvaničnog jugoslovenskog diskursa nije umanjilo njihovu stabilnost u partikularnim kolektivnim imaginacijama. Promenom situacije – slabljenjem jugoslovenskih institucija, smrću njenog vođe i padom

je pritom potrebna naša pomoć, mi ćemo vam pomoći. (...) Mi danas formiramo građane nove Jugoslavije. I u tom radu nisu dovoljno efikasne samo administrativne mjere.” Deo govora Josipa Broza Tita pred delegacijom Prvog kongresa književnika, 19. 11. 1946. godine, cit. prema R. Andrić, Lj. Ršumović (prir.) *Tito piscima, pisci Titu*, Beograd: NIRO Književne novine, 1982, 10. Ne iznenađuje stoga što je s vremenom Josip Broz postao najopevaniji literarni junak: nekoliko decenija javni diskurs o najboljem drugu (Titovih) pionira, bio je baziran na njegovim izbaviteljskim, skoro nadnaravnim osobinama (mit o Spasitelju) ali i na slikama koje su ga približavale ne samo deci nego i Narodu, pokazujući njegovu spretnost kako za plugom i raznim mašinama, tako i za kormilom broda ili volanom automobila, za klavirom ili u lovu, što je glavnu naraciju činilo ubedljivom, rečju Istinikom.

²⁴ Videti: Vjeran Pavlaković, “Crvene zvezde, crne košulje: simboli, komemoracije i sukobljene istorije Drugog svetskog rata u Hrvatskoj”, 43-83, i Veronika Bajt, “Postkomunističko obnavljanje slovenačkog kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta”, 83-115, u: Đerić (ur.), *isto*.

²⁵ O značaju analize prećutanog: Vesna Polovina, “Čitanje kao sredstvo komunikacije i saznanja u diskursu”, u: *Prilozi za kognitivnu lingvistiku*, Beograd, Filološki fakultet, 1996; Pjer Mašrej, *Teorija književne proizvodnje*, Zagreb, 1979.

komunizma – sadržaji strateški i pravno *naloženog zaboravljanja* konkurisali su do tada zvaničnom pamćenju: neoznačeno je postalo označeno, a u nekim slučajevima narativi “grupnih ličnih sećanja” institucionalizovani su kao zvanično nacionalno pamćenje u novim državama po raspadu Jugoslavije.²⁶

Transfer narativa iz netransparentne, privatne sfere u javnu sferu i zvanično pamćenje, dug je i naporan proces. Isto važi i za konstruisanje stabilnih kolektivnih identiteta. Činjenica da je i nasilje neretko konstitutivni element nastanka države donekle pojašnjava dugotrajnost i težinu formulisanja društvenog pamćenja nacionalnih država kome su, izgleda, potrebni vekovi. Prema nekim mišljenjima, kao svest o zajedničkom prostoru, ciljevima i interesima, nacionalni identitet i konsolidovano društveno pamćenje imaju mogućnost da nastanu tek onda kada njegove različite grupe raspravljaju i, naravno, spore se oko osmišljavanja zajedničke budućnosti i tumačenja zajedničke prošlosti.²⁷ Socijalistička Jugoslavija nije prošla kroz ovaj proces, niti je ikada nameravala da ga započne. Zasnovana na brisanju i ignorisanju važnih istorijskih stranica i ideološkoj isključivosti, svoje pamćenje nije ni mogla da prilagođava potrebama njenih različitih zajednica sećanja u promenjenim okolnostima, pa je s padom komunističke ideologije u istočnoevropskim državama i sudbina jugoslovenstva bila predvidljiva.²⁸ Konstitutivni narativ “narod” protiv “narodnog neprijatelja”, odnosno glavna i, u nekoliko posleratnih decenija, uspešna strategija uspostavljanja i legitimisanja jugoslovenske vlasti s vremenom se ispraznila, pokazavši se jednom od slabijih karika jugoslovenskog zajedništva u promenjenim okolnostima, ali, s druge strane, neoznačene strane jugoslovenske istorije u tom narativu bile su plodni rezervoar u izgradnji partikularnih pamćenja.

²⁶ Bajt, *isto*, 109.

²⁷ Helmut Dubil, *Niko nije oslobođen istorije. Nationalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*, Beograd: Samizdat B92, 2002, 13.

²⁸ Nisu svi zainteresovani akteri istovremeno shvatili da je s padom komunizma i legitimitet jugoslovenskog master-narativa nepovratno urušen. Od shvatanja odnosno neshvatanja globalne važnosti promena 1989. zavisila je brzina preorijentisanja republičkih elita, pa onda i njihovih građana, sa jugoslovenskog nacionalizma, odnosno njene unitarističko-komunističke ideologije, na partikularne, nacionalne/nacionalističke ideologije. O karakteristikama tog procesa među građanima Srbije na prelomu veka, odnosno o tome “da li su oni zaista shvatili da Jugoslavija više ne postoji”, videti: Ivana Spasić, “Sećanje na nedavnu prošlost”, u: *Politika i svakodnevni život – Srbija 1999-2002*, prir. Zagorka Golubović, Ivana Spasić, Đorđe Pavićević, Beograd: IFDT, 2003, 99-141.

Designated and Undesignated in Narratives of Social Memory: Yugoslavian Case

Summary

The text deals with the problem of designation in academic narratives of social memory, focusing on the topics of forgetting and silence in the construction of Yugoslavian memories. Social memory is understood as a politically motivated interpretation of the past and as the basic narrative of the national state which has the role of a comprehensive myth. The basic assumption is that the phenomenon of social remembering is bound to origins and persistence of the national state. For that reason, social memory is open to different interpretations for the sake of fulfillment of different social and political goals.

Dorđe Pavićević

ZAJEDNICE PAMĆENJA I REŽIMI PAMĆENJA: KA ODGOVORNOM PAMĆENJU

U tekstu se razmatraju teorije kolektivnog pamćenja sa staništa njihove sposobnosti da objasne ambivalentni potencijal pamćenja. Sa jedne strane kolektivno pamćenje ima konstruktivne, homogenizujuće učinke koji se izražavaju kroz ideju zajednice pamćenja, sa druge kolektivno pamćenje čuva stare mržnje i pothranjuje konflikte i zločine širom sveta. Ideja zajednice pamćenja ne može da na odgovarajući način obuhvati nesrećno pamćenje, a da se implicitno ne uvedu spoljašnji kriterijumi procene. Slično važi i za shvatanje kolektivnog pamćenja zasnovanog na režimima pamćenja. Ako se društveni obrasci pamćenja posmatraju samo kao društvene prakse koje se oblikuju u skladu sa odnosima moći, onda je nesrećno pamćenje više rezultat ogoljenih odnosa moći ili nedostatka socijalne imaginacije nego iskustva bola i poniženja. Stoga nam je potrebna teorija o tome šta znači odgovorno pamćenje, koja mapira mesto pamćenja na moralnoj i političkoj mapi vrednosti.

Anhiz odgovori njemu: To su duše stvorova onih
Što im je suđeno prijeći u zemske stvorove druge,
Zaborav piju iz Lete, da negdašnje minu ih tuge.

Vergilije, *Eneida*, prev. Bratoljub Klaić

Groblje “tisuću
koraka” u mjestu
Spokane u Peruu.
Autor fotografije:
Barry Moses.

Pamćenje je doživelo društveni procvat u posljednjim godinama dvadesetog veka, u toj meri da se govori o “dobu pamćenja”, “eksploziji pamćenja”, čak i “kultu pamćenja”. Istraživanja individualnog i kolektivnog pamćenja kreću se na najrazličitijim nivoima, od medicine, biologije i psihologije, do istorije, sociologije, politikologije i filo-

zofije. O pamćenju, čini se, sada znamo mnogo više nego ikada. Neka nova znanja su nesumnjivo potvrđena.¹ Pamćenje nije samodrživ neurofiziološki i biohemijski mehanizam, ono u velikoj meri zavisi od spoljnih činilaca, pre svega od društvenog okruženja. Skup ovih društvenih mehanizama pamćenja je kolektivan po karakteru i ne zavisi od direktnog iskustva pojedinca. Na ovaj društveni okvir pamćenja se uobičajeno, mada neprecizno i metaforično, upućuje kao na kolektivno pamćenje.² Dalje, pamćenje nije samo vrednosno neutralan kognitivni proces (manje ili više verna reprezentacija nečeg spoljašnjeg), nego sa sobom nosi i vrednosne i emocionalne sadržaje o onome što je vredno pamtiti, što treba pamtiti ili što se ne sme i ne može zaboraviti. Konačno, na ove procese društvenog pamćenja moguće je uticati. Uvidi u sposobnost uticaja na društveni okvir pamćenja, kao i prenosivost vrednosnih i emocionalnih poruka kroz proces pamćenja otvorili su široko polje za različita istraživanja i izazvali novo uzbuđenje kod istraživača. Zahtevana je revizija nekih od najvažnijih pojmova društvenih i humanističkih nauka: vremena, istine, identiteta, pravde, moći, legitimnosti. Pojavio se veliki broj kako teorijskih istraživanja, tako i studija slučaja u kojima su analizirani različiti aspekti kolektivnog pamćenja.

Rezultati su višesmisleni, odnosno, mogu se različito tumačiti.³ Nedvosmisleno je da je pamćenje važno, ali koliko i na koji način i dalje ostaje nejasno. Većina studija slučaja nudi objašnjenje koje je manje ili više jedinstveno i odnosi se na dati slučaj. Tako u nekim slučajevima pamćenje ima snažnu identitetsku ulogu, a u nekim je ta veza slaba. Neke grupe se snažnije i na različite načine oslanjaju na narrative o prošlosti od drugih. Veza kolektivnog pamćenja i ostvarenja pravde takođe nije jednoznačna. Pamćenje prošlih nepravdi u nekim slučajevima doprinosi pomirenju, dok u drugima "čuva rane zelenim" i "doliva ulje na vatru". Slično je i sa istinom. Mnogo je impresivniji spisak autora, od Cicerona naovamo, koji smatraju da

¹ Veliki proboj u ovom pogledu je napravila neurofiziologija i biohemija. Videti: Eric R. Kandel, *In Search of Memory*, W. W. Norton & Company, New York/London, 2007; Jonathan K. Foster, *Memory: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, 2009.

² Mada je pojam kolektivno pamćenje najviše u upotrebi, koriste se i pojmovi kulturno pamćenje, društveno pamćenje, čak i pojam proširenog duha (*extended mind thesis*). Videti: Adelaide Assmann, "Memory, Individual and Collective", u: Robert E. Goodin and Charles Tilly (ed.), *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, 2006; Jan Assmann, "Kultura sjećanja", u: Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (pri.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, str. 45-78, 2006; Jeffrey Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, Routledge, London, 2007.

³ Za različite preglede rezultata istraživanja videti studije: Jan-Werner Müller (ed.), *Memory and Power in Post-War Europe*, Cambridge University Press 2004; Duncan Bell (ed.), *Memory, Trauma and World Politics: reflections on the relationship between past and present*, Palgrave MacMillan, London, 2006; Susannah Radstone and Katharine Hodgkin (ed.), *Regimes of memory*, Routledge, London, 2003.

je formula *amnestija plus amnezija*, koja je bila u upotrebi od Peloponeskih ratova, preko Vestfalskog mira do Drugog svetskog rata, mnogo efikasnija za postizanje mira i stabilnosti nego formula istina, pravda i pomirenje. Različite discipline prikupile su impresivan empirijski materijal, ali nije jasno kako se oni mogu upotrebiti mimo datog konteksta. U ovom smislu je Jeffrey Olick primetio da su studije pamćenja “bez paradigme, transdisciplinarne, decentrirane i izvode se u različitim istorijskim, geografskim i disciplinarnim sklopovima, uglavnom nezavisno od radova u drugim kontekstima”.⁴

Teorijsko interesovanje za problem kolektivnog pamćenja uvelo je mnoga korisna razlikovanja i osvetlilo mnoge aspekte pamćenja. Teorijska istraživanja su, sa svoje strane, bila zapletena između esencijalističkog i konstruktivističkog shvatanja odnosa prema prošlosti. Većina pristupa fenomenu kolektivnog pamćenja nalazi se u prostoru između ove dve pozicije. Grubo rečeno, prema zastupnicima prvog stanovišta, prošlost je živa i prisutna u sadašnjosti, a samo pamćenje je, na različite načine, ugrađeno u vrednosni i institucionalni okvir društvenog života. Ono što je upamćeno može imati nezavisno postojanje u odnosu na to kako se pamti, tako da prošlost nastavlja da postoji nezavisno od volje onih koji nastavljaju da žive. Zbog toga je za zajednički život važan sadržaj onoga što se pamti i način na koji je ovaj sadržaj ugrađen u prakse i institucije društva.⁵ Prema drugom shvatanju, pamćenje nije ništa drugo nego skup praksi pamćenja (mnemotičkih praksi), koje su podložne različitim i promenljivim režimima pamćenja.⁶ U ovom smislu pamćenje je beskonačni i promenjivi proces prikupljanja, prerade, skladištenja i upotrebe iskustava. Društva, kao i pojedinci, institucije ili mašine pamte prema određenim promenjivim pravilima. Dominantni narativi o prošlosti imaju ulogu organizacionog principa kolektivnog pamćenja, jednako kao sinaptičke veze u mozgu pojedinca ili binarni elektronski zapisi u memoriji računara.

Neću ovde ulaziti u posebno razmatranje ovih teorija nego ću pokušati da se ograničim na njihovu nemogućnost da objasne suštinski problem vezan za fenomen pamćenja: problem odnosa konstruktivnog i subverzivnog pamćenja ili, kako kaže Paul Ricoeur u sofisticiranoj fenomenološkoj analizi, “srećnog” i “nesrećnog” pam-

⁴ Jeffrey K. Olick, “Collective Memory: The Two Cultures”, *Sociological Theory*, 17 (1999), 338.

⁵ Ovo je grupa podela koja se odnosi samo na dva krajnja stanovišta i uvedena je da bi se po istom kriterijumu mogle poredati razne teorije. Olick ovde pravi razliku između esencijalizma i prezentizma kao stanovišta koje supstancijalizuje prošlost nasuprot konstrukcionizmu koji pamćenje posmatra kroz socijalne prakse pamćenja (Jeffrey Olick, *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*, str. 8-11). Međutim, moguće je napraviti i finija razlikovanja unutar konstrukcionističkog pristupa.

⁶ Primer su radovi u zbornicima *Regimes of memory* i *Contested Past* koje su priredile Susannah Radstone i Katharine Hodgkin, a 2003. godine objavio ih je Routledge.

ćenja.⁷ Radi se o tome da normalni (srećni) tok pamćenja ima konstruktivne učinke kako za život pojedinaca tako i za njihove veze sa drugima. On proizvodi tzv. zajednice pamćenja koje produbljuju odnose među pripadnicima zajednice, unapređuju razumevanje i stvaraju veze uzajamne brige i solidarnosti. Javno negovanje takvog pamćenja ima legitimišuću funkciju u odnosu na norme i pravila koja važe u zajednici. Nasuprot tome, patološki ili nesrećni tok pamćenja ima subverzivne učinke, on razara veze među ljudima, a pojedince dovodi do patoloških stanja, o čemu postoje brojna istorijska, sociološka i psihološka svedočanstva. Neuspeh individualnih i kolektivnih napora da se savlada takva prošlost ima delegitimišuću ulogu. Ovdje nije reč o vrednosnoj neutralnosti pamćenja, koje, kao atomska energija ili dinamit, može biti upotrebljeno u različite svrhe. Reč je o načinu konstituisanja i funkcionisanja pamćenja. Pamćenje je složen proces čiji se sadržaj oblikuje u odnosu na način konstituisanja, ne puki predmet koji se može upotrebiti na ovaj ili onaj način. Normativni i vrednosni sadržaji su već uključeni u samo konstituisanje pamćenja, kako kroz logiku pamćenja i zaboravljanja, tako i kroz kolektivne mnemotičke prakse. Pitanje je kako je moguće objasniti ovu ambivalentnost pamćenja?

U daljem tekstu ću najpre razmotriti problem konstruktivne i subverzivne uloge pamćenja. Ovaj problem ću artikulirati preko pojma zajednice pamćenja koji su razvili Avishai Margalit⁸ i James W. Booth,⁹ koji predstavlja primer esencijalizacije pamćenja. Zatim ću razmotriti pojam političke zajednice pamćenja kao potencijalno rešenje problema esencijalizacije memorije. Konačno u poslednjem delu teksta ću ukratko naznačiti zašto ni jedno od gorenavedenih stanovišta ne može da se suoči sa problemom odgovornog pamćenja u odnosu na njegove harmonizujuće, odnosno razjedinjujuće učinke.

Konstruktivna i subverzivna pamćenja: zajednice pamćenja i zajednice zaborava

Među najčešće istraživane teme vezane za kolektivno pamćenje spadaju one vezane za njegovu ulogu u vezi sa pitanjem identiteta (posebno nacionalnog identiteta) i pitanjem suočavanja društava sa lošom prošlošću. Način na koji ih neki autori artikuliraju dobro naglašava napetost o kojoj hoću da govorim. Prva tema podrazume-

⁷ Srećno pamćenje je ono pamćenje koje je "u miru" sa samim sobom u pogledu tri aspekta atribucije: prema sebi, bliskim odnosima sa drugima i obavezujućim odnosima sa udaljenim drugima. Da je u "miru" sa samim sobom znači da nije nastalo kao rezultat blokiranja i potiskivanja pamćenja, manipulacije pamćenjem ili nametanjem i zapovedanjem. Paul Ricoeur, *Memory, History and Forgetting*, The University of Chicago Press, Chicago/London, 2002, str. 494-499.

⁸ Avishai Margalit, *The Ethics of Memory*, Cambridge MA: Harvard University Press, 2002.

⁹ James W. Booth, *Communities of Memory: On Witness, Identity and Justice*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2006.

va konstruktivnu ulogu pamćenja prema slavnoj formuli Anthony Smitha “Nema pamćenja, nema identiteta, nema nacije”.¹⁰ Pamćenje je “sintetička snaga koja događa iz našeg života povezuje u neku vrstu celine” i omogućuje nam da sebe vidimo kao iste tokom vremena.¹¹ Osim toga, zajedničko pamćenje nije samo slučajni zbir pojedinačnih pamćenja, ono nastaje kroz komunikaciju kojom se formira obuhvatna grupa. Grupu karakteriše zajednička kultura u kojoj se sedimentiraju zajednička iskustva. Ona obuhvata “životne stilove, načine delovanja, aspiracije i uzajamne odnose”.¹² Zajedničko pamćenje čini mogućim postojanje blisko povezanih grupa. Grupe koje su organizovane na “tanjim” osnovama, kakav je univerzalni moral, ne mogu ostvariti blisku zajednicu u kojoj briga za drugoga i solidarnost postaju obaveza. Zajednička prošlost data kroz pamćenje objašnjava zašto imamo obaveze prema drugima koje su konstitutivne za identitet i zašto članovi imaju obavezu da pamte kolektivnu prošlost i da svedoče o njoj.

Veza pamćenja i identiteta ovde je konstitutivna. Kolektivni obrasci pamćenja selektuju ona iskustva koja su važna za zajednički život i pretvaraju ih u društvene prakse koje zajednicu ne čine samo slučajnim skupom pojedinaca, nego joj daju postojanje koje ima nezavisnu vrednost u odnosu na preferencije pojedinca ili epizodno zajedništvo vezano za određeni trenutak i situaciju. Kontinuitet i vrednosti zajedništva otelovljeni su u društvenim praksama i institucijama. Da društva pamte značilo bi da se u praksama i institucijama društva čuvaju tragovi prošlosti koji joj omogućavaju da prošlost i dalje živi ili da bude oživljena kada zajedništvo bude dovedeno u pitanje.

Ova idilična slika zajednice pamćenja, kakvu je ponudio Margalit, može se shvatiti i kao etička reinterpretacija priča o “zlatnom dobu” i “slavnim danima”. Za Margalita je zajednica pamćenja etička i prirodna zajednica, a za model ove zajednice uzima porodicu. Prirodne zajednice pamćenja su osim porodice i “klanovi, plemena, religijske zajednice i nacije”.¹³ Prirodnost ovih zajednica sastoji se u tome što one nastaju manje-više spontano¹⁴ i dobrovoljno. On kaže da bi ove grupe (uključujući i nacije) “ukoliko bi bile prepuštene sebi, verovatno postale zajednice pamćenja obično potpuno spontano, a ponekad uz pomoć manipulacije”. Etičke su jer obuhvataju sadržinski bogat skup normi i dubokih veza (*thick morality*) koje prevazilaze okvire univerzalističkog morala ljudskih prava (*thin morality*) i odnose se samo na datu grupu.

¹⁰ Anthony Smith, “Memory and Modernity: Reflections on Ernest Gellner’s Theory of Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 2 (1996), 383.

¹¹ Booth, str. 12-13.

¹² Margalit, str. 46.

¹³ Margalit, str. 95.

¹⁴ Margalit, str. 70.

Prema tome, čitava Margalitova konstrukcija zavisi od razlikovanja etike i morala. Etičke norme su sadržinski bogate i ne mogu se univerzalizovati mimo okvira zajednice, dok su moralne norme univerzalni zahtevi zasnovani na pravima. Univerzalni moralni zahtevi ne nastaju iz zajedničkog pamćenja, njihovo važenje se opravdava nezavisnom moralnom argumentacijom. Margalit je, naravno, svestan ovog problema, ali ne razmatra dublje ovu temu, osim što tačno konstatuje da su nemoguće zajednice pamćenja koje se oslanjaju samo na univerzalne moralne principe i da je neophodno da univerzalne norme u tankom sloju prekriju duboku etičku moralnost. Ostaje da se objasni kako je to moguće a da se ne napravi diskriminacija između zajednica sećanja prema nezavisnim kriterijumima. Slično važi za razdvajanje etike i politike. Da bi etička zajednica pamćenja dobila politički izraz potrebno je više od etičkog samorazumevanja zasnovanog na zajedničkom pamćenju. Etičke zajednice pamćenja mogu legitimisati najraznovrsnije prakse kojima se vrši nepravda ili diskriminišu oni u nepovoljnom položaju. Zbog toga, za Jamesa Bootha, koji polazi od sličnih pretpostavki kao Margalit, nacije nisu dobar kandidat za zajednicu pamćenja: “nacionalne države teže da ‘nacionalizuju’ kolektivnu memoriju i zabrane grupne memorije manjina, imigranata i nemoćnih”.¹⁵ Da bi rešio ovaj problem, on uvodi pravdu kao središnju vrlinu zajednice pamćenja jer se time ograničavaju neke negativne političke ekspresije etike pamćenja. Ali time se otvara drugi krug problema. Feministička istraživanja, na primer, pokazuju da se već na nivou porodice harmonizacija stvara represivnim merama.

Neki od navedenih pozitivnih učinaka pamćenja mogu se empirijski potvrditi nizom primera, ali time nije potvrđena i teza o konstruktivnosti pamćenja. To pokazuje druga veoma važna tema istraživača: odnos prema lošoj prošlosti i nesrećnom pamćenju koji ukazuje na subverzivnost kolektivnog pamćenja kako u odnosu na nepripadnike ekskluzivne zajednice pamćenja tako i prema vrednostima udruživanja. Zajednice pamćenja čuvaju stare mržnje i pothranjuju konflikte i zločine širom sveta. Slučaj koji prvi pada na pamet jeste Nemačka i njeno slavno savladavanje nacističke prošlosti. Ipak, ma koliko Nemačka bila poseban slučaj, danas su mnoge države izložene, kako je to Elazar Barkan nazvao, trendu priznavanja “krivice nacija”, priznavanja kolektivne krivice i plaćanju reparacije za nedela u prošlosti počinjena od strane države ili uz njen blagoslov i legitimaciju¹⁶. Ovo je ozbiljan izazov za identitet zajednica, pre svega nacija-država, i dovodi u pitanje njihovu dugo građenu sliku o samima sebi. Zbog toga se zahteva da države pronađu način da se odgovorno odnose prema negativnom nasleđu prošlosti. O tome svedoči ne-

¹⁵ Booth, str. 175.

¹⁶ Elazar Barkan, *Krivica nacija: restitucija i ispravljanje istorijskih nepravdi*, prev. Lidija Kapičić, Stylos, Beograd, 2007.

pregledna literatura o ispravljanju istorijskih nepravdi, tranzicionoj pravdi i savladavanju loše prošlosti.

Međutim, ovaj korpus literature svedoči i o mnogim problemima. Najpre, svedoči o istrajnosti “zajednica pamćenja”, posebno onih zasnovanih na traumama i viktimizaciji,¹⁷ čak i u situacijama kada su nestali svedoci i kada su izložene politici zaborava. Neke etičke zajednice pamćenja su uspele da prežive uprkos trajnoj političkoj represiji i bile u stanju da mobilišu pripadnike za kolektivne zahteve koji su zasnovani na pravdi i koji se odnose na zločine protiv grupe, bez obzira na to što nijedan živi član nije direktno oštećen, niti je ijedan živi pripadnik “zločinačke” grupe bio direktno umešan. Pitanje je, međutim, u kojoj formi ono preživljava. Drugo, moralni zahtevi zasnovani na kolektivnom pamćenju često imaju formu apsolutnih, samoopravdavajućih moralnih zahteva o kojima se ne može raspravljati. Samoopravdavajući su jer proističu iz privilegovanog pristupa iskustvu i prošlosti, ne iz razloga koji su dostupni drugima ili kritičkoj proceni. Ovi zahtevi su podložni sumnjivim upotrebama: moralizaciji, mobilizaciji, moralnoj i političkoj diskvalifikaciji i delegitimaciji.¹⁸ Treće, pripadnici grupe počinilaca nisu spremni da podnesu teret ispravljanja nepravdi po cenu potpune moralne i političke delegitimacije i, konačno, gubljenja moralnog i političkog suvereniteta. Zbog toga su političke zajednice izložene teškim iskušenjima integrisanja moralno problematične prošlosti uz složenu i moralno sumnjivu ekonomiju legitimisanja i delegitimisanja.¹⁹

Dovođenje u pitanje moralne suverenosti na osnovu pamćenja dovodi u pitanje osnove udruživanja, jer narušava moralnu jednakost unutar zajednice, a često i sama zajednica postaje “nezamisliva zajednica”.²⁰ Ovde se ne radi o slučajevima koji se mogu lako i brzo institucionalno stabilizovati. Institucionalna stabilizacija moguća je tamo gde se moralni prekršaji mogu sankcionisati, a kazna omogućava da se život nastavi bez tereta lošeg pamćenja. U tom smislu delovanje institucija i zakona

¹⁷ Ovo stanovište koje su razvili Jeffrey Aleksander, Daniel Levy, Jeffrey Olick i Chares Demetriou preuzima i modifikuje Duncan Bell kao polaznu tačku pomenutog zbornika *Memory, Trauma and World Politics*.

¹⁸ Jan-Werner Müller, “Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory”, u: Jan-Werner Müller (ed.), str. 17; Charles S. Maier, “Surfeit of Memory? Reflection on History, Melancholy and Denial”, *History and Memory*, Vol. 5, Nr. 2, 1993, str. 136-152.

¹⁹ Na različite načine ovo pitanje analiziraju Helmut Dubiel iz perspektive legitimnosti (Helmut Dubiel, *Niko nije oslobođen istorije*, Samizdat B92, Beograd, 2002), Elazar Barkan u navedenom delu iz perspektive moralne političke ekonomije ili Thomas Berger iz perspektive spoljne politike Nemačke nakon Drugog svetskog rata (“The power of memory and memories of power: the cultural parameters of German foreign policy-making since 1945”, u: Jan-Werner Müller (ed.), str. 76-99.

²⁰ Ovde je naravno važan obim i težina nepravdi učinjenih prema pripadnicima određene grupe. U slučaju posebno teških nedela, argument Timothy Garton Asha u vezi sa nemačkim preispitivanjem komunističkog nasleđa, da se mora negde stati i nastaviti život, jeste nedovoljan, jer se postavlja pitanje gde podvući crtu, a da se ne “zalede sukobi” (T. G. Eš, *Dosije: lična istorija*, Beograd: Radio B92, 1998).

donosi oprostaj i zaborav.²¹ To su “Letini zakoni” na delu, koji nesrećnom pamćenju oduzimaju motivacioni osnov i omogućavaju da se uz pomoć “blaženosti zaborava” izgradi nova, konkurentna motivacija kao svojevrsna kolektivna mnemotehnika koja pamćenju oduzima “vatreni žig”. U suprotnom, nesrećno pamćenje ima razarajući učinak za zajednički život, jer dugovanja postaju sećanja, nagrizaju integritet aktera i dovode u sumnju njegovu moralnu kompetenciju. Akteri moraju povratiti moralni kredibilitet i suverenost da bi zajednica jednakih bila moguća.

Naravno, nisu sva društva u jednakoj meri podložna jednako razornom delovanju loše prošlosti, to zavisi od posebne istorije. Uz to, tu je i učinak prirodne erozije pamćenja koja nastaje tokom vremena, koja se nadovezuje na prirodnu sklonost da se neprijatna pamćenja stavljaju u stranu i nerado prizivaju u sećanje. Osim toga, za neka davno počinjena nedela nemoguće je trasirati odgovornost. Zbog toga mnoge države, osim u incidentnim slučajevima, nemaju problem da institucionalno stabilizuju ove probleme. Ali tamo gde su oni izazvali tektonske poremećaje, usled masovnih i teških zločina ili dugotrajne represije, u pamćenju je zamrznuto žarište sukoba. Pitanje je da li je moguće intervenisati u takav tok pamćenja i oblikovati političko pamćenje koje će integrisati sukobljeno nasleđe. To bi bila politička zajednica koja bi se oslanjala na zajedničko pamćenje i stavila kolektivno pamćenje pod civilnu kontrolu tako da zajednice kroz socijalnu mrežu mogu da organizuju zajedničku prošlost. Da li su moguće ovakve “političke zajednice pamćenja”?

Političke zajednice pamćenja

Zajednice pamćenja su etička i/ili politička mogućnost života u zajednicama koje su oblikovane narativima nastalim artikulacijom zajedničkog iskustva i sačuvanog u pamćenju. Ono što čini atraktivnim mogućnost ostvarenja zajednica pamćenja jeste da otvaraju mogućnost ostvarenja humane ljudske zajednice koja nije ujedinjena samo bezličnim moralnim zahtevima, nego dubljim vezama uzajamne brige i solidarnosti. U sklopu etičke zajednice pojedinac se tretira kao celovita ličnost sa odgovarajućim karakterom, a ne samo kao nosilac određenih prava. Za takvu ličnost konstitutivno je pamćenje koje povezuje delove u celinu. Da bi govorili o nečijem karakteru potrebno je da znamo nečije privrženosti, obaveze, veze sa drugima i način na koji ih neko upražnjava tokom vremena. To podrazumeva i izgradnju zajedničkih mehanizama integrisanja loše prošlosti u zajedničko pamćenje, pod kojim uslovima je oprostaj moguć, a zaborav u ime života opravdan.²²

²¹ Emilius Christodoulidis & Scott Veitch (ed.), *Lethe's Law: Justice, Law and Ethics in Reconciliation*, Hart Publishing Oxford and Portland, Oregon, 2001.

²² Ovo je stari problem, čije je postojanje dokumentovano od Peloponeskih ratova, koji je ubedljivo obrazlagao Nietzsche u drugom tomu *Nesavremenih razmatranja* pod naslovom *O koristi i šteti istorije po život*. Bruce Ackermann, u kontekstu demokratskih tranzicija, ističe da obračunavanje sa

Problem je što ideja zajednice pamćenja nema jedinstven politički izraz, a oblici privrženosti i odgovornosti variraju u zavisnosti od “epohe i karaktera udruživanja, koji su sami pod uticajem prošlosti”.²³ Zbog toga se lako može prepoznati napestost identiteta zasnovanog na pamćenju i raznih političkih oblika, pa i demokratije. U ovom smislu pamćenje je nešto što se ne može u potpunosti staviti pod civilnu kontrolu i ono poseduje “nešto više od autonomije, jer ono deluje i kao upravljački mehanizam, koji informiše naše delovanje i odluke”.²⁴ U ovom smislu, kolektivno pamćenje ima strukturnu moć: moć da “postavi političku agendu, da odredi kako će se određena pitanja postaviti i razmatrati i koje konflikte treba izbegavati”.²⁵ Demokratija je pokušaj delimičnog uspostavljanja ove kontrole, ali samo delimičnog jer mi “raspravljamo i donosimo odluke unutar horizonta koji je već zasićen memorijom”.²⁶ Zajednice pamćenja njenim članovima sužavaju mogućnost izbora i njeni članovi moraju priznati prednosti i terete vlastitog članstva, zbog čega su one više zajednice sudbine, nego zajednice izbora.

Za razliku od Bootha, Jeffrey Blustein smatra da se ovakvim shvatanjem pamćenja nužno ne uskraćuje kritički pristup prošlosti datoj kroz pamćenje, nego se ističe normativni zahtev za stvaranjem realne i funkcionalne normativne slike o samom sebi.²⁷ Neprijatne događaje moramo pamtit i jer narušavaju sliku o tome kakva osoba jesmo i moramo pronaći načina da ih integrišemo u normativnu predstavu o sebi ili korigovati samoprocenu. Obaveza pamćenja je u ovom smislu pogubna za moralno superiorne načine samovrednovanja, ali ne znači i padanje u ogoljeni cinizam ili samounižavanje.²⁸ Ona nas upozorava na moralno licemerje kome smo skloni i opominje na to da postoje delovi života koje je teško kontrolisati, a koji su važni za život. To su nesrećne biografije ili kolektivne istorije opterećene negativnim nasleđem prošlosti. One mogu zahtevati od nas obavezu da se suočimo sa događajima i preuzmemo odgovornost, a da je nismo prethodno preuzeli. Time se potvrđuje ili obnavlja narušena moralna suverenost jer “preuzimanje odgovornosti za prošlost

prošlosti samo sadrži velike moralne rizike i upućuje onima koji donkihotski ispravljaju minule nepravde da tako troše moralni kapital, stvaraju mučenike i pothranjuju političko otuđenje, umesto da doprinose istinskom osećanju oslobođenja i da obrazuju stanovništvo u granicama zakona. Ukratko, prepuštanje prošlosti zaboravu je, makar u ovom slučaju, pretpostavka društvenog mira i kretanja napred i njemu treba dati prednost u odnosu na obračun sa prošlosti (u: *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon With Former Regimes*, ur. Neil J. Kritz, Washington, D. C.: United States Institute for Peace, 1995, Vol. 1, str. 116-120).

²³ Booth, str. 165.

²⁴ Booth, str. 167.

²⁵ Jan-Werner Müller, str. 27.

²⁶ Booth, str. 182.

²⁷ Jeffrey Blustein, *The Moral Demands of Memory*, Cambridge University Press, New York, 2008.

²⁸ Blustein, str. 91 i dalje.

jeste delimično i pokazivanje spremnosti da se uči iz nje u moralnom smislu i da je tumačimo na način koji je bitno različit od načina na koji smo je tumačili u vreme kada smo delovali... Pamćenje je, možemo reći, medijum koji omogućuje neku vrstu moralnog progressa”.²⁹

Međutim, ovim se izlazi izvan okvira političke zajednice pamćenja i ulazi u javnu sferu koja je sposobna da apsorbuje etički važna pitanja pamćenja i u kojoj je legitimno politički procenjivati različite sadržaje pamćenja. Takva zajednica nije mnemotička struktura u kojoj je pamćenje imperativ. Ona podrazumeva važnost pamćenja za identitete pojedinaca i grupa, ali se zalaže za neku vrstu javne procene prošlosti grupa. Politička javna sfera mora biti otvorena za različita tumačenja grupe prošlosti, ali to ne znači da se one moraju vrednovati prema unutrašnjim kriterijumima grupa, odnosno prema njihovom značaju za identitet grupe. Ovde se radi o prihvatanju formule, koju su ponudili Patchen Markell i Duncan Bell, o formalnom priznavanju važnosti prošlosti, bez automatskog “supstativnog priznavanja”.³⁰ Svačija prošlost mora biti prepoznata kao važna i ne sme biti potcunjena, ali njen sadržaj se ne može prihvatiti kao *a priori* legitiman. On se mora legitimizovati kroz suprostavljanje konkurentskim tumačenjima kroz demokratsku raspravu čiji je ishod neizvestan.

Ovakav pristup podrazumeva stalni proces rekonceptualizacije prošlosti kroz nadmetanje oko tumačenja. On isključuje mogućnost stvrđivanja identiteta kroz autoritarno tumačenje prošlosti. Međutim, omogućava jednu vrstu otvorene političke intervencije u tumačenje prošlosti i nije jasno kako se može sprečiti da se kroz supstativnu dominaciju spreči formalno nepriznavanje ili nipodaštavanje prošlosti manjinskih grupa. A to bi prema ovom shvatanju značilo najgoru vrstu ugnjetavanja koja podrazumeva nepriznavanje nečijeg identiteta, onog što je najvažnije za grupu. Agonistička demokratija kao normativni okvir ovakvog shvatanja pretpostavlja da ljudi u javnu političku arenu ulaze sa već nekako izgrađenim identitetima i da značajni delovi njihovog identiteta, kakav je tumačenje prošlosti, može ostati nepriznat u ishodu političkog nadmetanja. U tom slučaju previše je prepušteno odnosu snaga u datoj političkoj zajednici. Slaba je uteha to što se nešto uvek iznova može postaviti kao pitanje, ako ono ne nailazi na odziv.³¹

²⁹ Blustein, str. 40-41.

³⁰ Duncan Bell, “Agonistic Democracy and Politics of Memory”, *Constellations*, Vol. 15, No. 1, 2008; Patchen Markell, “Recognition and Redistribution”, u: John S. Dryzek, Bonnie Honig and Anne Phillips (ed.), *The Oxford Handbook of Political Theory*, Oxford University Press, 2006.

³¹ Za ovo je potrebna jača pretpostavka. Bruce James Smith u knjizi *Politika pamćenja (Politics and Remembrance)*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1985) shvata političko pamćenje kao konkretnu konceptualizaciju iskustva ljudi koja kroz pamćenje velikih reči i dela čuva posebnu vrstu znanja, znanje “slobodnih ljudi”. Osobnost ove vrste znanja jeste u tome što politička memorija prošlo delovanje pretvara u velike priče koje predstavljaju “izvršnost na delu”, koje građane uče

Moć pamćenja: ka odgovornom odnosu prema pamćenju

Pamćenje svakako ima važnu i nekontroverznu moralnu i političku ulogu. Pamćenje svedoči o privrženosti ili neprivrženosti principima i vrednostima koje smatramo važnim za život. Pitanje je kako se ova uloga konceptualizuje.

Jedan način je da se pamćenje supstancijalizuje i da ga shvatimo kao imperativ zajednice pamćenja. Time se pamćenju daje velika moć, a zajednica pamćenja ne samo da se stavlja izvan civilne kontrole, nego joj se daje i strukturna moć da kontroliše političku agendu i načine njenog razmatranja. Ona stvrđnjava pamćenje prošlosti u identitet. U slučaju loše prošlosti otvara se prostor da se rasprave o odgovornom tumačenju prošlosti pretvore u rasprave o identitetima i pripisivanju odgovornosti bez jasnih kriterijuma. To je samo još jedan način da se nastave sukobi koji inače opterećuju veliki broj političkih zajednica. Insistiranje na identitetima zanemaruje distributivne aspekte problema i ohrabruje političke borbe za "legitimacioni profit" koji se dobija zauzimanjem određene pozicije u raspravi. Takve rasprave mnogo toga unapred isključuju i sužavaju prostor mogućih rešenja.

Preuzimanje odgovornosti za lošu prošlost i (simboličko ili stvarno) ispravljanje prošlih nepravdi jeste zahtev koji nema samo pravnu dimenziju. Moralnu i političku dimenziju ovog problema, mada nedovoljno precizno, izrazio je još Jaspers, u slavnim predavanjima o pitanjima krivice.³² Da bi upravljali svojim životima, individualno i kolektivno, ljudi moraju pokazati jednu vrstu moralne suverenosti koja podrazumeva preuzimanje odgovornosti za prošle postupke. U suprotnom, njihova (politička i moralna) autonomija može biti stavljena u sumnju. Pamćenje je, u ovom smislu, važan posrednik. Rekonceptualizacija pamćenja i preuzimanje odgovornosti za prošlost otvara mogućnost povratka moralne i političke suverenosti koja je u očima drugih nekada izgubljena. Pretvaranje gubitka u identitet to otežava, a život u nekim slučajevima čini nepodnošljivim.

Drugo rešenje jeste da pamćenje shvatimo kao društveni konstrukt koji može biti podvrgnut različitim režimima pamćenja. Pamćenje i zaborav su uvek već podvrgnuti istorijski promenljivim figuracijama i diskurzivnoj proizvodnji memorije, koja je najpre oblikovana prema problemima reprezentacije, drugi put prelaskom privatnog u javno pamćenje, treći put problemima kolektivnog pamćenja. Shvatanje memorije zavisi od vladajućeg diskursa o memoriji, a vladajući diskurs u krajnjem

"gde pripadaju" i "za šta žive" (str. 21-22). Političko pamćenje je konstitutivno samo za poseban tip političkog režima, a to je republika. Za njega je republika "mnemotička struktura, tip režima nastao po nalogu: zapamti" (str. 7). Ona je neka vrsta "fabrike razumevanja" u kojoj se kroz javni život povezuju individualna i kolektivna iskustva i pretvaraju u političku memoriju. Pamćenje za njega ima ulogu medijuma kroz koji se uče i tumače značajna politička iskustva. Ono omogućava javnu komunikaciju važnim pitanjima i svedoči o tome "ko jesmo", ali nas samo po sebi ne čini time što jesmo.

³² Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, prev. Vanja Savić, SamizdatFreeB92, Beograd, 1999.

zavisu od moći aktera da ga nametne i definiše agendu. Zbog toga je režim pamćenja ono što pamćenju daje moć, a ne njegov sadržaj. Sa promenom socijalne prakse pamćenja menja se i njegov sadržaj. Ovo stanovište pruža plodne uvide u načine na koje je kolektivno pamćenje oblikovano i mobilizovano da bi se opravdali različiti politički projekti, zahtevi za priznavanjem, nacionalnim samoopredeljenjem, pravdom ili legitimacijom novih režima. Međutim, ovo stanovište, stavljajući sva druga shvatanja u isti modernistički koš, zamagljuje važna razlikovanja i nijanse u argumentaciji. To što (sinhrono i dijahrono) postoje različiti režimi pamćenja ne znači da oni nisu makar delimično određeni upravo različitim socijalnim iskustvom, odnosno pamćenjem tog iskustva. Postojanje različitih režima pamćenja potvrđuje samo to da pamćenje nije sposobnost koja iskustvo kodira i dešifruje uvek na isti način i da je kodiranje u nekim aspektima kontingentno. Iz toga ne možemo izvući zaključak da su različiti režimi pre svega rezultat “odnosa moći”, “subjektiviziranja”, “pozicioniranja”, “socijalne imaginacije” itd.

Zbog toga se opet nameće pitanje o odgovornom pamćenju, jer nezavisno od toga što režimi pamćenja variraju u zavisnosti od “epohe i karaktera udruživanja”, pamćenje ima motivacionu moć kako za stvaranje i održavanje društvene harmonije, tako i za proizvodnju sukoba i zločina. Međutim, pitanje odgovornosti nije samo pitanje socijalne mašte da se zamisli održiv društveni okvir u kome bi svačije pamćenje imalo svoje mesto, kako bi sledilo prema ovom stanovištu. Ono proizilazi i iz iskustva bola i poniženja koje su mnogi pojedinci i grupe pretrpeli i koje se održava u njihovom sećanju, nezavisno od toga što je prošlost uvek osporiva, što postoje sukobi oko nje i što u pozadini “rade” složeni režimi moći. Verovatno je to razlog zašto je borba oko pamćenja postala toliko važna i značajan deo današnje politike i akademskog interesovanja.

Da bi objasnili šta znači “odgovornost” prema pamćenju potrebna je teorija koja bi imala dvostruki cilj. Najpre, da objasni “postojanost” pamćenja, posebno onog uznemirujućeg, i njegovu podložnost različitim režimima pamćenja. Pamćenje zavisi od izgrađene strukture kognitivnih i vrednosnih obrazaca tumačenja prošlosti. Prošli događaji koji se ne uklapaju u tu sliku teže se pamte, ali menjanje ovih obrazaca nije proizvoljno, ono se kreće unutar određenih neurofizioloških i biohemijskih parametara i posredovano je složenim komunikativnim odnosima u koje su već ugrađeni elementi prošlih iskustava. Drugo, potrebna je teorija koja bi rasvetlila normativne aspekte koji se upliću pre svega kroz identitetsku i distributivnu ulogu pamćenja. Pamćenje je i praksa odabira i pripisivanja, koje se odnosi jednako na nas kao pojedince, na nama manje ili više bliske osobe i na druge. Pitanje kako su ovi aspekti isprepletani složeno je i možda za sada nerešivo, ali ga moramo imati na umu kada govorimo o pamćenju, posebno kolektivnom.

Communities of Memory and Regimes of Memory: Toward a Responsible Remembrance

Summary

The text discusses essentialists' and constructivists' theories of collective memory from the viewpoint of their ability to explain the ambiguous potential of collective memory practices. On the one hand, collective memory has constructive and harmonizing effects, which are apparent in the essentialists' idea of communities of memory and close relations of caring and solidarity embodied in them. On the other hand, collective memory often keeps the wounds green and stir up hatred and enmity. The idea of community of memory cannot do justice to unhappy memories of suffering and humiliation without introducing external criteria that are not intrinsic to that community. A similar point could be made about the constructivists' idea of regimes of memory. If collective memory is understood only in terms of social practices of remembrance, than "unhappy" memory is more a product of power relations or shortcomings of social imagination than of persistence of memories of suffering and humiliation. For that reason, it is necessary to apply the concept of responsibility to the conceptions of collective memory to be able to define the place of memory on the map of moral and political values.

Goran Gretić

POLITIČKI NATURALIZAM KAO RAZARANJE SUBJEKTA

U razdoblju nacionalsocijalizma i fašizma susrećemo se s epohalnim projektom destrukcije subjekta čija je srž i jedinstvenost zadana u ideologijski i biologijski utemeljenom naturalizmu. Tako shvaćen naturalizam rabi, tj. zlorabi tehničke mogućnosti i sredstva politike moći moderne te stvara sustav perfektne organizacije radi uništenja onog Drugog. Ta naturalistička politika zadobiva kvalitetu onog povijesno jedinstvenog, jer njen cilj više nije uništenje pojedinačnih ljudi, grupa, klasa, naroda, pa čak ni cjeline čovječanstva, nego upravo uništenje ljudskosti čovjeka, i to precizno u smislu koji je tom pojmu dao Kant, naime uništenje subjektivnosti. Drugim riječima, tu se osporava nešto sasvim načelno, naime negira se ideja čovječanstva uopće, a koja uključuje ideju zajedničkog čovječanstva, pa se na taj način negira sama ideja subjektivnosti.

U svojoj knjizi “Potopljeni i izbavljeni” talijanski književnik Primo Levi zabilježio je opomenu esesovca, logorskog čuvara u Auschwitzu, logorašima:

Vanja Radauš:
“Mi pamtimo”
Linorezi,
Nakladni zavod
Hrvatske,
Zagreb 1945.

Kakogod već bude okončan taj rat, u ratu protiv vas pobijedili smo mi; nitko od vas neće ostati da bi svjedočio, i ako tko pobjegne, svijet mu neće vjerovati. Možda će doći do dvojbi, rasprava i istraživanja historičara, no ništa neće biti izvjesno,

jer ćemo zajedno sa vama uništiti dokaze. Pa ako i neki dokaz preostane i ako tko od vas preživi, ljudi će reći da su stvari o kojima izvješćujete tako strahovite da u njih nitko ne bi mogao povjerovati... Povijest koncentracijskih logora diktirat ćemo mi.¹

A hrvatski književnik Ilija Jakovljević zabilježio je razgovor s ustaškim čuvarom u Staroj Gradiški:

Pazite, doktore, ja govorim s vama u povjerenju. Ne postoje nikakvi tragovi mogega rada. I u Lici i na Pagu ja sam radio vrlo oprezno. Jame su duboke i sve su zasute živim vapnom. Ono vrlo brzo rastvara. Ovi su ovdje kod nas obični glu-pani. Rade neoprezno... Imam vrlo mnogo posla sa sređivanjem kartoteke. Ništa nemaju, a jednog se dana ipak može dogoditi da netko upita što je sa ljudima. Došli su ovamo, a nisu otišli. To je škakljiva stvar.²

Razdoblje fašizma, nacionalsocijalizma i antisemitizma (definirano kao mržnja spram drugog čovjeka, E. Levinas) može se označiti kao vladavina totalitarizma ili, drugačije rečeno, "političkog naturalizma". Pokazuje se kako se u obzoru takvog pojma političkog naturalizma sam subjekt ili pojam subjektivnosti iskazuje kao neki remeteći činitelj, jer tu izlazi na vidjelo kako je ljudska subjektivnost nešto ne-prirodno, naime subjektivnost po definiciji transcendirata datosti, ono navodno prirodno, neki poredak prirodne zakonomjernosti. Iz perspektive političkog naturalizma subjektivizam se pokazuje kao princip svega onoga što se može označiti kao nešto odstupajuće, ono drugo i strano, odnosno ono koje ugrožava ustaljen, prirodni poredak. Stoga se pokazuje kako je upravo tako shvaćena ljudska subjektivnost, u smislu onog ne-prirodnog, bila izvorište osebujne dinamike moderne, ali je u naznačenom smislu istovremeno predstavljala i neku vrstu pukotine u stabilnosti prirodnog svjetskog poretka. Stoga je tako shvaćen politički naturalizam morao težiti, ideološki i praktično-tehnički, niveliranju subjektivnosti, odnosno taj je proces nužno zahtijevao i uključivao razaranje i uništenje subjekta.

Zato se može ustanoviti da je nacionalsocijalistički sistem koncentracijskih logora i šoa imao za svrhu patologizaciju, deformaciju i destrukciju subjekta, subjektivnosti, ali i nešto više i sasvim načelno, naime razaranje ideje čovječanstva koja uključuje pojam zajedništva čovječanstva, a to je upravo ono što čini ideju subjektivnosti.

Ta ideja subjektivnosti predstavlja ideju čovjeka kao slobodnog i autonomnog bića koje je sposobno za spoznaju i znanost, moralnost i kulturu. Prema tome, može se reći kako se tu radi o djelatnom biću koje je "iskoračilo" iz prirode, koje je ekscentrično i povijesno i koje je, kao takvo, u stanju pokrenuti proces civilizacije i kulture. Tako promatrano povijest je ljudskog roda grandiozan dokaz varijabilnosti njego-

¹ Citirano iz: G. Agamben, *Ono što ostaje od Auschwitzta*, Zagreb 2008, str. 111.

² Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999, str. 55.

vih sposobnosti i dostignuća, raznolikosti oblika društvene prakse i individualnih projekata, odnosno povijest je pozornica na kojoj se pokazuje kako subjekt oblikuje svoj svijet i samog sebe.

Po svemu sudeći, može se reći da se u razdoblju nacionalsocijalizma i fašizma susrećemo s epohalnim projektom destrukcije subjekta čija je srž i jedinstvenost zadana u ideologijski i biologijski utemeljenom naturalizmu. Tako shvaćen naturalizam rabi, tj. zlorabi tehničke mogućnosti i sredstva politike moći moderne te stvara sustav perfektne organizacije radi uništenja onog Drugog. Dapače, iz toga proizlazi da ta naturalistička politika zadobiva kvalitetu onog povijesno jedinstvenog, jer njen cilj više nije uništenje pojedinačnih ljudi, grupa, klasa, naroda, kao što je to bio slučaj u dotadašnjoj povijesti, pa čak ni cjeline čovječanstva, nego upravo uništenje ljudskosti čovjeka, i to precizno u smislu koji je tom pojmu dao Kant, naime uništenje subjektivnosti. Drugim riječima, tu se osporava nešto sasvim načelno, naime negira se ideja čovječanstva uopće, a koja uključuje ideju zajedničkog čovječanstva, pa se na taj način negira sama ideja subjektivnosti.³

Iz tog se obzora isto tako može ustanoviti i tvrditi da je genocidni antisemitizam uistinu utemeljen u nastojanju da se revidira etički monoteizam židovstva i njegov moralni princip svetosti života. A kako se iz toga moralnog principa izvode za zapadnjačku civilizaciju univerzalne zapovijedi pravednosti, jednakosti i ljubavi, negiranjem toga načela očigledno se pokušava ponovno uspostaviti barbarski princip prava jačeg, a to je pravo ubijanja. Na taj se način ponovno uspostavlja atavistički prirodni poredak koji je lišen povijesno zadobivenih i kodificiranih moralnih zasada zapadnjačke kulture. Stoga se u tome obzoru pokazuje kako je pokušaj uništenja Židova zapravo bio sredstvo eliminacije ideje, predodžbe čovjeka kao božanske slike i prilike. Kao što je poznato, ta je metafora u daljnjem tijeku zapadnjačke povijesti zadobila, preko židovske dijaspore i univerzalistički nastrojenog kršćanstva, globalnu rasprostranjenost, i to u liku prosvjetiteljski sekularizirane Europe.

Posebno valja naglasiti podrijetlo i normativno značenje ideje ljudskog dostojanstva; ona se priznaje kao nešto "genuino židovsko" jer se historijski prvo pojavila, s obzirom na svoju genezu, u religioznim predodžbama o čovjeku kao bogolikom biću. Zatim je posredovana Isusovim reformiranim židovstvom, te je postala temeljem kršćanske etike. Svakako je važno istaknuti da njen partikularni povijesni nastanak, u okviru židovske kulture, nikako ne može zaniijekati njen univerzalistički zahtjev. Filozofijski, sa stajališta povijesne djelotvornosti ideja, to je najkompetentnije razloženo u tumačenju židovskog monoteizma u djelu i mišljenju H. Cohena, koji utemeljuje univerzalnu umnu etiku, i to putem "korelacije" Boga i čovjeka te iz toga kon-

³ Usp. Margalit, Avishai/Gabriel Motzkin: "Die Einzigkeit des Holocaust", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 45 (1997), 3-18.

stituiranog čovjekova dostojanstva.⁴ H. Cohen je u svome djelu pokazao kako je iz spekulativne snage europske filozofije i znanosti, a u povezanosti s izvorima židovske religioznosti, zapravo i omogućena osebujna zapadnjačka ideja dostojanstva čovjeka. Odnosno može se reći da je na taj način postupno, pravno i institucionalno uspostavljena normativna ideja ljudskog dostojanstva; iz te ideje proizlaze sveopće važeće obveznosti i zahtjevi zapadnjačke civilizacije, i to za svaku individuu kao subjekt. Međutim ta normativna ideja ljudskog dostojanstva u svojem načelnom značenju i obveznosti za svaki subjekt nikako ne može proizlaziti iz bilo kakve biologijski shvaćene “židovske rase”, već jedino iz jedne etičke, genuino židovske, normativne ideje.

Pritom svakako valja naglasiti da određenje normativne ideje ljudskog dostojanstva sa stajališta filozofije subjektivnosti, na primjer kod Kanta, sadržajno, tj. argumentacijski nikako ne potrebuje neke specifično religiozne premise. Povijesno je nepobitna činjenica da je ta ideja nastala u okviru religiozne svijesti, unutar jedne profetski određene svijesti konkretne “zajednice sjećanja”, i to jedne ne osobito značajne populacije seljaka i nomadskih ovčara, koji su, za razliku od Grka, jedva bili filozofijski i znanstveno izobraženi, ali su zato izgradili osebujan praktičko-etički um.⁵ Stoga bi se moglo zaključiti da religiozno otkrivenje i filozofijska etika uma konvergiraju u srži njihova normativnog sadržaja; historijski otkrivenje prethodi umu, pa je tako na primjer i Lessing u otkrivenju vidio “odgajateljicu” čovječanstva⁶, mada je, gledano logičko-teorijski, etički um neovisan o pretpostavci religioznog otkrivenja kao i općenito o “pozitivnoj” religiji.

Kao što je već rečeno, navedeno određenje subjektivnosti pokazuje se, iz perspektive političkog naturalizma, kao nepodnošljivo remeteći faktor, odnosno tako zahvaćena subjektivnost princip je svega odstupajućeg, onog drugog, stranog, ukratko, upravo subjektivnost, kao osebujna pukotina u stabilnosti prirodnog poretka, čini bit modernog svijeta. Stoga i politički naturalizam nastoji na sve načine zatvoriti tu pukotinu, i to u smislu da se u svijetu mora ponovno uspostaviti nekadašnji nazoviprirodni poredak. Međutim subjektivnost se tome neprestano odupire i proturječi ujednačavanju i uspostavljanju opće kontrole. Prema tome, politički naturalizam mora nužno težiti, kako ideologijski tako i praktički-tehnički, potiranju takvog pojma subjekta, stoga i to uništenje nužno vodi k razaranju subjektivnosti. U ovome kontekstu svakako treba podsjetiti na dubokoumnu i radikalnu ranu Levinasovu raspravu⁷ u kojoj je “filozofiju” nacionalsocijalizma okarakterizirao kao napad na konstitutivne ideje povijesnog i idejnog ustrojstva Europe, naime na ideje slobode, subjektivnosti, univerzalnosti i istine.

⁴ Usp. H. Cohen, *Religion der Vernunft aus dem Quellen des Judentums*, Wiesbaden 1978 (1919).

⁵ Usp. A. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis*, München 1992.

⁶ Usp. Lessing, *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, 1780.

⁷ Usp. E. Levinas, *Nekoliko refleksija o filozofiji hitlerizma*, Beograd 2000.

(Ovdje se isto tako nameće pitanje odnosa nacističkog političkog naturalizma i moderne filozofije života i egzistencije, a to se paradigmatično može vidjeti i studirati na odnosu Heideggerove filozofije i političke zbilje nacionalsocijalizma. Naime neminovno se postavlja pitanje postoji li, i na koji način, afinitet Heideggerova mišljenja spram nacionalsocijalizma, jer se u obje koncepcije mogu ustanoviti određene forme nehumanog ili antihumanog naturalizma. U Heideggerovu mišljenju to se očituje u liku destrukcije metafizike te kao vraćanje prvotnim, ne-metafizičkim korijenima mišljenja, a to je za Heideggera bilo pred-sokratsko, tj. navlastito i bitno mišljenje. Tome još svakako treba pridodati, i to još nakon II. svjetskog rata, Heideggerovu teško razumljivu i iritirajuću kritiku humanizma.⁸ Kod nacionalsocijalizma radilo se o biologistički vulgarno shvaćenom tzv. pokretu, a kao ono zajedničko u oba tipa kritike izlazi na vidjelo određenje subjektivnosti, čovjeka, kao remetećeg faktora ili, ontologijski govoreći, subjekt se iskazuje kao negativnost onog opstojećeg. Tu je tendenciju kod Heideggera uočio već Levinas, a na njega se nadovezuje Agamben s tezom da je redukcija biti subjekta na faktičnost egzistencije na prikriven način u suglasju s tumačenjima političkog naturalizma nacionalsocijalizma, bio-politike.⁹)

Iz navedenoga proizlazi da politički naturalizam nacionalsocijalističkog “pokreta” nužno postaje nešto trans-političko, jer njegova bio-politika prevladava svaku politiku, tj. pojam politike zapadnjačke tradicije, te postaje osebujna meta-politika. To se stajalište zasigurno može najbolje obrazložiti Aristotelovom antropologijom i njegovim pojmom politike, a kao što je poznato, Aristotelovo shvaćanje politike temelj je našeg zapadnjačkog pojma politike. Prema Aristotelu, “čovjek” je po prirodi, a to znači po svojoj biti, političko biće, tj. biće određeno za život u polis, biće obdareno umom i govorom koje se upravo po tome razlikuje od ostalih živih bića. Stoga je osebujna ljudska pripadnost polis, ono čime se odlikuju umno obdarena bića, a iz te njihove određenosti logosom proizlazi i karakter pojedinačnog čovjeka i njegovih socijalnih odnošenja. Drugim riječima, takvo određenje čovjeka posreduje njegov bitno umni karakter, kao individualnu odliku svakog čovjeka, dok je istodobno, posredstvom govornog ustrojstva logosa, omogućeno intersubjektivno odnošenje spram onog Drugog, čime se općenito konstituira osebujna ljudska društvenost života polisa. Iz toga isto tako slijedi da nije samo ljudska društvenost principijelno određena logosom, već je isto tako i praktički logos čovjeka načelno uvjetovan po-

⁸ Usp. M. Heidegger, *Brief über Humanismus*, u: M. Heidegger, *Wegmarken*, Frankfurt 1967; usp. kritiku njegova shvaćanja humanizma kod G. Kruger, *Freiheit und Weltverwaltung*, Freiburg/München 1958.

⁹ Usp. G. Agamben, *Ono što ostaje od Auschwitz*, Zagreb 2008; Pierre Bourdieu, *L'Ontologie politique de Martin Heidegger*, Paris 1988; Hasan Givsan, *Heidegger – das Denken der Inhumanität*, Würzburg, 1998; Hans Ebeling, *Heidegger: Geschichte einer Täuschung*, Würzburg 1991; Hans Ebeling, *Das Subjekt in der Moderne*, Reinbek 1993; o Heideggerovu odnosu spram nacionalsocijalizma postoji gotovo nepregledna literatura.

lisom. Dakle Aristotel iz ontologijskih razloga, naime fundamentalno-antropološkijske bitne povezanosti logosa i polisa (društvenosti), izvodi da je subjekt određen kao biće polisa obdareno umom i govorom, tj. iz pojma političkog nužno slijedi pojam subjektivnosti, kako u spekulativnom smislu tako i sa stajališta teorije svijesti.

Ako se Aristotelov pojam politike uzme kao mjerodavan za naše poimanje čovjeka i njegove društvenosti, onda postaje očigledna proturječnost termina “politički naturalizam”, jer nacionalsocijalizam očito prakticira trans-politiku, odnosno politiku s onu stranu pojma političkog. Zato bi se moglo reći kako ovdje izlazi na vidjelo da smo odjednom suočeni s vrstom razrješenja čovjekovih društvenih odnošenja koja su s onu stranu mogućnosti politike kao takve, jer tu se negira određenje čovjeka kao *zoon politikon*. Zato valja dodati da i samo određenje takve prakse pomoću sintagme “s onu stranu političkog” praktički znači nasilje i vladavinu svjetine, teror i ubojstva, te se jasno pokazuje kako ta trans-politika vodi k dokidanju mogućnosti uma i racionalne komunikacije. Odnosno na taj se način niječe čovjekovo određenje kao *zoon logon echon*; pa i ono “s onu stranu” još znači i iracionalnost, ludilo, dokidanje govora i antisemitizam (u Levinasovu smislu “mržnja spram drugog čovjeka”). Zato se može reći da ta nacistička trans-politika, tj. bio-politika predstavlja zapravo meta-politiku, a takva politika vodi, odnosno svodi princip transcendencije, tj. subjektivnosti ili ono samo političko, natrag u prirodno, pred-političko stanje.

U tome procesu destrukcije subjektivnosti osobito mjesto i značenje zadobiva jedno posebno egzistencijalno raspoloženje ili osjećaj, naime osjećaj krivnje i srama te pitanje odgovornosti. Oni “potopljeni i izbavljeni” tih zbivanja obuzeti su, kako kaže P. Levi, “sramom svijeta” te paradoksalnom sviješću da su kao subjekti moralno zakazali. Levi ovako opisuje zaprepaštenost mladih ruskih vojnika pri ulasku u Auschwitz: “Bio je to onaj isti stid koji smo mi dobro poznavali, onaj koji nas je obuzimao nakon selekcije... stid koji pravednik ćuti pred grijehom koji nije sam počinio, ali ga muči što postoji... i što se njegova dobra volja pokazala ništavnom ili manjkavom, i nije mogla poslužiti kao zaštita”, te zatim dodaje kako se pritom radi o “sumnji da je svatko Kain svojem bratu, da je svatko od nas (ali ovaj puta kažem ‘nas’ u mnogo širem, dapače univerzalnom smislu) izgurao svojeg bližnjeg i da živi na njegovom mjestu”.¹⁰ A znameniti je hrvatski historičar književnosti Antun Barac u svojem djelu “Bijeg od knjige” to izrazio ovako: “Istom kad su se za nama zatvorila vrata, i kad je pred njih stao ustaša sa puškom... kao da se u dušama nešto prelomilo, i kao da smo nešto htjeli zatvoriti – stid, bol, što li”.¹¹

Pritom se u logoru stvarala jedna sasvim osebujna i perverzna svijest, naime da je onaj “spašeni” svoj spas “postigao” na račun drugih ili zahvaljujući drugima, koji

¹⁰ Cit. kod G. Agamben, op. cit., str. 61, 64.

¹¹ Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb 1965, str. 134; u toj se knjizi nalaze Barčevi zapisi iz logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški, gdje je bio zatočen 1941-1942. Za hrvatsku političko-intelektualnu povijest ti su zapisi, uz već navedenu knjigu Ilije Jakovljevića, od neprocjenjivog značenja i važnosti.

su imali manje sreće od njega. U tome ekstremnom etičkom prijeporu P. Levi zauzima radikalno kritičko stajalište spram onih “spašenih”, te na koncu i spram samog sebe, i to do krajnosti samoubojstva, smatrajući da su moralno bolji bili oni koji su “potonuli”, tzv. “muslimani” – tako su se u logoraškom žargonu zvali logoraši koji su bili fizički i psihički slomljeni, bez volje i snage za otpor, prepušteni (ne)svjesnoj (samo)destrukciji, to su bili oni koji nisu bili spretni egoisti što su se znali prilagoditi strahotama logorskog života i preživjeti. (Nepotrebno je napomenuti da Levijev etički radikalizam koji proizlazi iz osjećaja srama i krivnje što je preživio nipošto nije bio izoliran slučaj.) Taj “sram svijeta” istodobno uključuje i uvid, spoznaju i svijest da smo upravo mi ljudi oni koji su u stanju proizvesti ta neopisiva zlodjela i bol u svijetu, patnje drugih ljudi. A iz takve duševne konstelacije opisanog osjećaja srama nastaje svijest da su preživjeli moralno zakazali, odnosno da su kao subjekti potrti.

S obzirom na dotad neviđenu zločinačku energiju počinitelja može se ustanoviti kako se specifičan osjećaj srama iskazuje kao neki osebujan signum ili “egzistencijal” toga vremena, koji zahvaća internirane, porobljene i potopljene. Posebno instruktivnu i poticajnu analizu pojma srama dao je G. Agamben,¹² koji ga ovako opisuje: “Stid nije ništa manje nego temeljni osjećaj biti subjekt, u dva – barem na izgled – suprotstavljena smisla toga pojma: biti podložan (sub-iectum) i biti suveren. Izaziva ga apsolutna istodobnost subjektivizacije i desubjektivizacije, gubljenja sebe i posjedovanja sebe, ropstva i suverenosti.”

U toj jedinstvenoj konstelaciji zahvaća nas i određuje “sram” kao osebujan “egzistencijal”, pa se u tome određenju subjektivnost konkretnog subjekta iskazuje u posebno potenciranom obliku, dok je istovremeno sam subjekt do krajnosti introvertiran, te se odvija doista osebujno i izuzetno događanje: ukoliko u sramu Ja egzistira, sam Ja jest kao subjekt na način nečega podložnoga, postavljenoga, konstituiranoga, transcendiranoga, naime sam Ja jest istodobno na način biti-podlogom, kao nešto ostavljeno. Stoga upravo to u sramu iskušano poniženje predstavlja proces destrukcije subjektivnosti koji se zbiva na način da se u osjećaju srama susreće Ja kao ono podvrgnuto, koje trpi, koje ujedno proizvodi tu istu podvrgnutost, obespravljeno. Posebno se mora naglasiti kako se u toj jedinstvenoj konstelaciji zbiva nešto izuzetno, moglo bi se reći perverzno, jer to izuzetno zbivanje srama kao doživljavanje i trpljenje sebe-destrukcije nešto je što se događa sa Ja, ili i sâm Ja u tome sudjeluje, odnosno Ja u tome sudjeluje čak i onda kada se to ne zbiva dobrovoljno. Prema tome, o de-subjektivizaciji se može govoriti samo onda kada je Ja kao onaj koji doživljava sram ujedno i Ja koji je činitelj toga procesa. Tu se susrećemo s paradoksalnim sjedinjenjem moje aktivnosti i pasivnosti, odnosno moga biti-subjekt s mojim postajati-objekt, i to na način transcendiranja moje transcendentnosti, naime transcendiranjem onog što Ja jest kao subjektivnost. (Na te semantičke ambiva-

¹² Usp. G. Agamben, op. cit., str. 75.

lencije termina subjekt ukazuje Agamben, naime s obzirom na grčke i latinske korijene; *hypokeimenon* i *subiectum*.) Jedino se u okviru takvog paradoksalnog zbivanja može govoriti o navlastitom procesu de-subjektivizacije, inače bi se moglo reći da se radi o običnom, trivijalnom razaranju i uništenju nekog bića u svijetu. Nasuprot tome, doživljaj srama onoga de-subjektiviranog jedna je osebujna forma ponašanja-spram-samog-sebe, i to na način da se opća ontologijska sposobnost ljudskog bića, naime moći-bití-sebstvo, strukturalno izokreće, i to u smislu prihvaćanja toga izvana nametnutog procesa razaranja, štoviše, taj se proces dotičnom subjektu prikazuje kao vlastiti čin. Doduše, to njegovo perverzno "činjenje" i "sudjelovanje" biva sve slabije i nemoćnije, da bi se konačno sam subjekt ugasio, nestao. Zato se može reći da u sramu subjekt doživljava svoje moći-bití-sebstvo, i to u liku neizbježne mogućnosti onog mogućega, a to upravo jest moći-bití-sebstvo, subjekt.

Drugim riječima, posredstvom osjećaja srama čovjek kao subjekt sebe doživljava, ali i sebe pronalazi kao subjekt, i to opet posredstvom neminovnosti htjeti-bití-subjekt. I pritom je bjelodano jasno da je subjekt kao zatočenik zbiljska žrtva, a nikako uzročnik bilo kakvog zločina, te da on stoga nema nikakvog razloga osjećati bilo kakvu odgovornost, krivnju i sram zbog zlodjela počinjena nad njim. Međutim, tome usprkos, subjekt biva pogođen paradoksalnim osjećajem srama, ali ne samo u pervertiranom smislu srama zbog onog drugog i njegovih zlodjela, već u jednom znatno višem i složenijem smislu, naime njemu se vlastiti osjećaj srama prikazuje, nadaje u liku vlastitoga svjesnog doživljaja, u liku trpljenja i podnošenja vlastite destrukcije. Ovdje izlazi na vidjelo još jedan golem paradoks subjektivnosti, težina i veličina subjektivnosti, naime subjekt je egzistencijalno prisiljen prihvatiti i odgovarati za ono za što ni po kakvim razumnim kriterijima morala ne može biti terećen, i to je dokaz još jedne ekscentrične mogućnosti subjekta, naime biti subjekt s onu stranu mogućeg.

Paradoksalnost "egzistencijala" srama na sasvim je osobit način izrazio Kafka na kraju romana "Proces"; tu osjećaj srama zadobiva paradoksalnu trajnost, dužu od egzistencije onoga što je taj sram prouzročilo. Tako Jozef K., koji je ubijen u "predvečerje svoga trideset i prvog rođendana", promatrajući samog sebe kako umire, s "očima što su se gasile", dodaje: "Ko pseto" te zatim kaže da je bilo "kao da će ga sramota nadživjeti".¹³ Moglo bi se reći da se ovdje radi o jednom izokrenutom sebe-transcendiranju u kojem sram predstavlja subjektivnost u njezinu propadanju.

To isto u potpunosti dehumanizirano stanje i položaj subjekta izrazio je Ilija Jakovljević: "Osjećah se krivim već zato što sam ja na životu, a toliki drugi pogibaju".¹⁴

Međutim iz cijeloga toga problemskog sklopa proizlazi još jedna egzistencijalna mogućnost subjektivnosti. Naime nakon planski provedene patologizacije, deformacije i razaranja subjektivnosti ipak je sačuvana još jedna mogućnost transcen-

¹³ F. Kafka, *Proces*, Rijeka 2002, str. 207.

¹⁴ Ilija Jakovljević, *Koncligor na Savi*, str. 259.

dencije sebstva. Radi se o osebnom pojmu ili predodžbi transcendencije, a koji bi se mogao dobro ilustrirati sugestivnim religioznim sadržajima sudbina biblijskih likova Joba i Isusa, te njihovim transcendirajućim očuvanjem subjektivnosti u krajnostima patnji i smrti. U književnosti je to dobro izraženo u djelima "Mit o Sizifu" i "Revoltirani čovjek" A. Camusa, u kojima se pokazuje očuvanje subjektivnosti pod uvjetima apsurdnosti svijeta. To se također iskazuje u Sokratovu filozofijskom zasnovanom prihvaćanju smrtne presude koju mu je izrekao grad Atena, presude od koje se on, da je htio, lako mogao izbaviti i sačuvati život.

Moglo bi se reći da se u filozofijskom smislu tu radi o osebnom transcendiranju u liku sebe-očuvanja, egzistiranja, a to sebe-očuvanje nipošto nije istoznačno s prirodno danim nagonom za samoodržanjem, s nagonom koji je uvjetovan i socijalno-kulturološki. Tradicionalno određenje samoodržanja bića odnosi se na biće koje se prvenstveno brine za svoje biologijsko održanje, uz istodobno vladanje nad predmetnim i živim svijetom, i takav je oblik vladavine bića kao subjekta odlika specifično novovjekovnog, modernog pojma subjektivnosti. Tome oprečno, moguće je očuvanje subjektivnosti čak i nakon uništenja sebstva, tj. psiho-somatske smrti, jer očuvanje-sebstva predstavlja transcendiranje prirodne želje subjekta za preživljavanjem, tj. vlastitog interesa i težnje za održanjem u bitku. Zato tako pojmljeno očuvanje-sebstva znači prevladavanje bitka, ono je istovremeno i prekoračenje, transcendiranje sebstva, pa se, štoviše, opisano očuvanje sebstva zapravo može shvatiti kao stanje bez-sebstva. Tako nešto odgovara onome što je Levinas nazvao meta-fizičko čudo moralnog, a isto se tako može odnositi i na Kanta i kantovsku tradiciju etike, gdje se govori o "čistoj" ili "bezuvjetnoj" ili "autonomnoj" volji, tj. volji koja transcendirira sferu praktične svrhovitosti i funkcionalnosti. (U tome se obzoru i suicid može vidjeti kao izvanredna mogućnost očuvanja-sebstva, naime upravo u momentu kada to više nije moguće pukim održanjem života.)

Međutim ovdje je svakako potrebno, makar sasvim općenito, razgraničiti gore navedena određenja "očuvanja subjektivnosti", "očuvanja sebstva" od ustanovljenih formi transcendiranja u fenomenologijskoj strukturi subjektivnosti. Kod prethodno opisanog "očuvanja subjektivnosti" radi se o nečemu različitom od sebe-transcendiranja koje je općenita karakteristika intencionalnosti svijesti, kako je posebno razrađeno u fenomenologiji, a u smislu predmetnog odnošenja svijesti. To isto tako nije ni vrsta transcendencije koja se može označiti kao "protencionalni" moment doživljaja svijeta, kao kod Husserla, ni kao "biti-sebi-unaprijed" "egzistencije", u smislu vremenitosti svoga zahvaćanja svijeta, odnosno gdje egzistencija prekoračuje sadašnjost iz nabačaja budućnosti, kao kod Heideggera. To nije ni ona poznato beskonačna i "nezadovoljena" iteracija nekoga "htijenja"; takvo je odnošenje dano na primjer paradigmatično u Kafkinoj pripovijetki "Polazak". U toj se pripovijetki radi o simboličkom tumačenju "odlaska", tj. on se prikazuje na gotovo egzistencijalistički način, u liku odlaska od samog sebe. Na pitanje kamo ide, ja-pripovjedač odgovara:

“Ja to ne znam... samo dalje odavde. Uvijek i uvijek dalje odavde, jedino tako mogu dostići svoj cilj... Dalje odavde – to je moj cilj.”¹⁵ Može se reći da je ono što se označava kao “ovdje” uvijek neko “ovdje”, pa je stoga i cilj odlaska upravo odlazak od tog “ovdje”, a to bi onda trebalo značiti otići od toga “ovdje” zauvijek. Prema tome, i doseganje toga cilja beskonačno je ponavljanje samog odlaženja, a time i sam cilj ostaje beskonačno nedostižan, te stoga i ja-pripovjedač s pravom kaže da se tu radi o “jednom zaista čudovišnom putovanju”. Antun Barac strukturalno isto čuvstvo izražava ovako: “Gađenje i prkos, stid i očajanje / Vitlaju se dušom kao vikor ljudi / Ne vidjeti više krađu, blud i klanje / Pobjeći od sebe, od kuća, od ljudi!”¹⁶

Na koncu se može ustanoviti da je nacionalsocijalistički pokušaj naturalizacije subjektivnosti i onog političkog jedan povijesno prošli zlokoban događaj. Međutim ta užasna povijest nikada neće biti nešto konačno i neponovljivo prošlo jer je takvu vrstu povijesti nemoguće “prevladati”. Kada mi tu epohu destrukcije subjekta karakteriziramo kao nešto povijesno jedinstveno, to nikako ne znači da se *a priori* isključuje neki novi vid slične ili još opasnije odlučne brutalnosti u budućem razvoju čovječanstva. Zar se u civilizaciji konca 20. i početka 21. stoljeća ne slute mračne i iracionalne sile novih tehnika de-subjektivizacije i porobljavanja u odnosu na koje čak i sistem koncentracijskih logora i šoa može izgledati kao arhaizam mračne romantike?

Political Naturalism as Subject Destruction

Summary

One could say that in the period of National Socialism and Fascism we encounter the epochal project of subject destruction, and its core and uniqueness are given in ideologically and biologically based naturalism. That kind of naturalism uses or, rather, abuses technical opportunities and means of political power of modernism, creating a system of perfect organization for the purpose of destructing the Other. That naturalistic policy gains a historically unique quality, because its goal is no longer to destruct individual people, groups, classes, nations, or even mankind. Its goal is destruction of humanity of man, precisely in the sense that Kant gave to that term – subjectivity. In other words, this denies something very fundamental, namely, the idea of mankind itself, which includes the idea of common mankind, thus denying the idea of subjectivity itself.

¹⁵ F. Kafka, *Pripovijetke*, knjiga druga, Zagreb 1968, str. 145.

¹⁶ A. Barac, op. cit., str. 158.

STUDIJE SLUČAJA

Šaćir Filandra

LICA I NALIČJA BOSANSKE VARIJANTE KOMUNIZMA – BOŠNJAČKI SLUČAJ

U ovom radu se prijelaz s građanskog na komunističko društvo u Bosni i Hercegovini ilustrira kroz bošnjački primjer. Bošnjaci su imali traumatično iskustvo s početkom komunističke vlasti. U bošnjačkom pamćenju 1945. godinu ilustriramo kroz četiri slike. Prva slika tiče se komunističkog prekida s tradicijom tzv. prethodnog građanskog društva; druga se tiče komunističkog priznavanja bosanskomuslimanske nacije krajem šezdesetih godina 20. stoljeća; treća se odnosi na drugo lice komunizma, totalitarni karakter njegove vlasti, i ispričana je kroz prikazivanje stradalništva nosilaca građanskih bošnjačkih vrijednosti pod komunističkom vlašću, a četvrta na aktualnu upotrebu komunističke tradicije. Negativno iskustvo Bošnjaka s prvim decenijama komunizma, nakon njegove propasti nije rezultiralo pojavom antikomunizma. Zapravo, akcenat rada je na stavu da se aktualni nacionalizam lažno izdaje za antikomunizam, posljedica čega je izostanak zbiljske demokratizacije društva.

Pojmove komunizma i antikomunizma u Bosni moramo koristiti sasvim uvjetno. Činjenica da je zaostalo agrarno društvo totalitarnom ideologijom i svakojakom silom prevedeno u industrijsko nije sporna, ali jeste za raspravu da se taj proces sam po sebi naziva komunističkom revolucijom. No, danas to i nije naš zadatak. Mi se legitimno pitamo poslije genocida u Srebrenici 1995. godine o naravi komunizma u Bosni i Hercegovini. Posebno stoga što je genocidni čin rezultat procesa i što su ga počinile generacije stasale u komunizmu. Cijeli sistem ljudskih prava i humanističkih vrijednosti –

Prva obljetnica
oslobođenja
Sarajeva,
6. travnja 1946.

snažno i uvjerljivo podupiran i od komunista – tim genocidom je pao u kolaps. Takvo iskustvo postaje tačka motrišta bliske prošlosti, osnov njene memorijske kulture, ali i propitivanja pojmova komunizma i antikomunizma.

U bosanskohercegovačkom slučaju antikomunizma u stvari i nema budući da se cijelo vrijeme nacionalizam lažno izdaje za antikomunizam. To se pitanje korelacije komunizma i krvavog raspada Jugoslavije čini izazovnim. Korištenje kategorija komunizma i antikomunizma u savremenom bosanskom političkom životu samo je maska određenih političkih snaga u njihovoj borbi za vlast. Bez obzira na to potrebno je ustvrditi da su kategorije komunizma i antikomunizma u Bosni pune specifičnog, lokalnog semantičkog značenja. Ti lokalni, bosanski valeri u značenjskom opsegu pojmova komunizma i antikomunizma proizvod su opet specifične bosanske povijesne situacije, multireligijskog karaktera bosanskog društva, bošnjačke nacionalne dramatike i nacionalno-političke uslovljenosti događanjima sa strane, iz Beograda i Zagreba prije svega. Sve je to pojmu komunizma u Bosni i Hercegovini, posebno u izvanjskoj percepciji, davalo notu krutosti, totalitarnosti, nekog fatalizma i mraka, tako da je Bosna prozivana “tamnim vilajetom”, a što je za ispitivanje i jednu posebnu raspravu. Istovremeno ne smijemo zaboraviti da je ta bosanska verzija komunizma u pojedinim segmentima dosegla neke humanističke i demokratske dosege na ovim prostorima prije neviđene, a još neosvojene.

Bosanska varijanta komunizma bila je u sebi duboko protivrječna. U svojim krajnostima skoro nespojiva, bila je stalno razapeta između težine naslijeđene društvene stvarnosti i zacrtanih zahtjeva ideologije. Tu njenu unutarnju napetost prikazat ćemo na bošnjačkom primjeru. Pri tome ćemo je ilustrirati kroz četiri priče, četiri slike modelskog odnošenja i prakticiranja ponašanja komunista prema Bošnjacima, kao i Bošnjaka prema komunistima, samima sebi i Bosni. Prva slika tiče se komunističkog prekida s tradicijom tzv. prethodnog građanskog društva. Druga se tiče komunističkog priznavanja bosanskomuslimanske nacije krajem šezdesetih godina 20. stoljeća. Treća se odnosi na drugo lice komunizma, totalitarni karakter njegove vlasti, i ispričana je kroz prikazivanje stradalništva nosilaca građanskih bošnjačkih vrijednosti pod komunističkom vlašću. A četvrta na aktualnu upotrebu komunističke tradicije.

Kako je izgledao prvi dan komunističke vlasti u Sarajevu? Kako su ratni stanovnici grada vidjeli i dočekali oslobodioc s brda? Do sada se ovo u memoarskoj literaturi o Sarajevu nije posebno tematiziralo, a da i ne govorimo o nekim širim istraživanjima.¹ Po svjedočenju hafiza Mahmuta Traljića² autoru ovoga teksta Sarajevo

¹ Vidjeti dvotomnu monografiju *Sarajevo u revoluciji*, Sarajevo, 1976.

² Hafiz Mahmut Traljić (1918-2002), teolog i publicista, veliki poznavalac bošnjačke povijesti. On je posebno poznao unutarnju historiju naroda, njegove marginalije, one događaje i ličnosti koje značajna povijest skoro nije ni registrirala, a koji su bili značajni za život Bošnjaka.

je sa strahom i neizvjesnošću dočekalo partizane, oslobodioce, komuniste. Sutradan čaršija je bila zatvorena, ništa nije radilo, a avlijska vrata bila su dobro poduprta. Komunisti su odmah pohapsili sve uglednije čaršilije Bošnjake, negdje oko tri stotine njih. Očito je da su imali unaprijed pripremljen spisak. Industrijalac Nanić, jedan od rijetkih nezatvorenih uglednika, skupivši građansku hrabrost otišao je u partizanski štab svome prijatelju iz ranijeg razdoblja advokatu Zaimu Šarcu, također Sarajliji, da protestira što su bez ikakva razloga zatvoreni najugledniji ljudi Sarajeva. Šarac mu je, po svjedočenju hafiza Traljića, pokazao jedan novi spisak ljudi rekavši mu da su to od danas najuglednije Sarajlije. Naniću ništa nije bilo jasno. I tek pošto je ubrzo ostao bez svoje pilane, kada je ukidanjem kapitalizma i privatnog vlasništva došlo do nacionalizacije imovine, postalo mu je jasno da je socijalistička revolucija značila radikalan prekid sa prethodnim socijalnim formama društva.

Sve uglednije i imućnije Bošnjake različitih zanimanja i političkih orijentacija, a koji nisu djelatno pripadali komunističkim snagama, novi ideološki komunistički sistem sutradan po oslobođenju grada 6. aprila 1945. proglasio je građanskim snagama, reakcionarnim elementom, ostacima klasnog društva i neprijateljima nove svijetle budućnosti. Taj najizrasliji dio bošnjačke zajednice činili su islamski duhovnici, zemljovlasnici, industrijalci, trgovci, službenici, građanska inteligencija. Oni su predstavljali gornji sloj bošnjačkog društva, njegov materijalno i politički najproduktivniji dio koji je ustrojavao i predvodio bošnjački narod i bio njegova duhovna srčika u ranijim stoljećima. I upravo je taj dio bošnjačkog naroda došao pod udar novog društvenog sistema. On je proglašen klasnim neprijateljem i tek njegovim potiranjem bilo je moguće praviti novo društvo s novim pogledima i vrijednostima. Istovjetan ideološki odnos prema ostacima građanske klase komunisti su imali i kod drugih južnoslavenskih naroda, tako da Bošnjaci tu nisu bili nikakav izuzetak.

No, prijelaz iz građanskog u socijalističko društvo nije bilo moguće izvršiti preko noći. Komunisti su u jesen 1945. godine organizirali opće izbore na kojim su pravo učešća imale i određene predratne političke snage. Naravno, komunisti su uvjerljivo pobijedili. Do izbora karakter nove vlasti nije se ni primjećivao i činilo se da će stvari teći starim tokom. Osjećalo se zadovoljstvo zbog završetka rata i atmosfera općeg opuštanja bila je prisutna u Sarajevu. Grad je bio odlično snabdjeven robama svih vrsta. Odmah poslije izbora, opet po svjedočenju hafiza Traljića, prodavnice su bile prazne, jer je sva roba bila povučena iz prodaje. Tako je bilo narednih godina, budući da je vlast, shodno načelu socijalne solidarnosti, vršila klasnu nivelaciju stanovništva oduzimajući od bogatih, a davajući siromašnima. Borba protiv kulaka, kako je žargonski poznat taj proces, bila je krvava i sa mnogo žrtava, ali je u konačnici, u skladu s komunističkim nacrtom, bila pragmatična i dala socijalne rezultate.

Prijelaz od bošnjačkih nacionalnih institucija na zajedničke socijalističke bio je stupnjevit. Odmah nakon preuzimanja vlasti komunisti su osnovali Glavni odbor Muslimana Bosne i Hercegovine koji je imao i svoje posebno glasilo *Novo doba*,

dva kulturna društva – “Gajret” i “Narodnu uzadnicu” – objedinili su u “Preporod”. Uspostavljen je i Muslimanski klub u ustavotvornoj skupštini FNRJ prilikom donošenja prvog ustava države krajem 1945. godine. Kako je vrijeme prolazilo i kako se politički pluralizam na izborima “prevladao”, prišlo se sužavanju pluralizma unutar duhovne i kulturne dimenzije. To je provedeno čitavim nizom mjera i akcija, da se izrazimo ondašnjom terminologijom, kao što su: zabrana oblačenja žena u skladu s islamskim načelima; zatvaranje medresa; ukidanje vjerske nastave u obrazovnom procesu; zabrana djelovanja sufijskih središta (zatvaranje tekija); pretvaranje brojnih džamija u objekte neke druge namjene; rušenje brojnih džamijskih i arhitektonskih kompleksa bosanskomuslimanske kulture; zabrana rada nacionalnih kulturnih društava (“Preporod”); zabrana rada svih nacionalnih organizacija i institucija u sferi obrazovanja, zabave i kulture te zabrana rada posebnih nacionalnih karitativnih i humanitarnih društava (“Merhamet”). Uslijedili su sudski procesi Kasimu Dobračići i grupi 1947. te “Mladim muslimanima” 1949. godine itd. Ovo je samo dio radnji kojima je tradicionalno bosanskomuslimansko društvo prevedeno u komunističku zbilju. Taj prijelaz je za većinu bio bolan, radikaln i traumatičan. Otpora mu nije bilo jer ga i nije smjelo biti.

Druga slika tiče se odnosa komunista i bošnjačke nacionalnosti. Za Bosnu i Bošnjake komunizam je značio i modernizam, prihvatanje i življenje savremenih tekovina kulture i civilizacije, a što je od ranih šezdesetih godina dvadesetog stoljeća dovelo do urbanizacije, industrijalizacije i čitavog spektra masovne kulture srednje razvijenog industrijskog društva osamdesetih godina. A važnije od toga jeste da je komunizam ona politička ideologija koja je Bošnjacima priznala vlastitu nacionalnost, pa time i nacionalnu ravnopravnost s drugima. Prvi put poslije 1878. godine Bosanski Muslimani bili su istinski politički ravnopravni. Tokom komunističke vlasti, a nakon odlaska Osmanlija, planina Romanija u blizini Sarajeva bila je slobodna, tako se govorilo.

Međutim, punih dvadeset godina Bosanskim Muslimanima, danas Bošnjacima, komunisti nisu priznavali nacionalnu posebnost, već su očekivali i podupirali njihovo asimiliranje, nacionaliziranje u Srbe i Hrvate. A kako se to nije dešavalo, politički je prihvaćena realnost postojanja tog naroda kao “muslimanske nacije” 1968. godine. To priznavanje izvršeno je mimo logike komunističke ideologije, mimo teorije o odumiranju nacije i teorije o naciji kao građanskoj tvorevini. Da ironija bude još veća, islam je bio bitna tačka referiranja za priznavanje nove nacije, suprotno zvaničnom ateizmu, priči o religiji kao opijumu za narod, te mjestu čovjeka u podjeli rada.³ Time je izvršen i znatan redukcionizam u percipiranju muslimanske naci-

³ Vidjeti: Sabrina Petra Ramet, *Primordial Ethnicity or Modern Nationalism: The Case of Yugoslavia's Muslims, Reconsidered*, u: *Muslim Communities Reemerge*, urednik engleskog izdanja Edward Allworth, London, 1994, str. 128.

je. Njoj su kao najbitnije, distinktivne odrednice priznavani islam i islamski aspekti kulture, dok je ostali sadržaj nacionalnih odrednica svjesno zanemaren ili samo formalno priznavan. Tako se moglo desiti da su Bošnjaci bili jedini jugoslavenski narod bez posebnih nacionalnih institucija u domeni kulture, a takav položaj su imali i niži stupnjevi nacionaliteta kao što su bile narodnosti, recimo Albanci. Razlog za neodobranje nacionalnih institucija Muslimana nije bio samo u specifičnoj nacionalnoj mješavini Bosne, kako se tada mislilo i obrazlagalo onda kada je zahtjev za formiranjem Muslimanske matice odbijen,⁴ već i u daljem neformalnom osporavanju punine nacionalnog kapaciteta Muslimanima u odnosu na druge narode. Umjesto nacionalnih institucija, za koje ne smatram da su trebale biti osnovane i da bi same po sebi promijenile tok razvoja bošnjačke nacionalne svijesti, akcenat je stavljen na vjerske, islamske institucije, pokretanjem islamskog informativnog glasila *Preporod* (1971) i osnivanjem Fakulteta islamskih nauka. Time je bošnjačka nacija maksimalno konfensionalizirana, njene vjerske institucije su se pojavile kao supstitucija za nacionalne. Ovo je na razvoj nacionalne svijesti Bošnjaka i na čitav set modernističkih vrijednosti koje nacija sa sobom inače donosi – a mislim prije svega na sekularizam i individualizam – imalo negativne konsekvence. Iz samo ovog dijela nabrojanih razloga, a da ne navodimo druge, muslimanska nacija je u jednom dijelu jugoslavenske literature dobila, i dobrim dijelom do danas zadržala, status dekretske nacije. Tomovi knjiga u jugoslavenskom socijalizmu su napisani o nacionalizmu, ne o naciji, o odnosu klasnog i nacionalnog identiteta, s ciljem dokazivanja retrogradnosti pojma nacije, tako da je priznavanje jedne nove nacije umjesto njenog očekivanog odumiranja bilo kontradiktorno toj ideologiji.

Treća slika se tiče statusa bošnjačkog građanskog društva pod komunističkom vlašću. Pojedini dijelovi bošnjačkoga identiteta su cijelo vrijeme trajanja komunizma odolijevali toj vlasti, njenoj ideologiji i svjetonazoru. Set vrijednosti vjerske kulture postao je običajan i te norme su istovremeno tradicionalizirane, a tradicija je konzervirana i arhivirana. Dozvoljeno je bilo njoj se vraćati samo u prigodnim, ali sve rjeđim prilikama. Islamska zajednica kao jedina nacionalna institucija nije imala unutarnje snage da se odupre kontroli države, kako je to dijelom uspijevalo Katoličkoj crkvi. Personifikacija tog drugog lica komunizma kod Bošnjaka bio je politički zatvorenik Omer Behmen.⁵ On je u dva navrata proveo u zatvoru 17,5 godina, a bio je osuđen ukupno na 35 godina zatvora. Prilikom prvog suđenja 1949. godine

⁴ Zahtjev za formiranjem posebnih muslimanskih nacionalnih kulturnih institucija, po uzoru na slične kod Srba i Hrvata, CK-u SKBiH uputio je general Salem Ćerić. Elaborat *Neki problemi zaštite budućnosti naroda koji ne žive u svojoj nacionalnoj državi ili predstojeća nacionalna politika u SRBiH* jednoglasno je od vodstva bosanskohercegovačkih komunista odbijen, a Ćerić je bio politički diskvalificiran. Navedeni dokument je u arhivi pisca ovog rada.

⁵ Vidjeti memoare Omera Behmena, *Na dnu dna*, Sarajevo: "Mladi Muslimani", 2006.

osuđen je bio na kaznu zatvora od 20 godina, a njemu samom bilo je tek 19. Komunisti su sudski proganjali ideološke protivnike, priređivali im javne, spektakularne procese, koji su se kasnije pokazali kao montirani. Žrtva takvih procesa bio je i Behmen kada je 1949. u njegovoj grupi četvero mladih ljudi osuđeno na smrt strijeljanjem. A drugi put bio je suđen 1983. godine.

I četvrta slika tiče se memoriziranja imena Bošnjak kao naziva za nacionalnost Bosanskih Muslimana. Kada su 1993. Bosanski Muslimani termin za naziv nacije Musliman zamijenili imenom Bošnjak referentna tačka bio je i Husaga Ćišić, međuratni gradonačelnik Mostara. Ćišić je kao član Ustavotvorne skupštine FNRJ, a prilikom donošenja njenog ustava, tom tijelu uputio zahtjev da se Bošnjacima politički uvaži status nacije i da se ta nacionalnost pod imenom Bošnjak obilježi posebnom buktinjom u grbu savezne države.⁶ U državnom grbu sve nacije kao konstituenti savezne države bile su simbolizirane po jednom buktinjom, samo bošnjačke buktinje u prijedlogu grba nije bilo, mada je bošnjačka nacionalnost od komunista za vrijeme rata priznavana i ta činjenica je bunila Ćišića. Milovan Đilas, tada zamjenik ministra za Konstituantu, navodi da je Skupštini upućen niz prijedloga, a kao poseban naglašava “karakterističan predlog od jednog muslimana da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš državni grb. Predlog se motiviše time da su muslimani posebna nacionalnost, da su muslimani odobrili nacrt ustava u svim njegovim pojedinostima, ali da su bili nezadovoljni time što nije u državni grb ušla šesta buktinja kao simbol muslimanske nacionalnosti.” Ne negirajući posebne osobine kod Bosanskih Muslimana, Đilas je pitanje da li su oni nacija ili ne – jer ako jesu morali bi biti predstavljeni posebnom buktinjom u grbu – proglasio teoretskim pitanjem za koje je Skupština nenadležna, odloživši na taj način priznavanje nacionalnosti Bošnjaka za više od dvije decenije, a nacionalno ime Bošnjak za punih pet decenija.

⁶ Ćišićeva predstava nalazi se u autorovoj arhivi. O svemu opširnije vidjeti u *Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 29. novembar 1945-1. februar 1946. – stenografske beleške*, Beograd, sine anno. Izdanje Prezidijuma Narodne Skupštine FNRJ.

Faces of the Bosnian Variant of Communism – Bosniak Example

Summary

In this paper the transition from civil to communist society is illustrated through the Bosniak example. Bosniaks had a traumatic experience with the start of communist government. We illustrate the year 1945 in Bosniak memory with four images. The first picture concerns the communist break-up with the tradition of so-called previous civil society; the second picture deals with the communist recognition of the Bosnian Muslim nation by the end of the 1960s; the third one focuses on the other face of communism, the totalitarian character of its rule, told through the suffering of bearers of Bosniak civil values under communism, while the fourth picture illustrates the actual use of communist tradition. The negative Bosniak experience of the first decades of communism did not result in anticommunism after its fall. Actually, the accent of the paper is on the idea that the actual nationalism falsely presents itself as anticommunism, which results in the lack of real democratization of society.

Lidija Merenik

KULTURA ZABORAVA

Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945.
i njena sudbina pola veka kasnije na primeru portreta
Josipa Broza Tita

Posle 1945. godine političko-umetnička praksa nove komunističke države (FNRJ) najpre je moćno manifestovana u formama spomeničke skulpture. Skulptura socijalističkog realizma je paradigmatički produžetak politike, vlasti i moći. S druge strane, ona će pola veka kasnije postati, na teritoriji SFRJ, tj. bivše SFRJ (ali, tako i u čitavoj istočnoj Evropi nakon sloma komunističkih režima), glavni medij katarze destrukcijom simboličkih označitelja srušenog režima. Portreti Josipa Broza Tita u mediju slike i skulpture (Pijade, Kun, Konjović, Augustinčić) su ovom prilikom predmet posebnog razmatranja, jer su u najužoj vezi sa retoričkim i ideološkim konceptom *body politic* i vidovima one vizuelne reprezentacije koja u svojoj osnovi poseduje ideju o jedinstvenoj i savršenoj strukturi uređenog socijalističkog društva. Njena je vizuelna, amblematska i ikonička figura Josip Broz Tito. Početkom devedesetih godina 20. veka nastaju nove forme i simboli – označitelji novih režima u usponu, a ikonofilija J. B. Tita biva u Srbiji zamenjena istorijskim kompozicijama vezanim za oblike mitologizacije nacionalne istorije i stare istorijske moći i slave, sa očiglednom namerom (zlo)upotrebe umetnosti u političke svrhe. Na beogradskoj umetničkoj sceni su se, krajem devedesetih, svojim kritičko-analitičkim pristupom ovoj temi istakla dva autora – Mrđan Bajić i Dragan Srdić. Njihovi umetnički radovi su indikativni ne isključivo za jednu umetnost ili jednu državu, već za sudbinu političkog govora u umetnosti koji je umetnost lišio njene supstancije *sui generis*. I koja je, celishodno, osuđena na prezir, proпуст i zaborav, budući identifikovana sa prolaznim političkim mitom, a ne sa nekim višim estetskim ili konceptualnim projektom.

Božidar Jakac,
Portret Maršala Tita,
Jajce, 1943.

Najkasnije od II zasedanja AVNOJ-a (1943) možemo govoriti o uspostavljanju koncepta (buduće) kulturne politike Jugoslavije i njene zvanične umetnosti – socijalističkog realizma.¹ Posle 1945. godine on je bio jedini umetnički program koji je KPJ imala u okrilju svoje strategije edukacije, propagande, negovanja tradicije NOR-a i dobrovoljačke izgradnje gradova i zemlje. Kao takav, postao je jedan od stubova novog društvenog uređenja, metafora tog istog uređenja i te iste vlasti, kao “... *metod propagandističke konstrukcije koji je proizveden u čin umetničkog metoda*”.² Rođen je kao političko-programaska umetnost posleratne Jugoslavije i njene snažne veze sa Sovjetskim Savezom, tačnije, Staljinovom epohom Sovjeta, koja je, kako na jednom mestu navodi Grojs, 1932. zauvek učinila nemogućim avangardistički revolucionarni projekt “predstaljinske” ere i zamenila ga partijskim dekretom koji je stvorio jedinstveno, centralizovano telo “stvaralačkih zajednica i udruženja”.³ Udruženje umetnika revolucionarne Rusije, desetak godina pre dekreta Centralnog komiteta, 1922. godine, navodi: “*Naš građanski dug pred čovečanstvom je da umetnički dokumentarno izrazimo veličanstveni momenat istorije u revolucionarnom zanosu./ Mi slikamo današnji dan: život Crvene armije, život radnika, seljaštva, učesnika Revolucije i heroja rada./ Mi dajemo stvarnu sliku događaja a ne apstraktna izmišljanja koja diskredituju revoluciju pred licem međunarodnog proletarijata...*”⁴ Na tom temelju izrasta socijalistički realizam u jugoslovenskoj umetnosti posle 1945. godine. Budući da *mainstream* međuratne umetnosti Kraljevine nije ni uvažio ni baštiniio ideologiju avangardi izrastalih na osovini Zagreb-Beograd poput *Zenita* (1921-1926) te beogradskog nadrealističkog eksperimenta poznih dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, nije bilo ni posebnih prepreka, a ni posebnog oblika edukacije o avangardističko-utopijskom *Gesamtkunstwerk*-u (kao u Sovjeta), da se socijalistički realizam primeni isključivo prema programu “novog brojanja vremena” i kompletne i brutalne promene semantičkog pejzaža. On je tako, u slučaju tadašnjeg jugoslovenskog kulturnog prostora, dogmatski nastavljajući i naslednik levih tendencija socijalno angažovane umetnosti tridesetih godina i idejne orijentacije beogradske grupe *Život*. Predominacija političkog programa ove grupe nad umerenijim “levim” delatnostima, poput zagrebačke grupe *Zemlja*, obavljena je na plodnom tlu oštih političkih borbi i netrpeljivosti, posebno nakon zahuktavanja primene Zakona o zaštiti države i progona umetnika-komunista. Reč je o grupi umetnika i intelektualaca koja je i započela sukob na “levici” u časopisu *Stožer*, da bi osnivanjem grupe *Život* 1934. (Mirko Kujačić,

¹ O ovome više u: L. Merenik, *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945-1968*, Beograd 2001.

² P. J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Beograd/Kraljevo 1996, 399.

³ B. Grojs, *The Total Art of Stalinism*, Princeton University Press, Oxford 1992.

⁴ AkhRR: Declaration, AkhRR: The Immediate Tasks of AkhRR, *Art in Theory, An Antology of Changing Ideas 1900-1990*, Oxford 1996, 384-387.

Đorđe Andrejević Kun, Dragan Beraković, Radojica Noe Živanović, Vladeta Piper-ski i Đurđe Teodorović) ona dobila i programsku strukturu. Posle izložbe *Zemlje* 1935. godine u Beogradu, jasno dolazi do izražaja podvajanje između ove dve grupe umetnika: *Život* se zalagao za oblike populističke umetnosti i bio je bliži “dogmat-skom radikalizmu”. Grupa deluje pod najdirektnijim uticajem Komunističke parti-je, koja svoje stavove o kulturi formira upravo tada, paralelno sa procesom sopstve-ne boljševizacije. Onemogućavanje i zabrana već ilegalnog rada grupe *Život*, kao i hapšenje Đorđa Andrejevića Kuna, nasilno su ugasili njihovo delovanje i odložili ga za period posle 1945. godine, kada ideje grupe više nisu bile opoziciona političko-umetnička pojava, već predvodnik nove državne umetnosti. Ove ideje, zaokružene u finaliziranom procesu boljševizacije, imaće svoje najdelotvornije programske, poli-tičke i jezičke posledice upravo u umetnosti socijalističkog realizma.

Od 1945. godine nova vlast u potpunosti menja čitavu ikonosferu i, osim kon-kretnim političkim zahvatima, deluje i na promeni simboličkog, vizuelnog plana, stvarajući jedan sasvim novi znakovni sistem koji je trebalo da bude, a u jednom kraćem periodu i jeste bio, metafora apsolutne vlasti – Partije i, pre svega, jednog čoveka na njenom čelu – Josipa Broza Tita. Ovo se najbolje očitavalo u brisanju go-tovo svih označitelja prethodnog režima, državnog, ekonomskog i društvenog ure-đenja i kulturnog modela perioda do 1941. godine. Ubrzava se proces srašćivanja partijske i državne vlasti, a zatim i ovog sjedinjenog uticaja u proces kontrole svih ostalih delatnosti. Organizacija umetničkog života u periodu posle 1944. sledila je ovu matricu, pa su zato umetnička udruženja bila po svom karakteru zapravo dru-štveno-političke organizacije, “*koje su stalnim nadzorom nad umetnicima sprovodile u delo partijske direktive*”.⁵

Konkretna političko-umetnička praksa nove države najpre je moćno manife-stovana u formama spomeničke skulpture. Skulptura socijalističkog realizma je naj-sugestivnija i najmonumentalnija; kao paradigmatiski produžetak politike, vlasti i moći, postala je jedina istinska skupocena investicija gotovo beznadežno opustoše-ne i osiromašene zemlje prvih poratnih godina. S druge strane, ona će pola veka ka-snije postati, na teritoriji SFRJ, tj. bivše SFRJ (ali, tako i u čitavoj istočnoj Evropi na-kon sloma komunističkih režima), glavni medij katarze destrukcijom simboličkih označitelja srušenog režima. U udarnim spomeničkim delima kao što su *Spomenik ustanku* (1947) Vojina Bakića, *Borba* (1948/49) Sretna Stojanovića, *Obnova* (1948) Lojze Dolinara ili *Spomenik zahvalnosti Crvenoj Armiji* ili *Spomenik borcima Crvene Armije*, Batina (1945/47), Antuna Augustinčića, kao i monumentalnim ili memori-jalnim portretima-bistama ili kipovima Josipa Broza i drugih heroja NOR-a (auto-

⁵ D. Đorđević, *Socijalistički realizam 1945-1950, Nadrealizam i socijalna umetnost*, MSU, Beograd 1969, 68-81.

ra Dolinara, Augustinčića, Bodnarova i dr.), izdvaja se kao najsugestivniji medijum otelotvorenja ideologije socijalističkog realizma i koncepta umetnosti i vlasti unutar posleratne Jugoslavije, i ostaje, tako, najbliža isticanom sovjetskom uzoru. Socijalistički realizam je snažnije i doslednije realizovan kao didaktička, memorijalna, portretska i agitaciono-propagandna umetnost vlasti u medijumu skulpture nego u slikarstvu, dok je u grafici realizovan kao *biblia pauperum*, paradigma suprotstavljajnja “visokoj kulturi” i eklatantni simbol populizma, neophodnog novoj vladajućoj političkoj ideologiji. Slična sudbina “biblije nepismenih”, ili barem onih koje se moralo politički edukovati, zadesila je kako prvu poratnu književnost (pr. R. Čolaković, *Zapisi iz oslobođilačkog rata*, 1946; D. Ćosić, *Daleko je sunce*, 1951; B. Ćopić, *Ognjeno rađanje domovine*, 1944; *Pokoljenje uz pesmu stvoreno*, 1945; *Rosa na bajonetima*, 1947; M. Ristić, *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, 1946. i dr.)⁶ tako i, još važnije, poratno filmsko stvaralaštvo – najpre kroz strogo kontrolisane dokumentarne agitprop filmove-žurnale, a zatim i kroz produkciju igranih filmova (pr. *Slavica V. Afrića i Živjeće ovaj narod* N. Popovića, oba iz 1947). I dok je književnost bila prevashodno namenjena momentalnoj ideološko-političkoj transformaciji osnovnog školstva kako u dece, tako i masovnog opismenjavanja⁷ odraslih, kroz obaveznu lektiru i čitanke, dotle je jugoslovenska filmska produkcija bila, uz uvoz sovjetskih filmova identičnog žanra (pr. *Čapajev* braće Vasiljev, 1934, i stotine drugih), namenjena svima ostalima – agitprop u neodoljivim pokretnim slikama.⁸ Godine 1947. i 1948. sovjetski film je, na nivou jugoslovenskog proseka, oko 2,8 puta gledaniji od “ostalih”, a u Srbiji oko 3,5 puta⁹: sve do pojave Esther Williams u MGM tehnikolor filmu *Bal na vodi* (*Bathing Beauty*, 1944), čija je premijera u Beogradu održana decembra 1950, i koji će nepovratno otvoriti vrata “vesternizaciji” filmskog ukusa i, načelno, ukusa u popularnoj kulturi. Nemoguće je ne primetiti da je moćna struja najpre proizvodnje, a potom negovanja i mitologizacije memorijalnih toposa NOR-a, do mere dok nije ušla u domen pop i *pulp* kulture (pr. *Valter brani Sarajevo* i kultni lik glumca Bate Živojinovića, koji je u jednom trenutku najpopularniji glumac u NR Kini), pre svega kroz filmsku proizvodnju, nešto manje kroz književnost i skulpturu, postojala kao latentna oficijelna i od državnog establišmenta izdašno finansirana grana postsocrealističkog perioda, sve do smrti Josipa Broza 1980. godine. Ova je konti-

⁶ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd 1988.

⁷ Masovno opismenjavanje odraslih, u bukvalnom smislu te reči, bilo je jedan od prioriteta nove prosvetne i kulturne politike, imajući u vidu da je, po popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1921. godine, prosek potpuno nepismenih bio 51,5%, a po podacima iz 1931. 44,6%. Više: Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd 1988, 126.

⁸ Godine 1948. zabranjen je film Frenka Kapre *Mister Smit ide u Vašington* (F. Capra, *Mr. Smith Goes to Washington*, 1939), kao “samoživa, bezdušna igra kapitalizma, u svemu upravljena protiv radnih masa...”, P. J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Beograd 1996, 440.

⁹ Lj. Dimić, *nav. delo*.

nuirana proizvodnja imala svoj posebni žanr – portrete Josipa Broza, date u različitim medijima – od likovnih umetnosti do dokumentarnog i igranog filma (*Bitka na Sutjesci; Bitka na Neretvi* i td.). Portreti u mediju slike i skulpture su ovom prilikom predmet posebnog razmatranja, jer su u najužoj vezi sa retoričkim i ideološkim konceptom *body politic*, sveobjedinjujućeg i sveprisutnog komunističkog tela, otelotvorenog u Vođi, i vidovima one vizuelne reprezentacije koja u svojoj osnovi poseduje ideju o jedinstvenoj i savršenoj strukturi uređenog socijalističkog društva. Njena je vizuelna, amblematska i ikonička figura Josip Broz Tito.

Najraniji portret¹⁰ Josipa Broza uradio je Moša Pijade (1890-1957) u zatvoru u Lepoglavi 1930. godine. U leto 1926. Moši Pijade zatvorska uprava u Sremskoj Mitrovici delimično ukida totalnu izolaciju (u kojoj je od januara 1926) i dozvoljava mu upotrebu slikarskog pribora. Te godine nastaje Mošin autoportret u robijaškom odelu – jedan od niza briljantnih autoportreta koje je Moša radio od 1910, u vreme svog aktivnog bavljenja umetnošću i umetničkom kritikom. Novembra 1928. Moša Pijade je, putem štampe koju su zatvorenici dobijali, čitao o tzv. “bombaškom procesu” i suđenju Josipu Brozu: “Tada sam prvi put čuo o njemu. To je nama, u teškoj atmosferi u tamnici, pričinjavalo radost i zadovoljstvo, i naša najtoplija želja je bila da ga pošaljemo nama u Mitrovicu. Međutim, Josipa Broza su uputili u Lepoglavu.”¹¹ Susret Moše Pijade i Josipa Broza omogućen je razmeštanjem, tj. razbijanjem grupe dobro organizovanih sremskomitrovačkih političkih zatvorenika u različite zatvore. Pijade je februara 1930. prebačen u Lepoglavu. Tita je upoznao odmah po dolasku u zatvor: “Drug Pijade se bavi slikanjem na robiji. Pošto je kazniona opkoljena visokim zidom, mi smo udesili tako da je on mogao slikati sa krova centrale...”¹² [električne, u kojoj je radio Broz, prim. L. M.]. Tog leta je Moša, sa krova centrale, naslikao seriju pejzaža iz Lepoglave i niz portreta drugova sa robije: “Jednog dana počeo sam da slikam Josipa Broza. Hteo sam da namalam lik tog radnika revolucionara... Radio sam dva portreta, manji – samo glavu i veći – poprsje. Nijedan nisam završio, nisam bio zadovoljan...”¹³ Josip Broz je 1931. prebačen u zatvor u Maribor, a većina slika je uništena ili nestala 1935. godine. Posle rata, 1952, pronađena je manja slika, portret robijaša i političkog saborca kojim je Moša bio iskreno fasciniran, još od vremena “bombaškog procesa”. Zajedničko vreme provedeno u Lepoglavi još više je pojačalo međusobno uvažavanje: Tita je oduševljavala Mošina neustrašiva borbenost, Moša je u Titu video lik radnika-revolucionara i moćne zaštitničke figure (kakvim se, sudeći po svedočenjima, pokazao u zatvorskim danima prema drugim poli-

¹⁰ M. Pijade, *Portret Josipa Broza Tita*, Lepoglava 1930, ulje, 34 x 27 cm, bio u vlasništvu kolekcije Josipa Broza Tita, Beograd.

¹¹ Prema: S. Nešović, *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd 1968, 262-263.

¹² Prema: S. Nešović, *isto*, 265-266.

¹³ Prema: S. Nešović, *isto*, 267-268.

tičkim zatvorenicima). U takvoj atmosferi je nastao ovaj maleni portret tople game boja, širokog poteza, portret koji ne želi da laska, ali i portret nepogrešivog i lucidnog zapažanja karakterologije – čoveka četvrtaste građe lica i vidno isturene vilice, prodornog pogleda – usredsređenog, odlučnog čoveka sa planom.

Da konstituisanje političke “ikone” vođe (pokreta otpora i buduće zemlje čiji su temelji uspostavljeni u Jajcu) počinje još 1943, kada je na II zasjedanju AVNOJ-a Tito dobio titulu Maršala Jugoslavije, svedoče i dokumentarne fotografije, primera radi ona na kojoj Božidar Jakac portretiše Tita u bunkeru. Valja napomenuti da su, od umetnika, potpredsednici Predsedništva AVNOJ-a Antun Augustinčić (većnik ZAVNOH-a) i Moša Pijade, da je Koča Popović, jedan od aktera beogradskog nadrealističkog pokreta, član Predsedništva, a da je Božidar Jakac bio slovenački delegat na zasjedanju. Pijade više ne slika, iako je “u jesen 1943. bio slučajno došao do boja i četaka u Otočcu i nameravao da u Jajcu uradi portret druga Tita”.¹⁴ U ovom ranom periodu nastaju dela saradnika-saboraca, među kojima je najistaknutiji rad Božidara Jakca (1899-1989), umetnika koji je u najboljem smislu te reči ratni slikar i hroničar. On je aktivni učesnik NOR-a od 1943, radi u propagandnom odeljenju i predsednik je Slovenačkog umetničkog kluba. Uradio je veći broj portreta i drugih zapisa sa puta u Jajce, na II zasjedanje AVNOJ-a. Tokom 1944. uradio je autoportret i seriju bakropisnih portreta (Rodoljuba Čolakovića, Moše Pijade, Edvarda Kardelja). Jakac radi niz crteža pretežno dokumentarnog karaktera, među kojima su najpoznatiji *Tito za govornicom II zasjedanja* te portreti u uniformi, pognute glave i sa naočarima na licu. Bez obzira na ta dela, jedino *Portret Maršala Tita*,¹⁵ koji nastaje 1. decembra 1943. u Jajcu, možemo smatrati seminalnim za uspostavljanje maršalske ikonografije u korpusu konstitutivnih Brozovih portreta i procesu uspostavljanja reprezentacijskih simbola moći vladarskog kulta. Takođe, ovaj je portret, kao i niz drugih crteža i skica koje Jakac radi, budući izveden karakterističnim Jakčevim maestralnim dominantnim crtežom neoklasicističke i engrovske provenijencije, kako u formalno-izvođačkom smislu, tako i minucioznošću stila, postao, uz Augustinčićeva dela, vodeći uzor u docnijem političkom definisanju nezaobilaznih stilsko-morfoloških zakonitosti socijalističkog realizma u likovnim umetnostima.

Antun Augustinčić (1900-1979), Valdecov, Frangešov i Meštrovicjev đak, jedan od osnivača grupe *Zemlja* (1929, u kojoj boravi do 1933), Josipa Broza je upoznao pred rat, kao “zemljaka Zagorca”, “inženjera Tomaneka”. Augustinčić je jedan od najvećih umetnika spomeničke i memorijalne plastike jugoslovenskog kulturnog prostora još u vreme Kraljevine, kada, sa titulom državnog kipara izvodi, između ostalog, *Spomenik kralju Aleksandru* (Varaždin 1935, srušen 1945. godine), *Spome-*

¹⁴ M. Pijade, iskaz, u: *Tito i umetnici*, Beograd 1978, 55.

¹⁵ B. Jakac, *Portret Maršala Tita*, Jajce, 1. decembar 1943, crtež crvenom kredom, 31 x 21 cm, bio u Muzeju II zasjedanja AVNOJ-a, Jajce.

nik kralju Petru i kralju Aleksandru (Skoplje 1937, srušen tokom Drugog svetskog rata), *Spomenik Stjepanu Radiću* (Selca na Braču, 1938), *Spomenik kralju Aleksandru* (Sombor 1940, srušen i pretopljen tokom Drugog svetskog rata) i mnogo drugih. On i posle 1945. ostaje vodeći majstor memorijalne skulpture (*Spomenik zahvalnosti Crvenoj Armiji*, Batina 1947; *Mir*, New York, zdanje UN, 1954; *Spomenik seljačkoj buni i Matiji Gupcu*, Gornja Stubica, 1973. i dr.). Za naše je razmatranje, međutim, najindikativnije njegovo delovanje u domenu portretskog i spomeničkog u istorijskom procesu uspostavljanja i održavanja mitskog lika vladara. Augustinčić je u Jajcu portretisao i vajao skice za bistu Josipa Broza: "U Jajcu sam živio oko tri meseca, u neposrednoj blizini druga Tita, stalno sam ga gledao i često posjećivao [...] Radio sam, vajao sam Komandanta, opsjednut onim što sam u svom saznanju za njega vezivao i nastojao da izrazim – odlučnost i dar velikog organizatora [...] Uvijek sam osjećao da ta strašna smirenost nije ilustracija trenutka nego izraz karaktera."¹⁶ Kao rezultat takve Augustinčićeve opservacije, nastaje poprsje Maršala Tita, ali i najvažnija njegova skulptura *Spomenik maršalu Titu* (Kumrovec, 1948). Uprkos tome što u umetničkoj produkciji u periodu 1947-1948. postoji veći broj portreta Maršala, pre svega slikanih (Đorđe Andrejević Kun, Marino Tartaglia), kao i jedan broj bista/poprsja (od kojih je najčuvenije delo Lojzeta Dolinara), čini se kao da ovom statutom monumentalnih razmera Augustinčić kruniše maršalsku ikonografiju. Ova je, u nekom smislu, postala "veća od života" i svakako je svojom umetničkom izvedbom i virtuoznošću autora, te samom sceničnom postavkom i moćnim pokretom, nadživela, s pravom, kratki vek etatiranog socijalističkog realizma. To je slučaj i sa drugim delima prethodno pomenutih autora: umetnička supstancija nadživela je sam lik portretisanog vođe, uprkos tome što je njen glavni smisao i simbolički značaj u međuvremenu završio na otpadu istorije. Pa i u bukvalnom smislu te reči.

Iako je i Milo Milunović (1897-1967) među onim umetnicima koji su svojim doprinosom izgradili maršalsku ikonografiju i mit (*Maršal Tito*, 1948, slika deluje kao da je rađena prema službenoj maršalskoj fotografiji), i iako je po nekim kompozicijama kao *Ustanak – 13. jul* (1948) u tom periodu on tipični slikar socijalističkog realizma, njegove druge slike, kao što je *U čast pobeđe* (*Posle pobeđe/Kraj rata*) (1948), mogu nam se sada učiniti kao socrealizam kombinovan sa štimungom intimizma građanske provenijencije. Ikonografski repertoar kombinuje simbole starog i novog sveta na sasvim direktan način: uz jednu karakterističnu kompoziciju enterijera (klavir, mrtva priroda, gipsani odlivak) sada su prislonjeni jedna zastava sa petokrakom, puška i, verovatno, šinjel. Ovde socrealizam nije vidljiv u jeziku i izvedbi, već u narativu koji može biti kako didaktičan ("ovo je smenilo ono"), tako, međutim, i dvosmislen u svom naizgled jednostavnom suprotstavljanju amblema "starog" i "novog" režima. Naravno, sve upućuje na jedan novi vid eklektike.

¹⁶ A. Augustinčić, iskaz, u: *Tito i umetnici*, Beograd 1978, 28-31.

Socijalistički realizam je, kako navodi Epštejn, dugotrajni prelaz iz modernizma u postmodernizam, pa može biti protumačen kao istorijski prelaz iz avangardističke čistote stila u postmodernu eklektiku.¹⁷ Iako, kada je reč o jugoslovenskoj situaciji, nadovezivanje na avangardistički projekt, onako kako ga vide u sovjetskoj kulturi bilo Grojs bilo Epštejn, ne postoji, jedan broj jugoslovenskih slikarskih ostvarenja može biti interpretiraan kao “vezivna karika između modernizma i postmodernizma”, upravo zbog neortodoksne i nekada ironične kombinacije klasicizma, modernizma, pseudomodernizma, antimodernizma..., kao i različitih, nejasnih ili konfuznih raspoloženja i osećanja učitanih u atmosferu slike. U tom kontekstu, za nas je možda najznačajniji neobični maršalski portret Josipa Broza koji radi Milan Konjović (1898-1993). On bi po konvencionalnoj istorijsko-umetničkoj podeli “pao” u tzv. “sivu fazu” (1944-1952) ovog umetnika. Mnogo je, može se priznati, sivih momenta u ratno-poratnoj biografiji Milana Konjovića, koji je do 1941. već bio ostvario blistavu karijeru temperamentnog koloriste u stalnom traženju i nemiru. Pod nejasnim okolnostima otpušten iz zarobljeničkog logora Osnabrik, gde je završio kao oficir jugoslovenske kraljevske vojske, vratio se u rodni Sombor koji je Mađarska već bila anektirala. Godine 1942. izlaže samostalno u Budimpešti, u vreme kada su mađarske fašističke vojne snage vršile pogrome nad Srbima u Vojvodini.¹⁸ Budimpeštanska štampa dala je priličan značaj ovoj izložbi, što je sve skupa ostavilo neprijatan ton u biografiji Konjovića. Uprkos tome što je, kako navodi Trifunović, posle rata “sve objašnjeno i razjašnjeno”, činjenica da još uvek nema objavljenih detalja o celom slučaju, govori da možda baš i nije sve tako jasno. Bilo kako bilo, nakon 1945. Konjović ima znatnih problema sa adaptiranjem u novom, socijalističko-realističkom umetničkom okruženju, premda već 1944. radi Brozov portret,¹⁹ po svemu sudeći prema fotografiji, jer je malo verovatno da je tokom te godine imao bilo kakve mogućnosti da uživo portretiše Broza. Za pretpostaviti je da je reč o čuvenoj crno-beloi Titovoj partizanskoj fotografiji koja se našla i na poternici vrhovnog zapovednika nemačkih trupa u Srbiji od 21. 7. 1943. godine. Ukoliko bi ova pretpostavka odgovarala istini, onda je Konjović dao svojevrsnu interpretaciju foto-portreta i to u više nivoa – od “izmišljanja” boje, preko dodavanja maršalskih insignija na kragnu kaputa, do čudne maskolike predstave lica bez očiju i pogleda. S druge strane, sama postavka portreta, bore na licu (istaknute crno-belom štampom na fotografiji, tj. poternici), poza, frizura, čak i kragna, frapantno odgovaraju baš toj fotografiji. Najviše dilema izaziva nedostatak očiju-pogleda (oči, doduše, jesu zasenčene u crno-beloi štampi), međutim, vidimo da se umetnik potrudio oko detalja (dodavanja

¹⁷ M. Epštejn, Socijalistički realizam između moderne i postmoderne, u: *Postmodernizam*, Beograd 1998, 59-64.

¹⁸ L. Trifunović, *Konjović*, Sombor 1990, 49-51.

¹⁹ M. Konjović, *Portret Tita*, 1944, pastel, 64 x 50 cm, vl. Galerija Milan Konjović, Sombor.

maršalskog odličja na kragnu), pa se utoliko pre lice bez pogleda ne može smatrati previdom. Nema dokaza koji bi dozvolili da kategorički tvrdimo kako je umetnik ovde obavio jedan subverzivni “rez” – jer, po svim podacima iz Konjovićeve biografije, mi znamo da on živi povučeno i u strahu od konsekvenci svoje, po kriterijumima novog nastupajućeg režima, sasvim nezadovoljavajuće političke biografije. Ali ipak postoji ta potreba za deformitetom kao označiteljem duha i/ili ideologije slike. Konjović je u većini svojih dela iz “sive faze” zadržao u jednu od najvažnijih zakonitosti socijalističkog realizma – značaj tačnosti, vernosti predstave ljudske figure i lica. Figura je, naime, pre nego sam siže slike, transparentni nosilac idejnosti. Za uzvrat, deformacija lika (figure) tako je, shodno svim totalitarnim retorikama, ne samo oštro kritikovana, već i smatrana za “izopačenu”. “[...] nije jasno zašto inače nadareni Konjović na svojim slikama deformiše lice čoveka [...] Ako treba prikazati fašistu, društvenog zločinca, predstavnika cinične buržoazije na vlasti ili kod nas već primerke tučene, eksploatorske i ugnjetavačke klase – onda ta lica treba kritički osvetliti [...] A kada je reč o našem čoveku, o našem novom čoveku, o čoveku našeg društva koje po humanosti i naprednosti stoji odmah uz Sovjetski savez, onda je nedozvoljena deformacija njegovog lika, i to za javnu izložbu.”²⁰ Činjenica je da socijalističko-realistička likovna kritika nikako ne voli neke umetnike koji dolaze iz građanskog miljea međuratnog perioda i koji nemaju komunistički ili NOR *background* – kao što su, primera radi, Konjović²¹ i Ivan Tabaković²². Do Konjovićeve izložbe *Ljudi* 1947. godine gotovo nije bilo samostalnih izložbi, što je sasvim u kolektivističkom duhu tematski i ideološko-programski obojenih grupnih izložbi koje su organizovane kao “cehovske”.²³ Iako je ovo bila najposećenija izložba u posleratnom Beogradu,²⁴ Konjović na jednom mestu rezignirano kaže: “Ostalo mi je među-

²⁰ J. Popović, *Izložba vojvođanskih likovnih umetnika*, Borba, 20. 9. 1945, 2. Za razumevanje ovog problema značajni su i tekstovi istog autora: *Umetnici i lik našeg čoveka*, Književnost 1, Beograd 1948, 60-64; *Idejnost daje krila talentima*, Umetnost 1, Beograd 1949, 3-9.

²¹ Konjović dobija veoma oštre kritike ideologa nove umetnosti, prvo povodom otvaranja Gradskog muzeja u Somboru, oktobra 1945, kada je prikazana umetnička zbirka Pavla Beljanskog, a zatim i povodom slika koje stvara u tom periodu. Kada je otvoren Gradski muzej i pokazana zbirka Beljanskog, otpušteni su i Milan Konjović, kao sekretar Muzeja, i Janoš Herceg, pisac teksta u katalogu. Sa lošim kritikama prolazi i Konjovićeva slika *Izgradnja mosta u Bogojevu* (1947), izložena na *II izložbi vojvođanskih slikara* 1948. u Novom Sadu. V. o ovome: B. Šotra, Zapažanja sa izložbe savremenih vojvođanskih umetnika, *Književne novine*, Beograd, 20. 4. 1948, 3.

²² O ovom problemu više u: L. Merenik, *Ivan Tabaković (1898-1977)*, Galerija Matice srpske, Novi Sad 2004.

²³ Lj. Dimić daje tabelarni pregled stalnih izložbi 1944-1950. Po tome, tokom 1945. veliki broj izlagača imaju I i II izložba ULUS-a, a tokom 1946. III izložba ULUS-a. Poseta je za to vreme velika, u proseku oko 4800-5000 posetilaca. Lj. Dimić, *nav. delo*, 208.

²⁴ Uprkos lošim kritikama partijskih ideologa, Konjovićeva izložba ima visoku posetu od 5000 ljudi. Takođe, sa izložbe je otkupljeno 8 dela. Lj. Dimić, *nav. delo*, 208.

tim gorko sećanje da niko nije hteo da otvori tu izložbu. Bio sam primoran da punoj dvorani izjavim: 'Izložba je otvorena, jer nema ko drugi da je otvori sem mene.'²⁵

U filmu Wolfganga Beckera *Good Bye, Lenin!* (2003), majka, koja se probudila iz kome tokom koje se dogodio raspad Istočne Nemačke, izlazi na ulicu i ugleda kako joj iznad glave lebdi gornja polovina gigantske statue Lenjina (koju, demontiranu, helikopter odnosi na smetlište istorije). Uklanjanje i rušenje spomeničkih obeležja komunističkih režima, kao i Titove Jugoslavije, nije se, međutim, odvijalo tako duhovito i poetično kao u toj predivno stilizovanoj filmskoj sekvenci. Ili, kao u filmu Gorana Markovića *Tito i ja* (1992). I danas se u nekim zemljama bivšeg "Istočnog bloka" vodi oštra polemika da li je destrukcija, bez obzira na svoj nesporni katarzički efekat, predstavljala vandalski ili oslobodilački simbolički gest. Tačnije, može li se, i kojim argumentima, opravdati ono što je, *de facto*, uništavanje memorijalno-spomeničkog umetničkog nasleđa. Na beogradskoj umetničkoj sceni su se, krajem devedesetih, svojim kritičko-analitičkim pristupom ovoj temi istakla dva autora: Mrđan Bajić (1957) i Dragan Srđić (1958). Obojica su od procesa totalne destrukcije – ljudi, života, države, gradova, poseda, umetnosti i mita uspeli da stvore autohtona i višeznačenjska umetnička dela lišena svakodnevne političke propagande za jednokratnu upotrebu.

Mrđan Bajić²⁶ tokom devedesetih godina XX veka u svoju umetnost uvodi ne samo intimnu dilemu i rastrzanost, već i kolektivno traumatsko iskustvo građanskog rata ex-jugoslovenskog prostora. Kako navodi Dejan Sretenović, "u takvim okolnostima umetnost ne može da bude ni ogledalo ni korektor realnosti, već isključivo signal neke druge, paralelne realnosti koja se rađa iz stalnih napetosti između surovih egzistencijalnih uslova i individualne fantazije".²⁷ Ideja o Bajićevom projektu *Yugomuzej* nastaje 1998-1999. godine. U ateljsko-kućnoj i elektronskoj laboratoriji Bajić radi i prve digitalne radove – kolaže od fotografija istorijsko-političkih artefakata pretežno fokusiranih na ključne istorijske etape Jugoslavije. Premijerno i integralno je *Yugomuzej* prikazan u Centru za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu, nakon smene Miloševićeve vlade, u leto 2001. godine. Bila je to, posle 1989, prva samostalna izložba Mrđana Bajića u Beogradu, koja je, upravo zbog tolike pauze, konceptualno, ideološki, umetnički i političko-kritički premostila dvanaest godina umetnikovog diskretnog odbijanja da samostalno izlaže u nekim državnim institucijama, vreme njegovog izbora da bude *apatrid outsider*. *Yugomuzej* svoje razmatranje istorije i njenih mitova deli na nekoliko sekcija zbirke, od kojih su

²⁵ L. Trifunović, *nav. delo*, 54.

²⁶ Više o ovome: L. Merenik, Mrđan Bajić, *Reset – Srpski paviljon na Bijenalu u Veneciji 2007*, Biennale Arti Visive, Venecija 2007, 24-38.

²⁷ D. Sretenović, *Art in a closed society. Art in Yugoslavia 1992-1995*, B92 i Fond za otvoreno društvo, Beograd 1996, 5-18.

najdominantniji dokumenti i virtuelni artefakti iz druge polovine XX veka: doba Titove komunističke Jugoslavije, pa do perioda posttitovske dezintegracije Jugoslavije i njenih posledica u oružanom formiranju nacionalnih država i građanskom ratu tokom devedesetih godina. *Yugomuzej* pokazuje dva kategorička stava: prvi se tiče odnosa umetnika i umetnosti prema političkim ideologijama i, generalno, istoriji. Drugi potvrđuje kraj modernističke paradigme. Oba stava, da bi bila srodna i da bi bila slobodnomisleća, moraju prvo da istoriju shvate kao lavirint a ne kao tunel, pa da onda iskažu ogrezlost u sumnji kao jedinom preduslovu istinskog buđenja pojedinca. Dok prvom stavu lako pronalazimo analogije u tzv. angažovanoj umetnosti i njenim osnovnim načelima i opštim mestima, dotle drugi dotiče temelj ontoloških pitanja savremene umetnosti uvezane u sopstveni politički, sociološki i kulturološki “duh mesta” XX veka.

Bajić postavlja nekoliko suštinskih pitanja: Kako se istorija i politika mogu pretvoriti u umetnost? Na koji način i pod kojim pritiscima umetnost formira svoj identitet? Sme li pojedinac da ima sopstvenu verziju istorije? Kako je bilo, kako je moglo da bude, šta bi bilo da (ni)je bilo i šta se na kraju zaista desilo?

Dragan Srđić je 1995. godine priredio *Veliku prodajnu izložbu bombi* (galerija SKC-a, Beograd). Pravih (onesposobljenih) bombi kupljenih na otpadu. U fokusu njegovog dvadesetogodišnjeg rada su različiti oblici kritički-provokativnog uspostavljenog *ready-made*-a, uvek uvezanog u političke i socijalne odlike epohe. Njegov umetnički “proizvod”, instalacija, je tek preuzeti oblikovani materijal “druge” name. Podsetimo, recimo, da je Oldenburgova skulptura *Lipstick (Ascending) on Caterpillar Tracks* (1969) izazvala neprilike kada je postavljena 1969. godine, u vreme rata u Vijetnamu, na univerzitetu Yale.²⁸ Za razliku od konvencionalnije shvaćenog medija skulpture, Srđić degradira materijal i *mestiere* i govori jezikom intenziteta rudimentarnih preuzetih predmeta, sugestivnog mnoštva dovedenog do besmisla – na jednoj strani oduzeta, na drugoj dodata moć: *á l'état brut*. Srđićev rad, načelno, funkcioniše u korist obesmišljanja prvobitnog predmeta – “oružje je moja skulptura koju vam predstavljam kao umetnost. Ja vam prodajem ono što vi želite da to bude”, parafrazirajući Duchampa: “Ponašam se kao umetnik, ali to nisam”. Ipak, poput pomenutog Oldenburgovog rada, Dragan Srđić skreće pažnju na trenutak kada monstrozno prestaje da to bude, i kada se prima kao jedna nadgrađena, artificialna slika: kao publicitet straha.²⁹ Ta ideja kulminira na izložbi *Murder – Strah*, organizovanoj u beogradskom Kulturnom centru Rex 1997. godine, kada nastavlja sa izlaganjem oružja, bombi, raketa i haubica, a ubrzo potom svoju najznačajniju manifestaciju dobija instalacijom *Čas anatomije* (2000, galerija Kulturnog centra Beo-

²⁸ A. Wallach, Claes Oldenburg: Sculpting a Universal Language, *Sculpture*, January 1996, 22-26.

²⁹ A. Wallach, *Isto*.

grada) i radovima koji se do danas nadovezuju na nju, od kojih je najzapaženija i za nas najindikativnija instalacija *Josip Broz Tito 1980-2006*, izlagana 2006. u beogradskoj galeriji Remont. Oba pomenuta rada nastaju u duhu interpretacije *ready-made-a* i *objet trouvé*, tako što Srdić od devedesetih godina na beogradskim otpadima otkupljuje skulpture i biste Josipa Broza i drugih heroja NOR-a i SFRJ, koje se masovno izbacuju iz državnih i javnih institucija, radnih organizacija, domova kulture, biblioteka, škola i sl. U nekim slučajevima, Srdić uspeva da otkupi (i spase) neoštećeno umetničko delo, kao na pr. jednu bistu Josipa Broza Tita od Lojzeta Dolinara, te bistu Borisa Kidriča od Olge Jevrić. Međutim, u ogromnoj većini slučajeva, on pronalazi i otkupljuje “na kilo” već isečene biste, koje se prodaju za recikliranje, tj. pretapanje. Od tih rasparčanih komada “tela” i “lica” biste/statue, od testerom iskomadanih simbola nekadašnje “body politic”, Srdić stvara polivalentne aranžmane-instalacije, od kojih je *Čas anatomije* prva u nizu. One, naravno, zadržavaju osnovno dišanovsko polazište: “[...] podsmeh koji stoji iza ovog bestidnog dovođenja u neprilike ‘svoga što nam je sveto’ ide tako duboko da se u procesu okretanja javlja divljenje koje se pervertuje, iako taj proces znači sopstvenu sahranu (upravo onoga ‘što nam je sveto’)”.³⁰ One ga, međutim, preobražavaju dovodeći ga “u nepriliku” lokalnog političko-društvenog konteksta – bespoštednog ikonoklazma, posle pola veka, još jednog sistematskog čišćenja “semantičkog pejzaža”. Naravno da je u tom, bilo politički, bilo udvorički, bilo emocionalno, bilo katarzički obojenom čišćenju najveću destrukciju doživeo noseći mit ikonofsere socijalističke Jugoslavije: Josip Broz Tito, samo sada u radikalno izvrnutom sistemu značenja i političkih konotacija – u bukvalnom shvaćenom razaranju “svoga što nam je (bilo) sveto”.

Početakom devedesetih godina nastaju nove forme i simboli onoga što “nam je sveto”, a ikonofilija J. B. Tita biva zamenjena istorijskim kompozicijama vezanim za oblike mitologizacije nacionalne istorije i stare istorijske moći i slave, sa očiglednom namerom (zlo)upotrebe umetnosti u političke svrhe i očiglednih agitpropovskih namera, no haotičnih i, za razliku od socijalističkog realizma, lišenih pedantne taktike. Zato su *Čas anatomije* i *Josip Broz Tito 1980-2006*. veoma samokritični, sugestivni i neočekivano dramatični radovi. Oni su paradigmatički radovi ne isključivo jedne umetnosti niti jedne države, već sudbine političkog govora u umetnosti koji je umetnost lišio njene supstancije *sui generis*. I koja je, celishodno, osuđena na prezir, propast i zaborav, budući identifikovana sa prolaznim političkim mitom, sa *vanitas vanitatum*, a ne sa nekim višim estetskim ili konceptualnim projektom. Srdićevo delo *Josip Broz Tito 1980-2006*. doslovno pakuje istoriju, razorene ostatke mita u pleksiglas kutiju, u očigledni simulakrum grobnice, smeštajući u nju raskomada-

³⁰ H. Richter, M. D. ili antislučajnost u ready-made-u, *Marcel Duchamp, spisi i tumačenja*, Z. Gavrić & B. Belić, Bogovada 1995, 137.

ne delove “tela”: *sic transit gloria mundi*. On se može shvatiti i kao *memento mori*, kompozicija koja tradicionalnoj filozofskoj i istorijsko-umetničkoj temi dodaje nove konotacije i sopstvenu savremenu didaktiku. To je ultimativni iskaz koji demistifikuje demagoško-herojsko, ikonofiliju kako i ikonoklazam, koji može da tvrdi da je “poledina kulture krv, tortura, smrt i strava”, možda i da je ponekad “telo umetnosti isprobavano strelama smešnog”, ali, ponajviše, da je “istorija noćna mora umetnosti”, mora iz koje se teško budimo.

The Culture of Oblivion

Summary

After 1945, the political/artistic practice of the new communist state (the Federal People's Republic of Yugoslavia) was first powerfully manifested in the form of monument-type sculpture. The socialist realism sculpture is a paradigmatic extension of politics, authority and power. On the other hand, half a century later, on the territory of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, that is, *the former* SFRY (but also throughout Eastern Europe following the collapse of communist regimes), it became the main medium of catharsis through destruction of the symbolic signifiers of the deposed regime. On this particular occasion, portraits of Josip Broz Tito in the media of painting and sculpture (Pijade, Kun, Konjović, Augustinčić) are the objects of special review, for they are most closely connected with the rhetorical and ideological concept of *body politic* and forms of visual representation that is based on the idea of a unique and perfect structure of ordered socialist society. Its visual, emblematic and iconic figure is Josip Broz Tito. In the early 1990s, new forms and symbols were created – signifiers of new regimes on the rise, and in Serbia the iconophilia of J. B. Tito was replaced by historical compositions connected to various forms of mythologising national history and old historical power and glory, with the obvious intention of (ab)using art for political purposes. Towards the end of the 1990s, on the Belgrade art scene two authors – Mrđan Bajić and Dragan Srdić – distinguished themselves through their critical-analytical approach to this theme. Their art works are indicative not solely of one art or one state, but of the fate of the political discourse in art that deprived art of its *sui generis* substance, consequently condemning it to contempt, failure and oblivion, on account of its being identified with a passing political myth, and not with some higher aesthetic or conceptual project.

Enver Kazaz

HEROJ I ŽRTVA U FUNKCIJI PAMĆENJA RATA Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja

Autor se u ovom tekstu bavi odnosom književnog kanona i ideološko-kulturoloških rituala kao jednim od modela konstruiranja kolektivnog pamćenja rata 1941-1945, dokazujući da je kanon mjesto očitovanja ideologije, a da rituali u svojoj sinkretičkoj formi ujedinjuju ideologiju i kulturu. Analizirajući ne samo rad kanona, dokazuje da je kanoniziran i sam simbolički imaginarij povijesnih događaja, a potom u analizi paradigmatičkih lirskih tekstova, poeme *Jama* Ivana Gorana Kovačića, poema *Stojanka majka Knešpoljka* i *Na pravi put sam ti majko izišo* Skendera Kulenovića te poeme *Titov naprijed* Vladimira Nazora, pokazuje kako se konstruiraju modeli heroja, žrtve i ideološkog vođe te utvrđuje funkciju ovih književnih figura u konstrukciji kolektivnog pamćenja rata 1941-1945.

Revolver
s ružom.
Autor ilustracije:
Masureru Aobe.

Kada se pažljivije analizira model pamćenja povijesnih zbivanja, tj. model uspostavljanja nacionalnog pamćenja na južnoslavenskom kulturnom prostoru, dolazi se do zaključka da je tzv. kanonska književnost uz ideološki impostiranu historiografiju jedan od njegovih osnovnih elemenata. U takvom radu književnog kanona otkriva se njegova

bliska veza sa ideologijom, a kanon se ukazuje kao proizvod ideološke moći koja uzima sve institucije sistema, a pogotovu akademsku zajednicu. Književnost se pri tom tretira isključivo kao politika kolektivnog identiteta, što je ona i bila u začetnoj fazi svoga modernog oblika u drugoj polovini 19. vijeka, u vremenu romantizma, dakle, kada u antiosvajачkoj gesti, boreći se protiv imperijalnih ciljeva osmanskog i austrougarskog carstva nastoji graditi identitet etnikuma i etničke oslobodilačke ideologije. Tako je romantizam – kasni, folklorni, epski, kodiran sa epom kao centralnim žanrom – omogućio književnosti da postane centralno mjesto izgradnje politika kolektivnog identiteta. Te društvene funkcije književnosti nije se oslobodio čak ni visoki modernizam sa svojim zahtjevom za autonomijom umjetnosti, sa eksperimentom i istraživanjem granica žanra u svojoj poetičkoj podlozi, sa nastojanjem da djeluje disidentski u odnosu na ideološku moć i čitavim nizom drugih karakteristika koje su se posredno ili neposredno suprotstavljale ideološkim naracijama.

Funkcija kanona nije, dakle, samo uspostavljanje poretka vrijednosti iz određene estetičke norme unutar književnog polja. Ona je prije svega nastojanje da se na društvenom planu iz različitih pozicija funkcionalizira književnost i da joj se osim ideološke dodijele i moralna, propedeutička, didaktička, te čitav niz drugih uloga. Upravo zato se u promjeni kanona može pratiti promjena politika kolektivnih identiteta na južnoslavenskom prostoru, pri čemu valja imati u vidu da je svaka vladajuća ideologija svoj koncept identiteta definirala kao organski cjelovit, završen, kao neku vrstu telosa povijesti, iako je svjesna da s njim postupa procesualno i da ga prima kao performativnu kategoriju.

Sklonost totalitarnih ideologija da stubokom mijenjaju interpretaciju cjelokupne stvarnosti, da izvrše reviziju identitarnih vrijednosti i promijene tumačenje povijesti, etike i morala, čak metafizičkog i transcendentnog plana ljudskog postojanja, jednom riječju ukupnost društvene i individualne egzistencije, u promjenama književnog kanona nekad rezultira rezom, potpunim odbacivanjem prethodnih vrijednosti, a nekada se izvrši korjenita reinterpretacija kanonskih djela koja ostaju u novom kanonskom poretku, ali upravo zbog promjene normativne kanonske, školske i univerzitetske interpretacije može se reći da su to sada u semantičkom pogledu za recipijente sasvim nova ili sasvim drukčija djela.

Književni kanon je sastavni dio rituala izgradnje kolektivnog identiteta i nacionalnog pamćenja, tj. pamćenja koje u određenoj zajednici formiraju institucije sistema kroz različite vrste ritualiziranih procesa. Zapravo, u ideološko-kulturološkim ritualnim procesima kanon iz apstraktnog poretka biblioteke ulazi u društvenu stvarnost, realizira svoj cilj, izlazi iz školskih torbi i univerzitetskih učionica na ulice i trgove, te u konačnici ostvaruje svoju performativnu ulogu.

Ideološko-kulturološke rituale na društvenu scenu izvode različite institucije sistema, pri čemu se u njihovom obnavljanju ogleda nastojanje institucija da u pore-

dak nacionalnog pamćenja uvedu svaku generaciju i da u njoj održavaju ili podižu nivo nacionalnog pamćenja. Tako je rad na nacionalnom pamćenju u SFRJ proširen sa političkih i ideoloških institucija na obrazovne, od vrtića preko osnovnih škola pa sve do univerziteta, na kulturne organizacije, dakle, na ukupnost javne scene.

Kao što u kanonu institucija društvene moći, obično akademska, odabire djela i pisce pomoću kojih će reproducirati poredak vrijednosti, tako isto na planu povijesnih događaja i ličnosti institucionalna ideološka moć vrši izbor, da bi kroz kanonizirane ličnosti i događaje uspostavila simbolički poredak vrijednosti u odnosu na koji se gradi identitet društvene, odnosno nacionalne zajednice. Cilj takvih rituala je u maksimalnoj mjeri ostvariti ideološki podobno društveno polje, te suzbiti u što većem obimu, ili potpuno isključiti iz javnog prostora, bilo kakav oblik identitarnog pluralizma, pogotovu disidentskog poretka simboličkih vrijednosti.

Funkcija rituala u ideološki totalitarnim društvima, ali i onim društvima kakva su postjugoslavenska koja se izdaju za demokratska, a u stvari su etnonacionalistički totalitarna, jeste, dakle, uspostaviti normativnost interpretacije povijesnih zbivanja, napraviti društveni poredak heroja i žrtava u datoj zajednici, označiti i imaginirati neprijatelja, obavezno ga dehumanizirati, a po mogućnosti i satanizirati, te na koncu u društvenoj zajednici sakralizirati simbolički poredak vrijednosti na osnovu kojeg se gradi kolektivni identitet.

Odnos ideologije, socrealističke poetičke dogme i obrasca pamćenja NOB-a u kanoniziranim književnim djelima

Formirajući književni kanon odmah po završetku Drugog svjetskog rata jugoslavenski komunisti su na ključna mjesta kanona, a to znači i u čitanke, i u školske lektire, i u antologije, i u univerzitetske programe, te ideološko-kulturološke rituale kojima je bio cilj ustanoviti revolucionarni simbolički poredak vrijednosti, ustvari postavili svoje, marksistički orijentirane i u ratu i revoluciji dokazane pisce i njihova djela koja su slavila revoluciju.¹ Na horizont književne prakse instaliran je tzv. socrealizam kao poetička dogma unutar koje je književnost, slaveći neposrednu ratnu i revolucionarnu prošlost, utopijski trebala konstruirati komunističku budućnost i čovjeka te budućnosti. U društvenim ritualima, pak, pomoću kojih je trebalo pamtili prošlost kanonizirane su presudne bitke NOB-a, ali i najveća stratišta, te tzv. staze revolucije, tj. borbeni pravci kretanja partizanskih jedinica, a onda i slavljenje heroja, koje je ideologija sakralizirala, pa potom i obilježavanja mjesta stradanja i odavanja počasti žrtvama, koje su također sakralizirane na društvenom horizontu.

¹ Šire o tome vidjeti u: Endru Baruh Vahtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, Stubovi kulture, Beograd, 2001.

Monumentalizacija prošlosti uz sakralizaciju heroja i žrtava nije počivala samo na ideološkom, već i na komunistički shvaćenom etičkom diktatu, tako da se simbolički poredak koji je uspostavila komunistička ideologija ukazivao kao vrhunac humanističkih gesti, a preko tako koncipiranih etičkih postavki na društvenom horizontu realizirala se ideja komunističkog oslobađanja, humanizacije i prosvjetiteljskog preobražaja čovjeka i društva.

Uz spomenike, slikarstvo, film, memoarsku literaturu, ideološki koncipiranu historiografiju, te naracije učesnika rata i revolucije, književnost, a pogotovu poezija igrala je jednu od ključnih uloga u komunističkim ritualima obilježavanja značajnih datuma rata i revolucije te spomenima na heroje i žrtve. To je bio sistem u kojem se usmena kultura udruživala sa pisanom, a javni skupovi nisu mogli proći bez učešća svih generacija. U dugačkim govorima učesnici revolucije su se sjećali svojih drugova, svog učešća u bitkama, svojih komandanata i herojskih ličnosti, njihovih djela, kao što se u spomenima na žrtve obavezno ukazivalo na dehumaniziranog i ubilačkog neprijatelja naspram kojeg stoji žrtvina etičnost, humanizam, nevinost i čitav niz drugih osobina koje su od učesnika ritualnog događaja zahtijevale potpunu identifikaciju sa žrtvama, kako bi se njihovo stradanje ukazalo kao moralna obaveza prema kojoj valja graditi budućnost ukupnog društva.

Ideološki i državni aparat izjednačavali su se u ritualima sa projektivnim apsolutnim humanističkim i etičkim vrijednostima, brisali granicu između sebe i patriotizma, na društveni horizont izveli simbolički poredak u kojem je partijski i državni vođa, Josip Broz Tito, zauzeo mjesto oca svih nacija, potom izbacili parole o mračnoj prošlosti i svijetloj budućnosti, bratstvu i jedinstvu kao najvećoj ratnoj tekovini, socijalizmu sa humanim licem, jednom riječju, premrežili diskurzivnu praksu usisnom moći komunističke ideologije koja se iskazivala kao sveobuhvatna nova mitologija revolucije i utopijske projekcije komunističkog društva budućnosti. Onako kako je oslobodila pojedinca iz tobožnjih mračnih ralja prošlosti, ideologija je dokazivala da je to učinila i sa marginaliziranim klasama u prethodnom poretku, ali i sa svim jugoslavenskim narodima i narodnostima, te sa svakim pojedincem.

Pored toga što je tumačen kao borba protiv fašističkih okupatora, rat je, dakle, predočavan i kao komunistička revolucija koja se nastojala iskazati u formi potpune, apsolutne humanizacije i prosvjećivanja čovjeka i čovječanstva. Pribavljajući sebi takve meta-naracije, komunistička ideologija nastojala se predstaviti kao konačna i neprikosnoveni istina, kao mit kojim je moguće objasniti i prošlost i budućnost čovjeka i njegove društvene zajednice.

Da bi se ostvarila kao mitologija, ideologija je nastojala u obrazovnom sistemu razraditi mehanizme koji bi otpočetak do kraja obrazovnog procesa uspostavljali i održavali kodove identiteta i nametali sadržaje neophodne za sistem identifikacija i uspostavljanje simboličkog imaginarija oko kojeg će se okupiti društvo u cjelini.

Istodobno s tim na horizontu književne prakse dominantni socrealizam nastojao je da simplificiranom mimezom² tumači povijesnu i ukupnu društvenu stvarnost, te se ideologija nametala kao raster i transcendentalno označeno svakome tekstu. Zadatak socrealizma da izgradi novog, komunističkog čovjeka i komunističko društvo, vodio je ka parolaškoj, plakatnoj književnosti tzv. crno-bijele polarizacije unutar koje se partizansko-komunističkom liku i zajednici dodjeljuju sve apsolutno pozitivne osobine, dok se neprijatelj dehumanizira i satanizira. Socrealizam je, ustvari, nudio sve do svoga pada, do pojave književnosti sa poetikom modernističkog skepticizma,³ književne naracije koje su bile neophodne za to da se u ritualnim praksama održava ideološko tumačenje rata, ali i utopijske konstrukcije komunističke budućnosti. Otud je obrazovni sistem imao zadatak da prilikom obilježavanja značajnih državnih praznika i lokalno bitnih datuma u javni prostor izvede učenice i učenike, studente i studentice koji će recitalima i dramskim igrama utemeljivati zajedničko pamćenje ratne prošlosti.

Čitanke su, pak, pažljivo koncipirane, a prethodna međuratna i predratna književnost modernizma, simbolizma, impresionizma, parnasa itd. u njihovoj južnoslavenskoj verziji, optuživana je u ideološko-pogromaškom diskursu kao dekadentna, da bi bila minimizirana u školskim programima i gotovo protjerana iz čitanki. Osnovni ideološki narativi i fantazme morali su biti predstavljeni u takvim ritualima kroz književne tekstove tačno propisanim ideološkim klišeima. U prvom planu svakako je bila, zbog muško-centrične prirode patrijarhalne kulture na koju se naslonila komunistička ideologija, hrabrost, etičnost, požrtvovanje za kolektiv i odanost kolektivu partizanskog borca. Na toj osnovi je on postajao kolektivni lik koji je dolazio iz naroda i bio blizak njegovom poretku vrijednosti. Osim partizana, na recitalima se uz model žrtve obavezno morao pojavljivati i monumentalni narodni heroj, a iznad njih nadvijao se partijski vođa, *najveći sin naših naroda i narodnosti*, Josip Broz Tito, čiji je lik dobijao razmjere mitskog poslanja.

Istodobno sa muškim herojskim naracijama na ritualima se pojavljivala emancipirana partizanka, kao oličenje ženske strane revolucije i ženskih herojskih naracija. Naredni ideološko-književni kliše zahtijevao je predstavljanje mase koja se

² Cvjetko Milanja u knjizi *Hrvatski roman 1945-1990*, Zagreb, 1996, govori o socrealizmu kao simplificiranom mimetičkom modelu književnosti, pri čemu pod simplifikacijom podrazumijeva ideološki fokus kroz koji se društvena i povijesna stvarnost promatra i pomoću kojeg se ona oblikuje u književnom tekstu. Na toj osnovi se komunistička ideologija ne nameće samo kao metaoznaciitelj književnosti, već ona propisuje i sistem oblikovanja teksta, kao i unutartekstualne odnose, od načina profiliranja junaka, njihove polarizacije, izgradnje i vođenja sukoba, pa sve do moralnih načela i spektra ideja koje junaci zastupaju.

³ O poetici modernističkog skepticizma šire sam pisao u tekstu *Disidentska uloga modernističkog skepticizma* (Modeli dezintegracije komunističkog utopizma u *Kamenom spavaču* Maka Dizdara i *Dervišu i smrti* Meše Selimovića), *Izraz*, jesen-zima, 2008.

postupno revolucionarno osvještuje i počinje slijediti ideološkog naratora, tj. Komunističku partiju kao avangardu koja zna put iz *mračne prošlosti u svijetlu budućnost*.

U takvom klišeiziranju književnost je postajala apelacioni, populistički, višestruko funkcionaliziran medij koji je zadovoljavao naloge tzv. prosvjetiteljskog modela književne prakse.⁴

Intenzitet ritualnog pamćenja nije bio karakteristika samo neposrednog poratnog vremena. On se zadržao i nakon pada socrealističke dogme⁵ i održao sve do krvavog raspada bivše zajedničke države Južnih Slavena i smjene komunističke ideologije totalitarnim praksama etno-nacionalizma i klero-šovinizma devedesetih godina prošlog vijeka. Svi bitni datumi revolucije i rata obilježavani su kroz društvene rituale, a za vrijeme državnih praznika u školama su obavezno organizirane svečanosti na kojim su učenici i učenice u recitalima ponavljali/e svoju odanost partizanskim heroinama i herojima. Dan Armije 22. decembra, Dan AVNOJ-a, dani državnosti republika u sastavu SFRJ, te Prvi maj, kao internacionalni komunistički praznik, Titov rođendan 25. maja (Dan mladosti), te datumi obilježavanja neprijateljskih ofanziva i partizanskih pobjeda samo su neki od kanoniziranih datuma koji su bili povod da se izvrši ideološka dresura učenika i učenica, pri čemu su recitali i dramske igre kao kulturalni činovi dobijali obilježja ideološko-političkih kolektivnih manifestacija.

Da bi održali vlastito ideološko tumačenje rata kao presudnog povijesnog događaja i loma kojim je označen kraj ne samo jednog projekta društva, onog kapitalističkog, nego i loma koji je imao i kulturalnu, identitetarnu, etičku, i čitav niz drugih društvenih uloga, komunisti su na svaki mogući način ideološki instrumentalizirali

⁴ Opširnije značenje termina usp. u Cvjetko Milanja, nav. djelo, i Enver Kazaz, *Bošnjački roman*, Sarajevo – Zagreb, 2004.

⁵ Ovdje valja napomenuti da je teško održiva teza tradicionalnih povijesti književnosti da je granična tačka pada socrealizma bio glasoviti referat Miroslava Krležu u Ljubljani 1952. godine. Kao svojevrsni dvorski intelektualac, kao pisac od Titovog najvećeg povjerenja, Miroslav Krleža se s tim referatom pojavljuje na književnoj sceni kao moćnikov izaslanik koji dodjeljuje slobodu književnoj praksi s implicitnom porukom da je može vratiti nazad upravo na isti način na koji ju je darovao. Ustvari, radi se o pervertiranju prirodi ideološkog diskursa, gdje Tito nakon raskida sa Staljinom 1948. godine traga za jugoslavenskim modelom kulture, ustvari, za onim što se da definirati kao titoistički model kulture, i čežnje da se uspostavi titoistički model komunističke ideologije i socijalističkog društva. Krležin referat tako postaje jednim od oružja titoizma, pri čemu je sama književna praksa već bila nagovijestila pad socrealizma kroz ratnu intimističku liriku i formiranje modela neoimpresionističkog pjesništva, ali se socrealizam održao na književnoj sceni još dugo iza 1952. godine i Krležinog referata. I prije tog referata, valja imati u vidu, trajale su polemičke borbe, tzv. književni sukobi između modernista i tradicionalista, pri čemu i jedni i drugi ostaju u okrilju soc-marksiističke ideologije. Ta će ideologija ostati stalno u pozadini, kao osobeni ideološki raster književnosti i pogotovu njenog školskog i univerzitetskog tumačenja tokom cijele dionice visokog modernizma, iako ju je književnost modernističkog skepticizma, a pogotovu tzv. književnost sa političkim narativima dovela u pitanje ili osporila.

ukupnu društvenu diskurzivnu praksu. U službi ideologije nije bila samo kultura, već i nauka,⁶ čak industrija, poljoprivreda, ekonomija, sport, a školski sistem bio je, zapravo, neka vrsta mentalne tvornice u kojoj je proizvođen novi, komunistički čovjek. Takva vrsta panoptičke moći ideologije i kapilarne kontrole društva zahtijevala je angažman ukupne društvene zajednice.

Ukinuvši granicu između privatnog i javnog, komunistička ideologija, bez obzira na svu svoju totalitarnost (golotočka faza s terorom nad tzv. IB-ovcima samo je jedan u čitavom nizu pokazatelja totalitarne snage i terora ideologije) prigrabila je za sebe prosvjetiteljsko-racionalističke naracije evropske kulture, prekodirala ih u ideološkoj industriji i pretvorila u svoje parole, te izbacila na društveni horizont kao tobožnju emancipatorsku praksu kojom je stvarana utopija besklasnog društva i nove slobode. Ideologija se u toj svojoj utopijskoj fantazmi ukazivala kao nova vjera, a zadatak kulture bio je da ideologiju predstavi kao sveopću etičnu i humanističku naraciju i učini je privlačnom svakom čovjeku. Pored tog, kulturalni diskursi dobili su još jedan važan zadatak – humanizirati tragično ratno iskustvo i predstaviti ga recipijentima, tj. ukupnoj društvenoj zajednici kao vrhunac i sam telos ukupnog hoda povijesti, pri čemu je povijest tumačena kao svrhovit, teleološki proces koji je logikom povijesne nužnosti doveo do komunističkog trijumfa u ratu i revoluciji.

Na toj osnovi stvoreni su svi preduslovi za ustoličenje socrealističke književne prakse. Utemeljen na simplificiranom projektu mimeze u kojoj je ideologija fokus kroz koji se prelama građa u tekst, socrealizam je zasnovao nekoliko temeljnih sociemskih figura: heroja, koji pobjeđuje i žrtvuje se za ideale komunističke borbe, žrtve koja optužuje dehumaniziranog neprijatelja u ime vlastitog stradanja, te mitsku figuru nepogrešivog vođe koji se društvu obraća iz aspekta svog mitskog poslanja i svoje nepogrešivosti. Te tri temeljne figure, svedene su, zapravo, na klišeje kojima je operirala književnost u pokušaju da prikaže rat kao paradigmatički lom nakon kojeg nastaje komunističko društvo kao utopijska projekcija zemaljskog raja.

Ne treba posebno naglašavati da je socrealizam prihvatio i ideološki prekdirao herojsku kulturnu paradigmu kojom je operirao ovdašnji epski kodiran romantizam koji je preko heroja pokušao da zasnuje antiosvajačku književnu gestu s ciljem da se kultura upregne u borbu protiv okupacionih imperijalnih sila, Turske i Austro-Ugarske, te da se projektima mađarizacije, germanizacije i turkizacije, a

⁶ U pokušaju da nauku oslobodi izravne ideološke kontrole, državni vrh je 1949. godine omogućio održavanje kongresa jugoslavenskih naučnika na kojemu je uvodni referat pročitao Edvard Kardelj. Dajući autonomiju nauci, Tito je, ustvari, nastojao da formira svoj, titoistički tip odnosa ideologije i društva, i da izvrši raskid sa staljinističkim modelom kontrole društva. Tu se može govoriti o začinjanju titoističke ideologije, koja je u početku insistirala na svojoj velikoj razlici prema staljinizmu, a onda je proizvela teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja, a na društveni horizont izbacila parole o socijalizmu sa humanim licem, demokratskom centralizmu, te čitav niz drugih parola i ideoloških narativa.

na području slovenskog i hrvatskog kulturnog identiteta i talijanizacije, suprotstave ideologeme kulturnog jugoslavenstva, ilirstva, srpstva, hrvatstva i čitav niz drugih kulturno-ideoloških naracija. Tako je herojska kulturna paradigma utemeljila monumentalističko tumačenje povijesti i dodijelila heroju emancipatorsku i oslobodilačku funkciju. Heroj je od Marulićeve *Judite*, u kojoj tu ulogu nosi, doduše, heroina, sveta udovica Judita, preko Gundulićevog *Osmana*, u kojem se ostvaruje kršćansko-centrična figura panslavenskog heroja, poljskog kneza Vladislava suprostavljenog islamskom Osmanskom carstvu, pa sve do romantičarskih epova, gdje su paradigmatički primjeri Njegošev *Gorski vijenac* i Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića*, konstruirao demonskog neprijatelja kao religijsku, opasnu drugost, pri čemu Njegoš zasniva i ideologiju konvertitske krivnje.

Socrealistički heroj, međutim, opremljen je drugačijim ideološkim naracijama, ali on nije promijenio temeljni model pamćenja povijesti. Naime, u svojoj emancipatorskoj fantazmi on u sebi sabire kolektivne ideale i dolazi kao njihova realizacija. Tu matricu slikanja heroja kao ostvarenja kolektivnih ideala primijenit će i socrealizam, pri čemu će heroj kao literarna figura sada biti ne samo nacionalni, već i komunistički, internacionalni oslobodilac i simbolički znak kolektivnog identiteta. Taj heroj nije samo veliki pobjednik, već se pojavljuje i kao neko ko je za kolektiv žrtvo-
vao i vlastiti život, pa on na društveni horizont izlazi ne samo kao figura sa kojom se identificira recipijent, već i kao figura koja recipijentu nalaže moralnu obavezu vraćanja duga herojevom velikom djelu.

Žrtva, pak, svojim tragičnim iskustvom utemeljuje u kolektivnom pamćenju sliku demonskog, dehumaniziranog neprijatelja, pri čemu je neprijatelj zločinac svake vrste, da bi se identifikacija sa žrtvom na društvenom horizontu pojavila kao moralna obaveza ispravljanja povijesnih grešaka, a društvo ukazalo kao prostor ostvarenja pune pravde i pravičnosti, tj. društvo etičkog apsoluta. Socrealizam je prisvojio glas žrtve za ideološki aparat, pri čemu su prikazivane u književnim naracijama i poeziji samo komunističke žrtve. One su jedine imale pravo glasa, dok žrtve drugih, prije svega ideološke žrtve, ne postoje i svedene su na nivo privatnih, tj. porodičnih naracija kao alternativne, usmene kolektivne memorije. Govoreći u ime žrtve, književnost južnoslavenskog kulturnog prostora od romantizma na ovamo vrlo često je vršila čistu ideološku funkciju. Stoga žrtva nije shvaćana u svojoj ljudskoj pojedinačnosti, nego je dobijala kolektivne razmjere i ideologijsku ulogu. Takva vrsta kolektivizacije žrtve, svođenje žrtve na sistem kolektivnih brojeva, te njena politizacija rezultirala je viktimološkim diskursom u književnosti, te viktimološkom gestom ukupnog kulturnog polja.

Funkcija i herojske naracije i naracije žrtve služile su socrealizmu za homogenizaciju masa i njihovo ideološko obrazovanje. Ideološke naracije na toj osnovi su puštane u kulturu, da bi se kultura pojavila na društvenom horizontu kao tvorni-

ca ideologije. Takva funkcija kulture ponajbolje se ogleda u proizvodnji figure vođe. Književnost je komunističkog vođu Josipa Broza Tita veoma često predstavljala u ulozi mitskog proroka koji se bori protiv nepojamnih mitskih nemani, ili je, pak, Tito zauzimao upražnjeno mjesto patrijarhalnog oca, pri čemu se psihoanalitičkim obratom figura *najvećeg sina naših naroda i narodnosti* pretvarala u patrijarhalnu figuru imaginarnog sveroditelja, mudrog i blagog oca koji se masi obraća iz pozicije mitski projektirane očinske blagosti i mudrosti. Upravo stoga i jest organiziran Dan mladosti, za Titov rođendan, u kojem je omladina države odavala počast velikom roditelju, obećavajući da neće *skrenuti s apsolutno ispravnog roditeljskog puta*. Tito je tako postajao lakanovska figura imaginarnog oca u koju je smješten sistem moralnih naloga i zabrana.

Paradigmatski primjeri školske lektire u funkciji ritualnog pamćenja NOB-a: Kovačićeva *Jama*, Kulenovićeve poeme *Stojanka majka Knešpoljka* i *Na pravi put sam ti majko izišo*, te Nazorov *Titov naprijed*

Ponajbolji tekstovi socrealizma napuštali su dogmatske okvire poetike i ostvarivali vrsnu umjetnost. Takvi tekstovi su postajali centralnim mjestima ne samo književnog kanona, već i centralnim mjestima ideološko-kulturološkog ritualnog pamćenja rata i revolucije. Uz nabrojane, svakako je u tom smislu u prvom planu *Jama* Ivana Gorana Kovačića, poema u kojoj lirski subjekt opisuje način mučenja, njegov tok i traumu nakon što je ono završeno, da bi u predsmrtnom hropcu ispovijedajući svoj bol otvorio prostor za nadu da će se izvojevati pobjeda nad krvnikom. U vrsnoj poemi, vrsnoj zbog sugestivnosti, hromatičnosti, auditivnosti i olfaktivnosti jezika, Kovačić ostavlja svjedočanstvo o drami gole ljudske supstance prepuštene na milost i nemilost zlotvoru. Njegova poema umiče ideološkoj naraciji i slika samo stradanje, proces stradanja, ubijanje i mučenje po sebi, pri čemu se drama tijela neprestano transcendirira preko kategorija uma, duha i simboličkih odnosa svjetla i mraka, da bi u finalu glas žrtve postao simboličkim glasom svih povijesnih žrtava, vapaj ubijenih usred strave povijesnog užasa.

Podudarna sa iskustvom lirskog subjekta, Kovačićeva biografija neprestano se u interpretacijama ove vrsne poeme uplitala u njenu semantiku, pojačavala joj značenja, postajala nekom vrstom njene tekstualne nadopune, pa je poema tumačena kao pjesnikovo svjedočenje o vlastitom stradanju.

Kovačićeva poema ustoličila je na jugoslavenskom književnom i ukupnom kulturnom horizontu model pamćenja povijesti kroz glas žrtve i model moralne opomene kolektivu da realizira društvo humanih potencijala. U svojoj osnovi antimilitaristička, *Jama* je svjedočanstvo o ratu kao apsurdnoj antropološkoj tragediji, pri čemu u prvi plani izbijaju sjajne, vrhunske poetske slike sa antiratnim stavom. Upravo tom svojom dimenzijom, ova poema dovodila je u pitanje optimizam ideologije,

njenu utopijsku gestu, ali je ideološka naracija kao ovjeritelj značenja poeme tu nje-nu crtu brisala u kanonskim interpretacijama. Postajala je to u kanoniziranoj interpretaciji priča o stradanju *našeg Kovačića*, mladog, veličanstvenog pjesnika, koji je žrtva dehumaniziranog neprijatelja. Isticanjem Kovačićevog stradanja u prvi plan, poema se svodila na biografski fakat, na neku vrstu lirske optužnice za ratni zločin, pri čemu je autorova biografija trijumfovala nad poezijom.

Ali, sjajne Kovačićeve slike poput one o krvi kao *mome svjetlu i mojoj tami* signaliziraju upisivanje teksta povijesti u iskustvo tijela koje strada. Tako se glas žrtve pojavljuje kao lirsko svjedočanstvo tjelesne tragedije, kojoj se potom pridodaje simbolička potencija duha. Logika upisivanja povijesti u tekst tijela rezultira na koncu metaforizacijom povijesnog iskustva, pa Goran govori u ime svake žrtve od Abe-la na ovamo, a poema se na principu modernističke univerzalizacije pojavljuje kao metafora svepovijesnog zbivanja i povijesne sve-žrtve. Stoga je to poema o kainskoj suštini povijesnog toka, pa povijest nije viđena na teleološki svrhovit način kako ju je definirala komunistička ideologija, nego kao svirepi apsurdni tok odnosa mučitelja i mučenika, krvnika i žrtve.

Međutim, interpretacija poeme išla je ne za unutartekstualnim odnosima i semantičkim potencijama teksta, već za odnosom konteksta i teksta, pa je kontekst preoznačavao sam tekst, postajao mu nadređen, a neimenovani, simbolički krvnik i žrtva postajali su u interpretacijama fašistički krvnik i partizanska žrtva. Na toj osnovi je interpretacija prekodirala metaforičke i simboličke slojeve teksta, ukidala u poemi potencijal univerzalnosti modernističkih figura i svodila ih na razinu soc-realističke plakativnosti.

Direktno suprotstavljena epsko-centričnoj i muško-centričnoj herojskoj paradigmi kojom se povijest upisivala u kulturu i kolektivno pamćenje, Goranova, kao i Kulenovićeve poeme molskim tonom svoje lirsko-narativne ispovijesti i njenom tragičkom intonacijom, otkrivale su zlu suštinu povijesti i rata. Heroj, kao dominantna figura tradicije, epike i romantičarskog epa, ustuknuo je pred tragičkim glasom žrtve, a povijest je dobijala značenje apsurdističkog iracionalizma.

Da bi se pojavila kao spasiteljica čovjeka i čovječanstva, kao snaga koja iz mraka povijesti zamjenjuje njen apsurd smislom, komunistička ideološka moć je intervenirala u značenja poema preko akademske institucije i formirala unutar akademske zajednice jednu općejugoslavensku ideološki postamentiranu megainterpretativnu zajednicu koja je imala za cilj da prikrivajući svoju ideološku potku postane stručnim kodifikatorom u osnovi ideoloških intepretacija ovih poema. Tako je na koncu poezija bila žrtvom ideologije, bez obzira na to što je i sam pjesnik raspodjeljivao ideološke naracije sa političkim centrom moći.

U Skenderovoj poemi *Stojanka majka Knešpoljka* rat se slika kao protivprirodna sila, ali se u školskim i univerzitetskim interpretacijama i majčinska bol zbog po-

ginulih sinova te njeno zazivanje osvete nad mračnim neprijateljem tumačilo kao ideološki čin, a ne kao obraćanje prirodi, *majci Zemlji* i *Kozari* kao njenom simboličkom znaku, odnosno ukupnom narodu, pri čemu *Kozara* dolazi kao metonimija naroda. Kao u Goranovoj, i u ovoj Skenderovoj poemi žrtva se izvodi na apsurdnu ratnu pozornicu, njen iracionalizam te kainovski utemeljen povijesni tok. Ali, za razliku od Goranove, u Skenderovoj poemi povijest se ne upisuje u tekst tijela, nego tekst duše i to majčinske duše koja svoju tragediju ispovijeda u kontekstu prirodnog preobilja, u kontekstu plodenja i množenja prirode u kojoj su npr. *šljive uzrele* i *raspolutile se kao steone krave*. Ta snaga prirode, skretanje iz zla povijesti u harmoniju prirode i služi Skenderu da uporedi iracionalizam ljudskog djelanja na zemlji sa harmoničnim odnosima sveobilja u prirodi. Tako se priroda pojavljuje kao kritičko ogledalo ljudskog bezumlja, apsurdna i tragičnosti rata i povijesti, pa je prirodno u poemi dato kao kontrapunkt povijesnom.

Kao u Goranovoj *Jami*, i u Skenderovoj *Stojanki* radi se o rušenju dogmatske poetike socrealizma i prelasku u modernistički univerzalizam i mit estetskog utopizma. Poema, jednostavno rečeno, nije slijedila ideološku, već naraciju gole ljudske supstance uhvaćene u tragični žrvanj rata, a žrtva se ne ispovijeda sa ciljem da utemelji i opravda ideološke naracije, već da iz svoje ljudske i tragičke pozicije izgovori majčinsku osudu povijesnog zla.

Majka se u poemi kroz naricatijski tragički ton pojavljuje kao svemajka, pri čemu majčinska tuga za sinovima na fonu prirode postaje rodilačkom tugom za plodom, a ton oprirođenog majčinskog glasa postaje svojevrsnim mitskim glasom i opomenom ljudskom bezumlju. Otud zločinac i krvnik ne izrastaju iz svoje ideološke, već iz pozicije, shvaćene na način modernističke poetike, univerzalne ljudske bezumnosti, pa oni nisu ideološki mračni drugi, već, takorekuć, izvanprirodna, sotonjska drugost. To znači da projekt dehumanizacije neprijatelja nije izvršen na ideološkoj, već na etičkoj i humanističkoj shvaćenoj osnovi.

I *Jama* i *Stojanka* utemeljile su model glasa žrtve na ritualnom ponavljanju učeničkih recitala pri obilježavanju značajnih datuma rata i revolucije. Sam kontekst rituala bio je ideološki označen, pa su obje poeme, bez obzira na to što su insistirale na individualizaciji glasa žrtve, a potom na njihovom ulančavanju u projekt modernističke estetske univerzalizacije, dobijale značenja tekstova sa viktimološkim diskursom u svojoj osnovi. Postajući na toj osnovi kodnim znakovima stradanja naših, komunističkih žrtava, obje poeme su kodirale i ideološkog neprijatelja, dajući mu sotonjske dimenzije u ritualu ponavljanja recitacije na društvenim svečanostima. Na koncu, ideologija je usisala u sebe poeziju, pojavila se kao društveni megadiskurs i sebi priskrbila sve vrijednosti, da bi konstruirala sliku o ideološkom neprijatelju kao izvanljudskom stvoru i povijesnom Đavolu koji i u budućnosti može ostvariti svoje nakane.

Ako su *Jama* i *Stojanka* konstruirale model pamćenja rata i revolucije kroz glas žrtve, Kulenovićeve poema *Na pravi put sam ti majko izišo* i Nazorova lirski slika *Titov naprijed* konstruirale su model heroja, optimističnog pobjednika koji dovršava tamnu dionicu povijesti i svojim herojskim činom otvara svjetlo budućnosti.

Ali, u Kulenovićevoj poemi heroj se konstruira na kulturološko-emancipatorskoj osnovi kao sin koji majku oslobađa na dvostruk način, kulturološko-emancipatorski i bukvalno ratni, dok se u Nazorovoj poemi konstruira mitski lik vođe heroja koji svojom odlučnošću pobjeđuje mitske nemani kao simboličke znakove ideološkog i ratnog neprijatelja.

Na pravi put sam ti majko izišo je poema u kojoj se u prvom dijelu vrši žestoka lirski kritika islamocentrično shvaćene patrijarhalne kulture, pri čemu se razvija opozicija muške, u ovom slučaju očeve moći i ženske, tj. majčinske trpnje. Tako se majka pojavljuje kao dvostruka zarobljenica. Na jednoj strani ona je kulturološka *kumrija* zatvorena u kulturološki i porodični kavez kuće, a na drugoj ona je zarobljenica i žrtva povijesti, jer je njen grad okupirao neprijatelj. I heroj je u poemi zasnovan kao dvostruki oslobodilac. Sin, koji se obraća majci kao heroj oslobodilac, pojavljuje se najprije kao kritički kulturološki subjekt koji vrši razračun sa patrijarhalnom stratifikacijom moći, pokazujući da je religiocentrični patrijarhalni kulturni model, ustvari, za majku kulturološki zatvor, potom kao ideološki subjekt, tj. partizanski borac koji će *zagrljen s bratom Jovanom* doći majci da je oslobodi od neprijatelja.

Kritikom patrijarhata, Kulenović zasniva ideju emancipacije i prosvjetiteljske kulturne geste čeznući za prosvjetiteljsko-racionalističkom utopijskom potencijom u kulturi, pri čemu spaja fizičku sa duhovnom slobodom, a kroz sliku partizanske borbe ovaj vrsni pjesnik pokazuje da je ona bila povijesna nužnost i jedini mogući etički opravdan izbor u kontekstu klaonice Drugog svjetskog rata.⁷

Na pravi put sam ti majko izišo je, dakle, poema koja sa aspekta rodnog identiteta vrši kritiku patrijarhalne moći, demaskira koncept kulture kao apriori etički pozitivan i pokazuje da kultura može za pojedinca ili određenu grupu, tj. određene

⁷ Sa pobjedom tzv. nacionalnih političkih partija u BiH 1991. godine, dolazi do potpune promjene u tumačenju ove poeme u školskim i univerzitetskim intepretacijama. Akademski moć je najprije izvršila nasilje nad Kulenovićevim tekstom u antologijama, jer je izbacila drugi dio poeme u kojem se pjesnik obraća majci i šalje poruku o bratstvu i jedinstvu, pa je u antologijama, ali i u čitankama moguće naći samo prvu polovinu ove poeme. Potom je pjesnikova kritika islamocentričnog patrijarhata kroz metodička pitanja učenicima u čitankama pretvorena u pohvalu *našoj* kulturi, a tlačiteljska patrijarhalna kultura pretvorena u humanu, tobožnju islamocentričnu kulturu čulne idile i majčinske ustrajnosti. Emancipatorski potencijal poeme pretvoren je u zagovaranje religiocentričnog modela kulture u skladu sa namjerom ideološkog i akademskog centra moći da izvrši reintepretaciju i rekonstrukciju bošnjačkog etničkog i kulturološkog identiteta u procesu njegove arhaizacije na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće.

ni identitet postati prostor diskriminacije i marginalizacije, odnosno zatvora. Na toj osnovi Kulenović je partizanskom borcu dodijelio emancipatorsku kulturološku misiju, stvorio neku vrstu kulturološkog heroja, a politici komunističkog klasnog oslobođenja čovjeka pridodao i politiku njegove rodne slobode. Komunistička ideja društva kao prostora socijalne pravde u ovoj poemi nadopunjena je idejom o nužnosti transformacije kulture, pri čemu bi se društvo pojavilo i kao prostor rodne pravde.

Na toj osnovi Kulenović je izgradio sliku rata kao višestruko kodiranog događaja, koji nije samo ideološki i politički, već i kulturološki prevrat, a rat se iz partizanske perspektive pokazuje kao višestruk revolucionarni događaj. Međutim, spajajući ideološku sa kulturološkom naracijom, poema *Na pravi put sam ti majko izišo* izvodi na kulturološku pozornicu intelektualnog, tj. kulturološkog heroja, u bitnoj mjeri proširujući modele pamćenja rata kao presudnog povijesnog prevrata.

Nazorov heroj iz poeme *Titov naprijed* znatno je drugačije koncipiran. U njemu se Tito, kao revolucionarni i ratni vođa pojavljuje u formi mitskog lika koji vodi borbu sa različitim fantastički koncipiranim nemanima, neprijateljskim mitskim silama, a u njegov odlučni *naprijed* ulazi mitsko sveznanje. Tako se na sceni socrealističke književne prakse ustoličuje lik vođe kao mitskog heroja, pri čemu se revolucionarni preobražaj u ratu iscrtava kao neka vrsta fantastičko-mitskog puta i putovanje na kojem pred Tita izlaze različite nemani, a on ih snagom svog titanskog uma, duha i odlučnosti sve odreda pobjeđuje. Revolucija je, dakle, viđena kao mitski sveobuhvatna nužnost, a ideološke naracije na pozadini velikih mitskih figura i mitske sveobuhvatnosti zadobijale su dimenzije kosmoloških principa, odnosno kosmološke nužnosti.

Kada se ima u vidu da i ova poema poput prethodnih dobija status ritualnog teksta, onda je jasno u kojoj mjeri se poezija i kada umiče socrealističkoj plakatnosti upregnula u nastojanje ideologije da se konstruiraju novi modeli diskurzivnih praksi koje će u konstrukciji kulturološkog i povijesnog pamćenja izvršiti reviziju svih prethodnih vrijednosti. Zapravo, poeme koje nisu čisto socrealističke i koje u poetičkom smislu stoje na granici između ideje modernističke poetike univerzalizacije i socrealističke ideje višestruke funkcionalizacije književnog teksta, nude elemente akademskoj i ideološkoj moći da ih u strategiji svojih interpretacija uvuku u performativ ideoloških rituala. Jednostavno rečeno, panoptičkoj moći ideologije nije mogao izmaći niti jedan društveni fenomen, pa čak ni poetska figura koja je logikom diskurzivnog načela interpretacije prevođena u ideološku naraciju. Ideološki ritual se pojavljuje u takvom kontekstu kao sinkretička kulturološka forma u kojoj se briše granica između ideologije i kulture.

Der Held und das Opfer in der Funktion des Kriegsgedächtnis

Zusammenfassung

In diesem Text befasst sich der Autor mit der Beziehung zwischen den literarischen Kanon und den ideologisch-kulturologischen Riten, wobei auch das kollektive Kriegsgedächtnis 1941-1945. mitbestimmt und ideologisch gebraucht wird. Der literarische Kanon gilt als Topos der Äußerung der Ideologie, und die Riten gelten als Horizont in dem die Ideologie und die Kultur zusammenfallen. Vor diesem Hintergrund wird auch die symbolische Imagination des geschichtlichen Geschehens kanonisiert und ideologisch instrumentalisiert. Dies wird aufgrund der paradigmatischen literarischen Beispielen jeweiliger dichterischen Äußerungen analysiert.

Tihomir Cipek

SJEĆANJE NA 1945: ČUVANJE I BRISANJE

O snazi obiteljskih narativa

U tekstu je prikazano proturječje komunističke politike povijesti, koje s jedne strane proizlazi iz ideološke poruke o stvaranju novog društva budućnosti, a s druge strane iz potrebe komunističke vlasti da se legitimira iz prošlosti, iz partizanske borbe koju je pretvorila u mit. Prikazane su i posljedice nove vladajuće politike povijesti, koja je – iako se HDZ legitimirao i iz pobjedničke borbe hrvatskih partizana – bila uzrok uništavanja partizanskih spomenika i pokušaja brisanja sjećanja na partizansku pobjedu. Na kraju se ukazuje na važnost obiteljske tradicije, koja je uspjela sačuvati sjećanja. Obitelj kao temeljna zajednica pokazala se otpornom na službena tumačenja povijesti.

Spomenik
Stjepanu
Filipoviću u
Opuzenu prije i
nakon rušenja
(izvor: *Rušenje
antifašističkih
spomenika u
Hrvatskoj 1990-
-2000, Savez
antifašističkih
boraca Hrvatske,
Zagreb, 2002.*

Hrvatski i jugoslavenski komunisti od samih su početaka svojeg djelovanja razvijali osobit odnos prema povijesti. Štoviše, odnos prema povijesti ključan je element legitimacije komunističke ideologije i pokreta. Komunisti su sami sebe – bez obzira na to jesu li djelovali na Zapadu ili na Istoku – doživljavali kao svojevrzne agente povijesti, kao predvodnike čitavog čovječanstva koji će ispuniti svrhu povijesti. Oni, prema vlastitome mišljenju, pritom ne čine ništa drugo nego ubrzavaju povijesne zakone. Naime marksizam-lenji-

nizam, njihova ideologija, tvrdi da je uspostavljanje komunističkog društva slobode, pravde i jednakosti neizbježan rezultat povijesnog kretanja. Komunističke su partije postupno razvile i vlastite politike povijesti. Njihova je središnja poruka bila stalno isticanje da su sve dosadašnje društveno-ekonomske formacije (prvobitna zajednica, robovlasništvo i feudalizam) propale, pa će, prema njihovom sudu, nužno propasti i kapitalizam. Stoga je njihova osnovna legitimacija poznavanje povijesnih zakona; oni vjeruju u povijest, u neizbježnu veliku promjenu. Za tu tvrdnju postoji niz primjera, od kojih prema sjećanju navodimo izjavu jednog hrvatskoga glumca koji je na pitanje je li komunist odgovorio da on kao čovjek koji razmišlja to mora biti, jer samo oni koji ne razumiju povijesna zbivanja misle da je neki poredak vječan. Sama će povijest srušiti kapitalizam. To je za kraj osamdesetih godina bio vrlo neobičan odgovor, naime tada više nije bilo popularno tako se izjašnjavati. U svom romanu "Špijun koji se sklonio u zavjetrinu" John Le Carré tu je ideju izrazio u razgovoru iskusnog britanskog špijuna koji političku orijentaciju žene s kojom je počeo graditi ljubavni odnos prepoznaje iz njezina odgovora na pitanje u što vjeruje. Nakon što je sam na isto pitanje dao ciničan odgovor da više ne vjeruje ni u što i ni u koga, njegova je djevojka odgovorila da ona vjeruje u povijest. To je bilo dovoljno da je prepozna kao komunistkinju. Na istom je tragu razmišljanje uglednog britanskog povjesničara Erica Hobsbawma, člana komunističke partije, da je partija bila "kombinacija discipline, poslovne učinkovitosti, krajnje emocionalne identifikacije i osjećaja potpune predanosti".¹ Navedenu "potpunu predanost" partija je dugovala sposobnosti da uvjeri u svetost i nužnost svoje misije; marksizam-lenjinizam, "znanstveni pogled na svijet", nije dakle bio shvaćen kao politička ideologija, nego kao znanost koja ispravno tumači povijesne zakone. Stoga je politika povijesti od samih početaka bila sastavni dio poučavanja i djelovanja komunističkih aktivista. Komunističke su partije polazile od stava prema kojem tumačenje povijesti ima nedvojbenu političko-legitimacijsku funkciju, i to na tri razine: komunistima je bilo jasno, prvo, da slika povijesti ima integrativnu funkciju za društvo; drugo, da postoje povijesne pretpostavke političkog djelovanja koje imaju konstitutivnu funkciju za politički sustav; i treće, ujedno i najvažnije, da se interpretacija nekog povijesnog događaja neposredno upotrebljava u politici, i to zato da bi se na temelju povijesti legitimiralo političko djelovanje, da bi se izvršilo razgraničenje u odnosu na prošli politički poredak ili kao argument u dnevnoj stranačkoj političkoj borbi. Nakon pobjede nad fašizmom svoj su vladajući poredak između ostalog nastojali legitimirati na osnovi slavne i svete partizanske borbe. Tumačenje značajki te borbe i njezino umjetničko uprizorenje proizlazilo je iz ideje o potrebi izgradnje "novog društva", a ono je podrazumijevalo i oblikovanje potpuno novog socijalnog identiteta. Od te

¹ Eric Hobsbawm, *Zanimljiva vremena. Život kroz dvadeseto stoljeće*, Disput, Zagreb, 2009, str. 120.

su spoznaje polazili hrvatski i jugoslavenski komunisti kada su zahvaljujući antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj partizanskoj borbi, koju su predvodili, uspostavili svoju vladavinu. Njihov je poredak nedvojbeno bio diktatura koja se uzdala u karizmatiku legitimaciju vođe Josipa Broza Tita i komunističke partije kojoj je bio na čelu. U svrhu oblikovanja legitimacije svojeg poretka nastojali su stvoriti novi socijalni identitet, a za njegovu konstrukciju nužno su trebali oblikovati “veliku i slavnu povijest” partizanske borbe kako bi se poštovanje prema narodnooslobodilačkoj borbi prenijelo na čitav politički sustav. Sjećanjem na antifašističku borbu trebala se oblikovati bitna odrednica identiteta. Stoga je državna politika, odnosno politika komunističke partije određivala što se ne smije zaboraviti, čega se trebamo sjećati. U središtu komunističke slike povijesti bila je partizanska borba i pobjeda 1945.

Sjećanje na godinu pobjede u Drugom svjetskom ratu bilo je pretpostavka za oblikovanje dobre komunikacije unutar sistema; na njezinu se isticanju utemeljio javni diskurs, a time i političko odlučivanje. Komunistička politika povijesti postala je politička obveza, obveza da se određenim događajima iz prošlosti ukazuje javno poštovanje i da se tumače kao povijesno važni. Sistem je, naravno, njegovao sjećanje na događaje iz prošlosti koji su ga legitimirali kao dobar ishod povijesnih zbivanja, a pobjednička 1945. u tome je imala središnju ulogu. Stoga su, da ponovim glavnu tezu, komunisti, iako su bili okrenuti budućnosti, legitimaciju za svoju vladavinu tražili u prošlosti, a središnja legitimacija, koja se pretvorila u mit, bila je partizanska borba. Slavila se hrabrost i vojnički um partizanskih vođa i boraca, s posebnim naglaskom na bitkama na Neretvi i Sutjesci. Način utemeljenja novog poretka izvrsno se vidi iz govora uglednog hrvatskog pjesnika i partizana Vladimira Nazora, koji je prilikom formiranja vlade NR Hrvatske u proljeće 1945. istaknuo njegovu legitimacijsku osnovu: “Mi smo birani i mi smo dobili glasove na drugi način. Glasovi su birački za nas one kaplje, one milijarde kaplji krvi, koje su iz žila naših momaka pale na bojnim poljima i na krševima Bosne, Hercegovine, Banije i Like... To je ono što nas ovlašćuje i takvim kuglicama mi smo dobili plebiscit onakav kakav ni jedna stranka do sada nije dobila!”² Dakle demokracija i procedura biranja, formalizirana pravila zapravo ne mogu odlučivati o tome tko će vladati; poredak počiva na fundamentalnoj povijesnoj činjenici: partizanskoj pobjedi u ratu. Borba je osnovni izvor političke legitimacije, prema tumačenju vladajuće ideologije, radi se o svetoj činjenici, a komunistička je vladavina definirana kao neka vrst podmirivanja duga, ođavanja potrebnog poštovanja poginulim partizanskim borcima. Njih je vlast sakralizirala oslanjajući se na u narodu prevladavajuću patrijarhalnu kulturu.

² Navedeno prema: Katarina Spehnik, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002, str. 24.

Zbog toga se unutar komunističke politike povijesti javilo proturječje između ateizma, koji je bio neizostavan dio ideologije marksizma-lenjinizma, i potrebe da se narodnooslobodilačka borba (NOB) i njezini nosioci partizani prikažu kao nedodirljivi sveci. Karizmataska legitimacija na kojoj se temeljio poredak bila je relativno uspješna, ljudi su naprosto vjerovali da Tito zna što radi, da on i Partija znaju najbolji put. Naravno, to se nije odnosilo na većinu članova onih obitelji čiji su se preci borili na protivničkoj strani, na strani kvislinga i poraženih. Uspjeh karizmatске legitimacije koja se temelji na vjeri u vodstvo proizlazio je iz činjenice da je narodu kult vođe i partizanskih svetaca bio puno bliži od marksističke ideje povijesti. Štoviše, došlo je i do sakralizacije samog marksizma, pa su komunistički aktivisti iz svega glasa izvikivali parolu: “Ne vjerujemo u nebesa, već u Marxa i Engelsa!”³ Došlo je do zamjene svetaca i sakralizacije komunističke ideologije, dok je ideja postupne racionalizacije života većini naroda ostala strana. Tradicionalna svijest zadržala se skrivena pod plaštem nove ideologije. Patrijarhalna obiteljska kultura u čijem su središtu heroji, očevi, majke, djeca, tip složne obitelji čiji su članovi spremni na žrtvu radi zajedničkog dobra, služila je kao uzor i u vrijeme jugoslavenskog socijalizma. U jugoslavenskom političkom poretku zapravo je došlo do sveprisutnog preklapanja struktura tradicijskog i struktura socijalističkog mišljenja.⁴ Patrijarhalna svijest pokazala se dobrom za razvijanje kulta vođe koji se stvarao oko ličnosti Josipa Broza Tita. Kult nepogrešivosti – no treba reći ipak manji nego kod mnogih drugih komunističkih vođa – podrazumijevao je da se šuti ne samo o njegovim greškama nego i o žrtvama partizanskih ratnih zločina. Također su iz službenog sjećanja izbrisani svi koji su se zbog ovih ili onih razloga odvojili od partijske linije, pa su svi disidenti nestali iz službene povijesti.⁵ U komunističkoj politici povijesti za njih nije bilo mjesta, ali uspomena na njihovu žrtvu sačuvana je u obiteljskim pričama. Uz službena partijska sjećanja usporedo su živjela sjećanja obitelji pripadnika kvislinških snaga i drugih žrtava komunističkog terora. I to tako da se u većini obitelji nije čuvala samo dobra uspomena na pojedinca koji je poginuo ili bio ubijen, nego se – budući da se o protivničkim žrtvama službeno šutjelo – uspomena s pojedinca prenosila na vojsku i ideologiju za koju se borio, pa je i ona postala dobra ili barem prihvatljiva u danim okolnostima. Polazilo se od stava da ako su otac, brat ili neki drugi rođak, nastradala osoba ili žrtva, bili dobri ljudi, onda je i vojska za koju su se borili načelno bila dobra. U patrijarhalnoj kulturi došlo je do “kolektivizacije sjećanja”, a lijepa

³ Vidi izvrstan odabir političkih pjesama koji je napravio Branko Matan u časopisu *Gordogan*, br. 11-14, Zagreb, 2008.

⁴ O preklapanju tih svijesti vidi: Ines Prica, “Etnologija postsocijalizma i prije”, u: Lada Čale Feldman i Ines Prica (ur.), *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, Institut za etnologiju, Zagreb, 2006, str. 5-25.

⁵ Na primjere takvog “brisanja” sjećanja podsjeća nas Renata Jambrešić Kirin u sjajnom pogovoru knjizi Marije-Vice Balen *Bili smo idealisti. Uspomene jedne revolucionarke*, Disput, Zagreb, 2009.

uspomena na pojedinca člana obitelji prenesena je i na kvislinške jedinice u kojima je služio. Ljudi naime imaju duboku potrebu da o sebi stvore pozitivnu sliku, štoviše, pojedinac nije sposoban duže izdržati negativne misli o sebi, a u tradicionalnoj kulturi – budući da je unaprijed i trajno uvučen u obiteljsku zajednicu – u pravilu ne može izdržati ni negativno mišljenje o svojim precima. Teorija socijalnog identiteta stoga ističe da je pretpostavka oblikovanja prijeko potrebnog samopoštovanja to da individua sebi i svojoj zajednici pripiše niz pozitivnih osobina.⁶ To uključuje i formiranje koliko-toliko prihvatljive slike o obiteljskoj prošlosti. Naime empirijska istraživanja socijalnog identiteta nedvojbeno potvrđuju teorijske analize koje pokazuju da pojedinac pripisuje pozitivna svojstva socijalnoj grupi kojoj pripada te da se to gotovo u jednakoj mjeri odnosi na obiteljsku zajednicu. Ljudi naprosto imaju potrebu vjerovati u istinu socijalnih grupa kojima pripadaju. Radi se o svojevrsnom prešutnom dogovoru između onih koji imaju isti tip socijalne identifikacije, a pritom nužno dolazi do pojednostavljenih tumačenja povijesnih procesa.⁷

Promjena političkog poretka i demokratska tranzicija omogućili su ulazak fašističkog ustaškog diskursa u javni život. Radilo se o apsurdnoj posljedici demokratizacije koja je omogućila da u javnu sferu uđu i dotada duboko potisnuta obiteljska sjećanja poraženih.⁸ Pokazalo se da tradicionalna kultura naprosto nije sposobna odvojiti pojedinca od njegova kolektiva i sjećanja koja mu pripadaju. Osnovu za neku vrst “prešutne dozvole” da fašističke snage prošlosti postanu dio svakodnevnog javnog diskursa dala je ideologija Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), a situacija se definitivno prelomila s velikosrpskom agresijom na Hrvatsku, kada se ustaštvo u dijelu javnosti počelo tumačiti naprosto kao žestoko hrvatstvo prijeko potrebno u obrani Hrvatske. Potpuno je jasno da osnivači HDZ-a nisu željeli rehabilitirati ustaštvo, uostalom, gotovo svi su bili istaknuti partizanski zapovjednici i bivši komunistički dužnosnici (Tuđman, Manolić, Bobetko), međutim HDZ-ova mu je ideologija nedvojbeno otvorila prostor. Ideologija HDZ-a definirala je svoju stranku kao spoj triju bitnih elemenata hrvatske povijesti: državotvorne ideje Ante Starčevića, ideje socijalne i nacionalne emancipacije Stjepana Radića te “pozitivnih tekovina” hrvatske ljevice među kojima se osobito isticao Andrija Hebrang. U samom je njezinu temelju ideja okupljanja cjelokupne hrvatske nacije radi ostvarivanja njezina povijesnog cilja: stvaranja samostalne hrvatske države. Pretpostavka za izvršavanje te zadaće bilo je svekoliko hrvatsko nacionalno pomirenje; to je bila ključna postavka HDZ-ove ideologije, čije je osnove definirao Franjo Tuđman, vođa stranke, povjesničar i ka-

⁶ Constantine Sedikides i Aiden P. Gregg, “Portraits of the self”, u: Michael A. Hogg i Joel Cooper (ur.), *The SAGE handbook of social psychology*, SAGE, London, 2003, str. 110-138.

⁷ Horst-Alfred Heinrich, “Theorie sozialer Identität”, u: Horst-Alfred Heinrich i Michael Kholstruck (ur.), *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2008, str. 22.

⁸ O snazi obiteljskih sjećanja na primjeru Njemačke vidi: Harald Welzer *et al.* (ur.), “*Opa war kein Nazi*”. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002.

sniji hrvatski predsjednik. On je hrvatski narod proglasio “jednim od najstarijih europskih naroda”, koji, naravno, ima pravo na samoodređenje. Isticale su se povijesne činjenice koje su potvrđivale volju za samostalnom hrvatskom državom: ideja republike S. Radića iz 1918, “zavnohovsko-avnojevske” osnove jugoslavenske federacije u kojima su sadržana načela ravnopravnosti svih naroda. Isticalo se da je odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) utemeljena hrvatska država te da je hrvatski narod bio na strani pobjednika. Ta ideja istaknuta je i u hrvatskom Ustavu iz 1990, a ponovljena je i u revidiranom Ustavu iz 2001, u kojem se državni kontinuitet novouspostavljene samostalne Republike Hrvatske izvodi iz partizanske pobjede i odluka ZAVNOH-a te se izričito naglašava da je to bilo nasuprot proglašenju “Nezavisne Države Hrvatske” (NDH).⁹

Dok su se u Ustavu isticali rezultati partizanske borbe u cilju svenarodnog “hrvatskog pomirenja”, u javnosti se istovremeno počelo govoriti o Bleiburgu, tj. o Križnom putu i o drugim mjestima i simbolima ratnih zločina partizanskih snaga. Na taj se način nastojao premostiti jaz između službene komunističke povijesti i obiteljskog sjećanja potomaka poraženih ustaša i domobrana. Oni su sada dobili pravo da govore o zlu koje je nanoseno njihovim precima, a zločine su u pravilu pripisivali srpskim partizanskim jedinicama. Naglašavanje partizanskih zločina pomogao je dvostruk diskurs u politici povijesti HDZ-a. U službenim se istupima u pravilu suzdržavao od povezivanja s ustaškim simbolima, ali u neslužbenima ih je dio članova stranke nedvojbeno prihvaćao. Učvršćivanju njihove pozicije pomogla je velikosrpska agresija predvođena Miloševićevim režimom, koja je dala “legitimnost” diskursu koji najprije pokazuje “razumijevanje” prema ustaštvu, a onda ga i veliča. Velikosrpski zločini iz 1991. služili su kao “dokaz” trajne zločinačke srpsko-partizanske politike koja je na djelu bila i 1945. U vrijeme hrvatskog obrambenog rata došlo je do redefiniranja te do novog nacionalističkog tumačenja partizanskog pokreta, prema kojem su partizani koji su činili zločine poistovječeni s pobunjenim Srbima, dakle s agresorom na Hrvatsku 1991. Na tom tragu i partizanski su spomenici postali sumnjivi, neprijateljski, zapravo spomenici velikosrpskom neprijatelju koji je napao i rušio Hrvatsku. Stoga je 1945. prestala biti godina pobjede hrvatskih i ostalih jugoslavenskih antifašista, te je u očima dijela hrvatske javnosti postala simbol velikosrpskih zločina, godina u kojoj je zapravo započela agresija na Hrvatsku iz 1991. Prema tom stavu, velikosrpski zločini iz rata 1991. imali su svoj početak u isto takvim, u partizansko ruho zamaskiranim zločinima iz 1945. U ratnim okolnostima činjenice pomoću kojih se vršila socijalizacija u vrijeme komunističke vladavine preko noći su “zaboravljene”. Stoga je rušenje partizanskih spomenika ili njihovo oštećivanje postalo gotovo svakodnevna pojava.

⁹ *Ustav Republike Hrvatske*, Narodne novine, Zagreb, 2001, str. 39.

Nisu ih uništavale samo postrojbe hrvatske vojske, nego i lokalni huligani, jer kada nešto u dominantnom diskursu izgubi vrijednost, onda se na tome gotovo svatko može uživljavati. Treba napomenuti da su ih uništavale i srpske pobunjeničke paramilitarne jedinice. Bilo je i akcija organiziranog uklanjanja partizanskih spomenika od strane lokalnih vlasti HDZ-a, a i slučajeva kada je spomenike na sigurno sklonila rodbina ili prijatelji poginulih partizana ili žrtava fašističkog terora. U pravilu, ako se radilo o civilnim žrtvama fašističkog terora i ako je bio podignut u mjestu iz kojih one potječu, spomenik nije bio srušen, nego se s njega uklanjala crvena zvijezda petokraka. Budući da su je nosili vojnici agresorske srbizirane Jugoslavenske narodne armije (JNA), ona se više nije smatrala simbolom antifašističke borbe, nego simbolom komunističke diktature, Miloševićeva režima, pobunjenih hrvatskih Srba – ukratko, onih koji su napali Hrvatsku. Stoga je i u krajevima u kojima su gotovo svi stanovnici bili uz partizanski pokret, ali su bili i izravno ugroženi od JNA, primjerice na dalmatinskoj obali, zvijezda petokraka uklonjena s većine spomenika žrtvama fašizma. Preimenovane su i mnoge ulice, te su imena partizana i komunističkih aktivista ili pak datumi oslobođenja zamijenjeni imenima poznatih ličnosti ili događaja iz hrvatske povijesti. Najpoznatiji je takav slučaj preimenovanja zagrebačkog Trga žrtava fašizma u Trg hrvatskih velikana. Riječ je o simbolički i emocionalno svakako najosjetljivijem preimenovanju, koje je dovelo do demonstracija i žestokih javnih polemika. Zanimljivo je da je u isto vrijeme u Zaprešiću, gradu nedaleko od Zagreba, Trg žrtava fašizma zadržao svoje ime, iako je i ondje na vlasti bio HDZ. Radi se dakle o slučaju koji zahtijeva detaljnu analizu ne samo zbog svog simboličkog značenja nego i zbog procesa političkog odlučivanja. Sudbinu imena mnogih ulica i trgova u još su većoj mjeri dijelili partizanski spomenici. Oni su od simbola pobjede nad fašizmom koja je najavila početak “novog doba” slobode i pravdnosti postali simboli propale komunističke diktature. Pokazalo se dakle da i spomenici kao simboli službene politike imaju svoju povijest i da “pričaju” o procesima legitimacije i oblikovanja društvenih vrijednosti u određenoj političkoj zajednici. Kao što je već rečeno, komunistička se vladavina legitimirala na temelju pobjede i partizanskih žrtava u NOB-u predvođenom komunistima. Tumačenje suvremene povijesti bilo je glavni izvor legitimacije, stoga su gotovo svi praznici, a i većina novopostavljenih spomenika, slavili ilegalnu komunističku borbu i partizanske antifašističke podvige u Drugom svjetskom ratu. Svoju su pobjedu kao glavnu legitimaciju političkog poretka na području Socijalističke Republike Hrvatske komunističke vlasti obilježile s oko šest tisuća spomenika i drugih spomen-obilježja NOB-u i revoluciji. Prema podacima Saveza antifašističkih boraca Hrvatske, od 1991. do 2000. srušeno je, oštećeno ili uklonjeno njih 2.964.¹⁰ Znakovito je da je nakon hrvatske

¹⁰ *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*, drugo izdanje s dodatkom, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2002, str. XII.

pobjede u ratu protiv velikosrpske agresije 1995. uništavanje spomenika uglavnom prestalo. Smatram da to pokazuje kako je teza koja naglašava snažnu vezu između velikosrpskih napada na Hrvatsku i sustavnog brisanja sjećanja na antifašistički partizanski rat i socijalističku revoluciju nedvojbeno točna. Uostalom, nju dobro potkrepljuje neosporna činjenica da je uništavanje partizanskih spomenika bilo relativno rijetko ili ga gotovo uopće nije bilo u dijelovima Hrvatske koji nisu bili zahvaćeni ratom. To osobito vrijedi za Hrvatsko primorje, Istru i Rijeku, a dobrim dijelom i za središnju Hrvatsku. Naravno da je na to utjecala i struktura lokalne vlasti, ali izgleda da je bez obzira na to zapravo ipak rat odredio prostore rušenja antifašističkih spomenika. Nažalost, zasada nema preciznih podataka o rušenju i oštećivanju spomenika po hrvatskim regijama, ali smatram da bi oni potvrdili iznesene pretpostavke koje se temelje na medijskim izvještajima.

Nakon što se Hrvatska uspjela obraniti od velikosrpske agresije, prestala je i potreba za neprekidnim naglašavanjem da se u Republici Hrvatskoj radi o novoformiranom demokratskom poretku koji nema baš nikakve veze s prilikama u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Naime osnova nove legitimacije političkog poretka u samostalnoj Republici Hrvatskoj postala je hrvatska pobjeda u obrambenom ratu. Ona je s pravom definirana kao utemeljiteljski stup hrvatske demokracije i samostalne države, kao ključni, utemeljiteljski, pretpolitički čin na kojem se temelji svaki demokratski poredak. Hrvatski obrambeni rat razvio se u osnovnu legitimacijsku ideju koja se uspostavila kao neupitno opće dobro, pa stoga postoji prije svakog pravog političkog konflikta. Završetak je rata dakle, donijevši mir, u osnovi prekinuo i pokušaje brisanja sjećanja na partizansku pobjedu 1945, pa su hrvatske vlasti daljnje pojedinačne pokušaje rušenja antifašističkih spomenika, a riječ je bila o rijetkim ekscesima, oštro osudile kao terorizam.¹¹

Ostaje da se zabilježi kako je nakon 1995. i hrvatske pobjede u obrambenom ratu postupno došlo do povratka sjećanja na partizansku Hrvatsku i njezinu pobjedu 1945. Točka prijeloma u odnosu vladajuće hrvatske politike prema antifašizmu nastupila je 2000. s izbornom pobjedom koalicije lijevog centra predvođene Socijaldemokratskom partijom (SDP) koja se izričito poziva na svoju antifašističku tradiciju. Ustaštvo je definitivno potisnuto iz javnosti i svedeno na marginalne ekscese novom politikom HDZ-a nakon njegova dolaska na vlast 2003, kada je predsjednik HDZ-a Ivo Sanader jasno osudio ustaški fašizam. Svako je licemjerje prestalo kada je izjavio da je "Za dom spremni" ustaški pozdrav te kada je ustaše prozvao izdajicama hrvatskog naroda. Za afirmaciju antifašizma vrlo velike zasluge ima i predsjednik države Stjepan Mesić, koji u prigodnim situacijama ističe njegove vrijednosti. A obojica ističu da je antifašizam jedan od temelja Europske Unije te priznavanje nje-

¹¹ Zabilježen je pokušaj rušenja spomenika Većeslavu Holjevcu, partizanu i vrlo uspješnom zagrebačkom gradonačelniku, i grobnice Narodnih heroja na Mirogoju u Zagrebu (početkom 2001).

gove vrijednosti povezuju s ulaskom Hrvatske u EU i njezinim položajem u međunarodnoj zajednici. No svaki pokušaj afirmacije antifašizma od strane političke elite bio bi neuspješan da se njegove vrijednosti nisu sačuvale u samom hrvatskom narodu. Upravo je obiteljska predaja sačuvala temeljne vrijednosti partizanske borbe i antifašizma. Obiteljsko prenošenje sjećanja sačuvalo je spomen na antifašizam. Naime ne smije se zaboraviti da su hrvatske partizanske jedinice već u jesen 1944. imale oko 150.000 boraca. Stoga se tradicija hrvatskog antifašizma jednostavno nije mogla izbrisati. Postojanost antifašističkih sjećanja osobito je dolazila do izražaja ako se radilo o spomenicima koji nisu bili apstraktni, nego su nastojali čuvati uspomenu na konkretnu osobu. U tom je slučaju tradicionalna patrijarhalna kultura, spomenuta na početku, bila dobar čuvar sjećanja, i to uvijek jači od službene politike povijesti.

Dobar je primjer spomen-bista Nikole Škevina, prvoborca iz Betine na otoku Murteru, koja je zahvaljujući trudu i pažnji rodbine i prijatelja neoštećena vraćena na svoje mjesto, a sam je spomenik, koji je bio oštećen, u potpunosti obnovljen. Tradicionalna narodna kultura i ovoga je puta uzvratila udarac, a sjećanja koja njeguje pokazuju se kao struktura dugog trajanja s kojom mora računati svatko tko želi imati politički legitimitet.

Fotografija je preuzeta iz zbornika
Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000, drugo izdanje s dodatkom,
Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2002.

Zaključno treba reći da se politički poredak ne temelji isključivo na interesima, nego i na emocijama, te da u njihovu oblikovanju politika simbola ima odlučnu ulogu. Uostalom, jasno je da u današnje vrijeme, kada se razlike u politici velikih narodnih stranaka SDP-a i HDZ-a smanjuju, politika povijesti postaje pravo mjesto njihova razlikovanja. Stoga svaka izborna kampanja započinje borbom simbola, sukobom različitih tumačenja povijesti kojima se nastoji podvući nužna razlika spram političkog protivnika i mobilizirati birače. Politika se izražava simbolima i značajka je svih političkih sustava, pa i suvremenih demokracija, da svoju legitimaciju traže u povijesti. Stoga svaka politička stranka i politički poredak oblikuje svoju politiku povijesti. Ali ona nije svemoguća; ono čega se društva sjećaju, one uspomene koje treba čuvati, ne može odrediti isključivo politika, nego se ta sjećanja nalaze u dubinama i snazi obiteljskih predaja. One, naravno, nisu nepromjenjive, u njih se stalno upisuju novi sadržaji, a neki se, naravno, prešućuju, ali u osnovi su strukture dugog trajanja koje zbog svog emocionalnog legitimiteta često znaju odrediti ideološku orijentaciju pojedinaca, osobito ako dolaze iz politički jasno orijentiranih i suprotstavljenih tabora. Čuvanje sjećanja stoga nikad nije monopol vlasti, nego je ujedno proces usmene predaje unutar obitelji čiju emocionalnu snagu svaka politika povijesti treba uzeti u obzir. Službena politika dakle može vrlo teško utjecati na individualna i obiteljska sjećanja, ali može imati i ima zadaću da na demokratski način oblikuje kolektivna značenja i vrednuje događaje iz prošlosti. Stoga je neizostavna zadaća svake demokratske politike povijesti da postigne konsenzus oko ključnih povijesnih događaja koji omogućuju izgradnju temeljnih vrijednosti na kojima počiva demokratski politički poredak. Upravo zato što je u posjedu službenog simboličkog kapitala, politička elita snosi odgovornost za politiku simbola i za javni diskurs o mjestima kolektivnog sjećanja. Odgovorna elita uspjeh će se dogovoriti oko temeljnih demokratskih simbola nacije – i neće se njima služiti u svakodnevnoj političkoj borbi – svjesna da se radi o mjestima narodnog identiteta i osnovnoj simboličkoj legitimaciji demokratskog poretka. Takav je dogovor ujedno i važna pretpostavka za formiranje liberalno-demokratske političke kulture, a time i neizostavna osnova stabilne demokracije.

Memory of 1945: Preserving and Erasing

Summary

This text focuses on the contradiction of communist politics of history, resulting, on the one hand, from the ideological message regarding the creation of a new society of the future, and, on the other hand, from the need of the communist government to draw its own legitimization from the past, from the partisan struggle, which it transformed into a myth. Furthermore, it sheds light on the consequences of the new predominant politics of history. Although the legitimacy of HDZ (Croatian Democratic Union) was based, in addition to Great-Serbia's aggression on Croatia, on acknowledging the victorious struggle of the Croatian partisans, still it led to destruction of partisan monuments and to attempts of erasing the partisan victory. Finally, the author points out the importance of family tradition, which has managed to preserve memories. The family as basic unit has proven to be impervious to official interpretations of history.

Vjeran Pavlaković

KOMEMORATIVNA KULTURA BLEIBURGA, 1990-2009.

Kraj Drugog svjetskog rata u Europi u svibnju 1945. nije bio samo kraj jednog traumatičnog razdoblja, nego je istovremeno bio početak nove ere autoritarizma, represije i političkog sukoba. Poslijeratnu patnju tijekom komunističke revolucije simbolizirali su Bleiburg i Križni put, koji je obuhvaćao predaju oružanih snaga NDH na Blajburškom polju, marševe smrti koji su vodili u logore na području cijele bivše Jugoslavije i masovne likvidacije bez prethodnog suđenja stvarnih i osumnjičenih kolaboracionista, vojnika NDH i političkih protivnika novog režima. Dok su pobjednici Drugog svjetskog rata kontrolirali i izgradili javno sjećanje na narodnooslobodilačku borbu, Bleiburg je bio namjerno zaboravljen i postao je tabu-tema. Nakon 1990. traumatična su sjećanja na Bleiburg oslobođena i komemoracije su se pretvorile u političke performanse koji su nanovo pisali povijest. Ovaj rad analizira nova značenja blajburških komemoracija nastala od stjecanja hrvatske nezavisnosti naovamo te kako su sjećanja i različita povijesna tumačenja Bleiburga postala dio svakodnevnog politike u Hrvatskoj.

Blajburška
komemoracija
2009.
Snimio:
V. Pavlaković.

S godinom 1945. završilo je jedno od najdestruktivnijih razdoblja u povijesti Europe i prema materijalnoj šteti i prema ljudskim gubicima. Premda je iskustvo rata u svakoj zemlji bilo drukčije, s kolektivnoga je gledišta u pitanju bilo nasilje bez presedana, čije se nasljeđe još uvijek živo osjeća diljem kontinenta. Posljedice Drugog svjetskog rata, a oso-

bito sjećanje na nj, znatno su utjecale na poslijeratne odnose moći u Europi, koje su znanstvenici počeli sustavnije analizirati tek u prošlom desetljeću. Nekoliko nedavno objavljenih knjiga utvrdilo je kako je sjećanje, kao “svojevrsna simbolička moć” – bilo individualna bilo kolektivna/društvena/nacionalna – utjecalo na “današnju izgradnju i legitimaciju vanjske politike te na osporavanje unutarnje politike”.¹ Zapadnoj su Europi sjećanje na sukob, a i selektivna amnezija, služili kao pogon poslijeratnog demokratskog poretka te naposljetku i kao jedan od temelja Europske Unije. No za zemlje Istočne i Srednje Europe poraz je nacističke Njemačke bio tek početak nove ere sovjetske dominacije i, u nekim slučajevima, okupacije. Nova era iznjedrila je zasebna sjećanja na rat i zasebne narative o njemu, koje je nametnula država i koji su se mogli dovesti u pitanje tek nakon kraha komunizma 1989. No ni u jednoj se europskoj zemlji sjećanja na Drugi svjetski rat nisu vratila tako osvetnički kao u bivšoj Jugoslaviji, koja se raspala 1990-ih čim su povratnici nacionalisti potkopali komunistički sistem i legitimirajući narativ o partizanskoj borbi.

Jugoslavenski ratovi 1990-ih godina u mnogo su pogleda bili nastavak neriješenih sukoba iz Drugog svjetskog rata. Neupitno je da je diskurs zaraćenih strana vrvio referencijama na partizane, ustaše i četnike. U Hrvatskoj je nasljeđe Drugog svjetskog rata imalo dvije posljedice važne za tijek zbivanja nakon sloma komunizma i rata za hrvatsku neovisnost ili Domovinskog rata (1991-1995). Obje su povezane s odmrzavanjem kolektivnih sjećanja koja je komunistički režim dugo potiskivao, naime sjećanja na ustaše i sjećanja na njihove protivnike partizane. Prvo, nova je demokratska vlast predsjednika Franje Tuđmana stremila “nacionalnom pomirenju” antifašističkog dijela (partizanski pokret pod vodstvom komunista) i profašističkog dijela (ustaški pokret) hrvatskog nacionalnog korpusa. U praksi je to značilo rehabilitaciju Nezavisne Države Hrvatske (NDH), države što su je ustaše utemeljili 1941, te demonizaciju Titovih partizana i općenito antifašista. Drugo, Beograd je pokušao očuvati Jugoslaviju (i kasnije izvojevati Veliku Srbiju) pokretanjem propagandne kampanje kako na unutarnjoj razini, sijući među hrvatskim Srbima strah od obnovljene ustaške države, tako i na međunarodnoj razini, prikazujući hrvatsku vlast kao fašističku ne bi li je diskreditirao.

¹ Jan-Werner Müller, “Introduction”, u: Jan-Werner Müller (ur.), *Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, str. 25. Vidi i: Konrad H. Jarausch i Thomas Lindenberger (ur.), *Conflicted Memories: Europeanizing Contemporary Histories*, New York: Berghahn Books, 2007; Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner i Claudio Fogu (ur.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Durham: Duke University Press, 2006; Max Paul Friedman i Padriac Kenney (ur.), *Partisan Histories: The Past in Contemporary Global Politics*, New York: Palgrave Macmillan, 2005; Francesca Cappelletto (ur.), *Memory and World War Two: An Ethnographic Approach*, Oxford: Berg, 2005; te Susan Rubin Suleiman, *Crises of Memory and the Second World War*, Cambridge: Harvard University Press, 2006.

Umnožavanje i revizionizam narativā o Drugom svjetskom ratu, način na koji hrvatsko društvo doživljava nedavnu prošlost te veza između sjećanja i politike najbolje se mogu sagledati na osnovi komemoracija Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj od 1990. Komemorativnu kulturu u Hrvatskoj primarno određuju tri kategorije obreda: oni koji komemoriraju antifašističku borbu i žrtve fašizma; oni koji komemoriraju žrtve komunističke represije; i oni koji komemoriraju bitke i žrtve Domovinskog rata. Narativi o Domovinskom ratu često su inkorporirani u komemoracije Drugog svjetskog rata. Ti su obredi važni za definiranje nacionalnog identiteta i njima se ne služi samo vladajuća elita kako bi iscrtala granice prevladavajućeg povijesnog narativa, nego i opozicijske skupine nezadovoljne aktualnom političkom situacijom. Kako je ustvrdio antropolog David Kertzer, “obred nudi moćno sredstvo za dramatičnu prezentaciju... to se često vidi u manipuliranju simbolima i popratnim obredima povezanim s traumatičnim nacionalnim iskustvima iz prošlosti, osobito s ratovima, koji su osobito prikladni za univerzalan oblik političke simbolike, naime onaj koji neprijatelju suprotstavlja spasitelja”.² Komemoracija koja je Hrvatima postala simbol komunističkog ugnjetavanja i poslijeratnih masakra jest ona koja se svake godine održava u Bleiburgu, austrijskom gradiću blizu slovenske granice, gdje su se snage NDH, nakon povlačenja, konačno predale i gdje su ih Britanci izručili partizanima.

Ovaj tekst ispituje promjenljiva značenja i političke manipulacije povezane s blajburškom komemoracijom od 1990. Od kraha komunizma u Hrvatskoj su objavljene brojne knjige i članci u kojima se raspravlja o Bleiburgu, ali moja nakana nije da se uključim u polemiku o tome što se doista dogodilo (ili nije dogodilo) na Blajburškom polju u svibnju 1945, nego da istaknem kako su prikazivanja prošlosti – što se očituje preko komemorativnih obreda – istisnula rad profesionalnih povjesničara na izgradnji kolektivnog, ili kulturnog, sjećanja na taj događaj.³ Drugim riječima, političari, neke institucije (Katolička crkva, udruga ratnih veterana) i mediji mnogo su “glasniji” u stvaranju narativa o Bleiburgu za potrošnju u javnoj sferi nego što su to povjesničari, kojima pripada tek sporedna uloga. Više je komemoracija Drugog svjetskog rata koje pridonose našem shvaćanju politike sjećanja u postkomunističkoj Hrvatskoj, ali javna memorijalizacija u Bleiburgu, čiji je bitan aspekt rehabilitacija poražene strane u Drugom svjetskom ratu, zorno pokazuje kontroverze povezano s povijesnim revizionizmom nakon tranzicije iz autoritarnog režima.

² David I. Kertzer, *Ritual, Politics, and Power*, New Haven: Yale University Press, 1988, str. 70.

³ Dvije su recentne knjige o Bleiburgu s dijametralno suprotnim interpretacijama: Juraj Hrženjak (ur.), *Bleiburg i Križni put 1945*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2007; i Josip Jurčević, *Bleiburg: Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte, 2005. Akademik Petar Strčić daje obuhvatan pregled literature o Bleiburgu, uključujući knjige koje je objavila zajednica iseljenika (Petar Strčić, “Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Križnog puta”, u: Hrženjak, *Bleiburg*, str. 9-30).

Komemoriranje Drugog svjetskog rata u Europi

U zemljama poslijeratne Europe s obiju strana Željezne zavjese komemoracije Drugog svjetskog rata služile su za legitimiranje političkog sustava koji je proizašao iz tog sukoba. Zahvaljujući jednodušnom slaganju da je za rat bila kriva Njemačka,⁴ stanovnici Zapadne Europe mogli su prilagoditi svoje selektivno sjećanje na nedavnu prošlost te zanemariti incidente vlastitog kolaboracionizma i odgovornosti, osobito u Italiji i u Austriji.⁵ Stvorene okolnosti Hladnog rata također su znatno utjecale na način na koji su političke elite na Zapadu konstruirale narative o nedavnoj prošlosti, koji su se onda očitovali na godišnjim komemoracijskim događanjima, na muzejskim izložbama, u udžbenicima i u cijelom repertoaru kulture sjećanja svake zemlje. Pukotine u jedinstvenom narativu pojavile su se tek 1960-ih, kad su povijesne rasprave i nova gledišta u vezi s Drugim svjetskim ratom potakli povjesničare i širu javnost na reevaluaciju, često pod utjecajem kulturnih i političkih prevrata tog desetljeća.⁶

U Sovjetskom Savezu i njegovim istočnoeuropskim satelitima komemoracije su imale još izraženiju ulogu u legitimiranju lokalnih elita, koje su morale opravdati svoja stajališta i utjecaj Moskve. Narativi o Drugom svjetskom ratu temeljili su se na antifašizmu bez obzira na to kakav je otpor, ako ikakav, zemlja pružala u ratu. Istraživanje Jeffreya Herfa o podijeljenoj Njemačkoj vrlo zorno pokazuje da je između službenog sjećanja na zajedničko povijesno iskustvo na Zapadu i na Istoku postojala golema razlika te da se u Istočnoj Njemačkoj tragedija Holokausta u biti ignorirala jer se nije uklapala u antifašistički narativ.⁷ Za Sovjetski Savez, koji je pretrpio katastrofalne gubitke u borbi protiv nacističke Njemačke, sjećanje na Veliki domovinski rat i svetost tog rata i dalje su čvrsto ugrađeni u ruski politički i kulturni identitet, što su potvrdile i proslave šezdesete obljetnice završetka Drugog svjetskog rata održane 2005. u Moskvi. Za razliku od Zapada diljem su Istočne Europe lokalne komunističke partije monopolizirale službeno nacionalno sjećanje na rat, a

⁴ Tony Judt, "The Past is Another Country: Myth and Memory in Post-war Europe", u: Müller, *Memory and Power*, str. 160-168. Judt upućuje na dvadeset i pet godina "utješne kolektivne amnezije" Zapadne Europe, koja je poslužila kao osnova za više poslijeratnih utemeljiteljskih mitova.

⁵ Ilaria Poggolini, "Translating Memories of War and Co-Belligerency into Politics: The Italian Post-war Experience", u: Müller, *Memory and Power*, str. 223-243; i Heidemarie Uhl, "From Victim Myth to Co-responsibility Thesis: Nazi Rule, World War II, and the Holocaust in Austrian Memory", u: Lebow et al., *Politics of Memory*, str. 40-72.

⁶ Frank van Vree, "The Politics of Public Memory: The Commemoration of the Second World War in a Historical and Comparative Perspective", u: Titus Ensink i Christopher Sauer, *The Art of Commemoration: Fifty Years after the Warsaw Uprising*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2003, str. 233.

⁷ Jeffrey Herf, "The Emergence and Legacies of Divided Memory: Germany and the Holocaust since 1945", u: Müller, *Memory and Power*, str. 184-205.

otvorena rasprava o prošlosti dopuštena je tek 1989; to je često rezultiralo rehabilitacijom pronacističkih (te stoga i antikomunističkih) skupina i pojedinaca, primjerice u baltičkim zemljama, Mađarskoj i Slovačkoj. S jedne strane to je, dakako, izazvalo strah od povratka fašizma i ekstremnog nacionalizma u razdoblju nakon 1989, te je sav revizionizam izlagan žestokoj kritici. S druge pak strane iznova probuđena sjećanja onih koji su se u ratu borili na “krivoj strani” moraju se razumjeti u povijesnom kontekstu višestrukih trauma, okupacija i promjena granica u dvadesetom stoljeću. Kako ističe Tony Judt,

za razliku od, primjerice, Francuske ili Velike Britanije male države Istočne Europe stoljećima su živjele strahujući za svoj opstanak. Uistinu je tragično da bi do samostalnosti ili neovisnosti, u prilikama kad bi je koliko-toliko stekle, obično došle na račun nekog drugog i pod zaštitom kakvog autoritarnog stranog interesa.⁸

Jugoslavija je jedinstven slučaj zbog prirode svog autohtonog pokreta otpora pod vodstvom komunista i zbog poslijeratnog političkog razvoja koji ju je smjestio izvan obaju hladnoratovskih tabora. Titovi partizani, pod krilaticom narodnooslobodilačke borbe, oslobodili su Jugoslaviju vlastitim snagama, tek uz kratku intervenciju Crvene armije 1944. u oslobođenju Beograda.⁹ Stoga je poslijeratni komunistički režim u Jugoslaviji imao veću legitimnost nego u ostatku Istočne Europe, a narativ o otporu temeljio se na autentičnom antifašističkom pokretu. No taj je narativ, kao i u drugim komunističkim zemljama, bio pod strogim nadzorom režima; zajedno s Titovim kultom ličnosti postao je jedan od glavnih potporanja poslijeratne jugoslavenske države. Dok je “mit o junaštvu i bratstvu na fronti poslije 1945. u većini zemalja slabio i na koncu se ugasio”,¹⁰ u Jugoslaviji je glorifikacija partizanske borbe bila glavni element konstrukcije povijesnog narativa.¹¹

Režim je strogo nadzirao sve komemoracije i druge političke rituale. Pišući o politici sjećanja u vezi s Drugim svjetskim ratom, Renata Jambrešić-Kirin zaključuje da su “jugoslavenski animatori kulturnog sjećanja” bili važni za “afirmaciju političkog poretka, ideologije bratstva i jedinstva i legitimnost vladajuće partije, istodobno potiskujući problematiku interetničkih sukoba”.¹² Pored uvođenja “novih obreda,

⁸ T. Judt, “The Past is Another Country”, str. 176-177.

⁹ Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, London: Hurst & Company, 2008.

¹⁰ J.-W. Müller, “Introduction”, str. 5.

¹¹ Holm Sundhaussen, “Jugoslavija i njezine države sljednice: konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija ‘sjećanja’ i mitova”, u: Maja Brkljačić i Sandra Prleđa (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2006.

¹² Renata Jambrešić-Kirin, “Politička sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture”, u: Lada Čale Feldman i Ines Prica (ur.), *Devijacije i promašaji: Etnografija doma-*

komemoracija i pogrebnih ceremonija” društveno konstruirano sjećanje na Drugi svjetski rat uključivalo je izgradnju spomenika i spomen-područja, povijesne knjige i filmove, kooptiranje umjetničke zajednice i omladinskih organizacija te posvemašnji ideološki konformitet obrazovnog sustava. Kako je pronicljivo primijetio Wolfgang Hoepken, “u socijalističkoj su Jugoslaviji gotovo svi simbolički oblici povijesnog sjećanja, kao što su komemoracije ili službeni praznici, bili posvećeni sjećanju na rat”¹³

U tome monopoliziranom sustavu kulturnog sjećanja i službene historiografije promišljeno su se brisala i potiskivala sjećanja onih koji su bili na drugoj, “krivoj” strani. Narativ komunističke Jugoslavije o Drugom svjetskom ratu pojednostavljivao je složene okolnosti sukoba, dijeleći zaraćene strane na dobre partizane i na, njima dijametralno suprotne, uniformno zle okupatore i domaće kolaboracioniste (ustaše, četnike, slovenske belogardiste itd.). No nedavna su istraživanja pokazala da granica između otpora i kolaboracionizma nije uvijek bila jasna,¹⁴ ljudi su mijenjali stranu koliko iz ideoloških toliko i iz oportunističkih razloga,¹⁵ a “u svojim su se završnim operacijama oružane snage pod kontrolom KPJ osvetile svim svojim neprijateljima masovnim likvidacijama i izvanzakonskim razračunavanjem”¹⁶ U svim je jugoslavenskim republikama četrdeset i pet godina bilo strogo zabranjeno propitivati događaje iz 1945. ili komemorirati žrtve partizanske odmazde. Iseljeničke zajednice, osobito hrvatske, objavile su mnogo toga o zločinima Titova režima. No te su publikacije bile krajnje politizirane jer im je jedan od glavnih ciljeva bio da poreknu svaku povezanost ustaškog pokreta s fašizmom ili nacizmom, te su ga prikazivali isključivo kao antikomunističku organizaciju koja se borila za neovisnu Hrvatsku.¹⁷ Taj iseljenički narativ na koncu je utjecao na stajalište o ustašama i o NDH nakon kraha jugoslavenskog komunizma i od početka borbe za hrvatsku neovisnost.

Dramatični događaji u Jugoslaviji i u Hrvatskoj nakon 1989. prekinuli su šutnju o svim zabranjenim temama iz Drugog svjetskog rata, te su narativi poražene strane

ćeg socijalizma, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006, str. 166.

¹³ Wolfgang Hoepken, “War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia”, u: *East European Politics and Society*, vol. 13, br. 1 (zima 1999), str. 196.

¹⁴ Marko Attila Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941-1943*, New York: Oxford University Press, 2006.

¹⁵ Emily Greble Balić, “When Croatia Needed Serbs: Nationalism and Genocide in Sarajevo, 1941-1942”, u: *Slavic Review*, vol. 68, br. 1 (proljeće 2009), str. 116-138.

¹⁶ S. K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder*, str. 266.

¹⁷ Zdenko Radelić dokumentirao je kako su već u prvim poslijeratnim godinama, kad je gerilski pokret *Križara* djelovao u Hrvatskoj, poduzeti napori da se uklone sve poveznice s fašizmom. Zdenko Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj, 1945-1950*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002, str. 66-67. Vidi i: Mark Biondich, “We Were Defending the State: Nationalism, Myth, and Memory in 20th-Century Croatia”, u: John Lampe i Mark Mazower (ur.), *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budimpešta: CEU Press, 2004.

preplavili javni diskurs. Predsjednik Franjo Tuđman i njegova stranka (HDZ), koji su stajali naglasak na politiku nacionalnog pomirenja, u osnovi su tolerirali rehabilitaciju ustaša,¹⁸ a sličnih je rasprava o nekadašnjim kolaboracionističkim snagama te njihovoj rehabilitaciji bilo i u Sloveniji¹⁹ i u Srbiji.²⁰ Prvi put održavane su komemoracije i građeni novi spomenici žrtvama partizana i poslijeratnog komunističkog režima. No to odmrzavanje zamrznutih kolektivnih sjećanja imalo je i problematičnu stranu. Kako je istaknuo Jan-Werner Müller,

ne može se uzeti zdravo za gotovo da “kontrasjećanje”, tj. obnova i priznavanje sjećanja ugnjetavanih skupina automatski oslobađa, niti da bi takvo “kontrasjećanje” *per se* trebalo biti legitimno. Kontrasjećanje može pridonijeti istini, ali ako to i čini, nipošto se ne podrazumijeva da će istina pridonijeti pomirenju ili ostvarenju pravde.²¹

Pored komemoriranja nedužnih civilnih žrtava ili likvidiranih članova domobranskih jedinica (tj. redovne vojske NDH) novo kulturno sjećanje konstruirano u postkomunističkoj Hrvatskoj prijetilo je “pranjem” ustaškog pokreta od svih njegovih genocidnih politika, od njegove povezanosti s nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom te od njegove totalitarne prirode. Godišnja komemoracija u Bleiburgu, koja je s vremenom simbolički obuhvatila sve hrvatske žrtve iz 1945. i poslije, izražava složenosti određenih traumatičnih sjećanja, osobito kad ona postanu oruđe politike i novih mitova.

Zašto Bleiburg?: 1945. kao povijesna prekretnica

Upravo kao što je slom Kraljevine Jugoslavije 1941. bio velika povijesna prekretnica za sve regije te zemlje, i 1945. bila je definitivni raskid s prošlošću, završni čin kojim su nakon četiri godine smrti i razaranja uklonjeni ostaci starog društvenog i političkog poretka. Narodnooslobodilačka borba protiv okupatora sve se više pretvarala u komunističku revoluciju koja se nemilosrdno obračunavala sa svim svojim protivnicima. Kako sam već spomenuo, to je uključivalo masovno ubijanje pripadnika neprijateljskih snaga, i stvarnih i zamišljenih. Početkom svibnja 1945. političko vodstvo Nezavisne Države Hrvatske, njezine vojne jedinice te civili koji su ih pratili

¹⁸ Vjeran Pavlaković, “Flirting with Fascism: The Ustaša Legacy and Croatian Politics in the 1990s”, u: Darko Gavrilović (ur.), *The Second World War and the National Question in ex-Yugoslavia*, Novi Sad: CHDR, 2008.

¹⁹ Marcus Ferrar, *Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II*, London: I. B. Tauris & Company, Limited, 2005.

²⁰ Kosta Nikolić, “Bitka za prošlost”, u: *Srbija (Jugoslavija) 1945-2005: pokreti, ideologije, praksa*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006, str. 33-42.

²¹ J.-W. Müller, “Introduction”, str. 32.

bježali su pred nadolazećim partizanima kroz Sloveniju prema Austriji; nadali su se da će se ondje moći predati Britancima i tako izbjeći komunističku odmazdu. Vodile su se žestoke bitke između Prve, Druge i Treće partizanske armije i snaga NDH koje su se u povlačenju izmiješale s njemačkim, slovenskim, srpskim, crnogorskim i drugim proosovinskim jedinicama.²² Premda je Njemačka kapitulirala 8. svibnja, te su se snage borile do 15. svibnja, kad se glavnina vojnika i časnika NDH pokušala predati Britancima kod austrijskog mjesta Bleiburga. No u tome nisu uspjeli jer su Britanci insistirali da se predaju partizanima, u skladu s internim sporazumima savezničkog vodstva, pa su vojnike NDH koji su se predali poslali natrag u Jugoslaviju. Bio je to početak Križnog puta, tj. marševa smrti u jugoslavenske logore i masovnih likvidacija desetaka tisuća zarobljenika bez primjerenog suđenja.

Iako je na Blajburškom polju zapravo ubijeno tek nekoliko desetaka ustaša (određen broj počinio je samoubojstvo, a neki su poginuli pri pokušaju da pobjegnu dublje u Austriju), lokacija je zadobila mitski status kao “emocionalni simbol kolektivne tragedije”. Ivo Goldstein zaključuje da je

taj simbol imao i svoju sasvim utilitarnu političku svrhu, kao točka okupljanja, jedina točka zajedničkog osjećaja inače politički razjedinjene i frustrirane emigracije. I napokon, razbuktana mitologija Bleiburga imala je i svoju neizrečenu i pomno prikrivenu svrhu, dugoročno namijenjenu budućim generacijama i povijesti, pa zato i možda i najdublju: raširenim blajburškim velom prekriti mnogo toga što se događalo prije Bleiburga, od travnja 1941. do travnja 1945, a gotovo da je sudbinski vodilo ravno na Bleiburg.²³

Na blajburškim su se komemoracijama od 1990, uz pokušaje političke mobilizacije, vidno nastojali zataškati zločini ustaškog režima pretvaranjem ustaša u žrtve. To ću podrobnije razmotriti u nastavku teksta.

Zbog svoje je politiziranosti Bleiburg zoran primjer onoga što je francuski povjesničar Pierre Nora nazvao lokalitetima ili mjestima pamćenja (*lieux de mémoire*). Mjesta sjećanja jesu “različita simbolička ‘mjest’ ili kulturni izrazi kolektivnog sjećanja, primjerice geografske regije, spomenici, komemorativne ceremonije, poznate ličnosti, politički pokreti, profesionalne institucije ili društvene navike... [koje] su žarišta našeg nacionalnog naslijeđa”.²⁴ Spomenički kompleks na Blajburškom polju ima materijalne, simboličke i funkcionalne značajke koje su “izmiješane, hibridne, mutantne, usko povezane sa životom i sa smrću, s vremenom i s vječno-

²² Ivo Goldstein, *Hrvatska, 1918-2008*, Zagreb: EPH, 2008, str. 350-368.

²³ Isto, str. 368. Vidi i intervju s Ivanom Fumićem u *Večernjem listu* (11. svibnja 2007), online verzija na www.vecernji.hr/newsroom/news/croatia/801644/print.do.

²⁴ Peter Carrier, “Places, Politics and Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora’s *Les Lieux de mémoire*”, u: Susannah Radstone (ur.), *Memory and Methodology*, Oxford: Berg, 2000, str. 39.

šču; obavijene Moebiusovom trakom kolektivnog i pojedinačnog, svetog i profanog, nepromjenljivog i pokretnog... temeljna je svrha *lieux de mémoire* da zaustave vrijeme, blokiraju zaboravljanje, etabliraju određeno stanje stvari, učine smrt besmrtnom, materijaliziraju nematerijalno.²⁵ Komemorativne funkcije pamćenja žrtava Drugog svjetskog rata isprepletene su s političkim konotacijama i (re)konstrukcijama narativa o NDH. Zamagljivanje prošlosti i sadašnjosti sastavni je dio blajburških komemoracija; ne samo da sudionici nose ustaške uniforme, ističu ustaške oznake i ikonografiju te prodaju razne predmete povezane s NDH i njegovim vođama nego je tu aktivan i diskurs o Domovinskom ratu, popraćen slikama junaka (kao i pojedinaca koji su počinili ratne zločine) iz sukoba 1990-ih. Povrh toga aktivni se političari služe Bleiburgom za držanje govora, debatiranje, pa čak i za vođenje kampanje.

Nakon izgradnje blajburškog mita i Blajburškog polja kao spomen-mjesta, 1990-ih uslijedilo je njegovo službeno uvrštenje u službeni kalendarski ciklus hrvatske države. Sociolog Todor Kuljić primijetio je da

kalendar, kao zbir nacionalnih praznika, predstavlja selektivnu nacionalnu kolektivnu prošlost... Praznici, kao institucionalizirani datumi pamćenja, upozoravaju ne samo na to čega treba da se sećamo, nego i kada i kako treba da se sećamo.²⁶

Izvorne komemoracije koje su spontano organizirane u komunističkom razdoblju (o čemu će još biti govora) održavale su se na Majčin dan, simbolizirajući smrt tisuća mladih hrvatskih vojnika i osjećaj gubitka hrvatskih majki koje nikad nisu doznale što se dogodilo njihovim sinovima. Godine 1995. Hrvatski je sabor preuzeo organizaciju komemoracija, proglasivši 15. svibnja Danom spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost, iako se komemoracija zapravo održavala u nedjelju – odnosno, od 2008, u subotu – najbližu 15. svibnja.²⁷ Taj je datum očito bio važan objema stranama u sukobu: za partizane je označavao apsolutnu pobjedu, a za pristaše NDH apsolutan poraz. Jugoslavija je čak od 1952. do 1965, zbog raskida sa Staljinom i sa Sovjetskim Savezom, Dan pobjede, umjesto 9. svibnja, slavila upravo 15. svibnja.²⁸

²⁵ Pierre Nora, "Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*", u: *Representations*, br. 26 (proljeće 1989), str. 19.

²⁶ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa, 2006, str. 173.

²⁷ Kako bi omogućila većem broju svećenika da prisustvuje blajburškoj komemoraciji Hrvatska je biskupska konferencija zatražila da se dan spomena pomakne s nedjelje na subotu (*Večernji list*, 29. travnja 2008, str. 4). Između 1995. i 2000. razne su skupine komemorirale događaje u Bleiburgu, uz tri različita datuma održavanja: Majčin dan, 15. svibnja i nedjelja najbliža 15. svibnja. Vidi: Josip Jurčević (ur.), *Čuvari bleiburške uspomene*, 2. izd., Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništa, 2005, str. 216.

²⁸ Sovjetski Savez i većina istočnoeuropskih zemalja slavili su Dan pobjede 9. svibnja, a ne 8. svibnja, kako se činilo na Zapadu. Dragan Milošević (ur.), *Kalendar: godišnjica značajnih događaja i ličnosti naše političke i kulturne istorije, 1986-2000*, Beograd: Savezna konferencija SSRNJ, 1987, str. 111.

To što Bleiburg funkcionira kao spomen-mjesto može se pripisati činjenici da se s njim u isti mah povezuju traumatična kolektivna prošlost i trenutak prijeloma ili povijesnog diskontinuiteta. Oba navedena čimbenika daju blajburškim komemoracijama emocionalnu težinu i političku važnost; tomu je posebice bilo tako u 1990-ima, kad je Hrvatska prolazila kroz još jednu povijesnu tranziciju. To je također značilo da je blajburškim mitom bilo lako manipulirati; žrtve blajburške tragedije aktivno su zazivane ne samo da bi se iskrivila ustaška prošlost nego i da bi se opravdalo ponovno jačanje ekstremističko-nacionalističkih političkih opcija. Blajburški je mit postao jedan od brojnih povijesnih momenata koji simboliziraju hrvatsko mučeništvo. Premda su na koncu pobijedili, 1990-ih su godina, kad se narativ o Bleiburgu konstruirao u hrvatskoj javnoj domeni, Hrvatska i Hrvati bili žrtve velikosrpske agresije. Mit o *mučeništvu* jedan je od najuobičajenijih arhetipova u taksonomiji mitova.²⁹ Prisutan je u svim nacionalističkim narativima na Balkanu, osobito u nasilnom dvadesetom stoljeću, zbog toga što

iskustvo viktimizacije i njegova prisutnost u kolektivnom sjećanju izoštava grupnu svijest. Članovi grupe mogu početi doživljavati sebe kao članove određene nacije upravo stoga što su postali žrtve okrutnosti što su ih nad njima počinili drugi.³⁰

No prikazivanje blajburških žrtava isključivo kao mučenika koji su trpjeli za hrvatsku državu opasno je stoga što se u novom, preinačenom narativu o Drugom svjetskom ratu zanemaruju stvarnost režima NDH i zločini koje je on počinio.

Raspad komunističkog monopola na prošlost oslobodio je paralelna i suparnička kolektivna sjećanja raznih skupina i zajednica koje su iskusile Drugi svjetski rat na različite načine. Komemoracije i spomenici posvećeni antikomunističkim trupama koje su surađivale s nacistima u Estoniji imaju mnogo sličnosti s rehabilitacijom ustaša u Hrvatskoj, uključujući rasprave o identitetu i suvremenoj politici. Kako Meike Wulf zaključuje u svojoj studiji o povijesnom revizionizmu u Estoniji, “u javnoj domeni različite socijetalne skupine pokušavaju ishoditi priznanje za svoja privatno njegovana sjećanja (pojedinačna ili grupna); upravo je ta borba za javno priznanje usko povezana s pitanjima autorstva, autentičnosti, pokroviteljstva te naposljetku identiteta”.³¹ No za razliku od drugih europskih postkomunističkih država koje se hvataju u koštac s podijeljenim sjećanjima na Drugi svjetski rat, Hrvatska i

Vidi i: Dragomir Bondžić, “Obležavanje dana pobjede u Srbiji 1945-1955”, u: *Srbija (Jugoslavija) 1945-2000*, str. 203-219.

²⁹ George Schöpflin, “The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths”, u: Geoffrey Hoskings i George Schöpflin (ur.), *Myths and Nationhood*, New York: Routledge, 1997, str. 29-30.

³⁰ Pål Kolstø, “Assessing the Role of Historical Myths in Modern Society”, u: Pål Kolstø (ur.), *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*, London: Hurst & Company, 2005, str. 21.

³¹ Meike Wulf, “The Struggle for Official Recognition of ‘Displaced’ Group Memories in Post-Soviet Estonia”, u: Michal Kopeček (ur.), *The Past in the Making*, Budimpešta: CEU Press, 2008, str. 223.

druge jugoslavenske države sljednice proživjele su nov ciklus nasilja koji je dodatno zaoštrio aktualno poimanje trauma iz prošlosti.

Manipuliranje žrtvama

Rasprava o broju i identitetu blajburških žrtava u središtu je politiziranja prošlosti. Suprotni je pol blajburškog mita preuveličavanje broja žrtava u Jasenovcu, najzloglasnijem logoru smrti ustaške države, gdje su život izgubili deseci tisuća Srba, Židova, Roma i antifašistički nastrojenih Hrvata.³² Upravo kao što je Auschwitz s vremenom postao simbol ključnog iskustva iz Drugog svjetskog rata u Europi, Jasenovac je bio simbol užasa ubojstava s podrškom države i rasnih zakona na teritoriju bivše Jugoslavije u razdoblju 1941-1945. Datum održavanja godišnje komemoracije u Jasenovcu, nedjelja najbliža 22. travnja, podudara se s bijegom preostalih logoraša u noći 22. travnja 1945, kad je postalo očito da čuvari logora planiraju likvidirati sve koji su ostali u logoru. Te dvije antipodne ceremonije, blajburška i jasenovačka, zorno pokazuju podjelu kolektivnog sjećanja na Drugi svjetski rat i "nacionaliziranje" žrtava tih tragedija.

Tvrđnje o broju žrtava u Jasenovcu s godinama su izrazito fluktuirale. Komunistički aparatašci i njihovi nacionalistički nasljednici, osobito u Srbiji, nisu kanalizirali jake emocije što ih pobuđuje to spomen-mjesto samo u prokazivanje ustaškog pokreta, nego zapravo u nametanje kolektivne krivnje hrvatskom narodu i, povrh toga, Katoličkoj crkvi. Za komunističke je Jugoslavije brojka od 700 000 smatrana neupitnom, a do 1980-ih neki su je znanstvenici napuhali na više od milijun žrtava, uglavnom Srba, navodno ubijenih samo u logorima.³³ Unatoč ustrajnom neumjerenom preuveličavanju broja jasenovačkih žrtava ozbiljna je znanost iznijela vjerodostojnije brojke, premda se točan broj žrtava nikad neće znati. Dvojica demografa, Srbin i Hrvat, koji su krajem 1980-ih istraživali neovisno jedan o drugome, procijenili su da je u Jasenovcu ubijeno između 70 000 (Bogoljub Kočović) i 83 000 (Vladimir Žerjavić) ljudi;³⁴ Slavko Goldstein, u to vrijeme predsjednik Savjeta Spomen područja Jasenovac, 2005. službeno je izjavio da je ukupan broj žrtava najvjerojatnije bio između 80 000 i 100 000;³⁵ a istraživači jasenovačkog memorijalnog centra u muzeju su obja-

³² Iz recentnih knjiga o povijesti Jasenovca izdvajam: Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945*, Zagreb: Kameni cvijet, 2003; i Tea Benčić Rimay (ur.), *Jasenovac Memorial Site*, Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2006.

³³ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb: Globus, 1992, str. 11-12, 44; i Nataša Mataušić, "The Jasenovac Concentration Camp", u: Rimay (ur.), *Jasenovac Memorial Site*, str. 47-48.

³⁴ N. Mataušić, "The Jasenovac Concentration Camp", u: Rimay (ur.), *Jasenovac Memorial Site*, str. 48.

³⁵ Arhiv Javne ustanove Spomen područja (JUSP) Jasenovac, Fond SPJ-Komemoracije, A-745, Slavko Goldstein, "Procjene o približnom broju žrtava ustaškog logorskog sustava Jasenovac 1941-1945", 21. travnja 2005.

vili imena i nacionalnost 72 193 pojedinca za koja je potvrđeno da su ubijena u sustavu logora duž Save.³⁶ Pored preuveličanih brojki mita o Jasenovcu problematično je bilo i “nacionaliziranje” žrtava, osobito u vrijeme rata. Srpski su ekstremisti 1990-ih godina opravdavali etničko čišćenje provođeno nad Hrvatima i pobunu protiv Zagreba tako što su Jasenovac tumačili kao mjesto na kojem su stradavali isključivo Srbi, što nije u skladu s pravim identitetom logorskih žrtava.³⁷

Slična sporna pitanja u vezi s blajburškim žrtvama dovela su do njihove politizacije. Konkretno, rasprava se vodila o njihovu broju, identitetu i načinu na koji su stradali. Tvrdnje o broju osoba ubijenih u borbama koje su prethodile predaji kod Bleiburga ili likvidiranih u marševima smrti nakon toga uvelike variraju i brojke se znatno preuveličavaju: procjena je demografa Vladimira Žerjavića – između 45 000 i 55 000 Hrvata;³⁸ Slavko Goldstein spominje 20 000 Srba, Slovenaca i drugih te 50 000 Hrvata;³⁹ Zdravko Dizdar zamjećuje da su poimence identificirane 62 000 žrtava s teritorija NDH, ali tome dodaje da su se procjene kretale od 60 000 do 600 000;⁴⁰ nekadašnji ustaški dužnosnik Vinko Nikolić tvrdi da je ubijeno oko 200 000 Hrvata;⁴¹ prema računu Vladimira Geigera ukupno je bilo oko 80 000 žrtava, uključujući sve etničke skupine;⁴² a u igru je ušla i politika, te je Ratko Maček, bivši glasnogovornik predsjednika hrvatske Vlade Ive Sanadera, rekao izjaviteljima kako je samo u Sloveniji ubijeno 190 000 Hrvata.⁴³ Komemoracije u Bleiburgu često su služile za promoviranje jako preuveličanog broja žrtava: Petar Miloš (bivši predsjednik Počasnog bleiburškog voda) 1996. je ustvrdio da je spomenik u Bleiburgu “zajednički grob 200 000 hrvatskih boraca”,⁴⁴ 1992. jedan je govornik brojku digao na čak pola milijuna Hrvata ubijenih kod Bleiburga,⁴⁵ a 2002. vojni vikar Nikola Mate Roščić iznio je tvrdnju da je poslije Drugog svjetskog rata ubijeno 600 000

³⁶ Citirano u: Mišo Deverić i Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima, 1941-1945*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2008, str. 67.

³⁷ Na komemoraciji u Jasenovcu 24. travnja 1994. Milan Martić, nekadašnji predsjednik RSK-a i osuđeni ratni zločinac, izjavio je da je “Jasenovac sasvim sigurno najveći srpski grad mrtvih” i dokaz da Srbi i Hrvati nikad više ne bi mogli živjeti u istoj državi. Citirano u: *Srpski glas* (Topusko), 28. travnja 1994, str. 3.

³⁸ V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, str. 75-79.

³⁹ Slavko Goldstein, “Bakarić je Tita upozorio da stvari izmiču kontroli”, u: *Jutarnji list* (27. listopada 2007), *online* verzija na www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,10,27,bleiburg_goldstein,95851.jl.

⁴⁰ Zdravko Dizdar, “Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih puteva”, u: *Senjski zbornik*, br. 32 (2005), str. 189-190.

⁴¹ Vinko Nikolić, “Poslije pola stoljeća – Bleiburg je povijest”, u: Mirko Valentić (ur.), *Bleiburg 1945-1995: spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta*, Zagreb: Quo Vadis, 1995, str. 39.

⁴² *Pogled (Novi list)*, 23. lipnja 2007, str. 12.

⁴³ *Jutarnji list* (15. rujna 2007), str. 6.

⁴⁴ *Vjesnik* (13. svibnja 1996), str. 2.

⁴⁵ *Vjesnik* (12. svibnja 1992), str. 32.

Hrvata.⁴⁶ Kao i u pogledu Jasenovca točna se brojka, po svoj prilici, nikad neće znati, ali će na toj podlozi i dalje bujati suparničke političke i povijesne interpretacije Drugog svjetskog rata.

Osim toga manipulira se i identitetom žrtava, osobito retorikom i diskursom na samim komemoracijama. Bleiburg se naime percipira kao isključivo hrvatsko spomen-mjesto. On simbolizira “najveću tragediju” hrvatskog naroda, hotimičan genocid nad Hrvatima, “hrvatski holokaust” i “hrvatsku Golgotu”. Premda na spomenicima u Bleiburgu ima i islamskih simbola i premda su članovi hrvatske islamske zajednice vršili bogoslužja u sklopu komemoracije, o njima se nikad ne govori kao o Bošnjacima, nego kao o muslimanima.⁴⁷ Osim pripadnika jedinica NDH zarobljene su i/ili ubijene tisuće Nijemaca, crnogorskih i srpskih četnika, slovenskih belogardista i kozaka. Na komemoraciji 2008. govorio je predstavnik “slovenskih antiboljševičkih veterana”, ali, općenito govoreći, simboli, govornici i organizacije u Bleiburgu bez iznimke su hrvatski. Pretvaranjem svih žrtava u Hrvate na toj komemoraciji perpetuira se mit kako su događaji u Bleiburgu i neposredno nakon njega bili dio hotimičnoga genocida nad hrvatskim narodom, a ne razračunavanje novog komunističkog režima sa svim svojim političkim i ideološkim protivnicima bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Sukob u 1990-ima reafirmirao je takvo tumačenje, što dokazuje često spominjanje Domovinskog rata u kontekstu Bleiburga. Primjerice, *Hrvatsko slovo* objavilo je dug članak o događajima iz 1945. u kojem piše:

Isti rukopis mržnje nose i ratna zbivanja iz 1991. Ishodište masovnih zločina su dvije ideologije: velikosrpska, sa snažnim protuhrvatskim nabojem i komunistička u boljševičko-titoističkom izdanju.⁴⁸

Blajburška komemoracija nastavit će iskrivljavati povijest sve dok ceremonija ne prestane zanemarivati druge žrtve komunističke represije te njihova zasebna, ali jednako punovrijedna kolektivna sjećanja.

Naposljetku, narativi o blajburškim događajima izlagani na komemoracijama izbrisali su razlikovanje nedužnih žrtava od ratnih stradalnika; komemorativnim je procesom svatko pretvoren ne samo u Hrvata nego i u žrtvu, kao da se tragedija u svibnju 1945. dogodila izvan konteksta prethodne četiri godine ratovanja.⁴⁹ Povrh

⁴⁶ *Jutarnji list* (13. svibnja 2002), str. 3.

⁴⁷ Godine 2008. Idriz efendi Bešić, predstavnik Mešihata Islamske zajednice u Hrvatskoj, rekao je “da je Bleiburg najveća grobnica muslimana u Europi” (*Jutarnji list*, 18. svibnja 2008, str. 2). Iduće godine Bešić je rekao da je došao “dati počast našem narodu”, ponovno istaknuvši da sve žrtve, bez obzira na vjeroispovijest, smatra Hrvatima (govor Idriza efendi Bešića, Bleiburg, Austrija, 16. svibnja 2009).

⁴⁸ *Hrvatsko slovo* (11. svibnja 2007), str. 28.

⁴⁹ Za raspravu o razlici između žrtava i stradalnika vidi: Igor Graovac i Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb: Dijalog, 2005, str. 25-38.

toga, u anketi provedenoj 1997. 47,7% ispitanika za blajburšku je tragediju okrivilo Tita i partizane, 28,9% okrivilo je Churchilla i Britance, a samo 19,2% Pavelića i ustaško vodstvo, koje je napustilo svoje oružane snage kako bi spasilo vlastiti život.⁵⁰ Hrvatski predsjednik Stjepan Mesić u brojnim je prilikama kao glavni razlog za odbijanje da prisustvuje komemoraciji naveo upravo promjenu stajališta o ustaškim snagama, tj. činjenicu da se prikazuju kao žrtve, a ne kao zločinci. “Nesporna je istina da su ljudi na Križnom putu i u Bleiburgu ubijani bez suđenja”, izjavio je Mesić, “ali je manipuliranje kad se tvrdi da su svi koji su tamo ubijeni bili nevini... čista je manipulacija tvrdnja da su ljudi tamo ubijani samo zato što su Hrvati.”⁵¹ Prema tome skupine koje uprizoruju obrednu memorijalizaciju blajburške tragedije vrlo često supsumiraju njezine legitimne žrtve u širi projekt rehabilitacije ustaškog režima i njegovih oružanih snaga.

Premda se, kako je rečeno, središnja komemoracija održava na Blajburškom polju, “u samome Bleiburgu nije počinjen ni ratni ni masovni zločin te je zabilježeno samo manje stradanje, prije svega vojnih stradalnika pri pružanju otpora u trenutku kapitulacije pred Saveznicima i, dakako, partizanima kao dijelu Saveznika.”⁵² Prema Slavku Goldsteinu, postoje dokazi da je kod Bleiburga ubijeno samo dvadeset i sedam ustaša, dok je velika većina poginula na lokacijama diljem Slovenije (oko 200 masovnih grobova), Hrvatske (700 masovnih grobova), Bosne (90 masovnih grobova) te u drugim dijelovima Jugoslavije.⁵³ Mnogi su stradali tijekom prinudnih marševa ili u logorima.⁵⁴ Unatoč tome godišnje komemoracije koje se održavaju u Bleiburgu perpetuiraju mit koji ga identificira kao mjesto najveće tragedije hrvatskog naroda (navodno je ondje pobijeno toliko Hrvata da “kopanje blajburške zemlje donijelo bi tek pogled na crvenu zemlju, boje krvi”).⁵⁵ U komunističkom raz-

⁵⁰ *Globus* (31. listopada 1997), str. 37.

⁵¹ *Novi list* (19. kolovoza 2008), str. 3. U kasnijem članku napisanom za *Novi list* Mesić je naglasio: “ljudi su izgubili živote zato što su bili pripadnici neprijateljskih snaga koje se nisu htjele predati i što je među njima očito bilo i onih (i to ne malo) koji su na najgrozniji mogući način okrvavili ruke u prethodnim godinama” (*Novi list*, 27. rujna 2008, str. 5).

⁵² Igor Graovac, “Pitanja poslijeratnih žrtava i stradalnika u Hrvatskoj poslije Drugog svjetskog rata”, u: Hrženjak, *Bleiburg*, str. 75. Vidi i intervju s bivšim partizanskim političkim komesarom Ivanom Dolničarom, koji je priznao da je bilo poslijeratnih likvidacija, ali je insistirao na tome da “masovnih ubijanja zarobljenika na Bleiburgu nije bilo” (*Globus*, 11. prosinca 1998, str. 86).

⁵³ *Jutarnji list* (27. listopada 2007), online verzija na www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,10,27,bleiburg_goldstein,95851.jl; i Bože Vukušić, *Bleiburg Memento*, Zagreb: Udruga Hrvatski križni put, 2005, str. 7-9.

⁵⁴ Vidi: Boris Vlašić i Aleksandar Vojinović, *Križni put*, Zagreb: Start, 1991; i Branko Dubravica, “Kako Bleiburške događaje postaviti u prostorni i vremenski okvir?”, u: Hrženjak, *Bleiburg*, str. 54-57.

⁵⁵ Autor članka o blajburškoj komemoraciji 1993. opisuje kako je polje godinama ostalo netaknuto zbog toga što je u nj pokopano tako mnogo leševa (*Novi list*, 11. svibnja 1993, str. 2).

doblju onima koji su preživjeli, članovima rodbine ili bilo kome drugome nije bilo moguće javno komemorirati one koje su ubili partizani u samoj Jugoslaviji, pa je Bleiburg postao spomen-mjesto na kojem su se mogli okupljati iseljenici. No i nakon 1990, iako se pitanjima Bleiburga i komunističke represije bavi nova generacija znanstvenika, obrednim se praksama još uvijek propagiraju politički mitovi.⁵⁶

Blajburške komemoracije

Komemoracije koje se održavaju u Bleiburgu promijenile su se s izlaskom Hrvatske iz komunizma i ratom za neovisnost, a s pomacima u unutarnjopolitičkoj dinamici od 1990-ih poprimale su nova značenja. Analizu komemoracija podijelio sam na pet razdoblja:

- a) komunističko razdoblje (1945-1989);
- b) Domovinski rat (1990-1994);
- c) Tuđman (1995-1999);
- d) Račan (2000-2003);
- e) Sanader (2004-sadašnjost).

a. Bleiburg tijekom komunističkog razdoblja (1945-1989)

Za komunističke Jugoslavije komemoracije i u Bleiburgu i u Jasenovcu zorno su pokazivale kako totalitaran politički sustav javnim obredima monopolizira povijesni narativ. Kao i sve druge ceremonije posvećene Drugom svjetskom ratu, komemoracija u Jasenovcu služila je za legitimiranje vladajuće partije, a svako dovodeње u pitanje službenog narativa ili brojki bilo je strogo zabranjeno. S druge strane Bleiburg je bio tabu-tema koja se u Jugoslaviji sustavno brisala iz kolektivnog sjećanja, ali na životu ga je održavala hrvatska iseljenička zajednica i njezin tisak.⁵⁷ S vremenom su na obje lokacije postavljeni spomenici i organizirani komemorativni prostori, što je pripremlilo pozornicu na kojoj su se odigrali dramatični događaji 1990-ih godina.

Za razliku od obreda u Jasenovcu, koji su se održavali pod pokroviteljstvom države, pojedinci koji su odavali poštovanje žrtvama stradalima u Bleiburgu i neposredno nakon toga često su to činili izlažući velikoj opasnosti vlastiti život. Prva organizirana komemoracija u Bleiburgu održana je na dan Svih svetih 1952, kad su trojica preživjelih položila vijenac na grobove hrvatskih vojnika na groblju Un-

⁵⁶ Promišljajući povijesne mitove, Kertzer zamjećuje da su, "jednom kad se izgrade, takva simbolička shvaćanja političkog poretka otporna (premda ne i imuna) na promjenu" (Kertzer, *Ritual, Politics, and Power*, str. 13).

⁵⁷ Moji roditelji, koji su emigrirali u SAD 1978, nisu ni čuli za Bleiburg do dolaska u Ohio, iako su u svibnju ili lipnju 1945, u sklopu blajburških događaja, partizani likvidirali i mog djeda.

ter-Loibach. Istog su dana šestorica drugih bivših časnika NDH došla na Blajburško polje; ondje su “od ostavljenog oružja hrvatske vojske načinili križ te prisegnuli kako će svake godine u isto vrijeme dolaziti u Bleiburg i časno čuvati uspomenu na pomorene hrvatske žrtve”.⁵⁸ Iduće je godine Ante Mikrut osnovao Počasni bleiburški vod za organizaciju godišnje komemoracije. U komemoracije su od samog početka bili uključeni članovi Katoličke crkve, osobito velečasni Vilim Cecelja iz Klagenfurta, koji je, prema Ivanu Pomperu iz Počasnoga bleiburškog voda, bio “jedan od glavnih čuvara Bleiburške memorije”.⁵⁹ Od 1956. ceremoniju je podupirao Hrvatski oslobodilački pokret, koji je iste godine utemeljio Ante Pavelić.⁶⁰ Kako je broj okupljenih na komemoraciji, koja se svake godine održavala na Majčin dan, bio sve veći, agenti jugoslavenske obavještajne službe počeli su nadzirati iseljenike koji su sudjelovali u blajburškoj ceremoniji, prijetiti im, čak su ih i pokušavali ubiti. Iako je austrijska policija redovito nadzirala okupljanja, a vlasti povremeno opstruirale komemoracije, one nikad nisu izričito zabranjene.⁶¹

Godine 1965. Počasni bleiburški vod kupio je parcelu na Blajburškom polju i renovirao grobove hrvatskih vojnika na groblju Unter-Loibach, gdje je 1976. podignut mramorni spomenik.⁶² Na samome polju spomenik je postavljen 1987, s natpisom “U čast i slavu poginuloj hrvatskoj vojsci, svibnja 1945” na hrvatskome i na njemačkome.⁶³ Godine 2007. potonji je spomenik renoviran, a natpis promijenjen u “U spomen na nedužne žrtve bleiburške tragedije svibnja 1945”. Neke skupine kritizirale su promjenu natpisa zbog toga što se više nije spominjala nacionalnost žrtava.⁶⁴ Na spomeniku su ovi simboli: križ, hrvatski grb sa šahovnicom te islamski polumjesec i zvijezda; potonji simbol svjedoči o činjenici da su mnogi vojnici bili Muslimani iz Bosne, koja je u Drugom svjetskom ratu bila dio NDH. Pojednostoj komemoracije postupno su se konkretizirale: ceremonija je počinjala kod spomenika na groblju Unter-Loibach, a potom bi procesija otišla na Blajburško polje, gdje bi se – na lokaciji drugog spomenika, koja danas obuhvaća i kapelicu te oltar – držali govori i služila misa.

⁵⁸ J. Jurčević (ur.), *Čuvari bleiburške uspomene*, str. 71-72.

⁵⁹ Govor Ivana Pompera u Bleiburgu, Austrija, 16. svibnja 2009.

⁶⁰ J. Jurčević (ur.), *Čuvari bleiburške uspomene*, str. 86-87, 98.

⁶¹ B. Vukušić, *Bleiburg Memento*, str. 10.

⁶² Godine 2009. Počasni bleiburški vod distribuirao je knjižicu s planovima za izgradnju memorijalnoga groblja iza kapele i spomen-područja na Blajburškom polju, gdje bi se skupili i iznova pokopali ostaci iz svih poznatih ustaških grobova u regiji.

⁶³ J. Jurčević (ur.), *Čuvari bleiburške uspomene*, str. 157-158.

⁶⁴ U *press-releaseu* Hrvatskoga kulturnog vijeća istaknuto je da je Bleiburg imao sve značajke planirana genocida nad hrvatskim narodom te da novi natpis ne prenosi vjerno tu činjenicu. Pretiskano u: *Hrvatsko slovo* (11. svibnja 2007), str. 28.

b. Bleiburg tijekom Domovinskog rata (1990-1994)

Krah komunizma, rat u Hrvatskoj i poslijeratna nastojanja za pomirenjem i priključenjem EU-u – sve je to pridonijelo promjenama značenja, simbolike i političke važnosti blajburških komemoracija. Godišnje okupljanje na Blajburškom polju, nekoć ilegalna komemoracija kojoj su prisustvovali samo iseljenici, pretvorilo se u simbolički obred za sve Hrvate koji su se žrtvovali za hrvatsku državu, obred koji je pod pokroviteljstvom Sabora, ali kojim u biti dominiraju desničarske političke snage što zagovaraju rehabilitaciju ustaša.

Dok su srpski nacionalisti koji su se pobunili protiv Zagreba pretvorili komemoraciju u Jasenovcu iz legitimacijskog potporna komunističke Jugoslavije u ksenofopsku propagandu, hrvatska je javnost iznenada postala svjesna komemoracije u Bleiburgu i mogla joj je otvoreno prisustvovati. Godine 1990, na četrdeset i petu obljetnicu, hrvatski su mediji prvi put izvijestili o komemoraciji u Bleiburgu. Više nije bila riječ o ceremoniji isključivo za bivše ustaše, nego je uključivala političare iz novoformiranih hrvatskih političkih stranaka i druge koji su došli iz Hrvatske. HDZ, koji je netom pobijedio na prvim višestranačkim izborima nakon pola stoljeća, poslao je fra Tomislava Duku da održi misu na ceremoniji, a on je u sklopu mise ponovio Tuđmanove pozive na “nacionalno pomirenje” svih Hrvata.⁶⁵ Od političara na komemoraciji su bili Ante Paradžik (HSP), Marko Veselica (HDS) i Srećko Pšeničnik (HOP), zet Ante Pavelića. Unatoč retorici pomirenja partizana i ustaša komemoracija je u Bleiburgu od 1990. bastion hrvatske desnice.

Te je godine Dražen Budiša iz Hrvatske socijalno-liberalne stranke (HSLS) rekao izvijestiteljima da “kad smo vidjeli da se komemoracija pretvara u manifestaciju s nizom političkih poruka koje naša stranka drži neprimjerenima uz ikonografiju koja nam je strana, napustili smo komemoraciju”.⁶⁶ Pritom je mislio na ustašku ikonografiju, zastave i druge rekvizite koji su se prodavali na komemoraciji, na simbole koji se u Bleiburgu do danas otvoreno pokazuju. Dok je ton izvješća hrvatskog tiska o Bleiburgu bio umjeren, mediji u drugim jugoslavenskim republikama imali su znatno dramatičniji pristup. Primjerice, sarajevsko *Oslobođenje* izvijestilo je da

u Blajburg dolaze ostarjeli ustaški nadsatnici i satnici, bivši koljači i mučitelji iz logora smrti, u pratnji svojih sinova i rodbine – ne da se podsjetje dana kad su panično bježali pred naletom Jugoslavenske armije, već da bi glorifikuju svoju strahovladu, prijeke sudove i nacionalističke orgije.⁶⁷

⁶⁵ *Vjesnik* (14. svibnja 1990), str. 5.

⁶⁶ *Danas* (22. svibnja 1990), str. 21.

⁶⁷ *Oslobođenje* (28. svibnja 1990).

Jedan od bivših ustaša koji je otvoreno prisustvovao blajburškoj komemoraciji 1990. bio je Dinko Šakić, nekadašnji zapovjednik Jasenovca. Šakić, kojeg je Argentina izručila Hrvatskoj te je 1998. izveden pred sud, izjavio je da se ponosi time što je bio ustaša i da je bila normalna stvar da država pogubljuje svoje neprijatelje.⁶⁸

Prema tome, od samog početka "ozakonjenja" blajburške komemoracije zamagljivano je razlikovanje između žrtava koje su partizani smaknuli po kratkom postupku i rehabilitacije ustaških vojnika (uključujući članove Pavelićevih elitnih snaga i čuvare koncentracijskih logora) koji su ubijeni u borbi nakon što su se odbili predati. Govori držani na komemoraciji nastojali su prikazati poraženi NDH u pozitivnom svjetlu. Godine 1994. Duka je natuknuo da moderna hrvatska demokracija ne bi bila moguća "bez nesebične žrtve" onih koji su ubijeni kod Bleiburga, dok je jedan drugi govornik insistirao na tome da je NDH bio legitimna neovisna država.⁶⁹ Drugi sudionici komemoracije zalagali su se za stvaranje veće Hrvatske, drugim riječima, "za novu Hrvatsku koja se ne može zamisliti bez Bosne, Hercegovine, Srijema i Boke".⁷⁰

Od 1991. do 1994. HDZ nije slao visoke dužnosnike na blajburške komemoracije; Tuđman je, na kraju krajeva, svojedobno bio partizanski oficir. Tomislav Duka zastupao je Sabor od 1990. do 1994. i držao je mise zajedno s fra Sebastijanom Golenićem, župnikom iz Klagenfurta. No desničarski su političari dolazili, i koristili su priliku za promicanje vlastitih političkih agenda unatoč pozivima na jedinstvo u ratnim uvjetima. Godine 1993. delegacija HSP-a došla je s izbornim plakatima svog kandidata Dobroslava Parage, a potpredsjednik HSP-a Anto Đapić kritizirao je Tuđmanovu vlast zbog toga što "komemorira holokaust, ali ne dolazi u Bleiburg".⁷¹ Objasnio je: "Ovo je naš prvi stranački organizirani dolazak jer smo znali da ću ja, kao predstavnik HSP-a, moći govoriti za centralnom govornicom", iz čega se može zaključiti da je stranka dobro promislila kako bi mogla iskoristiti komemoraciju za mobilizaciju svojih pristaša.⁷² Petar Miloš, predsjednik Počasnog bleiburškog voda, izrazio je nezadovoljstvo politiziranjem okupljanja, rekavši: "Ovo je komemoracija, a ne politički zbor", a Duka je istaknuo: "Neka nas ovo mjesto ujedinjuje, a ne razdvaja".⁷³ Unatoč tim i drugim, godinama upućivanim apelima da se blajburške žrtve ne politiziraju, komemoracija se i dalje upotrebljava kao tribina za vođenje političke kampanje.

⁶⁸ *Danas* (22. svibnja 1990), str. 21.

⁶⁹ *Novi list* (10. svibnja 1994), str. 21.

⁷⁰ *Start* (26. svibnja 1990), str. 70.

⁷¹ *Vjesnik* (14. svibnja 1993), str. 4.

⁷² *Globus* (14. svibnja 1993), str. 16.

⁷³ *Vjesnik* (10. svibnja 1993), str. 32.

Kriza u Jugoslaviji i hrvatski rat za neovisnost znatno su utjecali na retoriku i simboliku prvih nekoliko komemoracija nakon 1990. Nimalo ne iznenađuje to što je ton govora bio militantan i što su pozivali na aktivan otpor “srbostaljiničkim snagama koje prijete Hrvatskoj” i “koje nam spremaju novi Bleiburg”.⁷⁴ Kako se Bleiburg tumačio kroz “prizmu” događaja u Domovinskom ratu i agresije na Hrvatsku u 1990-ima, zbivanja iz 1945. prikazivala su se jednostavno kao epizoda kontinuiranog nasilja Srba nad Hrvatima, a ne kao uklanjanje političkih protivnika od multietničkih komunističkih snaga usmjerenih na to da se domognu vlasti. Poruka upućena na komemoraciji 1991. glasila je da “nema kompromisa sa Srbima” i da “hrvatski narod više ne pristaje na dvorske dogovore koji Hrvatima ne donose slobodu te da je narod spreman i mačem braniti svoju domovinu”.⁷⁵ Slični blajburški narativi o srpskim zločincima i hrvatskim žrtvama prevladavali su i u vrijeme eskalacije rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sredinom 1990-ih.⁷⁶

c. Bleiburg pod Tuđmanom i Saborom (1995-1999)

Dana 14. svibnja 1995, na pedesetu obljetnicu blajburške tragedije, Sabor je prvi put preuzeo organizaciju komemoracije. Tuđman je shvatio kolika je politička važnost Bleiburga, pa je, premda nikad nije osobno prisustvovao komemoraciji niti je potpuno prihvatio ideologiju koja se ondje propagirala, odlučio da je mudrije nadzirati ga nego dopuštati svojim političkim protivnicima da se njime koriste protiv njega. Govornik u ime Sabora Nedjeljko Mihanović, najviši prisutni državni dužnosnik, ustvrdio je kako je hrvatska vojska u Domovinskom ratu spriječila da se dogodi novi Bleiburg od ruku “srbokomunističkih oružanih snaga”.⁷⁷ Upadljive su podudarnosti s govorom Milana Martića održanim godinu prije u Jasenovcu; potonji je naime ustvrdio kako je srpska pobuna spriječila novi Jasenovac. Fra Sebastijan Golenić, koji je vodio vjerski obred na ceremoniji, također je usporedio događaje iz Drugog svjetskog rata s Domovinskim ratom. “S tugom se sjećamo svih užasa od prije pedeset godina”, rekao je okupljenima čiji je broj procijenjen na 15 000, “a dobro nam poznata vladavina crvenog terora, pa i ovih današnjih događaja u domovini kada su crne sile zla krenule u razaranje svega civiliziranog”.⁷⁸ Na komemoraciji je bilo više od dvadeset članova Sabora, uz brojne čelnike raznih političkih stranaka.

Sutradan je održana posebna sjednica Sabora u spomen na blajburške žrtve. Mihanović je ponovno govorio, ovaj put istaknuvši da su “hrvatstvo i hrvatska drža-

⁷⁴ *Večernji list* (13. svibnja 1991), str. 3.

⁷⁵ Govor Marka Veselice, citiran u: *Večernji list* (13. svibnja 1991), str. 3, i *Novi list* (14. svibnja 1991), str. 2.

⁷⁶ *Novi list* (10. svibnja 1994), str. 21.

⁷⁷ *Vjesnik* (15. svibnja 1995), str. 3.

⁷⁸ *Slobodna Dalmacija* (15. svibnja 1995), str. 3.

va sagrađeni... na temeljima stoljetnih nacionalnih mučeništva... tako hrvatska nacionalna smrt postaje početkom novoga nacionalnog života i nove budućnosti”.⁷⁹ Taj govor eksplicitno pokazuje kako je mučenički mit, o kojem je već bilo riječi, važna sastavnica političkog diskursa hrvatskih lidera.

Sabor je potom nedjelju najbližu 15. svibnja, danu održavanja blajburške komemoracije, proglasio Danom spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i neovisnost. Taj spomen-dan dovršio je “nacionaliziranje” blajburških žrtava, istodobno povežavši svakog Hrvata koji se borio za neovisnu državu s komemoracijom protkanom ustaškom ikonografijom. Narativ o Bleiburgu koji su na komemoracijama perpetuirali političari (ne povjesničari) glasio je da su žrtve poubijali “srboboljševici” samo zato što su bile Hrvati. Primjerice, Dubravko Jelčić, predstavnik Sabora na pedeset i drugoj obljetnici 1997, insistirao je na tome da su blajburške žrtve “bili Hrvati koji su fanatično vjerovali u hrvatsku državu, a ne ideologiju”.⁸⁰ Iznio je i prilično iznenađujuću tvrdnju da je među ubijenima u Bleiburgu bilo više antifašista nego među pobjedničkim partizanima, izrazivši stajališta nekih pojedinaca koji žele pretvoriti ustaše u svojevršne antifašiste na temelju činjenice da su se borili protiv totalitarnog jugoslavenskog režima.⁸¹ Na koncu su se na javnim obredima pod pokroviteljstvom hrvatske države negativni aspekti NDH i ustaškog pokreta počeli sustavno uklanjati.

U sklopu blajburških komemoracija slavila se i pobjeda Hrvatske u Domovinskom ratu, što dodatno dokazuje sve slabije razlučivanje događaja iz 1940-ih od događaja iz 1990-ih u povijesnoj svijesti. U svom je govoru 1998. saborski zastupnik Kazimir Sviben istaknuo povijesni kontinuitet, a ne diskontinuitet, tih dvaju razdoblja:

Velikosrpsku agresiju na Hrvatsku 1991. godine zajednički su zaustavili potomci hrvatske domovinske vojske [oružane snage NDH, V. P.] i hrvatskih partizana i tako su na najplemenitiji način osvećene žrtve Drugog svjetskog rata, Bleiburga i Križnog puta.⁸²

Iduće je godine zastupnik Vice Vukojević ustvrdio kako je obrana demokratske hrvatske države bila moguća zahvaljujući tome što su u Domovinskom ratu svi Hrvati nosili istu uniformu i kako će u budućnosti Bleiburzi, Ovčare i Škabrnje biti spriječeni.⁸³

⁷⁹ *Vjesnik* (16. svibnja 1995), str. 3.

⁸⁰ Govor Dubravka Jelčića, citiran u: *Vjesnik* (12. svibnja 1997), str. 2.

⁸¹ *Večernji list* (12. svibnja 1997).

⁸² *Večernji list* (18. svibnja 1998), str. 4.

⁸³ *Večernji list* (17. svibnja 1999), str. 2. Iako su mnogi političari bili prisutni na komemoraciji, novinari su primijetili da nije bio prisutan nitko iz šest glavnih opozicijskih stranaka koje su 2000. godine formirale koalicijsku vladu (*Vjesnik*, 17. svibnja 1999, str. 1).

Dok je Tuđman bio na vlasti, i Jasenovac i Bleiburg bili su pod pokroviteljstvom hrvatske države. No čovjek koji je premostio ideološku podijeljenost hrvatskog naroda i koji je izveo Hrvatsku iz jugoslavenske federacije nikad nije prisustvovao nijednoj komemoraciji ni na jednom ni na drugom spomen-mjestu. On je pobjedu u Domovinskom ratu smatrao svojim najvećim postignućem, te mu je stoga bilo milije da javne nastupe i govore rezervira za obljetnice ključnih trenutaka iz 1990-ih. Tek nakon Tuđmanove smrti u prosincu 1999. hrvatsko se političko vodstvo počelo redovito pojavljivati na komemoracijama Drugog svjetskog rata.

d. Bleiburg za Račanove vlasti (2000-2003)

Godine 2000, nakon što je ljevičarska koalicija na čelu sa SDP-om Ivice Račana pobijedila na izborima, Stjepan Mesić izabran za predsjednika, a antifašistička agenda dobila nov zamah, blajburška komemoracija postala je još politiziranije okupljanje desničarski usmjerenih skupina. Unatoč tome u svibnju je 2000. SDP, nasljednik hrvatske komunističke partije, prvi put poslao službenu delegaciju na blajburšku komemoraciju. Novinari su prokomentirali da je tročlana delegacija SDP-a položila vijenac na spomenik u Bleiburgu praktički neprimjetno, dok je misa još uvijek trajala. Ljiljana Kuhta (SDP) izjavila je: "Mi se nismo došli tamo slikati, već položiti vijenac. Nismo smatrali da je našu nazočnost trebalo posebno naglašavati"⁸⁴ Većina dužnosnika zapravo je bila iz SDP-ova koalicijskog partnera HSLS-a, dok predsjednik Mesić nije poslao nijednog predstavnika. Napetost je porasla kad su okupljeni stali zviždati saborskom zastupniku Baltazaru Jalšovcu (Libra) zbog toga što nije izrijekom imenovao odgovorne za blajburšku tragediju, ali drugi govornici nisu bili prekidani.⁸⁵

Dok je u prethodnom razdoblju blajburška komemoracija bila mjesto na kojem su se političari osvrtni na pobjedu u Domovinskom ratu, 2000. je u diskurs na Blajburškom polju ušlo pitanje ratnih zločina i optužnica protiv hrvatskih generala. Račanova je vlast naime obećala veću suradnju s Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i priznala njegovu nadležnost za operacije Bljesak i Oluja, što je razbjesnilo desničarsku opoziciju i braniteljske udruge. Na komemoraciji 2001. Mirko Čondić, predsjednik Središnjeg stožera za obranu digniteta Domovinskog rata, upozorio je da Vladino navodno rušenje digniteta Domovinskog rata otvara prostor novim zločinima, sukobima i tragedijama hrvatskog naroda.⁸⁶ Premda je uživao financijsku potporu Vlade, Bleiburg je postao istaknut javni prostor za kritiziranje iste te Vlade i njezine politike. Prema jednom izvjestitelju, Čon-

⁸⁴ *Slobodna Dalmacija* (16. svibnja 2000), online na www.arhiva.slobodnadalmacija.hr.

⁸⁵ *Vjesnik* (15. svibnja 2000), str. 1-2.

⁸⁶ *Vjesnik* (14. svibnja 2001), str. 2.

dićev je govor popraćen najjačim aplauzom.⁸⁷ Osim po polemici o Domovinskom ratu komemoracija 2001. zapamćena je i po tome što je Nikola Mate Roščić, vikar za pastoral Vojnog ordinarijata, prvi put na nekoj blajburškoj komemoraciji spomenuo jasenovačke žrtve.⁸⁸ Godine 2002. animozitet prema koalicijskoj vladi bio je toliko izražen da potpredsjednik Sabora Zdravko Tomac (SDP) zbog negodovanja okupljenih nije mogao održati govor.⁸⁹

Unatoč napetom političkom ozračju upravo je Ivice Račan napravio prve simboličke korake i u Jasenovcu i u Bleiburgu. Dana 21. travnja 2002. postao je prvi predsjednik Vlade koji je prisustvovao komemoraciji pod Kamenim cvijetom u Jasenovcu. Račan je održao kratak govor u kojem je istaknuo kako “čuvajući sjećanje na njih [jasenovačke žrtve] danas izgrađujemo Hrvatsku postavljenu na čvrstim demokratskim temeljima antifašizma, na težnji za slobodom svakog pojedinca i toleranciji prema različitim narodima i religijama.”⁹⁰ Na zamolbu izvjestitelja da prokomentira aktualne događaje, Račan je ustvrdio kako je “vrlo važno ovakva stratišta osloboditi dnevne politike”; drugim riječima, osudio je politizaciju takvih spomen-područja.⁹¹

No prisutnost političara na komemoraciji Drugog svjetskog rata neizbježno politizira i povijest i sam obred prisjećanja. Nekoliko tjedana nakon toga Račan je postao prvi predsjednik hrvatske Vlade koji je položio vijenac na spomenik u Bleiburgu. Ondje je uputio “iskrenu ispriku i sućut svima čiji su životi na bilo koji način obilježeni bleiburškom tragedijom”, te je iznova ustvrdio: “učinit ćemo mnogo ako uspijemo prekinuti politizacije hrvatskih stratišta.”⁹² Račan nije prisustvovao samoj komemoraciji, nego je došao na spomen-mjesto dva dana nakon što njegov kolega Tomac osujećen u pokušaju da održi govor. Unatoč Račanovim optimističnim izjavama hrvatska povijest povezana s Drugim svjetskim ratom ostala je vrlo prijeporno pitanje koje se svake godine uvodilo u političku arenu upravo na komemoracijama poput blajburške.

Dok je blajburškom komemoracijom u potpunosti dominirala politička desnica, predsjednik Mesić odlučio je pretvoriti Jasenovac u žarište svog obnovljenog isticanja antifašizma. Počevši od 2003, kad je postao prvi predsjednik koji je prisustvovao jasenovačkoj komemoraciji, Mesić se svake godine služio tom ceremonijom

⁸⁷ *Nedjeljna Dalmacija* (18. svibnja 2001), str. 22.

⁸⁸ *Novi list* (14. svibnja 2001), str. 2.

⁸⁹ *Novi list* (13. svibnja 2002), str. 3. Nasuprot tome, predstavnici HDZ-a na komemoraciji su pozdravljeni jakim aplauzom. Tomac, dugogodišnji član komunističke partije, u svom se govoru, koji je prekinut, kanio osobno ispričati za Bleiburg (*Vjesnik*, 13. svibnja 2002, str. 1).

⁹⁰ Arhiv JUSP Jasenovac, Fond SPJ-Komemoracije, A-745, govor predsjednika Vlade Ivice Račana, 21. travnja 2002.

⁹¹ *Vjesnik* (22. travnja 2002), str. 2.

⁹² *Vjesnik* (15. svibnja 2002), str. 1.

kako bi osudio rehabilitaciju ustaša, okomio se na političke protivnike i reafirmirao antifašističke i europske vrijednosti Republike Hrvatske. Dana 11. svibnja 2003, kojeg su, kako se poklopilo, održane i jasenovačka i blajburška komemoracija, Mesić je otišao u Jasenovac i izrazio “svoje duboko žaljenje zbog svih nevinih žrtava koje su pale od ruke onih koji su zloupotrijebili ideju hrvatske države kao pokriće za ubojstva, pljačke i progone – bilo kada i u bilo kojem kontekstu”.⁹³ U međuvremenu je misu u Bleiburgu prvi put održao hrvatski biskup, naime Želimir Puljić iz Dubrovnika, a ta se praksa održala do danas.⁹⁴ Predstavnik Vlade bio je član HSS-a, a većina političara na komemoraciji bila je iz desničarskih stranaka.⁹⁵

e. Bleiburg i povratak HDZ-a

Nastojanja stranaka hrvatske ljevice tijekom Račanova razdoblja da ravnopravno sudjeluju u blajburškim komemoracijama na koncu su se izjalovila, te su one do danas posve u domeni desnice. I konzervativniji članovi koalicijske vlade (HSLŠ, HSS) naišli su na mlaku reakciju, dok su predstavnici SDP-a doslovce otjerani s govornice negodovanjem i zvižducima. Povratak HDZ-a na čelu s Ivom Sanaderom na vlast u jesen 2003. nije pridonio depolitiziranju komemoracije. Naprotiv, ceremonija je privukla još više tvrdokornih hrvatskih nacionalista koji su HDZ-ovu politiku, osobito u pogledu ICTY-a, kritizirali jednako kao i SDP-ovu. I Jasenovac i Bleiburg još uvijek služe kao antipodni javni obredi na kojima politički protivnici svake godine žestoko ocrnjuju jedni druge kad je riječ o tumačenju Drugog svjetskog rata.

Na početku svog mandata Sanader je položio vijenac na blajburški spomenik, izrazivši sućut žrtvama, ali i naglasivši da je hrvatska demokracija utemeljena na antifašizmu.⁹⁶ Na prvoj komemoraciji pod novom HDZ-ovom vlašću u svibnju 2004. predsjednik Sabora Vladimir Šeks pozvao je okupljene da odbace sav ekstremizam i ustvrdio da “Bleiburg i Križni put ne želimo staviti ni u kakav politički kontekst, a još manje želimo jednoznačno tumačiti njegovu tragičnu poruku”.⁹⁷ Biskup Mile Bogović potaknuo je okupljene da čuvaju spomen na sve žrtve bez obzira na nacionalnost; čak je zatražio “da se spuste svi transparenti i znakovi iz kojih se ne može očitati ljubav i praštanje”. Doista je rijetkost da govornik na blajburškoj komemoraciji uputi kritiku zbog prisutnosti ustaških simbola.⁹⁸

⁹³ Arhiv JUSP Jasenovac, Fond SPJ-Komemoracije, A-745, govor predsjednika Stjepana Mesića, 11. svibnja 2003.

⁹⁴ *Jutarnji list* (12. svibnja 2003), str. 2. Poslije njega u Bleiburgu su bili biskupi Mile Bogović, Josip Mrzljak, Slobodan Štambuk i Ratko Perić te nadbiskupi Vinko Puljić i Josip Bozanić.

⁹⁵ *Fokus* (16. svibnja 2003), str. 17.

⁹⁶ *Jutarnji list* (21. veljače 2004), str. 4.

⁹⁷ *Jutarnji list* (17. svibnja 2004), str. 2.

⁹⁸ *Jutarnji list* (17. svibnja 2004), str. 2.

Medijska izvješća iz Bleiburga sve su više isticala prisutnost ustaških simbola, između ostalog fotografijama pojedinaca u ustaškim uniformama, što u 1990-ima nije bilo uobičajeno. Novinar Boris Pavelić, koji je često izvještavao s blajburške ceremonije, rekao mi je u intervjuu 2007. da je primijetio manje ustaških simbola nego prethodnih godina, ali kad sam 2007. i 2009. sam prisustvovao komemoraciji, bilo ih je posvuda.⁹⁹ Unatoč obećanjima austrijskih vlasti da će zaplijeniti sve fašističke simbole, policajci koji su 2007. bili na spomen-mjestu rekli su da “na ovaj dan dopuštamo Hrvatima da se ovdje služe tim simbolima”.¹⁰⁰ Od starih veterana u ustaškoj odjeći možda više uznemiruje prisutnost stotina mladih koji nose ustaške kape, majice u počast zloglasnoj Crnoj legiji i simbole tog poraženog fašističkog pokreta.

Godine 2005, kad je Hrvatska bila pod sve većim pritiskom zbog neuspjeha u hvatanju odbjegloga generala Ante Gotovine, Šeks je doživio gotovo istu sudbinu kao Tomac tri godine prije. Dok je pokušavao objasniti kako je NDH bio na strani nacizma i fašizma, što je rijedak primjer da govornik izravno povezuje ustaše s fašističkom ideologijom, masa je skandirala “Ante, Ante” držeći fotografije Ante Pavelića i Ante Gotovine.¹⁰¹ Izviždan je i kad se osvrnuo na doprinos Hrvatske europskom antifašističkom pokretu. HDZ je međutim uspio limitirati političku štetu uzrokovanu Bleiburgom tako što je nadzirao komemoraciju i slao svoje predstavnike (ili predstavnike bliskih koalicijskih partnera) da drže središnje govore, uskraćujući priliku ekstremnijim desničarskim strankama da iznose svoju kritiku izvan okvira same komemoracije.

Zadnjih nekoliko godina prijeporna je ponajprije uloga Crkve u NDH i u komemoracijama Drugog svjetskog rata. Godine 2007. zagrebački nadbiskup Josip Bozanić vodio je komemoracijsku misu iz nove kapele i s novog oltara koji su sagrađeni u Bleiburgu (koštali su 300 000 eura), simbolizirajući usku povezanost hrvatske Crkve s tim spomen-mjestom. Iako se Bozanić s blajburškog podija osvrnuo na užase Jasenovca, katoličko je vodstvo u Hrvatskoj nastavilo izbjegavati odlazak na jasenovačku komemoraciju.¹⁰²

U travnju 2008. razbuktala se rasprava o financiranju komemoracija; Sabor je naime odlučio odvojiti 500 000 kuna za blajburšku ceremoniju, a samo 100 000 kuna za ceremoniju u Jasenovcu.¹⁰³ Na to je, na jasenovačkoj komemoraciji održanoj

⁹⁹ Boris Pavelić (*Novi list*), intervju s autorom u Zagrebu 18. rujna 2007.

¹⁰⁰ Razgovor s austrijskim policajcem, Bleiburg, 13. svibnja 2007.

¹⁰¹ *Glas Slavonije* (15. svibnja 2005), *online verzija* na www.glas-slavonije.hr.

¹⁰² Govor nadbiskupa Josipa Bozanića, Bleiburg, 13. svibnja 2007. Izvaci iz govora objavljeni u: *Novi list* (14. svibnja 2007), str. 3.

¹⁰³ *Novi list* (16. travnja 2008), str. 5. Dva dana po objavljivanju te informacije, koja je razbjesnila predstavnike srpskih i antifašističkih organizacija, hrvatska je vlada odlučila povećati sredstva namijenjena jasenovačkoj komemoraciji na 200 000 kuna (*Novi list*, 21. travnja 2008, str. 3).

nekoliko dana poslije, uslijedio napad Ivana Fumića na Katoličku crkvu. Dana 20. travnja 2008. bivši partizan i logoraš Fumić žestoko se okomio na Katoličku crkvu u Hrvatskoj rekavši da je ona ne samo podržavala profašistički ustaški režim nego i da zapravo “kao posljedni bastion brani taj poredak”.¹⁰⁴ Mesić je također iskoristio jasenovačku komemoraciju za upućivanje kritike političkim protivnicima, koje je optužio da “su na posve pogrešan način htjeli homogenizirati narode na platformi negiranje zločina”, naime one pojedince koji i dalje rehabilitiraju ustaški pokret.¹⁰⁵ Fumićeve optužbe na račun Crkve izazvale su žučnu debatu u hrvatskoj javnosti i medijima.

Mjesec dana poslije, pred velikim mnoštvom – uključujući brojne pojedince u ustaškim uniformama – biskup Slobodan Štambuk u Bleiburgu je uzvratilo pozvavši bivše partizane da budu hrabri, priznaju svoje zločine i traže oprostaj od [hrvatskog] naroda za likvidaciju pripadnika oružanih snaga ustaškog režima koju je počinila pobjednička vojska Josipa Broza Tita.¹⁰⁶ To je s jedne strane pokrenulo javnu raspravu o ulozi Crkve u vrijeme NDH i o tome zašto crkveno vodstvo izbjegava otići u Jasenovac, a s druge su strane Crkva i desničarski tisak uzvratili optužujući komemoraciju da biva “zloupotrijebljena za ideološke napade” na Crkvu,¹⁰⁷ da služi kao politička pozornica nove Komunističke partije Jugoslavije,¹⁰⁸ čak i da funkcionira u službi četničke politike.¹⁰⁹

Zaključak – Bleiburg 2009.

Kao jedno od najdominantnijih hrvatskih spomen-mjesta povezanih s događajima iz 1945. Bleiburg je i dalje “eksplozivan” spoj kolektivnog sjećanja, politike i povijesti. Neki politički lideri pokušali su ukloniti Bleiburg iz domene aktivne politike – Račan i SDP nakon 2000, a Šeks nakon 2004. i povratka umjerenijeg HDZ-a usmjerenog prema EU-u. No umjesto da pridonese postizanju konsenzusa o Bleiburgu, političke, povjesničarske i medijske rasprave samo su perpetuirale razdor u pogledu te komemoracije i onoga što ona simbolizira. Povrh toga događaji iz svibnja 1945. i odmah potom važni su svim narodima bivše Jugoslavije, ne samo Hrvatima. No

¹⁰⁴ Govor Ivana Fumića, predstavnika jasenovačkih logoraša, na Spomen području Jasenovac 20. travnja 2008.

¹⁰⁵ Govor Stjepana Mesića, hrvatskog predsjednika, na Spomen području Jasenovac 20. travnja 2008.

¹⁰⁶ Govor Slobodana Štambuka, hrvatskog biskupa, u Bleiburgu 17. svibnja 2008, emitiran uživo na hrvatskoj državnoj televiziji.

¹⁰⁷ Komentar urednika katoličkoga tjednika *Glas koncila* (Zagreb), 27. travnja 2008, online verzija na www.glas-koncila.hr.

¹⁰⁸ *Hrvatsko slovo* (Zagreb), 9. svibnja 2008, str. 5. Desničarski tisak objavljivao je članke o Fumiću nekoliko tjedana nakon njegova govora, podržavajući inicijativu Crkve da se protiv njega povede sudski postupak.

¹⁰⁹ Privatani razgovor s jednim povjesničarom s Hrvatskoga instituta za povijest, svibanj 2008.

hrvatsko kolektivno sjećanje i komemorativna kultura monopolizirali su Bleiburg, te su, baš kao što je 1990-ih rascjepkana jugoslavenska država, zajednički povijesni dijalog i povijesno sjećanje rascjepkani prema nacionalnim, etničkim i vjerskim odrednicama. Dok kultura komemoriranja Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj i u bivšoj Jugoslaviji ne postane inkluzivnija te dok ne uvaži pluralnost žrtava i kolektivnih sjećanja, služit će, kao dosad, posebnim interesnim skupinama, a ne odavanju poštovanja mnoštvu žrtava nasilnog dvadesetog stoljeća.

Teško je precizno ocijeniti kakva interpretacija Bleiburga prevladava u svijesti hrvatske javnosti. On je nedvojbeno prisutan, ali svaka anketa daje drukčije podatke o tome koliko ga ljudi smatra planiranim genocidom nad nelužnim Hrvatima, a koliko opravdanom odmazdom provedenom nad ratnim zločincima. Sigurno je međutim da većina govornika u Bleiburgu (iako ne svi) u viktimizacijski narativ unose preuveličane brojke, a njihovim govorima, koji se prenose uživo na Hrvatskoj televiziji, prisustvuju članovi Vlade i Sabora. Upravo taj narativ javnost najlakše konzumira, za razliku od složenih znanstveničkih tekstova koji nude višeslojniju verziju prošlosti.

Iako je turbulencija 1990-ih prošla, važnost Bleiburga za hrvatsku unutarnju politiku nije se smanjila. U rujnu 2008. novi je vođa SDP-a Zoran Milanović uzburkao duhove najavivši posjet Bleiburgu i masovnoj grobnici u Teznu (Slovenija), što su mnogi analitičari i komentatori protumačili kao pokušaj pridobivanja desničarski nastrojenih glasača. Neki su čak sugerirali da je to bio njegov odgovor na kritike zbog prisustvovanja komemoraciji srpskog ustanka protiv NDH održanoj u Srbu 27. srpnja iste godine. No Milanovićev se potez prometnuo u svojevrstan debakl jer su se drugi predstavnici ljevice ogradili od njega i naposljetku ga izložili kritici; predsjednik Mesić,¹¹⁰ članovi hrvatskih antifašističkih udruga¹¹¹ te članovi židovske zajednice Ivo i Slavko Goldstein¹¹² obznanili su da se neće pridružiti delegaciji SDP-a. Milanović i još četiri dužnosnika SDP-a na koncu su posjetili Bleiburg 14. rujna 2008, ali time nisu stekli naklonost desnice, koja je ustvrdila kako je SDP trebao doći u Bleiburg za vrijeme službene komemoracije.¹¹³ Njegov poziv da “Blei-

¹¹⁰ Mesić je izjavio: “moja je ocjena da je ta inicijativa uvelike preuranjena i da se radi o ishitrenom potezu”, dodavši da neće ići u Bleiburg dok se ne utvrdi tko je točno ubijen i pod kakvim okolnostima (*Novi list*, 19. kolovoza 2008, str. 3).

¹¹¹ Ivan Fumić iz Saveza antifašističkih boraca Hrvatske rekao je izvjestiteljima da se ne protivi tome da SDP posjeti Bleiburg i Tezno, ali da, zbog toga što je u masovnoj grobnici u Teznu navodno pokopano više od 1 000 zatvorskih čuvara iz Jasenovca i drugih ustaških koncentracijskih logora, antifašisti neće klečati na grobovima ratnih zločinaca (*Novi list*, 3. rujna 2008, str. 7).

¹¹² U članku objavljenom u *Jutarnjem listu* Slavko Goldstein objasnio je kako je jedini način pomirenja s traumatičnom prošlošću znanstveno istraživanje i otvoren dijalog, ali da je zbog emocionalne reakcije kolega i bliskih prijatelja na objavu svoje odluke da ode u Bleiburg odlučio otkazati posjet (*Jutarnji list*, 10. rujna 2008, str. 9).

¹¹³ *Novi list* (15. rujna 2008), str. 3.

burg, jednako kao i Tezno, treba biti 'natpolitičko' mjesto posvećeno žrtvama, a ne poligon za poticanje sukoba koji će dodatno podijeliti naše građane", nažalost, nije naišao ni na kakav odaziv.¹¹⁴

Godine 2009. komemoracija je održana dan prije lokalnih izbora u Hrvatskoj, a saborski zastupnik Andrija Hebrang (HDZ) u svom je govoru oštro napao komuniste koji su još uvijek u politici i političkim strankama i koji, navodno, i dalje poriču komunističke zločine.¹¹⁵ Iako SDP nije izrijekom spomenut, HDZ je u kampanji provedenoj mjesec dana ranije kao svojega glavnog suparnika označio stranku nereformiranih komunista koji žele ukinuti vjeronauk u školama, a Hrvatska biskupska konferencija pozvala je hrvatske građane da ne glasaju za stranke koje niječu partizanske zločine u Drugom svjetskom ratu. Hebrang se Bleiburgom poslužio i za to da uputi kritiku predsjedniku Mesiću, koji je nekoliko tjedana prije održao vatren govor u Jasenovcu; polemika između Mesića i Hebranga u hrvatskom tisku trajala je cijeli tjedan nakon blajburške komemoracije. Bleiburg je najeksplicitnije politički upotrijebila marginalna desničarska stranka Jedino Hrvatska, koja je na komemoraciji dijelila materijale iz svoje kampanje i na svoju *web*-stranicu stavila fotografije Ljube Česića Rojsa kako sjedi u prvom redu na Blajburškom polju.

Moj posjet blajburškoj komemoraciji 16. svibnja 2009. potvrdio mi je da traumatično sjećanje na 1945. još uvijek ima aktivnu ulogu u suvremenom hrvatskom društvu. Rasprave o Drugom svjetskom ratu svakodnevna su realnost, i premda postoji veća otvorenost za dijalog i znanstveno istraživanje, političari i mediji i dalje manipuliraju tom mučnom prošlošću. Prisutnost nekoliko stotina pojedinaca s ustaškim simbolima, uniformama i zastavama pokazuje da se sjećanje na NDH još uvijek konkretno očituje, što ima problematične posljedice za razvoj tolerantne i otvorene demokratske Hrvatske. Zagovaratelji blajburške komemoracije često tvrde da se s govornice, pored komunizma, osuđuju i nacizam, fašizam i totalitarizam, ali takva argumentacija previđa ključnu pojedinost: ustaštvo se nikad eksplicitno ne definira kao nacistički i fašistički pokret. Dok blajburška komemoracija otvoreno ne osudi zločinački ustaški režim kao fašistički (tj. dok ne ode dalje od kritiziranja apstraktne fašističke ideologije) i dok ga ne razluči od uistinu nedužnih žrtava komunizma, na tom će se spomen-mjestu i dalje legitimirati NDH i vrednote njegova režima. A zbog toga prošlost Hrvatske još ne može postati povijest.

S engleskoga preveo
Damjan Lalović

¹¹⁴ *Globus* (19. rujna 2008), str. 29.

¹¹⁵ Govor Andrije Hebranga, Bleiburg, Austrija, 16. svibnja 2009. Prijepis u posjedu autora.

Commemorative Culture of Bleiburg, 1990-2009

Summary

The end of World War Two in Europe in May 1945 was not simply the end of a traumatic period, but rather the beginning of a new era of authoritarianism, repression, and political conflict. Postwar suffering in the course of the communist revolution was symbolized by Bleiburg and Križni put, which included the surrender of the armed forces of the Independent State of Croatia (NDH) at Bleiburg, the death marches to internment camps across Yugoslavia, and the mass liquidation without trial of real and suspected collaborators, NDH soldiers, and political enemies of the new regime. Whereas the public memory of the National Liberation Struggle was controlled and constructed by the victors of World War Two, Bleiburg was deliberately “forgotten” and became a taboo theme. After 1990, the traumatic memories of Bleiburg were released, and the commemorations transformed into political performances that rewrote the narrative of the past. This chapter analyzes the shifting meanings and content of the Bleiburg commemorations since Croatia’s independence, and how the memories and competing narratives of Bleiburg have become part of contemporary Croatian politics.

Vladimir Geiger

ŽRTVOSLOVI/POIMENIČNI POPISI HRVATSKIH NIJEMACA, VOJNIKA I CIVILA, STRADALIH I ŽRTAVA, TIJEKOM DRUGOGA SVJETSKOG RATA I U PORAČU

Grob Ljudevita Griesbacha (Srijemska Mitrovica, 20. V. 1890. – logor Krndija, 11. II. 1946.), jednog od najistaknutijih fotografa u razdoblju hrvatske moderne, na logorskom dijelu groblja u Krndiji, koji je u logor Krndija dospio zbog njemačkog podrijetla i ondje umro od tifusa.

U istraživanjima ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u poraču, koja bi trebala odgovoriti na mnogobrojna pitanja, nezaobilazno je i poznavanje stradanja i žrtava hrvatskih Nijemaca. Popise stradalih i žrtava, vojnika i civila, u Drugome svjetskom ratu i poraču donose za Hrvatsku mnogobrojna izdanja. Popisi nastali u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, do 1991. koji donose pokazatelje o poginulim i stradalim pripadnicima partizanskog pokreta te žrtvama terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga, spominju tek malobrojne Nijemce. Njemački popisi pak donose pokazatelje o poginulim i stradalim pripadnicima njemačke narodne skupine u NDH u vojnim i/ili poluvojnim i policijskim postrojbama NDH ili Trećega Reicha, kao i o Nijemcima civilima koje su ubili pripadnici NOV i PO Jugoslavije/Jugoslavenske armije, zatim o žrtvama u poslijeratnim jugoslavenskim logorima, ali ne i o poginulim i stradalim Nijemcima pripadnicima partizanskog pokreta te civilnim žrtvama terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga. Žrtvoslovi objavljeni u Hrvatskoj poslije 1991. nadopuna su ovim poimeničnim popisima. Potpuniji pak žrtvoslov hrvatskih Nijemaca moguće je donijeti uvažavajući sve pokazatelje.

U Jugoslaviji je poslije Drugoga svjetskog rata preuveličavan broj i *prešućivano* i *zamagljivano* porijeklo i struktura stradalih i žrtava, što je olakšavalo manipulaciju ljudskim gubicima. U navođenju velikog broja jugoslavenskih žrtava u Drugom svjetskom ratu zanemarena je činjenica da je jedan broj njih stradao na *neprijateljskoj* strani, ili poginuo u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslavenske armije, ili pak bio njihovim žrtvama tijekom rata ili u poraču.¹ Jugoslavenski su Nijemci ogledni primjer takvog slučaja.

*

Ratni zločini koje je dio jugoslavenskih Nijemaca počinio te njihovo nelojalno držanje tijekom okupacije poslužili su i kao razlog i kao opravdanje za neljudsko postupanje s njemačkom manjinom potkraj i nakon rata.² Kolaboracija jugoslavenskih folksdojčera ne razlikuje se u mnogočemu od primjerice mađarske, albanske, talijanske ili bugarske. Nakon svega kolektivnim krivcima proglašeni su samo Nijemci.³ Naime povijest i sudbina jugoslavenskih Nijemaca nerazdvojno je, jednostrano i isključivo vezana uz propast Trećeg Reicha.

*

Procjenjuje se da je od preko 500.000 Nijemaca, koliko ih je živjelo na području Jugoslavije do potkraj Drugoga svjetskog rata, oko 240.000 (iz Nezavisne Države Hrvatske oko 110.000) evakuirano pred naletom Crvene armije i NOV i POJ i nikada se nije vratilo u zavičaj. Ne računajući folksdojčere mobilizirane u razne vojne postrojbe, ponajprije u Wehrmacht i Waffen-SS, oko 200.000 jugoslavenskih Nijemaca civila potpalo je pod komunističku vlast u Jugoslaviji. Od toga jedna je četvrtina stradala u koncentracijskim logorima, dok je ostatak nestao tijekom etničkog čišćenja ili je pak morao izbjeći. Prema jednim proračunima, do listopada 1944., kada su jedinice NOV i POJ te Crvene armije zauzele Vojvodinu, živote je izgubilo preko 28.000 jugoslavenskih Nijemaca, uglavnom vojnika, ali i civila. Poslije toga u masovnim je odmazdama, strijeljanjima i u koncentracijskim logorima živote izgubilo oko 67.000 folksdojčera, uglavnom civila. Prema drugim proračunima, oko 13.000 jugoslavenskih Nijemaca, uglavnom vojnika, poginulo je u ratu, 10.000 osoba, uglavnom civila, pobijeno je u talasu masovne odmazde prvih tjedana no-

¹ Zoran D. Janjetović, Izračunavanje broja žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji – jedno iskustvo, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 5, Zagreb, 2002, 503-504.

² Zoran Janjetović, Da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama?, u: Jovan Mirković (ur.), *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja*, Beograd, 2005, 233.

³ Zoran Janjetović, Logorisanje vojvodanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine, *Tokovi istorije*, br. 1-2, Beograd, 1997, 163.

ve vlasti, potkraj 1944., a oko 60.000 Nijemaca, uglavnom civila, stradalo je u koncentracijskim logorima. Tome treba pribrojiti i oko 10.000 slovenskih folksdojčera, vojnika i civila, stradali i žrtava, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću. Prema svim proračunima i pokazateljima, proizlazi da broj stvarnih ljudskih gubitaka jugoslavenskih Nijemaca iznosi oko 100.000 osoba.⁴

*

U istraživanjima ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u poraću, koja bi trebala odgovoriti na mnogobrojna pitanja, nezaobilazno je i poznavanje stradanja i žrtava hrvatskih Nijemaca.

Žrtvoslove, poimenične popise stradalih i žrtava, vojnika i civila, u Drugome svjetskom ratu i poraću donose i za Hrvatsku mnogobrojna i raznolika izdanja. Nekoliko je skupina tih žrtvoslova: popisi nastali u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u vrijeme Drugoga svjetskog rata, popisi nastali u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, poslije Drugoga svjetskog rata do 1991., popisi nastali u Njemačkoj i Austriji poslije Drugoga svjetskog rata do naših dana te popisi nastali u Hrvatskoj poslije 1991.

Poimenične popise pripadnika njemačke narodne skupine u NDH, poginulih u vojnim i/ili poluvojnim i policijskim postrojbama NDH ili Trećega Reicha, kao i civila pripadnika njemačke narodne skupine u NDH koje su ubili pripadnici Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslavenske armije objavljivalo je vodstvo njemačke narodne skupine u NDH već tijekom rata.⁵ Nezaobilazne podatke o sudbini Nijemaca u Jugoslaviji te poimenične pokazatelje o nestalim osobama, i o hrvatskim Nijemcima, vojnicima i civilima, tijekom Drugoga

⁴ Usp. Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, ¹1985, Sarajevo, ²1990; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989; *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittleuropa*, Band V, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Düsseldorf, ¹1961, München, ²1984, Augsburg, ³1994, München, ⁴2004; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band I, *Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1991; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band II, *Erlebnisberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1993; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen-Vernichtungslager-Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1995; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1994; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, München, 1998; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, München, 2003; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, Beograd, 2004. I ondje navedeni izvori i literatura.

⁵ Usp. Die Todesopfer der Deutschen Volksgruppe in Kroatien, *Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1943*, Essegg [Osijek], s. a. [1942.], s. p.; *Ihr Leben hiess Treue*, Essegg-Osijek, s. a. [1943.]; Die Todesopfer der Deutschen Volksgruppe in Kroatien, *Jahrbuch der Deutschen Volksgruppe im Unabhängigen Staate Kroatien 1944*, Essegg [Osijek], s. a. [1943.], s. p.

svjetskog rata i u poraću donose poslijeratni popisi – liste traženja njemačkog Crvenog križa.⁶ Mnogobrojne podatke o sudbini Nijemaca te poimenične pokazatelje o hrvatskim Nijemcima, vojnicima i civilima, stradalim i žrtvama, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću donose podunavskošvapske “zavičajne knjige”, monografije/zbornici o pojedinim mjestima.⁷ Najopsežniji pak poimenični popis/žrtvoslov

⁶ Usp. *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Namenverzeichnis von in fremden Gewahrsam geratenen und verschollenen Zivilpersonen nach Heimatkreisen alphabetisch geordnet. C Jugoslawien N – Kl*, Hamburg, 1962/1963; *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Namenverzeichnis von in fremden Gewahrsam geratenen und verschollenen Zivilpersonen nach Lagerbereichen alphabetisch geordnet. D Jugoslawien N – Lgl*, Hamburg, 1962/1963.

⁷ Usp. Jakob Weber, Erwin Englert, *Hrastovac – Eichendorf, eine deutsche Siedlung in Slavonien*, Ried/Innkreis, ¹1955, ²1985; Josef Neck, *Sarwasch-Hirschfeld. Vom Werden, Leben und Ende einer slawoniendeutschen Siedlung*, Graz, 1961; Adolf Kirschig, *Kula – Poretsh. Die Deutschen im Poschgaer Kessel*, Freilassing, 1962; Stefan Stader, *Heimatbuch Satnitz – Djakovačka Satnica. Eine gemischtprachige Gemeinde in Slawonien/Jugoslawien*, Kaiserslautern, 1972; Josef Werni, Konrad Reiber, Josef Eder, *Heimatbuch Tomaschanzi – Gorjani. Zur Erinnerung an unsere einstige Heimat in Slawonien*, Ruit bei Stuttgart, 1974; Valentin Oberkersch (prir.), *Heimatbuch der Deutschen aus Vinkovci und Umgebung*, Biberach, 1975; Philipp Grumbach, *Schidski Banovci. Geschichte einer deutschen Tochttersiedlungen in Syrmien*, Stuttgart, ¹1975, ²1986; Mathias Volk, *Unvergessene Heimat. Branjina-Kisfalud. 1750-1944/45*, Karlsruhe-Neureut, 1976; Johann Herzog, Stefan Klemm, *Heimatbuch der Donauschwaben aus Jarmina – Jahrmein*, Wien – Bad Wurzbach, 1976; Friedrich Kühbauch, *Unvergessene Heimat Lowas (Lewa, Lovász, Lovas). Aus der Geschichte einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft in Syrmien*, Tübingen, 1983; *Heimatbuch Čačinci und seine Donauschwaben – von uns – über uns. Ortsbiographie der deutschen Minderheit eines Dorfes in Slawonien*, Tübingen, 1983; Jakob Bentz (prir.), *Groß Mlinska. Die Geschichte eines hessischen Dorfes in Kroatien. Die Geschichte der Deutschen von Groß Mlinska mit seiner Verbindung zu den Nachbardörfern Groß und Klein Pašijan und den anderen hessischen Dörfern dieseits und jenseits der Iłowa*, Ehringshausen, s. a. [1984.]; Leopold Karl Barwich, *Menschen zwischen Welten. Heimatbuch Welimirowatz. Zur Erinnerung an unser deutsches Dorf in Slawonien*, Reutlingen, 1985; Franz Roth (prir.), *Laschkafeld 1720-1945. Deutsches Dorf in der Schwäbischen Türkei*, Freilassing, 1986; Johann Bader, Josef Jakober, *Familien- und Sippenbuch Neudorf bei Vinkovci. Ortssippenbuch 1819-1944-1986*, Hörsching, 1986; Florian Neller, *Illatsch(a) (Ilacs, Ilaća). Der syrmische Wallfahrtsort. Das Leben der deutschen Ortsbewohner im Zeitraum von 120 Jahren 1864 – 1984*, Graz, 1987; Matthias Stolz, *Krndija Heimatbuch. Slawoniendeutsches Dorf ausgelöscht*, Graz, 1987; Johann Possert, *Viškovci Heimatbuch. Zur Erinnerung an ein kleines Bauerndorf*, Lieboch, 1989; *Chronik der donauschwäbischen Siedlung Georgshof (Brezik) in Westslawonien 1912 – 1944*, Reutlingen, 1990; Friedrich Hoffmann, Heinrich Heppenheimer, Anton Kraehling, *Klein – Bastei. Heimatbuch eines deutschen Dorfes in Slawonien – Kroatien*, Sersheim, 1990; Hans Schreckeis, *Wukowar. Alte Hauptstadt Syrmieni. Die Donauschwaben in Stadt und Umgebung*, Salzburg, 1990; Anton Utri, Johann Schnapper, *Heimatbuch Semelzi und Keschinzi. Zur Erinnerung an unsere einstigen Heimatdörfer*, Graz – Linz, 1992; Karl Schumm, Josef – Zlatko Stürmer, Michael Jung, *Heimatbuch Essegg – Osijek*, Sindelfingen, 1993; Stefan Sehl (prir.), *Unvergessene Heimat der Donauschwaben. Großgemeinde Drenje, Slatinik – Manditschewac – Pridvorje in Slawonien*, Reutlingen, 1994; Johann Platz, *Ortssippenbuch Sarwasch – Hirschfeld, Slawonien 1770-1944*, Karlsruhe, ¹1991, ²1994; Franz Buch, *Sarwasch – Hirschfeld. Ein Dorf im Bewegung*, Karlsruhe, 1995; Mathias Volk, *Familienbuch der katholischen Pfarrgemeinde Kisfalud – Branjina in der Baranya/Branau 1874-1944*, Karlsruhe, 1995; Johann Zeiler, *Familienbuch Popovac (Ban), Schwäbische Türkei 1750-1945 mit den Filialgemeinden Branjina – Kisfalud, Knezevo – Lak, Podolje – Bodollya und Sarok*, Winnen-

hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću, nastao na temelju dotadašnjih njemačkih (podunavskošvapskih) istraživanja, donosi četvrta (i kao nadopuna i ispravak treća) knjiga serijala *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*.⁸ Popis je dostupan i na internetskim stranicama.⁹

Popisi stradalih i žrtava tijekom Drugoga svjetskog rata nastali u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, do 1991., mnogobrojni prilozi o pojedinim mjestima ili krajevima u vrijeme rata¹⁰ ili o partizanskim postrojbama¹¹, a i najopsežniji žrtvoslov/popis stradalih i žrtava Drugoga svjetskog rata za Hrvatsku Komisije za popis žrtava rata Saveznog izvršnog vijeća SFR Jugoslavije iz 1964,¹² donose poimenične pokazatelje isključivo o poginulim i stradalim pripadnicima partizanskog pokreta te o žrtvama terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga.

Žrtvoslove, poimenične popise stradalih i žrtava, vojnika i civila, u Drugome svjetskom ratu i poraću, objavljujane poslije 1991., donose za pojedina mjesta i kra-

den, 1998; Wilhelm Andreas Zimmermann, *Dorfchronik Wutschewzi 1850 – 1945*, Grünstadt, 2001; Philipp Jung, Walter Nehlich, *Darkowatz, Merkmale der Existenz einer donauschwäbischen Dorfgemeinde*, Hilbach, 2002. [DVD]; Rosina T. Schmidt, *Hrastovac – Eichendorf Families 1865 – 1900. A Registry of Families of the German Lutheran Mother Church in a Village in Slavonia*, s. l. [Canada], 2003; Michael Mutlitz, Rosa Selinsek-Mutlitz, *Familienbuch Djakovački – Selci Kr. Djakovo – Đakovo Slawonien – Croatien*, Mainz – Bretzenheim, 2005.

⁸ Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, 781-958; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen – Vernichtungslager – Kinderschicksale in der Zeit von 1944 bis 1948*, 991-992.

⁹ Usp. www.totenbuch-donauschwaben.at.

¹⁰ Usp. primjerice: Nada Lazić, *Baranja 1941-1945.*, Slavonski Brod, 1979; Savo Velagić, *Virovitica u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Virovitica, 1979; Slavica Hrečkovski, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slavonski Brod, 1982; Nada Lazić, Dane Pavlica, Milan Vranešević (prir.), *Požeska kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Slavonski Brod, 1984; Stjepan Kokanović, *Radnički i narodnooslobodilački pokret u županjskom kraju*, Županja, 1985; Zdenka Lakić, Nada Lazić, Ivan Medved, Dane Pavlica, *Od Paučja do Podgorja*, Đakovo, 1986; Stjepan Brlošić, *Đakovština u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, Đakovo, 1986.

¹¹ Usp. primjerice: Savo Velagić, *Daruvarski partizanski odred*, Zagreb, 1963; Stevo Pravdić, Nail Redžić, *16. slavonska omladinska NOU brigada "Jože Vlahović"*, Beograd, 1976; Nail Redžić Jamba, *25. brodska brigada*, Beograd, 1976; Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, 1978; Miodrag Bijelić, *Požeski narodnooslobodilački partizanski odred*, Slavonski Brod, 1981; Bogdan S. Bosiočić, *21. slavonska udarna brigada*, Beograd, 1981; Zdravko B. Cvetković, *Osječka NOU brigada*, Beograd, 1981; Stjepan Domankušić, Nikola Krajšić, Stevo Pravdić, *Diljski narodnooslobodilački partizanski odred*, Beograd, 1981; Stanko Obradović, Antun Miletić, *4. NOU brigada Slavonije (Druga brodska brigada)*, Beograd, 1982; Nikola A. Krajšić, Stevo Pravdić, Borislav Đurić, *Osječki narodnooslobodilački partizanski odred*, Osijek, 1988.

¹² Usp. *Spisak žrtava rata 1941 – 1945 rođenih na teritoriji Hrvatske*, Beograd, 1992.

jeve Hrvatske mnogobrojna i raznolika izdanja.¹³ Naglasak je pak većine tih žrtvoslova na ratnim i poslijeratnim žrtvama i na stradanju Hrvata.

Na temelju poimeničnih pokazatelja i popisa stradalih i žrtava/žrtvoslova hrvatskih Nijemaca, vojnika i civila, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću, uvažavajući sve izvore, moguće je sređivanjem podataka donijeti točniji i potpuniji popis/žrtvoslov hrvatskih Nijemaca.¹⁴

¹³ Usp. primjerice: Antun Matasović-Šabesar, *Gundinci. Moje uspomene i sjećanja*, Slavonski Brod, 1989; Stjepan Krpan, *Hrvatski gubici u Drugom svjetskom ratu i poraću na primjeru Slavenskog Kobabaša*, u: *50 godina Bleiburga. Zbornik radova*, Zagreb, 1995; Ivica Ćosić-Bukvin (prir.), *Vrbanjci stradalnici Drugog svjetskog rata, Hrašće*, br. 2, Drenovci, 1996; Marko Đidara (prir.), *Popis drenovačkih stradalnika u Drugom svjetskom ratu, Hrašće*, br. 1, Drenovci, 1996; Tomislav Lunka, Poginuli i nestali žitelji Soljana u Drugom svjetskom ratu i poraću, *Hrašće*, br. 4, Drenovci, 1996; Stjepan Bogutovac (prir.), *Rajevčani stradalnici u Drugom svjetskom ratu, Hrašće*, br. 9-10, Drenovci, 1997; Vinko Juzbašić, *Prilog popisu stradalnika sela Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu i poraću, Hrašće*, br. 6, Drenovci, 1997; Ivan Karaula (prir.), *Žitelji Slakovaca stradalnici Drugog svjetskog rata i poraća, Hrašće*, br. 5, Drenovci, 1997; Ivan Karaula (prir.), *Prilog popisu stradalnika sela Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu i poraću, Hrašće*, br. 6, Drenovci, 1997; Goran Pavlović (prir.), *Račinovačke žrtve II. svjetskog rata i poraća, Hrašće*, br. 7-8, Drenovci, 1997; Dragutin Pelikan, *Slatina u vjetrovima povijesti*, Slatina, 1997; Zvonko Farago, Ruža Lenac-Brelekić, Zlatko Verhaz, Alojz Vragolović, *Garešnički žrtvoslov*, Garešnica, 1997; Stjepan Bogutovac, *Gunjanci stradalnici u Drugom svjetskom ratu, Hrašće*, br. 11, Drenovci, 1998; Drago Kolesar (prir.), *Gundinačke žrtve II svjetskog rata i poraća, Hrašće*, br. 12, Drenovci, 1998; Stjepan Bogutovac (prir.), *Đuričani – stradalnici u Drugom svjetskom ratu i poraću, Hrašće*, br. 15, Drenovci, 1999; Ivica Ćosić (prir.), *Popis žrtava iz sela Strošinci od 1941.-1945. godine, Hrašće*, br. 19, Drenovci, 2000; Mijo Đukić, *Stradalnici u II. svjetskom ratu i poraću iz 11 župa Novokapelačkog dekanata, Tkalčić*, br. 5, Zagreb, 2001; Matija Pigler, *Nijemci u Bankovcima, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*, Osijek, 2002; Srećko Vuković, *Moj Bizovac*, Bizovac, 2002; Mijo Živković, *Jaruge. Prošlost, ljudi, život i običaji*, Đakovo, 2002; Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradalim 1941.-1945. i 1991.-1995. godine*, Osijek, 2003; Slavko Kolarić, Josip Patajac, Antun Peršić, Josip Waller, *Donja Motičina u Drugom svjetskom ratu i posljedice*, Donja Motičina, 2003; Mirko Crnčan, Antun Dević, *Župa Rokovci Andrijaševci*, Rokovci – Andrijaševci, 2004; Ivica Ćosić-Bukvin (prir.), *Pripadnici njemačke narodnosne skupine (folksdojčeri) poginuli, nestali, umrli za vrijeme Drugoga svjetskoga rata i poraća iz 9 cvelferijskih sela, Putujući Slavonijom*, br. 22, Vinkovci, 2004; Mirko Kovačić, *U potrazi za istinom. Martirij Hrvata u Vukovaru 1941.-1945.*, Vukovar, 2004; Stjepan Sršan, *Povijest sela i župe Ivanovac*, Osijek, 2004; Tomislav Wittenberg, *Drugi svjetski rat i egzodus Nijemaca i Austrijanaca iz Požeške doline, Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2004*, Osijek, 2004; Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotara/općine Novska (Grad Novska, općine Jasenovac i Lipovljani, Grad Kutina – dio i Grad Sisak – dio)*, Novska, 2006; Mijo Đukić, *Stradalnici u II. svjetskom ratu i poraću iz osam župa Pleterničkog dekanata, Tkalčić*, br. 10, Zagreb, 2006; Tomo Šalić, Adam Pavić, *Đurđanci kod Đakova*, Đakovo, 2006; Đuro Mikašek, *Našička spomenica žrtvama komunizma*, Našice, 2007; Mladen Lukačević, Mladen Đaković, Stjepan Jakab, Ivo Tubanović (prir.), *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Đakovo, 2007; Zdravko Brnjarski, Antun Potnar, Mato Lukačević, Mladen Đaković, Stjepan Jakab, Ivo Tubanović, Pero Šola (prir.), *Žrtvoslov Ruševa, Djedine Rijeke, Sovskog Dola, Pake i Imrijevača. Žrtve partizanskog pokreta i komunističkog režima. Drugi svjetski rat i poraća*, Đakovo, 2007.

¹⁴ Usp. Vladimir Geiger, *Žrtvoslov vukovarskih Nijemaca (Drugi svjetski rat i poraća)*, u: Dražen Živić, Ivana Žebec (ur.), *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Zagreb – Vukovar, 2007,

*

U istraživanju ljudskih gubitaka hrvatskih Nijemaca u Drugom svjetskom ratu i poraću nezaobilazno su pitanje i Nijemci koji su poginuli i stradali kao pripadnici partizanskog pokreta i Nijemci civili žrtve terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga.

Njemački (podunavskošvapski) popisi stradalih i žrtava donose isključivo poimenične pokazatelje o poginulim pripadnicima njemačke narodne skupine u NDH u vojnim i/ili poluvojnim i policijskim postrojbama NDH ili Trećega Reicha i o Nijemcima civilima koje su ubili pripadnici NOV i POJ/JA, ali ne i o poginulim i stradalim Nijemcima pripadnicima partizanskog pokreta te o Nijemcima civilnim žrtvama terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga.

Popisi stradalih i žrtava tijekom Drugoga svjetskog rata nastali u Jugoslaviji, i Hrvatskoj, do 1991., koji donose poimenične pokazatelje o poginulim i stradalim pripadnicima partizanskog pokreta te žrtvama terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga, popisali su Srbe, Hrvate, Židove, Rome te druge narode/etničke skupine, a među njima poimence tek neke Nijemce.

Primjerice, prema brojčanim pokazateljima, u Požeškoj kotlini poginulo je osam Nijemaca pripadnika partizanskog pokreta, a deset je Nijemaca bilo žrtvama fašističkog terora tijekom Drugoga svjetskog rata. Prema nepotpunim pokazateljima, to su Nijemci iz Bresnice (1 osoba), Grabarja (1 osoba), Kutjeva (8 osoba) i Starog Zdenkovca (2 osobe).¹⁵ No u prilogima o partizanskom pokretu i narodnooslobodilačkom ratu u Požeškoj kotlini, kao ni u onodobnim žrtvoslovima imena većine tih osoba ne nalazimo.

183-212; Vladimir Geiger, Nijemci grada i kotara Našice, vojnici i civili, stradali i žrtve, tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća, *Našički zbornik*, 8, Našice, 2007, str. 387-418. ili Vladimir Geiger, Fallen and Perished Danube Swabian Civilians and Soldiers of the City and County of Našice, Slavonia during and after WWII (<http://www.hrastovac.net/information/NasiceFallen.htm>); Vladimir Geiger, Žrtvoslov Nijemaca Požege i Požeške kotline. Drugi svjetski rat i poraće, *Scrinia slavonica*, 7, Slavonski Brod, 2007, 429-457, ili Vladimir Geiger, Fallen and Perished Danube Swabian Civilians and Soldiers of the City and County of Požega, Slavonia during and after WWII (<http://www.hrastovac.net/information/PozegaFallen.htm>); Vladimir Geiger, Žrtvoslov Nijemaca Slavonskog Broda i Brodskog Posavlja. Drugi svjetski rat i poraće, *Scrinia slavonica*, 8, Slavonski Brod, 2008, 440-461.

¹⁵ Milan Radovanlija, Poginuli borci NOR-a i žrtve fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941-1945. godine, u: *Požeška kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Slavonski Brod, 1984, 515-521, 522.

Štoviše, u historiografiji su nepotpuni podaci i poimenični pokazatelji i o hrvatskim Nijemcima koji su poginuli tijekom Drugoga svjetskog rata kao borci njemačke partizanske čete “Ernst Thälmann”.¹⁶

Uvažavajući sve izvore, prema do sada utvrđenim poimeničnim pokazateljima, tijekom Drugoga svjetskog rata poginuo je 21 Nijemac pripadnik partizanskog pokreta (od toga tri Njemice) iz Slavenskog Broda i Brodskog Posavlja (13 iz Slavenskog Broda, dva iz Garčina, jedan iz Novog Topolja, tri iz Podvinja, jedan iz Sibirja, jedan iz Velike Kopanice). U logorima NDH (Jasenovac, Zemun) ubijena su četiri Nijemca komunisti iz Slavenskog Broda. Žrtva terora vlasti i Oružanih snaga NDH i/ili okupacijskih snaga Trećega Reicha bio je jedan Nijemac iz Slavenskog Broda, a jedna je Njemica poginula u savezničkom bombardiranju u slavonskobrodskom zatvoru, gdje je bila zatvorena pod optužbom da je britanska obavještajka.¹⁷ Najnovija pak istraživanja te brojke povećavaju.

Hrvatski žrtvoslovi, objavljeni poslije 1991., također nisu posvetili pozornost Nijemcima koji su poginuli i stradali kao pripadnici partizanskog pokreta i Nijemcima civilnim žrtvama terora vlasti i Oružanih snaga NDH i okupacijskih snaga Trećega Reicha, kao i drugih okupacijskih ili kvislinških vlasti i snaga. Naime većina žrtvoslova ne spominje ni Hrvate, a ni druge, uključujući i Nijemce, koji su stradali kao pripadnici partizanskog pokreta, iako podaci i navodi o potonjima postoje u literaturi i izvorima.

*

Procjenjuje se da je potkraj Drugoga svjetskog rata u zavičaju ostalo i potpalo pod komunističku vlast oko 200.000 jugoslavenskih Nijemaca civila. Od kraja 1944. do početka 1948. u koncentracijske logore internirano je oko 170.000 osoba.¹⁸ O strukturi Nijemaca logoraša najslikovitije je izvješće Ministarstva unutarnjih poslova FNR Jugoslavije od 18. siječnja 1946. koje navodi da je na području Jugoslavije u logorima 117.485 folksdojčera, od toga 34.214 muškaraca, 58.821 žena i 24.422 djece, a da se na slobodi nalazi 12.897 folksdojčera. Prema izvješću, na području Hrvatske u logorima je 10.600 folksdojčera, od toga 3.000 muškaraca, 4.500 žena i 3.100 djece, a na

¹⁶ Usp. primjerice: Slavica Hrečkovski, Njemačka četa “Ernst Thälmann” u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji, *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 21, br. 1, Slavonski Brod, 1984, 331-350; Nail Redžić, *Telmanovci. Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi “Ernest Telman”*, Beograd, 1984; Vladimir Geiger, Đakovštinski Telmanovci, *Đakovački vezovi. Prigodna revija* 1989, Đakovo, 1989, 47-49; *Sjećanje boraca 25. brodske NOU brigade 1943-1945. Zbornik sjećanja. Knjiga I*, glavni i odgovorni urednik: Ružica Miletić-Pajević, Slavonski Brod, 1989, 26-29, 388-389.

¹⁷ Usp. Vladimir Geiger, *Žrtvoslov Nijemaca Slavenskog Broda i Brodskog Posavlja. Drugi svjetski rat i poraće*, *Scrinia slavonica*, 8, Slavonski Brod, 2008, 440-461. I ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁸ *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, 4, 290; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, 155; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, 196. I ondje navedeni izvori i literatura.

slobodi se nalazi 2.000 folksdojčera.¹⁹ Prema najmanjim brojkama, oko 26.000 Njemica stradalo je u jugoslavenskim logorima za folksdojčere. Do sada je poimenično utvrđeno 25.987 Njemica stradalih u logorima. Većina ih je umrla od gladi i tifusa. Među stradalim folksdojčerima u logorima znan je i broj djece. Prema najmanjim brojkama, od 5.600 do 6.000 djece mlađe od 14 godina stradalo je u jugoslavenskim logorima. Do sada su poimenično utvrđena 5.582 djeteta stradala u logorima. Većina ih je također umrla od gladi i tifusa.²⁰ Najnovija istraživanja te brojke utemeljeno povećavaju. U logorima je od posljedica zlostavljanja, zime, gladi, tifusa i dizenterije umrlo oko 50.000 do 60.000 pripadnika njemačke manjine. Smrtnost u jugoslavenskim logorima za folksdojčere bila je oko 30%. Do sada je 70% (48.687) žrtava poimenično identificirano.²¹ Najmanje 10.000, a moguće je i do 20.000 hrvatskih Nijemaca, većina preostalih u zavičaju, internirano je od 1945. do 1947/1948. u koncentracijske logore, u kojima je najmanje nekoliko tisuća izgubilo život.²²

Iako su znatnu pozornost posvetili tom pitanju, njemački (podunavskošvapski) poimenični popisi žrtava poslijeratnih logora nepotpuni su. Ogledni su primjeri najveći i najdugotrajniji logori za folksdojčere u Hrvatskoj, logor Valpovo i logor Krndija.

Prema svim pokazateljima, kroz logor Valpovo od svibnja 1945. do svibnja 1946. prošlo je oko 4.000 logoraša, uglavnom starijih osoba, žena i djece. Njemačke su procjene da ih je oko 1.000 do 2.000 u logoru smrtno stradalo, uglavnom od izgladnelosti, dizenterije i tifusa.²³ Njemački popisi poimenično su utvrdili 393 žrtve logora Valpovo.²⁴

¹⁹ Usp. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, Slavonski Brod, 2005, 312.

²⁰ *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen-Vernichtungslager-Kinderschicksale in der Zeit von 1944-1948*, 945; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, 1015; *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, 243, 313.

²¹ Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1994, ili www.totenbuch-donauschwaben.at.

²² Ekkehard Völkl, *Abrechnungsfuror in Kroatien*, u: Klaus Dietmar Henke i Hans Woller (prir.), *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kolaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München, 1991, 378; Vladimir Geiger, *Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata 1945.-1947.*, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3, Zagreb, 2006, 1085.

²³ *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, 224; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, 121; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, 152.

²⁴ Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1994, ili www.totenbuch-donauschwaben.at.

No prema matici umrlih logora Valpovo, do svibnja 1946., kada je logor raspušten, stradale su najmanje 1.074 internirane osobe. Matica umrlih logora Valpovo (od sredine lipnja 1945. do potkraj travnja 1946.) poimenično navodi 1.015 osoba (552 ženske i 463 muške osobe). Posebice su zastupljena djeca i starije osobe. U dobi do 14 godina u logoru Valpovo tijekom 1945. i 1946. umrlo je 86 djece. U dobi do jedne godine (godišta 1944., 1945. i 1946.), dakle dojenčad, umrlo je 55 djece (četvero umrlih u logoru je i rođeno). Među umrlima znatan je broj (261) osoba starije dobi (stariji od 65 godina). U matici umrlih nedostaju imena (59 osoba, utvrđenih na temelju drugih izvora i navoda) umrlih u logoru Valpovo tijekom rujna 1945.²⁵ Najnovija pak istraživanja te brojke povećavaju.

Prema svim pokazateljima, kroz logor Krndiju od kolovoza 1945. do svibnja 1946. prošlo je oko 3.500 do 4.000 logoraša, uglavnom starijih osoba, žena i djece. Njemačke (podunavskošvapske) procjene su da ih je oko 500 do 1.500 u logoru smrtno stradalo, uglavnom od izgladnjelosti i tifusa.²⁶ Njemački popisi poimenično su utvrdili 101 žrtvu logora Krndija.²⁷

U logoru Krndiji 1945/1946., prema do sada dostupnim pokazateljima i različitim izvorima, stradalo je 338 osoba, od toga 152 muškarca i 183 žene, a za tri stradale osobe spol nije poznat. Poznata je dob 204 osobe što su stradale u logoru Krndiji 1945/1946. Prema tim pokazateljima, u logoru Krndiji stradalo je: 19 djece i mladih (10 ženskih i 9 muških) do 14 godina života. Od toga je među stradalima troje dojenčadi (2 ženska, 1 muško) do 1 godine života, od kojih je jedno dojenče u logoru i rođeno. Zatim je među stradalima 10 djece (4 dječaka: dvojica od 2 godine, jedan od 3 godine i jedan od 5 godina, te 6 djevojčica: tri od 1 godinu, dvije od 4 godine i jedna od 6 godina) predškolske dobi (do 6 godina života). Slijede najzastupljenije skupine stradale u logoru, 116 osoba (67 žena, 49 muškaraca) radne dobi (od 15. do 64. godine života), od toga 36 žena plodne dobi (od 15. do 49. godine života), te 71 osoba (31 žena, 40 muškaraca) starije dobi (stariji od 65 godina).²⁸ Najnovija pak istraživanja te brojke povećavaju.

Podaci koje donose hrvatski žrtvoslovi nezaobilazni su za poznavanje poslijeratnih logorskih stradanja hrvatskih Nijemaca, te su i znatna nadopuna njemačkim (podunavskošvapskim) poimeničnim popisima.

²⁵ Usp. Vladimir Geiger (prir.), *Radni logor Valpovo 1945.-1946. Dokumenti*, Osijek, 1999.

²⁶ *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948. Die Stationen eines Völkermords*, 219; *Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944-1948*, 125; *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944-1948*, 157.

²⁷ Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, München – Sindelfingen, 1994, ili www.totenbuch-donauschwabens.at.

²⁸ Usp. Vladimir Geiger, *Logor Krndija 1945.-1946.*, Zagreb – Slavonski Brod, 2008. I ondje navedeni izvori i literatura.

*

Njemački poimenični podaci/žrtvoslovi za pojedina mjesta i područja Hrvatske često su nepotpuni ili pak nepostojeći. Nadopuna su njemačkim žrtvoslovima hrvatskih Nijemaca, stradalih i žrtvama u Drugom svjetskom ratu i u poraću mnogobrojni prilozi, posebice žrtvoslovi objavljeni u Hrvatskoj poslije 1991.

O Nijemcima u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću njemačka (podunavskošvapska) historiografija, publicistika i memoarska literatura donosi, za razliku od drugih dijelova Slavonije, malo podataka. Poimenični, nepotpuni, popis/žrtvoslov Nijemaca Slavanskog Broda i Brodskog Posavlja, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću postoji za Slavonski Brod, Slavonski Šamac, Trnjane, Veliku Kopanicu i Vrpolje.²⁹ No prema do sada utvrđenim poimeničnim pokazateljima za grad Slavonski Brod i Brodsko Posavlje, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću život je izgubilo najmanje 106 Nijemaca (Slavonski Brod: 30, Brodski Stupnik: 1, Budainka: 1, Bukovlje: 1, Čajkovci: 3, Donji Andrijevi: 1, Garčin: 3, Gundinci: 2, Klokočevik: 1, Malino: 1, Novo Topolje: 1, Oriovac: 1, Podvinje: 3, Sibinj: 2, Sikirevci: 2, Slavonski Kobaš: 1, Slavonski Šamac: 5, Staro Topolje: 1, Trnjani: 2, Velika Kopanica: 35, Vrpolje: 8, Zbjeg: 1). Pretežito tijekom Drugoga svjetskog rata, ali i u poraću nešto manje od dvije trećine osoba (uglavnom muškarci, ali i žene) stradalo je (poginuli, ubijeni, umrli, nestali) kao pripadnici vojnih i/ili poluvojnih postrojba. Ostali (muškarci, žene i djeca) stradali su (ubijeni, umrli, poginuli, nestali) kao civilno stanovništvo tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću. Od toga, oko 15 civilnih osoba stradalo je (umrlo ili ubijeno) u poraću tijekom 1945. i 1946. (pretežito u logorima).³⁰ Najnovija pak istraživanja te brojke povećavaju.

Najopsežniji njemački (podunavskošvapski) poimenični popis/žrtvoslov Nijemaca Požege i Požeške kotline, vojnika i civila, stradalih i žrtava, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću, koji je objedinio sve do tada dostupne podatke, navodi nepotpune pokazatelje za Darkovac, Kulu, Jakšić, Poreč, Tominovce, Kaptol, Pleternicu, Rajsavce, Zarilac i Zvečevo.³¹ No prema do sada utvrđenim poimeničnim pokazateljima, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću život je izgubilo najmanje 305

²⁹ Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, 910, 956, 958; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band III, *Erschießungen – Vernichtungslager – Kinderschicksale in der Zeit von 1944 bis 1948*, 992, ili www.totenbuch-donauschwaben.at.

³⁰ Usp. Vladimir Geiger, *Žrtvoslov Nijemaca Slavanskog Broda i Brodskog Posavlja*. Drugi svjetski rat i poraće, *Scrinia slavonica*, 8, Slavonski Brod, 2008, 440-461. I ondje navedeni izvori i literatura.

³¹ Usp. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, 912-914, 935-936, 955, 957, 958, ili www.totenbuch-donauschwaben.at.

Nijemaca Požege i Požeške kotline (Ašikovci: 7, Bertelovci: 2, Buk: 6, Cerovac: 1, Ciglenik: 26, Čaglin: 5, Darkovac: 41, Djedina Rijeka: 3, Eminovci: 2, Frkljevci: 3, Grabarje: 12, Hrnjevac: 2, Jakšić: 6, Jurkovac: 1, Kalinić: 1, Kaptol: 5, Kneževac: 1, Kula: 43, Kutjevo: 17, Migalovci: 2, Milanlug: 2, Mokreš: 2, Nova Ljeskovicica: 3, Novi Mihaljevci: 1, Pleternica: 15, Poreč: 1, Požega: 17, Rajsavac: 7, Ratkovicica: 1, Resnik: 7, Ruševo: 2, Sesvete Požeške: 1, Sovski Dol: 5, Srednje Selo: 1, Stara Ljeskovicica: 1, Stražeman: 1, Sulkovci: 1, Šumanovac: 1, Tekić: 2, Tominovci: 23, Trapari: 1, Trenkovo: 2, Treštanovci: 3, Tulnik: 2, Zarilac: 14, Zdenkovac: 3, Zvečevo: 2). Pretežito tijekom Drugoga svjetskog rata, ali i u poraću oko polovice osoba (muškarci) stradalo je (poginuli, ubijeni, umrli, nestali) kao pripadnici vojnih i/ili poluvojnih postrojba. Ostali (muškarci, žene i djeca) stradali su (ubijeni, umrli, poginuli, nestali) kao civilno stanovništvo tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću. Od toga, četrdesetak civilnih osoba stradalo je (umrlo ili ubijeno) u poraću tijekom 1945. i 1946. (pretežito u logorima).³² Najnovija pak istraživanja te brojke povećavaju.

*

U izradi žrtvoslova hrvatski autori, koji su pretežito amateri, najčešće se ne služe podacima njemačkih (podunavskošvapskih) poimeničnih popisa/žrtvoslova, očito i ne znajući za njih. Ogladni je primjer hrvatski žrtvoslov za Vukovar.³³

Žrtvoslov je među stradalim i žrtvama popisao i manji broj Nijemaca, Mađara i Srba, naime onih koje je autor držao "hrvatski usmjerenima", te donosi podatke za 385 Vukovaraca, uglavnom Hrvata, ali i drugih, i tek za neke osobe navodi da su Nijemci ili pak njemačkog podrijetla, ali često za osobe koje su prema obiteljskom podrijetlu, djelovanju i sudbini očito Nijemci ne navodi njihovu nacionalnu/etničku pripadnost. Uvažavajući pak sve izvore, pa i njemačke (podunavskošvapske), prema do sada utvrđenim poimeničnim pokazateljima, tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću život je izgubilo najmanje 399 vukovarskih Nijemaca, od toga su 172 osobe (muškarci) stradale (poginuli, ubijeni, umrli, nestali) kao pripadnici vojnih i/ili poluvojnih postrojba, a 227 osoba (muškarci, žene i djeca) stradalo je (ubijeni, umrli, poginuli, nestali) kao civilno stanovništvo (više od 200 civilnih osoba stradalo je nakon 12. travnja 1945.).³⁴

³² Usp. Vladimir Geiger, *Žrtvoslov Nijemaca Požege i Požeške kotline. Drugi svjetski rat i poraće*, *Scrinia slavonica*, 7, Slavonski Brod, 2007, 429-457 (i ondje navedeni izvori i literatura) ili Vladimir Geiger, *Fallen and Perished Danube Swabian Civilians and Soldiers of the City and County of Požega, Slavonia during and after WWII* (<http://www.hrastovac.net/information/PozegaFallen.htm>).

³³ Mirko Kovačić, *U potrazi za istinom. Martirij Hrvata u Vukovaru 1941.-1945.*, Vukovar, 2004.

³⁴ Usp. Vladimir Geiger, *Žrtvoslov vukovarskih Nijemaca (Drugi svjetski rat i poraće)*, u: Dražen Živić, Ivana Žebec (ur.), *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Zagreb – Vukovar, 2007, 183-212. I ondje navedeni izvori i literatura.

*

Značajka je tek manjeg broja žrtvoslova pokušaj da na temelju mnogobrojnih i raznolikih izvora i literature popišu sve stradalnike i žrtve, i vojne i civilne (s naznakom svih počinitelja zaraćenih političkih i vojnih strana), u Drugome svjetskom ratu i poraću, bez obzira na njihovu nacionalnu/etničku, vjersku, političku ili vojnu pripadnost.

Postojeći popisi stradalih i žrtava/žrtvoslovi koji donose podatke i o hrvatskim Nijemcima nepotpuni su, a njihovi navodi nerijetko netočni i zbunjujući. Razloga je nekoliko. Primjerice za neke osobe, unatoč njemačkom prezimenu, nije uvijek lako utvrditi jesu li Nijemci ili Hrvati, ili pak neki drugi. Naime mnogi podrijetlom Nijemci nisu se takvima iskazivali ni osjećali. Mnoge osobe koje su se osjećale i iskazivale Nijemcima nisu imale njemačka prezimena. Nerijetko je u razrješavanju nacionalne/etničke pripadnosti stradalnika/žrtve problem nedostupnost ili nepostojanje potrebnih pokazatelja. Primjetno je, usporedimo li njemačke (podunavskošvapske) žrtvoslove i hrvatske žrtvoslove da i Nijemci i Hrvati navode iste osobe kao svoje stradalnike/žrtve.³⁵ U nekim pak žrtvoslovima objavljenim u Hrvatskoj poslije 1991. Nijemci su često proglašavani Hrvatima i hrvatskim stradalnicima i žrtvama.³⁶ Ponekad su u literaturi i popisima/žrtvoslovima, posebice priložima utemeljenima na sjećanjima/iskazima navedeni nepotpuni, različiti i, štoviše, netočni podaci o vremenu i mjestu stradanja nekih osoba.

Pri izračunavanju broja stradalih i žrtava u Drugom svjetskom ratu i poraću na nekom užem području nezaobilazno je poznavanje i broja stradalih Nijemaca kao korektiv broju stradalih i žrtava drugih nacionalnosti/etničkih skupina. Poimenični pak folksdojčerski popisi stradalih i žrtava tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću mogu biti od koristi i za prebrojavanje te popisivanje ljudskih gubitaka na mikrorazini.³⁷

*

Utvrđivanju broja i imena stradalih i žrtava, i vojnika i civila, poginulih, ubijenih, od posljedica rata umrlih te nestalih osoba ne može se pristupiti na temelju improvizacija, već na temelju određenih stvarnih pokazatelja kako bi se došlo do najpribliž-

³⁵ Usp. primjerice: H. Schreckeis, *Wukowar. Alte Hauptstadt Syrmiens. Die Donauschwaben in Stadt und Umgebung*, 290, 296, 297, 299; *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948*, 895, 897; M. Kovačić, *U potrazi za istinom. Martirij Hrvata u Vukovaru 1941.-1945.*, 113, 128, 186.

³⁶ Usp. primjerice: Mira Pelikan, Miroslav Gazda, *Spomenar hrvatskim žrtvama Virovitičko-podravske županije stradalim 1941.-1945. i 1991.-1995. godine*, Osijek, 2003.

³⁷ Usp. Z. D. Janjetović, *Izračunavanje broja žrtava Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji – jedno iskustvo*, 510-511.

njih podataka o broju i imenima stradalih i žrtava. Sve to vrijedi i za ljudske gubitke Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću. Temeljni je problem u istraživanju ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću, kao i u istraživanju stradanja i žrtava hrvatskih Nijemaca, pomanjkanje izvora.

Pitanje ljudskih stradanja i žrtava iz mnogih je razloga jedna od najzamršenijih istraživačkih tema koje treba propitivati i dopunjavati. I o stradanju i žrtvama hrvatskih Nijemaca u Drugom svjetskom ratu i poraću niz je otvorenih pitanja i protupitanja.

Victimology of Croatian Germans, Soldiers, Civilians, Casualties and Victims during World War II and the Post-War Period

Summary

Investigations of population losses in Croatia during World War II and the post-war period include many questions regarding the causes and circumstances thereof, and in this sense the problem of the casualties and victims among Croatian Germans is unavoidable. Lists of casualties and killed victims (soldiers and civilians) can be traced in many publications. Still, such lists that were created in Yugoslavia and Croatia up to 1991, which contain many valuable information on war casualties among the partisans, as well as on victims of the terror exercised by the authorities of the Independent State of Croatia (ISC) and the occupational government of the Third Reich, do not reveal much data about Germans. On the other hand, German registers/name-lists contain information on German victims and casualties within militia, military and paramilitary forces of the ISC and the Third Reich, together with the data about German civilians that were killed by NOV (Narodno oslobodilačka vojska – *People's Liberation Army*) and POJ (Partizanski odredi Jugoslavije – *Partisan Forces of Yugoslavia*), i.e. Yugoslavian Army. Moreover, one can find there even information on German victims during the post-war period, suffered predominantly in the Yugoslavian prisoner-camps. Still, these lists and registers do not contain any data about Germans who participated in the partisan movement, nor about German civilians who became victims of the ISC's terror or scourge of occupational forces of the Third Reich. Thus, all victimologies published in Croatia after 1991 can be used as a useful supplement to the above-mentioned registers. A complete list of German victims and casualties in Croatia could therefore be assembled by taking into account all extant sources.

UDŽBENICI POVIJESTI
I HISTORIOGRAFIJA

Stjepan Matković

OCJENE UPRAVE ZA AGITACIJU I PROPAGANDU KP HRVATSKE O POVJESNIČARIMA NA SVEUČILIŠTU U ZAGREBU DO POČETKA 1950-ih

Tema ovog članka je opis odnosa komunističkih vlasti prema povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu nakon 1945, kada nove političke okolnosti duboko zasijecaju u razvoj historiografije. U središtu pozornosti su gledišta Agitpropa, koji je slijedom revolucionarnih promjena nastojao određivati usmjerenje povijesne znanosti u duhu "dijalektičkog i historijskog materijalizma", provoditi kadrovsku politiku i ucrtavati tijekom naobrazbe povjesničara.

Podloga za članak je izvješće koje nam približava politiku pobjedničke Komunističke partije prema Sveučilištu u Zagrebu i nastavnom osoblju. Riječ je o dokumentu Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske, koji se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu. Njegov sadržaj upućuje na neke od tema vezanih uz izgradnju komunističkog sustava, koje su do sada rubno obrađene u historiografiji, a koje ujedno mogu poslužiti za istraživanja o povijesnom lomu 1945. sa svim popratnim posljedicama na području historiografske problematike, pa i šire, unutar sveučilišne zajednice.¹ Prije svega,

Zgrada
Sveučilišta
u Zagrebu.

¹ Izvorni sam tekst dobio ljubaznošću dr. sc. Zlate Knezović, umirovljene povjesničarke koja se u Hrvatskom institutu za povijest bavila odnosima u kultu-

radi se o ulozi Partije i njezinih pobočnih sastavnica u sferi visokoškolskog obrazovanja, a napose o položaju Sveučilišta u Zagrebu i sveučilišnih nastavnika u poratnom razdoblju.

Unatoč učestalim raspravama o kretanjima unutar historiografske zajednice pomalo začuđuje što nema sustavnijih istraživanja o hrvatskoj historiografiji u razdoblju Drugoga svjetskog rata te u vremenu uspostave komunističkog sustava, premda je nesumnjiva popularnost tih vremenskih odrednica kod čitateljstva i pripadnika povjesničarske struke. Ona bi u metodološkom smislu bila vrlo korisna za razvijanje komparativnog pristupa pri istraživanju totalitarnih sustava, primjerice kada je riječ o ulozi povijesti i položaju povjesničara u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod poglavnikom Antom Pavelićem i federativne Jugoslavije pod maršalom Josipom Brozom Titom, bez obzira na razlike između dvaju državnih sustava i političkih pokreta. Oba su se sustava vremenski isprepletala u sukobima koji su ostavili duboke ožiljke s dugotrajnim posljedicama.² Iz tih razloga držim vrijednim posvetiti pozornost temi o povjesničarima, koja je na sustavniji način već otvorena u srpskoj historiografiji monografijom *Istoriografija pod nadzorom*, napose onim dijelom studije koji je napisao sveučilišni profesor Ljubodrag Dimić.³

Kod hrvatskih povjesničara pojavio se određen broj preglednih radova koji se dotiču “promjena strukturalnih značaja” nakon 1945, ali bez dubljih sondiranja vrela i zaokruženijih interpretacija, tako da su iznijeti rezultati odraz pisanja bez većih pretenzija, ali i iznošenja ocjena u “rukavicama”. Najviše podataka ostavio je Jaroslav Šidak, jedna od ključnih osoba hrvatske historiografije nakon Drugoga svjetskog rata, koji je započeo sveučilišnu karijeru i objavio respektabilne radove i prije rata. Njegovo je gledište da je do 1948. prevladavao “dogmatski stav” Partije, ali i da zatečene prilike nakon okončanja rata, koji je donio ogromna razaranja i žrtve, nisu omogućavale kvalitetniji razvitak historiografije.⁴ Nešto drugačije mišljenje, a držim da je važno naglasiti da je ono izraženo nakon promjena 1990-ih, iznosi Stjepan Antoljak, isto tako sveučilišni djelatnik i jedan od protagonista zbiivanja, koji je zabilježio da hrvatska historiografija nakon 1918. “kroči vrlo snažnim

ri tijekom rata i u poraću (do početka 1950-ih). Uvid u dio arhivskih dokumenata iz fonda Hrvatskog državnog arhiva (HDA) koji se bave odnosom vladajućih sastavnica prema sveučilišnim pitanjima omogućila mi je dr. sc. Katarina Spehnjak, isto tako s Hrvatskog instituta za povijest. Koristim prigodu da kolegicama izrazim iskrenu zahvalu.

² Kao komparativni primjer vidi tekst Tihomira Cipeka “‘Stoljeće diktatura’ u Hrvatskoj”, *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006.

³ Đorđe Stanković – Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji istoriografije*, knj. 1, II. deo “Od ideologije do nauke (Rađanje istoriografije o Jugoslaviji 1945-1965)”, Beograd 1996.

⁴ Jaroslav Šidak, “Hrvatska historiografija – njezin razvoj i današnje stanje (1971)”, u: *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb 1981, 351-369, ovdje 358. Više o Šidaku vidi u članku Mirjane Gross: “U povodu 75-godišnjice života Jaroslava Šidaka”, *Historijski zbornik XXIX-XXX, 1976-1977*, 1-11.

koracima naprijed”, tijekom kratkotrajne Banovine Hrvatske i još više NDH “doživljava više promjena i nadopuna”, a zatim slijedi nastup Demokratske Federativne Jugoslavije kada prilike nisu dopuštale da se “počne s nekim sustavnijim radom na području hrvatske historiografije”.⁵ Antoljak bez okolišanja piše da je uvođenjem komunizma historiografija “stalno i vješto prosijavana kroz partijsko-marksističko sito”, što je moralo imati posljedice na njezin položaj u nacionalnoj kulturi, na odnos prema ideji hrvatske državnosti i, u nastavku, na profesionalni oslonac na zapadnoeuropske uzore. Dodajmo i gledište Bernarda Stullija, koji se pohvalno izrazio o poslijeratnim dosezima na području arhivističke struke, u čijoj je djelatnosti i sam sudjelovao, ali i iznio primjedbu o tome da od 1945. “nismo riješili ni neke osnovne probleme od kojih zavisi pravilan razvoj naše historiografije i brže ostvarenje njenih rezultata”.⁶ Ta opaska, potaknuta izdavanjem *Historije naroda Jugoslavije*, odnosila se na kritiku korištenja znanstvenih zavoda te izostanka sustavnih bibliografija i drugih organizacijskih problema u vremenu od 1945. do toga zapisa. Ona, prema tome, nije postavljala problem ideologizacije, nego je u prvom redu označila temeljne probleme struke.

Među pionirskim pokušajima produblivanja teme o statusu struke tijekom suvremene povijesti bio je znanstveni skup, a zatim i objavljeni zbornik radova s njega pod naslovom *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*.⁷ Samo su članci dvaju sveučilišnih profesora imali kao predmet istraživanja označavanje ideologiziranosti historiografije u vremenima prevladavanja komunističke ideje. Ivo Goldstein se zadovoljio uopćenom tezom o historiografiji kao “polju političke manipulacije” tijekom čitavog 20. stoljeća, a ponajviše horizontalnim propitivanjem “partijnosti” u doba vlasti Komunističke partije i “revizionizma” u doba postkomunizma, dok se Miroslav Bertoša oslonio na osobne uspomene vezane uz praksu nadzora u historiografskom okruženju.⁸ Oba su članka, svaki na svoj način, ukazala na nedemokratsku prirodu režima u poratnom razdoblju, koji je nastojao znanost prilagoditi svojim interesima i njome legitimirati novoizborenu vlast. Na kraju navodim članak Tomislava Vukovića, koji je s kraćim uvodnim osvrtom objavio ispravu “O idejnosti nastave i o problemima u vezi vjerske nastave”. To je integralni dokument Agitpropa iz 1949. koji se nadovezuje na temu agitpropagandnog rada, a bavi se odnosom vladajućih sastav-

⁵ Stjepan Antoljak, *Renesansa hrvatske historiografije*, Pazin 1996, 17-18.

⁶ Bernard Stulli, “Problemi naše historiografije”, *Naše teme*, br. 4-6, Zagreb 1960, 961.

⁷ Skup je održan u prosincu 2002. u organizaciji Instituta Ivo Pilar iz Zagreba. Zbornik su uredili Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak, a objavljen je 2005. u izdanju navedenog organizatora.

⁸ Nuzgredno se može spomenuti da M. Bertoša jedno poglavlje svoje ego-histoire *Kruh, mašta & mast. Prizori i memorabilije o staroj Puli 1947-1957* (Zagreb 2007), ispunjene slojevitim opisima poratnog svakodnevlja, znakovito naslovljava “Ideologizacija i sovjetski stereotipi”.

nica prema vjerskoj nastavi.⁹ Riječ je o temi koja je historiografski već obrađivana, no s kritički objavljenim izvorom Agitpropa pojašnjavaju se odnosi između režima i Katoličke crkve.¹⁰

Dokument o kojemu se govori u ovome članku objavljen je u prvoj polovici 1949, točnije 3. ožujka, a nastao je u upravi Agit(acijsko)propagandnog odjela CK KPH, tijela koje je osnovano 1. lipnja 1945. Potpisao ga je Milo Popović, član Agitpropove komisije i rukovoditelj višeg partijskog kursa.¹¹ Adresat izvješća bila je središnja uprava Agitpropa Centralnog komiteta KPJ u Beogradu. U njemu se donose analize planova i programa predmeta na Filozofskom, Ekonomskom i Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, opće ocjene djelovanja nastavnog kadra na fakultetima i raščlamba ideološko-odgojnog rada studenata i nastavnika koje su bile podloga za uvid o "sistemu idejnog i naučnog uzdizanja profesora i asistenata".¹² Taj dokument, koji se u skraćenom obliku donosi u prilogu ovoga članka, pokazuje kako se kroz perspektivu ideoloških obrazaca ratnih pobjednika – klasne borbe, diktature proletarijata i marksizma-lenjinizma, odnosno kroz osudu buržoaske znanosti, pa tako i historiografije – ustoličivala nova paradigma vladanja na račun prevladavajućih obrazaca iz prošlosti, i to u sredini u kojoj nije bilo prevage izdanaka marksističke tradicije mišljenja. U dobroj mjeri taj se radikalni preokret oslanjao na usvajanje sovjetskog integralnog modela kojim se htjelo postupcima nametanja ideologije komunizma ovladati cjelokupnim znanstvenim, kulturnim i umjetničkim kretanjima. Ili, kako su to rekli vodeći povjesničari 1948. u Hrvatskoj, prilagođavajući se manje-više zadanim okolnostima i diktatima totalitarne vladavine:

... naša napredna historiografija ne razvija se osamljena. Ona će u svome nastojanju imati dragocjenu pomoć u historiografiji Sovjetskog Saveza, njeno bogato

⁹ Tomislav Vuković, "Agitpropova isprava o odnosu hrvatskih komunista prema vjeronauku. Otkrivanje i čišćenje naših škola od neprijateljskih elemenata", *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, br. 10, Zagreb 2006, 745-762.

¹⁰ O odnosu Crkve i novog političkog sustava glede vjeronauka vidi: Miroslav Akmadža, *Crkva i država. Dopisivanje i razgovori između predstavnika Katoličke crkve i komunističke državne vlasti u Jugoslaviji*, Zagreb 2008, 328-379, i Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Zagreb 2002, 187-197.

¹¹ Više o Agitpropu: Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd 1988; Biljana Kašić, "Uloga Agitpropa KPH u Slavoniji (1945-1950)", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1-2, Zagreb 1988, 173-182; "Politika kulture, ideologijsko mapiranje, zasjeci", 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 123-135; Berislav Jandrić, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.-1952.*, Zagreb 2005, 159-16; Tatjana Šarić, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.-1952.* (magistarski rad), Zagreb 2008.

¹² Više o propisima o Sveučilištu i nadležnim tijelima (Komitet za škole i nauku, Ministarstvo za nauku i kulturu, Ministarstvo za prosvjetu i Savjet za nauku i kulturu): A. Milušić – H. Sirotković – S. Lang, "Sveučilište od oslobođenja do uvođenja društvenog upravljanja (1945-1954)", *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb 1969, 185-240.

metodološko iskustvo i značajne rezultate časopis [*Historijski zbornik* – op. pr.] će prenositi u prikazima, ocjenama i bilješkama.¹³

Primjena sovjetskog uzora zahtijevala bi podrobniju analizu. Do otvorenog sukoba s Informbiroom neosporan je njegov preslik u gotovo svim porama života: vojnim i civilnim strukturama, tajnim službama, gospodarstvu, kulturi, znanosti, urbanistici, športu i dr.¹⁴ Shodno tomu znanost je, uključujući historiografiju, neizbježno morala potpasti pod kišobran takvih svjetonazora. O tome izravno govori podatak da je profesor Abramov iz SSSR-a došao u svojstvu instruktora za pitanja visokog školstva i uključio se u rad Komiteta za školu i nauku vlade FNRJ.¹⁵ Nakon unutar-komunističkog raskola 1948. uočavaju se odstupanja od sovjetskih autora, što opet nije značilo i njihovo potpuno napuštanje, čija su djela još dugo bila zastupljena na popisima literature. Na historiografskom području ona su dobrim dijelom bila dostižna pisana na visokoj zanatskoj razini (npr. Struve, Maškin, Potemkin i dr.), ali su upadali u oči brojni navodi marksističkih klasika i suvremenih sovjetskih predvodnika radničke klase kroz čije su se riječi tumačili brojni problemi od stare do suvremene povijesti. Sukob s Informbiroom narušio je idiličnu suradnju. Na političkoj razini on se sveo na komunističko tumačenje izvornosti marksizma-lenjinizma unutar partijskih redova, a u praksi će dovesti do titoističkih uklanjanja prostaljinističkih kadrova, tako da će se među prognanima naći neki od agitpropagandista koji su nastojali na fundamentalan način provoditi revolucionarne ciljeve.¹⁶ Njihovo uklanjanje utjecat će na promjene i u sveučilišnoj sredini u obliku otklona od pravovjernog staljinizma i u svojevrсноj "liberalizaciji" koja će dopuštati nešto slobodnije izražavanje struke i praćenje rezultata zapadne historiografije.¹⁷

¹³ "Riječ uredništva", *Historijski zbornik*, god. I, br. 1-4, Zagreb 1948, 9. Kasnije, u natuknici "Historiografija", koju je napisao J. Šidak, ta će se "Riječ" tumačiti kao programatski tekst hrvatske historiografije, uz opasku da ona "nosi na sebi stanovit biljeg vremena u kojem je nastala". Vidi: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb 1980, 207.

¹⁴ Vidi primjerice: Katrin Boeckh, "Vjerski progono u Jugoslaviji 1944.-1953.: staljinizam u titoizmu", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), Zagreb, br. 2/2006, 403-431; Zlata Knezović, "Idejno-politička uloga sovjetskih filmova u filmskom repertoaru u Hrvatskoj 1945-1952", ČSP, br. 1-2/1988, 137-171; "Obilježja boljševizacije hrvatske kulture (1945.-1947.)", ČSP, br. 1/1992, 101-133; Jerca Vodušek-Starič, "Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945. godine", 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 25-36; Ivo Banac, "Antifašizam nije samostojeća ideja", <http://www.jutarnji.hr/magazin/clanak/art-2008,2,16,108861.jl>, čitano 16. 2. 2008.

¹⁵ HDA, Komitet za naučne ustanove, sveučilište i visoke škole NRH, Nastavni planovi i programi na sveučilištu, 1950, 1 (8).

¹⁶ O ozračju progona na Sveučilištu vidi: Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi*, Zagreb 2000, 519-521.

¹⁷ O liberalnom odnosu svjedoči J. Šidak u kontekstu prijelomne 1948. Termin liberalizacija stavio sam u navodnike da ne bi bilo zabune oko prirode sustava u kojemu i dalje nije bilo mjesta za liberalizam u smislu političke filozofije i demokracije. Liberalizacija bi tako označavala dopuštanje nešto slobodnijeg izražavanja mišljenja u domeni struke i popuštanje krute partijske stege, ali uvijek u skladu s vladajućom ideologijom. Usp.: J. Šidak, "Hrvatska historiografija", 359 i 361.

Uspoređujući razdoblje Drugoga svjetskog rata i neposrednog poraća s gledišta reda sveučilišnih predavanja u NDH i u vremenu do ranih 1950-ih, možemo vidjeti da sveučilišni život nije doživio dramatične, sveobuhvatne kadrovske promjene. Takav slijed posebice je vidljiv u slučaju sastava Mudroslovnog/Filozofskog fakulteta i unutar njega Filozofsko-historičkog odjela. U prilog takvom razvitku svakako ide nastojanje KP da Sveučilište nastavi s radom odmah nakon trijumfa 1945, uvid u sastav nastavnog osoblja i činjenica da nedostatak nastavničke elite realno nije dopuštao radikalnije rezove. U tom smislu možemo se osloniti na činjenicu koju iznosi Viktor Novak, prema kojemu se nakon 1945. susreću tri generacije povjesničara na području povijesnih znanosti. Prva je najstarija i brojčano sve manja, ali vrlo važna jer prenosi na onu srednju i mlađu neophodna znanja.¹⁸ Čini se da je takvo idilično prevladavanje generacijskog jaza bilo u suštini "lakirano". Upravo je Agitprop sa svojim radom pokazatelj da je starije pokoljenje, ponajprije kao pripadnici starog društva koje se teško privikava na korjenite promjene, trebalo proći oštar filter partijskih provjeravanja, za razliku od mlađeg kadra koji je ocjenjivan kao politički podoban. O starom društvu Partija nije imala dobro mišljenje. Tako će član Politbiroa KPJ Milovan Đilas u njezino ime zabilježiti: "Prosvjetni i naučni život stare Jugoslavije ne samo što je počivao na reakcionarnim, buržoaskim temeljima, nego je – i kao takav – bio nerazvijen, kako po svojoj materijalnoj bazi, tako po svojoj prosvjetnoj i naučnoj organizovanosti".¹⁹ Nešto ranije Josip Broz Tito je u obraćanju JAZU (1947), osvrnuvši se na mjesto znanosti u društvu, najavio optimizam jer su "s padom starog društvenog poretka, pali i okovi sa ustanova nauke".²⁰ U istom govoru naznačio je i odnos prema historiji: "Možemo li mi reći da je naša historija tačna? Da u njoj nema falsifikata? Ne! To mi ne možemo kazati, jer je i pisanje historije bilo i te kako podvrgnuto utjecaju sa strane vladajućih klasa, sa strane pojedinih klika, pa čak i pojedinaca." Unatoč takvom preziru prema tradiciji, koji se može razumjeti s motrišta borbe za uvođenjem komunističke ideje u školstvu, nije se moglo računati na ubrzano i prisilno usađivanje diktature KPJ.

U pogledu odnosa prema visokoobrazovanom kadru važno je istaknuti da je u rujnu 1945. ustanovljen "Sveučilišni sud časti" radi suđenja sveučilišnim nastavnicima za koje se pretpostavljalo da su se tijekom rata "ogriješili o interese i čast jugo-

¹⁸ Viktor Novak, "Outline of Yugoslav Historiography", u: *Dix années d'historiographie yougoslave 1945-1955*, Comité national yougoslave des sciences historiques, Beograd 1955, 25. S tom ocjenom slaže se i J. Šidak, po kojemu je do 1955. nikla "prva poratna generacija hrvatskih historičara, koji danas, zajedno s nekoliko pripadnika starijih pokoljenja, nose na sebi poglaviti teret hrvatske historiografije" (J. Šidak, "Hrvatska historiografija", 361).

¹⁹ Milovan Đilas, *Izvjestaj o agitaciono-propagandnom radu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije*, referat održan na V. kongresu KPJ, Beograd 1948, 26.

²⁰ "Maršal Josip Broz Tito o zadacima nauke", *Istoriski časopis*, god. I/1948, 1-2, Beograd 1949, 8.

slavenskih naroda, o interese sveučilišta, o njegovu autonomiju i tradiciju”²¹ Protiv odluka istražnih tijela Suda časti nije bilo pravnog lijeka. Uz Zemaljsku komisiju za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Anketnu komisiju za utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom s neprijateljem i sudove nacionalne časti to je bilo glavno tijelo koje je procjenjivalo ponašanje pojedinaca tijekom Drugoga svjetskog rata. Svi profesori Sveučilišta u Zagrebu morali su ispuniti upitne arke Anketne komisije. Prema nekim izvorima, nedovoljno potkrijepljenima, neki od njih bili su poslije toga saslušavani i prolazili su torture.²² Kad je riječ o Filozofskom fakultetu, tri su nastavnika osuđena, pet je postupaka obustavljeno, a dva su nastavnika umirovljena. Na studiju povijesti uklonjen je redoviti profesor dr. Rudolf Horvat, kojega je Narodni sud za zaštitu narodne časti u kolovozu 1945. osudio zbog “povrede nacionalne časti kulturnom, društvenom i političkom suradnjom s okupatorom i njegovim ustaškim pomagačima” i oduzeo mu građanska i politička prava u trajanju od deset godina, te je ostao i bez profesorske mirovine, a njegova djela se nisu smjela posve slobodno koristiti sve do kraja 1980-ih. Redoviti profesori Grga Novak na katedri za Povijest staroga vijeka, Miho Barada na katedri za Hrvatsku povijest i Josip Matasović na katedri za Pomoćne povijesne nauke nastavili su predavati, a prof. Ljudmil Hauptmann je kao nositelj Opće povijesti srednjega i novoga vijeka 1948. umirovljen. Karijeru je na istome mjestu nastavio docent Jaroslav Šidak, predajući opću povijest novog vijeka, dok je docent Stjepan Antoljak 1946. prebačen na položaj upravitelja Državnog arhiva u Zadru. Sva su ta imena bila već renomirana u struci, usavršavala su se u poznatim sveučilišnim središtima Europe i teško su bila nadomjestiva u vođenju nastave i provođenju dijela znanstveno-istraživačkih zadaća nakon okončanja Drugoga svjetskog rata. Unatoč političkim etiketiranjima nije ih se moglo jednostavno zamijeniti drugim stručnjacima jer takvih nije bilo.

U pogledu katedri, naslijedene su one za opću i narodnu povijest te pomoćne povijesne znanosti, koje su početkom 1950-ih trajnije preuređene. Studij se sastojao od 13 predmeta: 1) marksizma-lenjinizma, 2) opće historije – a) starog vijeka, b) srednjeg vijeka i c) novog vijeka, 3) historije naroda Jugoslavije, 4) historije određenog naroda, 5) historije Vizantije (fakultativno), 6) pomoćnih povijesnih nauka, 7) arheologije i historije umjetnosti, 8) historije filozofije, 9) latinskog, 10) zapadnog jezika, 11) pedagogije, 12) predvojničke obuke i 13) političke ekonomije. Predmet marksizam-lenjinizam, uveden školske godine 1948/1949, govori nam o vrijednosnim pozicijama koje tada prevladavaju u nastavi. Međutim ni njegovim uvođenjem Partija nije bila posve zadovoljna: “Ovaj dio rada na liniji ideološkog vaspji-

²¹ Milušić – Sirotković – Lang, nav. dj., 212.

²² Josip Grbelja, *Uništeni naraštaj. Tragične sudbine novinara NDH*, Zagreb 2000, 186-187. Autor u knjizi rubno piše i o sudbinama intelektualaca, od kojih su neki bili sveučilišni profesori.

tanja studenata i nastavnika, te unošenja marksističkih shvatanja u nastavi i pored postignutih uspjeha nije do sada dao većih rezultata naročito u pogledu preorijentiranja samih predavanja i pravilnoj primjeni principa marksizma-leninizma na svaki predmet posebno. Tu ide naročito teško sa starijim profesorima, koji se vrlo slabo odazivaju učešću na našim političko-ideološkim kursevima i kružocima i koji uopšte teško usvajaju nove savremene naučne poglede na svijet i društvo, a djelomično se tome manje ili više otvoreno i direktno suprotstavljaju.”²³

Iz dokumenta Agitpropa o radu na Sveučilištu u Zagrebu možemo vidjeti da se on bavio vrednovanjem nastavnih planova i programa, procjenom političke podobnosti, pitanjem opterećenosti studenata i radom profesora. Nadzirala su se predavanja svih profesora i ocjenjivalo njihovo prilagođavanje novom režimu. Drugim riječima, nastojao je u potpunosti nadzirati čitav sveučilišni život putem partijskih organizacija, profesorskih ćelija, sindikalnih podružnica i Narodne omladine. Iz nekih kritičkih opaska može se zaključiti da Partija nije bila u potpunosti zadovoljna stanjem na fakultetima. Više je primjedaba na ponašanje pojedinih profesora i osuda samih članova Partije koji se nisu znali nositi s pojavama protivnim partijskim direktivama.²⁴

Sadržaj agitpropovskog izvješća ukazuje na neprihvatljivu situaciju znatnog dijela nastavničkog osoblja, koje se u skladu s prevladavajućim rječnikom naziva “neprijateljski raspoloženim nastavnicima”. Nezadovoljstvo je izviralo iz uvjerenja da zatečeni nastavnici nisu svjesni dubine preobrazbe kojoj su težili u Partiji. U tom smislu zabilježen je “dosta veliki otpor kod profesora”. Nekima se predbacivalo da izbjegavaju preporučivati sovjetsku literaturu, drugi su terećeni da ismijavaju naučni marksizam ili da izbjegavaju govoriti o sukobu s Informbiroom.²⁵ Iz tih primjera i drugih popratnih kritika vidi se da je riječ o držanju koje se sastojalo od odugovlačenja u sastavljanju programa prilagođenih ciljevima novih vlasti i o predavanjima bez ukalupljivanja u zacrtane ideološke planove. No taj je otpor suzbijen, ali nije objašnjeno na koji način. Izvješće bilježi:

Neprijateljski raspoloženi nastavnici vidjeli su u tome ukidanje dosadašnje mogućnosti da svoj neprijateljski rad kriju iza pomanjkanja programa. Taj je otpor skršen, te su nastavnici već izradili programe za sve one kolegije, koje predaju u prve dvije godine studija. Izrađeni programi dostavljeni su preko dekanata Komitetu za visoke škole, a sindikalna podružnica i partijska odjeljenja nastavnika

²³ HDA, Komitet za naučne ustanove, sveučilište i visoke škole NRH, “O stanju na Sveučilištu i borbi za idejnosti u nauci”, 2. Usp. i “O stanju na katedri marksizma-lenjinizma na Zagrebačkom sveučilištu i o prijedlozima za budući rad”.

²⁴ O nekim negativnim pojavama na Zagrebačkom sveučilištu, *Borba*, br. 307, 25. XII. 1950, 2.

²⁵ HDA, Komitet za naučne ustanove, sveučilište i visoke škole NRH, “Sistem idejnog i naučnog izdizanja profesora i asistenata”, 3.

i studenata nisu imali u njih uvida. Iz razgovora sa nastavnicima stiže se utisak da je većina nastavnika pravilno shvatila važnost programa, da kod njih postoji dobra namjera da izrade programe, koji će biti stručno i idejno na visini. Međutim veliki broj nastavnika neće biti u stanju da to učini, jer nijesu rasčistili sa ostacima buržoaske nauke, koji se još uvijek kod njih nalaze. Budući da se radi o nekim dobronamjernim nastavnicima trebat će im pružiti pomoć u ovom pogledu, jer će je oni rado prihvatiti.

O pogledima Agitpropa na programe svjedoče određeni primjeri. Tako se kritizira satnica učenja latinskog jezika, tražeći da se tjedni broj sati smanji sa šest na tri sata. Reduciranje je traženo i za predavanje pomoćnih povijesnih znanosti. Rasprava se vodila i o načinu dvopredmetnog studija, pri čemu su stariji profesori ustrajali na opciji temeljitijeg studija glavnog predmeta. Tipičan je odnos prema novom nastavnom planu na filozofskoj grupi, gdje se bilježi: "smatramo da je [plan] ipak preglomazan. On bez sumnje predviđa široko obrazovanje, kakvo se do sada nije postizalo na filozofskoj grupi, ali se zato postavlja pitanje da li će studenti biti u stanju da u roku četiri godine potpuno savladaju svu građu i da usporedo steknu najviše znanja iz osnovnih predmeta: 'Dijalektički materijalizam' i 'Historijski materijalizam'. Naše je mišljenje da i pored specijalnih kurseva po ova dva predmeta, ipak će temeljitije i opširnije izučavanje marksističke filozofije biti donekle otežano bar radi velikog broja drugih predmeta."

Poruke izvješća korespondiraju s onime što je u svom izlaganju rekao navedeni Milovan Đilas na V. kongresu KPJ. U dijelu u kojem se ističe da je jedno od osnovnih pitanja "okupiti napredne kulturne radnike u borbi protiv reakcije uopšte, a u oblasti kulture posebno" eksplicitno je naglašeno: "U našim školama i na univerzitetima još uvijek se naši đaci i studenti truju idealizmom, misticizmom, nenaučnim, antimarksističkim shvatanjima istorije, književnosti, jezika, pravnih nauka itd. Uzroci ovih slabosti u našim školama i univerzitetima leže u naslijeđenom, krivo vaspitanom i djelimično neprijateljskom nastavničkom kadru, dakle – u nemanju ideološki čvrstog i spremnog kadra, u pomanjkanju marksističko-lenjinističkih udžbenika, naročito iz oblasti nacionalnih predmeta i u nedovoljnoj borbi nekih partijskih radnika za nastavu u našim školama na marksističkim ideološkim osnovama."²⁶

Posebno poglavlje u agitpropovskom izvješću nosi naslov "Stanje naučnosti idejnosti na predavanjima i seminarima po pojedinim katedrama". Iznesena gledišta bacaju svjetlo na rad profesora iz perspektive agitpropovskih suradnika. Oni su revno bilježili ponašanje profesora, od praćenja satnice izvođenja nastave i citiranja sovjetskih autora do načina izvedbe nastave, seminara i ispita koji su morali projtjecati u duhu historijskog materijalizma. Konačno slijedi opis ideološko-odgojnog

²⁶ M. Đilas, nav. dj., 27.

rada studenata i nastavnika u kojemu se ističe na koji se način na Sveučilištu odvija rad ideološko-političkih kurseva. To se "idejno izdizanje" provodilo putem kružoka i kurseva koji su bili mjesto proučavanja klasičnih djela marksizma i materijala kongresa KPJ.²⁷

Istaknimo za kraj još neke zabilježene slučajeve koji se odnose na djelovanje povjesničara ili istraživača povijesti drugih struka. Te spoznaje nadopunjuju pogled na oblikovanje historiografskih kretanja u ozračju novog političkog sustava. Zdenko Radelić u nedavno objavljenoj sintezi *Hrvatska u Jugoslaviji* opisuje slučaj sveučilišnog profesora Ferde Čulinovića s Pravnog fakulteta u Zagrebu koji je dobio zadaću da napiše povijest partizanskog pokreta za potrebe visokoškolske nastave. Premda je sa suradnicima pozorno pregledavao tekst u težnji da "knjiga ne bude predmet diskusije, koja bi bila nezgodna (po pisca)", svoju je *Historiju narodno-oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji* 11. kolovoza 1946. poslao u Agitprop CK KPH s molbom da je pažljivo pročitaju. Zapravo je, u svojoj nesigurnosti, znajući da se bavi vrlo osjetljivim radom, molio članove Agitpropa za koautorstvo. Čulinović piše: "Molim za dobrotu, da se pregleda rukopis, da se dometne ili ispravi ili izbacii sve ono, što smatrate, da nije ispravno."²⁸

Katarina Spehnjak donosi sadržaj jednog britanskog diplomatskog izvješća iz siječnja 1946. u kojemu piše: "Povijest. – Piše se iznova. Odlučeno je da se napišu udžbenici na marksističkoj liniji. U međuvremenu, povijest počinje 1941. i bavi se jedino partizanskim pokretom."²⁹ Nadalje, u nedavno objavljenim *Zapisnicima Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za razdoblje 1945-1952* (2006) donosi se prijepis zapisnika od 14. i 15. juna/lipnja 1949. u kojemu se posebno pretresalo stanje na Sveučilištu u Zagrebu.³⁰ Nije naodmet naglasiti da je dio sadržaja zapisnika obilježavala stalna potraga za neprijateljskim elementima ("raskrinkavanje informbiraša", "nešto monarhista, ustaša i klerikalaca") i prizivanje obračuna s reakcijom koja opterećuju razvoj komunizma. U skladu s aktualnim političkim ozračjem, glavnina rasprave bila je te 1949. posvećena "raskrinkavanju" "informbiraša". Zapisnik bilježi istup Steve Krajačića koji je iznio oštru kritiku da se u nadzoru profesora nije bilo dovoljno budno, imenujući profesora Ferdu Čulinovića kao "prikrivenog informbiroovca", a istovremeno je Rade Žigić općenito pozvao

²⁷ HDA, Komitet za naučne ustanove, sveučilište i visoke škole NRH, "Sistem idejnog i naučnog izdizanja profesora i asistenata", 1.

²⁸ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, 158. Radi se o navodu preuzetom iz teksta Zlate Knezović, "Obilježja boljševezicije hrvatske kulture (1945.-1947.)", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 1992, 130.

²⁹ Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Zagreb 2002, 203.

³⁰ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945-1952*, sv. 2, prir. Branislava Vojnović, Zagreb 2006, 147-161.

na “raščišćavanje” na Pravnom, Filozofskom i Ekonomskom fakultetu jer se “osjećao organizovan otpor za primanje asistenata naših ljudi”. Time je potvrđena jedna od osnovnih zadaća Agitpropa – nadzor i razmjještanje odgovarajućih kadrova na sve važnije položaje u službama. Radi potpunijeg nadzora ostali sudionici rasprave zahtijevali su ukidanje autonomije i postavljanje provjerenih činovnika u sveučilišnoj administraciji. Iz priloženog zapisnika vidljivo je zadovoljstvo članova Politbiroa stanjem budnosti Partije na Sveučilištu. Čitatelj se može upoznati i s moralnim stanjem (određen broj studentica bavi se prostitucijom), masovnim iskorištavanjem studenata za mitinge (8.000), ali i s obnovljenim aktivnostima masona (od povjesničara se navode M. Barada i G. Novak).

Iz skromnih arhivskih fondova možemo vidjeti da je i jedina strukovna udruga, Povijesno društvo Hrvatske, osnovana 1947, i to “zahvaljujući upravo pomoću Komiteta” putem Ministarstva prosvjete. Uvodnik prvoga broja *Historijskog zbornika*, koji je izlazio u izdanju istoimenog društva, pokazao je da je toj potpore moralo biti uzvraćeno sljedećim riječima: “Uklonjene su najzad osnovne društvene smetnje, koje su sprečavale, da se naša prošlost proučava jedinom, doista znanstvenom metodom historijskog materijalizma i da se taj rad sustavno organizira. Postojanje narodne vlasti, njezina briga za razvitak nauke, uporno nastojanje naših naroda da ostvare socijalizam – okolnosti su, koje već danas dopuštaju smišljen i organiziran rad na upoznavanju prošlosti hrvatskog naroda. Historijska nauka treba da je u našoj narodnoj državi prava znanost, treba da u prvom redu proučava ‘historiju radnih masa, historiju naroda’ (Staljin).”

Zaključne bilješke

Zbog ograničene dostupnosti dokumentarnoga gradiva izneseno izvješće može poslužiti kao pokazatelj primjene totalitarne ideologije u sveučilišnim sferama društva. Lom 1945. i pokušaji nametanja ideološke jednostranosti zaprijetili su povijesnoj znanosti da na putu promjene smjera doživi ozbiljan zastoj s dugoročnim posljedicama. Upletanje u rad profesorskih katedri, izbor nastavnika, donošenje studijskih programa, režim studiranja, samostalnost znanstvenog područja i izbor nastavnika označili su dubok rez kojim se težilo rekonstruirati područje rada profesionalne historiografije i uopće većinu znanstvenih pogleda na povijest. U takvim okolnostima sloboda znanstvenog istraživanja i stvaralaštva bila je strogo ograničena. Ne treba zaobići djelovanje, kako je to zapisao Bogdan Radica, “vrtloga velikog straha”, što je nepobitno usmjeravao držanje pojedinaca, koji su stasali u prijašnjim političkim sustavima, u novome društvenom poretku. Primjeri “raskrinkavanja” ponašanja nastavnika morali su imati važno mjesto u poticanju straha kako bi se uklonili “nepopravljivi” ili pridobili oni koji su suočeni s realnošću dominacije Partije bili spremni na popuštanje.

Valja uzeti u obzir da je veći broj dostupnih izvješća Agitpropa pisan tijekom sukoba KPJ s Informbiroom, što je u praksi još više pooštrilo partijski nadzor u Jugoslaviji. To pokazuje spomenuti slučaj Ferde Čulinovića i nekih drugih sveučilišnih profesora kod kojih su vlasti prepoznavale sumnjive znakove kolebanja. Istodobno upada u oči određena promjena taktike nositelja vlasti jer nije bilo moguće pronaći odgovarajuće stručne zamjene za sumnjive profesore. Revolucionarna strast morala je biti potisnuta zbog nedostatka profesorskih resursa. Najveći broj profesora preuzet je iz prijašnjeg razdoblja. Iz njihova budućeg nastupa vidljivo je da su se i oni morali prilagođavati ako su htjeli nastaviti svoju sveučilišnu karijeru. A ta je prilagodba imala svoju cijenu jer je išla pravcem preuzimanja formulacija u duhu partijskog tumačenja marksističkog pristupa kao jedino ispravnog puta. Jedan od ključeva rješenja vidio se u angažiranju mlađih i perspektivnih kadrova, ali taj je put bio dugoročne prirode.

Slično nalazima Ljubodraga Dimića, koji se istražujući Agitprop-kulturu bavio i zbivanjima na beogradskom Sveučilištu, možemo zaključiti da i u hrvatskom slučaju Partija, uza sve inicijative, nije uspijevala nametnuti sve svoje zamisli, premda je pokazivala očigledne rezultate u slamanju tradicionalnih zasada. Zbog specifičnosti akademskog života mogla je uvijek kritički reagirati i izravno intervenirati u znanstvenu politiku, ali zbog objektivnih okolnosti nije mogla u potpunosti provesti svoja gledišta. Tako su rasprave o potrebama specijalizacije ili o modelu šireg obrazovanja bile pokazatelj neuspjeha prvotnih zamisli partijskih arhitekata visokoškolske i prosvjetne politike.

PRILOZI

*Prilog 1:*³¹

CK KPH

Uprava za agitaciju i propagandu

Broj 3110/49

Zagreb, 2. III. 1949. g.

CENTRALNOM KOMITETU
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE
Uprava za agitaciju i propagandu
B E O G R A D

Dragi drugovi,

U vezi Vašeg pisma od 22. I. 1949. šaljem Vam izvještaj u vezi:

- a) Analize planova i programa humanističkih predmeta na filozofskom, ekonomskom i pravnom fakultetu.
- b) Opće ocjene nastavnog kadra na fakultetima i
- c) ideološko-odgojnog rada studenata i nastavnika.

I.

ANALIZA PLANOVA I PROGRAMA HUMANISTIČKIH PREDMETAa) filozofski fakultet:

Izrada nastavnih planova za sve grupe u početku je naišla na izvjestan otpor starijih profesora. Tu su se osjetile dvije tendencije, jedna u nastojanju da plan omogući što temeljitije studiranje glavnog predmeta, a druga da plan mora omogućiti obrazovanje takvih nastavnika koji će stručno biti sposobni za rad na našim srednjim školama, t.j. za predavanja dvaju a ne samo jednog predmeta. Profesori historije Novak i Barada u početku su odbijali svaki pokušaj da se historija poveže bilo s kojim drugim predmetom (na pr. sa historijom filozofije) pa i pokušaj da se opća historija poveže sa nacionalnom historijom. Druga tendencija da se studenti osposobljavaju stručno za predavanje dvaju predmeta na srednjim školama održava se sada u nastavnim planovima nekih grupa, koje su pretrpane gradivom te su studenti opterećeni u tom pogledu.

Uočimo li još i drugu činjenicu, da postoje, odnosno da su uvedeni neki novi predmeti koji su obavezni za sve slušače Filozofskog fakulteta (osnovi marksizma-le-

³¹ HDA, CK KPH, Uprava za agitaciju i propagandu.

njinizma, politička ekonomija, pedagogija, dva strana jezika, predvojnička fiskultura), onda još jače dolazi do izražaja opterećenost planova, odnosno opterećenost studenata. I doista studenti ovog fakulteta žale se na veliku opterećenost. Činjenica da sve do danas nije bilo na fakultetu dobrog rasporeda predavanja (postoje objektivne poteškoće za njegovo izrađivanje, kao na pr. pomanjkanje prostorija) još otežava tu situaciju, jer studenti imaju rastrgano vrijeme, dolaze na predavanja i prije i poslije podne, imaju dugačke pauze između predavanja i sl.

Sve ove poteškoće naročito teško osjećaju studenti druge godine koji se sa zakšnjenjem ukapčaju u novi plan. Na nekim grupama moralo se odustati od pokušaja da se i druga godina prevede na novi plan. Studenti druge godine na nekim grupama imaju tjedno po 50 sati predavanja i vježbi, što je – bez sumnje – previše. Ali treba imati na umu da je to prelazna pojava koja će za godinu dana potpuno iščeznuti.

Novi nastavni plan za 1948/1949. kao cjelina je dobar, jer unosi sistematičnost u studiju i konačno ukida onu anarhiju koja je vladala dugi niz godina na fakultetu. Sa njime su i stručno i idejno studenti mnogo dobili, a konačno on i precizira rokove polaganja ispita, što omogućava da na fakultetu ne postoje studenti sa zaostalim ispitima.

Za izradu nastavnih planova bilo je dosta vremena, rad je pripremljen na sjednicama vijeća fakulteta i na nastavničkoj grupi sindikalne podružnice. Partijske organizacije nastavnika i studenata također su učestvovala u tome radu. Naročito je potrebno istaknuti da su nastavnici usvajali primjedbe i prijedloge, koje su stavljali drugovi iz Narodne omladine.

Nastavni programi nisu razrađeni za sve predmete. Osjeća se prilična opterećenost časova, a naročito na drugoj godini. Neke grupe imaju po 50 sati tjedno. To je radi toga što su novim nastavnim planom dodati neki predmeti, obavezni za sve slušače, a sa druge strane, nastavni programi nekih profesora nijesu dobri, gradivo je razvučeno, više se predaje nego što je studentima potrebno. Ovo se tiče naročito pomoćnih predmeta, recimo latinskog, koga slušači moraju slušati 6 sati tjedno, a potrebno bi bilo i može se učiniti da se sluša samo 3 sata, kada bi profesor latinskog jezika skratio svoje gradivo na onoliko – koliko je zaista potrebno studentima znanja iz latinskog jezika kao pomoćnog predmeta. Zatim pomoćne historijske nauke, ruski – kao pomoćni predmet staroslavenski i t.d., i t.d. O nastavnim programima, rasporedu časova mi nemamo dobar uvid, pošto su oni stvarani u okviru rada profesora i o tom zna profesorska ćelija – samo ne ni ona u potpunosti, pošto se ova pitanja rješavaju tek u martu, početkom ljetnjeg semestra.

Obavezno izrađivanje nastavnih programa za sve predmete naišao je na dosta veliki otpor kod profesora. Neprijateljski raspoloženi nastavnici vidjeli su u tome ukidanje dosadašnje mogućnosti da svoj neprijateljski rad kriju iza pomanjka-

nja programa. Taj je otpor skršen, te su nastavnici već izradili programe za sve one kolegije, koje predaju u prve dvije godine studija. Izrađeni programi dostavljeni su preko dekanata Komitetu za visoke škole, a sindikalna podružnica i partijska odjeljenja nastavnika i studenata nisu imali u njih uvida. Iz razgovora sa nastavnicima stiče se utisak da je većina nastavnika pravilno shvatila važnost programa, da kod njih postoji dobra namjera da izrade programe, koji će biti stručno i idejno na visini. Međutim veliki broj nastavnika neće biti u stanju da to učini, jer nijesu rasčistili sa ostacima buržoaske nauke, koji se još uvijek kod njih nalaze. Budući da se radi o nekim dobronamjernim nastavnicima trebat će im pružiti pomoć u ovom pogledu, jer će je oni rado prihvatiti.

Na međufakultetskom savjetovanju koje se održalo 17. i 18. II. 1949. u Zagrebu povodom donošenja novog nastavnog plana na Filozofskom fakultetu, donešeni su jednodušni zaključci i u osnovi usvojen predlog Saveznog ministarstva. Ovakove konferencije su se pokazale korisne kako u temeljitijem osvjetljavanju problema, tako i u čvršćem povezivanju vanpartijskih nastavnika za našu politiku. Nastavljanje ovakve prakse u vezu ostalih planova, zatim programa po pojedinim predmetima i t.d. mnogo će doprinjeti sređivanju prilika na fakultetima.

Što se tiče novog nastavnog plana na filozofskoj grupi smatramo da je ipak preglomazan. On besumnje predviđa široko obrazovanje, kakvo se do sada nije postizalo na filozofskoj grupi, ali se zato postavlja pitanje da li će studenti biti u stanju da u roku četiri godine potpuno savladaju svu građu i da uporedo steknu najviše znanja iz osnovnih predmeta: "Dijalektički materijalizam" i "Historijski materijalizam". Naše je mišljenje da i pored specijalnih kurseva po ova dva predmeta, ipak će temeljitije i opširnije izučavanje marksističke filozofije biti donekle otežano bar radi velikog broja drugih predmeta.

Uvođenjem ovog plana za 1949/1950. – momentano se pooštrava problem kako praktički riješiti pitanje prelaženja studenata s jednog na drugi plan (u stvari neki studenti su polagali i učili po starom planu od 1947/1948, dok je za 1948/1949. donešen novi plan a za 1949/1950. treba konačno da pređe fakultet na jedinstveni plan).

Naše je gledište da ne bi trebalo ukinuti psihološku grupu na Filozofskom fakultetu, pošto ona kod nas ima isto toliko uslova za postojanje i razvijanje kao i druge grupe i ne vidimo nekog jačeg razloga da se ta grupa ukine, tim prije što je u perspektivi da se ponovno uvede na svim Filozofskim fakultetima.

Stanje naučnosti idejnosti na predavanjima i seminarima po pojedinim katedrama jeste ovako:³²

[...]

³² Slijedi opis stanja na katedrama za filozofiju, pedagogiju, povijest umjetnosti, arheologiju, etnologiju s etnografijom, hrvatski jezik, ruski jezik i književnost, češki i poljski jezik, klasičnu filologiju i engleski jezik, koji je ovdje ispušten radi koncentriranja na područje povijesti.

Historija

Predavanja i seminari profesora Novaka nijesu na naučnoj visini, u njima uopće nema idejnosti. Prof. Novak redovno zakašnjava na predavanja. Iako je predviđeno da predavanja traju dva sata, on je gotovo sva svoja predavanja redovno završavao za 1 sat, izgovarajući se raznim sjednicama i hladnom predavaonom. U početku semestra utrošio je vrijeme predviđeno za 5 predavanja samo za davanje literature a da nije nabrojio niti jedno djelo sovjetskih klasika. Redovno se dešava da Novak svoja predavanja počinje sa čitanjem, ali tokom predavanja on prestaje da čita, prelazi na razgovor, udalji se od teme i završi predavanje sa nečim što nema gotovo nikakve veze sa onim čime je počeo. Uslijed toga od njegovog predavanja studenti ne dobivaju jednu cjelinu. Na primjer govoreći o fizičkom vaspitanju spartanskih mladića prešao je na objašnjavanje fiskulture u našoj zemlji, nastojeći napraviti poređenje između naše fiskulture i one kod Spartanaca. Zatim je prešao na izlaganje o njegovim ličnim sposobnostima za fiskulturu i strasti za nogomet i o tome kako je on osnovao S. D. "Hajduk" u Splitu, čiji je vatreni navijač i t.d., i t.d. i sa time je završio predavanje o Sparti.

Često se puta dešava da prof. Novak na predavanjima priča razne stvari koje uopće nemaju veze sa predavanjima, iznosi samo gole činjenice. Od decembra mjeseca on se u ovom pogledu znatno popravio, ali sada mu se dešava da predavanja ne završi, pošto je drugi dio zaboravio. Radi ovako ne planskog rada on nije prešao sve gradivo predviđeno za zimski semestar.

Njegova su predavanja potpuno nenaučna. On u predavanjima iznosi samo gole činjenice bez ikakvog naučnog objašnjenja. Često puta voli da se razmeće marksizmom podvlačeći kako neće nikoga pustiti na ispite ako ne poznaje dijalektički i historijski materijalizam kojega ni on sam ne pozna. Objašnjavajući pojedine stvari, u svoja predavanja uopšte ne unosi marksizam, na pr. prilikom objašnjavanja nastanka i nestanka gensa, on se na tom tako obimnom pitanju zadržao sa svega nekoliko rečenica i to da je gensa zamijenio palis, a da se od palisa razvila buržoazija. Ili dalje govoreći o Tacitu kao izvoru za izučavanje rimske historije, rekao je da je u odnosu na Nerona neobjektivan, jer je Neron kako to on kaže najveći demokrata. Tu tvrdnju potkrepljuje primjerom kako je Neron odlazio na igralište gdje istupa u kratkim gaćicama rekavši kako to danas ne bi uradio ni jedan od naših ministara ili nekih državnika. Prilikom ispitivanja studentkinje Despot Mirjane rekao je da je borba koju je vodio Spartak istovjetno sa borbom koju vodi narod Italije (Sicilija) naglasivši da se u Italiji vratilo staro misleći na Spartaka. Od seminara po njegovom predmetu studenti nemaju gotovo nikakve koristi radi toga, što se na seminarima čita i to vrlo malo. Na pr. za tri mjeseca na seminaru je prijeđeno svega 23 stranice Aristotelovog atinskog ustava. Ovo dolazi isto otuda što se prof. Novak na seminarima zadržava na ljubavnicama grčkih bogova i slično. Na osnovu svega vidi se da se prof. Novak u

principu ne slaže sa marksizmom, pa ga prema tome i u svoja predavanja ne unosi. On ima po svim pitanjima svoja ranija oformljena mišljenja koja ne mijenja i smatra da ih nije potrebno mijenjati.

Prof. Barada više se zalaže u radu, od njega studenti imaju više koristi, ali i njegova predavanja nisu naučno dotjerana. Prof. Barada trudi se da usvoji historijski materijalizam ali ga ne zna primijeniti. Prof. Šidak je pozitivniji od svih historičara, on postavlja stvari prilično naučno i ispravno i mnogo se trudi u radu sa studentima. Prof. Matasović dobar je stručnjak ali je već star te mu se teško preorijentirati. Pokušava se služiti sovjetskom literaturom.

Radi proučavanja predavanja i skripata koja se upotrebljavaju na historiji imenovana je partijska komisija koja proučava sav taj materijal i koja će kroz kratko vrijeme podnijeti izvještaj.³³

[...]

Pomanjkanje stručne naučne literature iz inozemstva, a naročito iz SSSR-a otežava snalaženje i preorijentaciju mnogim nastavnicima kao i pravilan studij studentima.

Na nekim grupama (filozofija i pedagogija) studenti komunisti daju ton radu na seminarima, ali na ostalim grupama oni se znatno slabije osjećaju. Razlog je taj što su oni premalo stručno spremni, što su drugi studenti od njih stručno izgrađeniji. Prevelika opterećenost studenata – komunisti onemogućuje im intenzivan rad na stručnom polju, te stručno zaostaju iza studenata vanpartijaca. U svim seminarima gdje postoje studenti komunisti koji su stručno izgrađeni, oni nameću ton seminarском radu i daju mu naučno i ideološko usmjerenje, što pozitivno djeluje ne samo na ostale studente nego i na same nastavnike.

[...]

Analiza pojedinih katedri

Idejnost i naučnost na pojedinim katedrama nije nikako na visini. Jedan dio katedri, osnovi marksizma-lenjinizma, političku ekonomiju, historiju političke ekonomije i finansijski sistem preuzeli su nastavnici komunisti, čija predavanja, obzirom na objektivne okolnosti zadovoljavaju sa stanovišta idejnosti i partijnosti.

c) pravni fakultet.³⁴

Nastavni plan je donesen nakon detaljnih diskusija u nastavničkom vijeću, partijskoj organizaciji nastavnika i partijskoj organizaciji studenata. Nastavni plan koji je sada na snazi zadovoljava premda ima zamjerki da ima previše ispita, te da će stu-

³³ Slijedi opis nastavnih planova na Ekonomskom fakultetu.

³⁴ Za Pravni fakultet navodimo profesore Ferdu Čulinovića i Marka Kostrenčića, koji su utjecali na razvoj historiografije. Podaci o katedrama za rimsko pravo, ustavno pravo, građanski sudski postupak, međunarodno privatno pravo, sudsku medicinu, financije, političku ekonomiju i ostalo stoga su ispušteni.

denti vrlo teško ispunjavati uslove za redoviti studij. Po dosadašnjem stanju ista, vidi se da ima priličan broj studenata koji su u zaostatku sa polaganjima, ali ti zaostaci nisu uzrok loše sastavljenog plana, već aljkavosti i ne redovitog učenja studenta.

Kako nastavni programi nisu još izrađeni, ne može se dati detaljna analiza programa, ali ćemo po katedrama razmotriti kvalitete materije koja se predaje i kvalitete nastavnika.

I. godina

Teorija države i prava

Na ovoj katedri suplira prof. Ferdo Čulinović u nedostatku redovitog nastavnika. Ovaj bi predmet trebao dati studentima osnovne pojmove o pravu i dati im perspektivu u daljnjem studiju. Iako ovaj predmet prof. Čulinović privremeno predaje, on ipak nastoji da proširi materiju koju su do sada studenti učili iz udžbenika Golunskog Strogovića "Teorija države i prava". Kako ovaj predmet ima veliku važnost trebalo bi sa velikom pažnjom izrađivati ga, po mišljenju partijske organizacije trebalo bi hitno pronaći nastavnika za ovaj predmet.

Idejnosti i naučnosti u izlaganjima i predavanjima profesora Čulinovića ima, jer se on kao komunista trudi da ovaj predmet partijno i naučno predaje. No, još uvijek su mu predavanja prilično puna formalizma i citatologije, dosta suhoparna i frazerski-marksistička.

[...]

Opća historija države i prava naroda FNRJ

Katedru drži prof. Marko Kostrenčić. U svome nastojanju da pokaže svoju preorijentaciju, prof. Kostrenčić je u svojim predavanjima zapao u skrajnost te je čitave prošle godine u prvom semestru govorio o dijalektičkom materijalizmu i dijalektičkom metodu. Opširno je obrazlagao Hegelovu dijalektiku a da nije bio u stanju dati i marksističku kritiku te dijalektike. Ozbiljan je nedostatak u predavanjima profesora, što ne obuhvaća tokom školske godine svu materiju t.j. pravnu povijest naroda FNRJ, već obrađuje isključivo pravnu povijest Hrvata i to do godine 1102. Raspoloživa knjiga i skripta istog profesora, također obrađuje samo pravnu povijest Hrvata i to do XII. vijeka. Nastojace se preko nastavničkog vijeća i kritike da mu se ukaže na neophodnost predavanja pravne povijesti i ostalih naroda FNRJ. I pored ovih ozbiljnih nedostataka studenti ipak stižu uvjerenje, da profesor nastoji materiju marksistički da obrađuje.

Opća historija države i prava

Katedru drži profesor Čulinović Ferdo. Važe iste karakteristike kao i za njegova predavanja iz Teorije države i prava. Isto se može odnositi i na predmet: "Osnovi i razvoj vlasti u FNRJ".

[...]

d) OPĆENITA OCJENA NASTAVNOG KADRA NA SVEUČILIŠTU

U sadašnjoj situaciji, s obzirom na politički stav mogli bi nastavnike podijeliti u tri grupe. U prvu grupu spadaju oni nastavnici koji su i danas pristalice starog građanskog poretka, po svom idejno-političkom ubjeđenju klerikalci, masoni, dekadenti u nauci. Oni izbjegavaju saradnju s nama i narodnim vlastima ali se boje otvoreno istupati. U tu grupu spadaju najvećim dijelom stari nastavnici.

Drugu grupu sačinjavaju oni nastavnici a to je i najveći broj nastavnika koji prihvataju naš poredak kao činjenično stanje s kojim se treba pomiriti. Ova grupa s nama saraduje, na nju se može utjecati, no mnogo stvari provada iz bojaznosti da se ne bi zamjerila narodnim vlastima ili studentskoj organizaciji.

U treću grupu spadaju oni nastavnici koji se pozitivno odnose prema našoj državi, aktivno saraduju u izgradnji zemlje, sa simpatijama se odnose prema Partiji i rade na liniji Narodnog fronta. Ta grupa se sastoji najvećim dijelom od mladih ljudi i među profesorima nije brojna, dok asistenti najvećim dijelom spadaju u tu grupu.

Ovu raspodjelu teško je jasnije formulirati, jer se diferencijacija stalno vrši pod utjecajem naših društvenih prilika i djelovanja part. organizacije. Part. organizacija uspjela je kroz protekli period raditi na aktivizaciji i preodgojivanju jednog dijela nastavnika i može se reći da snage Partije na sveučilištu jačaju. Razumljivo, taj proces je spor, a nije uvijek ni efikasno usmjeravan u skladu sa mogućnostima partijske organizacije. Organizacija nije još potpuno uspjela da elastično i uspješno poveže svoj politički rad sa vanpartijcima. To zaključujemo iz činjenice /.../ broj vanpartijaca ima s partijcima slobodan odnos, odnos povjerenja i pravilnog razumijevanja što hoće Partija. Na skorom partijskom savjetovanju ćelije sveučilišnih nastavnika data je linija rada u tom pravcu i na temelju dosadašnjeg iskustva nadamo se da će naše djelovanje biti bolje i šire.

Stav reakcionarnog dijela profesora najviše se očituje kroz rada vijeća pokrivajući se autonomijom. Oni najviše daju otpor personalnim pitanjima. Na polj. šumarskom fakultetu u vijeću nema ni jednog čovjeka preko kojeg bi naša Partija mogla nešto provoditi. To vijeće pod krinkom stručnosti i apolitičnosti odbija naše drugove na izboru, smišljeno radi da se ne razbije njihova stara kanonija. Vijeća na drugim fakultetima su uglavnom razbijena i nijesu uspjela sačuvati prijašnje pozicije. Rad vijeća najvećim dijelom ne zadovoljava. Na dnevni red se stavlja svega i svašta, do 20 tačaka, a pitanja nastave, nastavnih programa i planova se vrlo malo tretira.

Nastava. Za pravilno održanje nastave manjkaju mnogi uslovi. Broj studenata je vrlo velik, a na nekim fakultetima, naročito tehnički ima katedri koje uopće nemaju nastavnika. Osim toga pomanjkanje prostorija (medicinski fak.: nedostatak med. i tehničke aparature, udžbenika), pokazuje se kao velika smetnja poboljšanju nastave. Da bi se poboljšala nastava na fakultetima potrebno je doći do novih prostorija, povećati nastavni kadar, zamijeniti one nastavnike koji ne zadovoljavaju ni

stručno ni ideološki, pojačati rad na ideološkom izgrađivanju već postojećeg kadra, pojačati izdavačku djelatnost u pogledu udžbenika i skripata i t.d.

U vezi sa popunom nastavnog kadra smatramo da je najnužnije popuniti potrebe na tehničkom fakultetu, naročito na elektro-strojarskom, strojarskom, građevinskom i rudarskom odsjeku, zatim na ekonomskom fakultetu, na voćarskom i ekonomskom smjeru polj. šum fakulteta, na jezičnoj, historijskoj i filozofskoj grupi filozofskog fakulteta. Mogućnosti za to su iz prakse i sa fakulteta od studenata koji će završiti ove godine. No, nama se često događa da se izabere jedan čovjek uz pristanak ustanove u kojoj radi, ali ga poslije ipak ne otpusti ili tek za godinu dana. Osim toga potrebno je naglasiti da je nekoliko nastavnika na tehničkom fakultetu u isto vrijeme i rukovodioci u proizvodnji i da zbog toga rijetko drže predavanja, odgađaju ispitne rokove i t.d., što sve skupa škodi nastavi. Iz prakse je najnužnije tražiti predavački kadar, a asistentska mjesta mogu se jednim dijelom popuniti od studenata koji će diplomirati ove godine. Pohađanje predavanja je došlo dosta u akutnu fazu. Na neke predmete na primjer med. polj. od 600-700 studenata dolazi na predavanje od 50-60. U takvoj situaciji ni nastavnici nemaju više da se trse za što bolja izlaganja, tim više što se lica koja ih slušaju stalno mijenjaju.

U naučno-istraživačkom radu na fakultetima nema cjelovitog plana niti se o tome kad raspravlja na sjednicama vijeća. Taj rad se odvija na pojedinim zavodima. Priličan broj zavoda radi na zadacima Petogodišnjeg plana, ali ni na njima nije angažiran cijeli kolektiv zavoda. U tom smislu trebalo bi ostvariti mnogo užu saradnju sa resornim ministarstvima i davati određene zadatke osiguravajući im njihovu materijalnu stranu. Treba reći da još niz zavoda uopće ne radi na zadacima Petogodišnjeg plana i da bi trebalo stvoriti mogućnosti i utjecati da se to popravi.

II

IDEOLOŠKO ODGOJNI RAD STUDENATA I NASTAVNIKA

a) Ideološko odgojni rad studenata

Odgojni rad u našem Sveučilištu odvija se: kroz rad ideološko-političkih kurseva, kroz seminare i proseminare iz društvenih nauka (u prvom redu iz marksizma-lenjinizma i političke ekonomije), te kroz rad Društva za naučno udizanje studenata.

Plan rada političko-ideoloških kurseva uglavnom obuhvata proradu materijala iz V. kongresa KPJ i to 10 tema za članove KP i 8 tema za članove NSO-a (plan tema prilažemo). Posebno se odvijaju ideološko-politički kursevi za članove KP, a posebno za vanpartijske. Ukupan broj studenata upisanih u NSO 12.006, a u kurseve 10.724, što znači 89 %, koji sačinjavaju 256 kurseva. Svi članovi partije obuhvaćeni su u kursevima. 1476 članova KP radi u 87 partijska kursa.

Pregled po fakultetima izgleda ovako:

Fakultet:	Broj upisanih u NSO	Broj upisanih u kurs	% broja kurseva	Čl. KP	Kurseva	% upisanih u NSO
Tehnika	3.580	2.556	54	567	33	87
Ekonomija	913	469	12	229	6	76
Agronomija	1.081	529	12	280	8	74
Medicina	2.510	2.216	57	273	10	99
Filozofija	793	541	8	138	4	84
PRAVO	291	196	3	63	2	88
Šumarstvo	510	412	10	88	4	98
Veterina	674	581	11	53	2	94
Farmacija	652	395	8	49	2	68
A.L.U.	104	74	1	25	1	95
H.D.K.	146	103	2	14	1	80
V.P.Š.	192	120	2	24	1	75
Prirod. fakul.	560	461	9	77	6	96
Sveučil. NSO				137	6	100
Aparat pri komitetu				44	1	100
UKUPNO:	12.006	8.663	169	2.061	87	89

Princip upisivanja je dobrovoljnost, uz agitaciju i objašnjavanje značaja proučavanja tog materijala.

Kako se vidi iz navedenih cifara svi studenti nisu upisani u kurseve. Razlozi su različiti na primjer (na filozofskom, pravnom, ekonomskom glavni razlog je ne posjećivanje predavanja) što se tolerira sa strane školskih vlasti i tako nemogućnost kontakta sa izvjesnim brojem studenata, s druge strane ne snalaženjem u radu prvih godina fakulteta kao i veliki broj studenata koji je zaostao u polaganju ispita iz prošlih godina. Tako na pr. na III. godini agronomije u kurseve je upisano 149 a ne upisanih je 115, razlog je balast koji vuče ta godina sobom od I. semestra. Tako da će na ovoj godini izgubiti godinu studija preko 100 studenata. Ti studenti su na fakultetu skoro 3 godine i vrlo mali broj ispita su položili, pa kao i takovi ne učestvuju niti u radu kurseva. Upis na pojedinim godinama je različiti, općenito se zapaža da je na I. godini najmanji broj upisanih, a na IV. godini najbolji i po broju upisanih i

po redovitom dolaženju za predavanje, ili ispitivanje, kao i po solidnom spremanju za diskusiju. Razlog je na I. godini to što se članovi Partije ne snalaze u radu jer je rad na fakultetu za njih sasvim novo, a s druge strane što fakultetska rukovodstva nisu uspjela pronaći takovu formu pomoću koje bi omogućila brzo sređivanje organizacije. Sastav predavača na tim kursevima uglavnom zadovoljava. Svi predavači su članovi KP ili kandidati. Oni drugovi koji nisu pokazali dovoljno sposobnosti, a niti su se trudili da iznose što bolje i interesantnije predavanje bili su smijenjeni i danas imamo kadar koji zadovoljava. Studenti rade kao predavači na reonskim partijskim i sindikalnim kursevima. Iz čitavog sveučilišta 160 rade na tim kursevima, 53 člana KP predaju na kursevima nastavnika i 45 na večernjim partijskim školama u Zagrebu.

Predavačke snage izvan fakulteta privlače se u svojstvu instruktivnih predavača. Na tim predavanjima prisustvuju svi predavači i ispitivači sa fakulteta kao i članovi fakultetskih rukovodstava. Ta predavanja obično održavaju naši rukovodioci iz privrednog, državnog ili partijskog aparata.

Na kursevima se također proradio program KPJ dok se Statut Partije proradio samo na partijskim kursevima.

Povremeno se održavaju u obliku političkih informacija predavanja o političkoj situaciji u svijetu i zemlji. Ova predavanja održavaju studenti (dok se njima ranije drži instruktivno predavanje). Sada se proučava materijal o budžetu u skupštini. Neki fakulteti održali su predavanja o Jugoslavensko-socijalističkom patriotizmu (ekonomija, pravo, filozofija). Društvo za naučno uzdizanje studenata priređuje predavanje za sve studente (društvo broji 290 članova) o raznim aktuelnim temama kao na pr. klasni karakter nauke, Lisjenkovo tumačenje nasljednosti i t.d. A sekcije u okviru toga društva održavaju razne teme koje odgovaraju potrebama njihovog fakulteta. Isto tako kulturno društvo priredit će u II. semestru ciklus predavanja za sve studente iz muzike, literature likovnih umjetnosti, radi kulturnog i ideološkog uzdizanja studenata u tom pravcu.

Djelatnost svih formi rada usklađuje se preko odjela agitpropa pri Sveučilišnom komitetu. U partijskom komitetu postoje drugovi zaduženi za rad po agitaciji i propagandi, a isto tako i u fakultetskim komitetima i biroima. Pri Sveučilišnom komitetu postoji agitprop sa slijedećim sektorima: ideološko-teoretski rad, agitacija i štampa, kulturno-umjetnički rad i društvo za naučno uzdizanje studenata.

Teme se obrađuju na slijedeći način: održavaju se predavanja studentima, zatim oni individualno prorađuju zadani materijal, provodi se zatim ispitivanje. Metod rada na ispitivanju partijskih kurseva je direktno postavljanje pitanja, a na kursevima NSO-a kombinacija slobodne diskusije i direktno postavljanje pitanja. Kontrola se vodi posebno kako o svakom predavaču, tako i o svakom članu upisanom u kurs. Svi fakulteti imaju uvedenu knjigu evidencije u kojoj se unosi ime predavača i ocjena

njegovog predavanja koju daje član biroa ili agitpropa, koji sudjeluju na dotičnom kursu. Isto tako je uvedena evidencija za svakog člana KP i NSO slušača gdje mu se bilježi kako posjeti tako i spremnost te određene teme. Svima njima je poznato da će iz tih podataka kadrovsko odeljenje crpsti materijal pri pisanju karakteristika po njihovom ideološkom radu.

S predavanjima se radi na slijedeći način: predavači moraju proučiti materijal prije nego što im se održi instruktivno predavanje. Zatim se održi instruktivno predavanje u okviru Sveučilišta, poslije čega se oni individualno spremaju. Poslije nego što su dobro proučili materijal, spremili teze, održava se zajednički sastanak predavača i ispitivača, predavači dolaze sa tezama, a ispitivači sa planom pitanja. Poslije diskusije utvrde se oni osnovni momenti koje treba istaći u prvom redu. Osim toga predavači su dužni da poslije toga napišu čitavo predavanje koje se još provjerava sa rukovodiocima agitpropa pojedinih godina. Ovakav metod rada sa predavačima omogućuje solidnu pripremu predavanja i ispitivanja za razliku od prve teme kad to nismo radili, a kao posljedicu imali smo slabo spremna predavanja i diskusija nije bila solidna. Nespremni ispitivači upuštali su se u sitnice i kroz tri sata obrađivali bi svega jednu četvrtinu teme, a s druge strane ne bi se zahvatila sva osnovna pitanja, koja pretpostavljaju jednu cjelinu. S ovakvim metodama to je odstranjeno. Za pojedina teža pitanja instruktivna predavanja se umnože i daje se predavačima i ispitivačima kao pomoćni materijal za proučavanje te teme. Što se tiče nastave iz marksizma-lenjinizma, ona je uvedena na svim fakultetima ali se na nekim još ne predaje. Sadašnja tri nastavnika nisu u stanju da obuhvate sve fakultete. Naš agitprop nije se još ozbiljno pozabavio ovim problemom.

Rukovođenje i kontrola sa strane Sveučilišnog komiteta, ostvaruje se putem rukovodioca Agitpropa i Sveučilišnog komiteta i fakultetskog rukovodstva s kojim se održavaju sastanci svaki mjesec kao i poslije svake završene teme, gdje se ukazuje na dobre i loše strane tih kurseva. Osim toga održavaju se sastanci pojedinih otsjeka agitpropa sa odgovarajućim otsjecima na fakultetu, pa se i na taj način rukovodi i kontroliraju zadaci. Na isti način rade i fakultetska rukovodstva u odnosu na rukovodioce agitpropa po godinama. Osim toga svi članovi partijskog komiteta kao i instruktori partijskog aparata posjećuju kurseve i time vrše kontrolu.

Problemi u vezi političko-ideološkog rada uglavnom su:

U početku glavni problem bio je omasoviti kurseve i organizaciono ih srediti. Zalaganjem partijske organizacije i objašnjavanjem značaja toga rada na prvoj temi bilo je upisano oko 75 % a na drugoj već oko 90 %. Griješke u vezi masovnosti javljale su se na H.D.K. i Farmaciji gdje se nije u početku očuvao princip dobrovoljnosti, već su automatski sve članove NSO-a upisali u kurs. Ta se griješka odmah ispravila.

Rezultati prve teme pokazali su da je potrebno pozabaviti se pitanjem discipline i podizanjem kvaliteta kurseva. To jest, prva tema pokazala je da se članovi parti-

je nisu dovoljno spremili, da je bio veliki broj izostanaka. Slično je bilo i kod NSO-a, posjet nije bio dovoljan, diskutirali su vrlo slabo, neki se nisu spremili pa nisu mogli diskutovati, a drugi nisu htjeli jer su do tada navikli da učestvuju u takovom radu zajedno sa članovima Partije, koji su redovito sami diskutirali. Pokazalo se da se predavači članovi partije nisu dovoljno spremili, da je bio veliki broj izostanaka, Slično je bilo i kod NSO-a, posjet nije bio dovoljan, diskutirali su vrlo slabo, neki se nisu spremili pa nisu mogli diskutovati, a drugi nisu htjeli jer su do tada navikli da učestvuju u takovom radu zajedno sa članovima Partije, koji su redovito sami diskutirali. Pokazalo se da predavači nisu solidno spremili predavanje niti ispitivači razmišljali o pitanjima, neki zbog nerada, a neki zbog nesposobnosti. U glavnom bilo je jasno da taj posao nije ozbiljno shvaćen u prvom radu od članova partije a ni od članova NSO-a. Da bi te nedostatke odstranili postavljeno je da svaki član Partije treba u svojoj ćeliji da odgovara kako za redoviti dolazak tako za individualni rad i diskusiju u kursu, a za članove NSO-a to isto preko grupa NSO-a. Uvedena je knjiga evidencije, gdje se tačno bilježi dolazak i spremnost svakog pojedinca.

Što se tiče predavača i ispitivača predavači za koje se ocjenilo da neće moći održavati dobra predavanja, bila su smijenjena, a da bi se omogućila solidna predavanja i da bi organizacija imala kontrolu nad predavačima i njihovim predavanjima uveden je sistem rada (o kome smo pisali u izvještaju).

Posebna pažnja bila je posvećena ispitivačima, jer upravo od njih mnogo je ovisilo kako će proteći diskusija. U početku kada se nisu spremali za postavljanje pitanja diskusije je tekla spontano udaljavali su se od teme i tako bi proteklo vrijeme, a tema o kojoj je trebalo govoriti ne bi bila proučena. Pitanja su bila vrlo uska odgovori sa jednom rečenicom, umjesto žive diskusije o nekom pitanju. U tim diskusijama bilo je nekada iskrivljavanja i zlonamjernih a nekada i naivnih. Za to je bilo potrebno da se rukovodioci spremaju da po svakom pitanju daju zaključnu riječ.

Da bi se poboljšao individualni rad, rukovodioc diskusije poslije svake teme ukazuje na pojedince koji su se dobro spremili, također na one koji nisu dobro spremjeni. Da bi se podigao interes za taj rad, uvedena je prelazna zastavica kako u okviru fakulteta tako i u okviru sveučilišta, poslije svih ovih mjera stanje se znatno poboljšalo. Najbolje rezultate pokazali su ovi fakulteti: prirodoslovno matematski, medicina, pravo, veterina, rudarski otsjek tehnike, a najlošiji rad pokazala je filozofija i farmacija gdje se rukovodioci agitpropa nisu dovoljno snalazili a s druge strane rad neprijatelja koji je omalovažavao kurseve i precjenjivao stručni rad.

U posljednje dvije teme opala je posjet na 73 % od upisanih. Glavni razlog su božićni praznici i ispiti, a s druge strane popustljivost partijske organizacije. Razlog je dalje i u tome što se ponekad u zadnji čas ili samo putem plakata obavještavaju studenti kada će se održati kursevi, zatim nespripremnost pojedinaca, mijenjanje prostorija i datuma i slično. Da bi se odstranio prvi nedostatak uvedene su obavještaj-

ne grupe i grafikon izostajanja. Mijenjanje datuma i prostorija dolazi ponekad zbog nekoordinacije u radu fakultetskih rukovodstava, a nekada je skupčano i pomanjkanjem prostorija na fakultetu, što se naročito teško osjeća na medicini i ekonomiji.

Za sada nam je glavni problem povisiti posjet, unijeti više sistema u radu kod nekih fakulteta i osigurati kontrolu nad svakim kursem, aktivizirati članove Partije da u ličnom kontaktu sa nepartijcima više raspravljaju o raznim političkim i ekonomskim problemima.

Jedan od osnovnih nedostataka u tom ideološkom radu kako studenata tako i nastavnika jeste što se nije dovoljno politički i marksistički osvjetljavalo najaktuelnija pitanja naše socijalističke izgradnje, a naročito razbijanje informbirovske propagande. U razbijanju tih kleveta, u ideološkoj borbi protiv neprijateljske informbirovske propagande malo je učinjeno i to je jedan od razloga da su mnogi elementi ostali prikriveni. Ideološka budnost je bila gotovo potpuno zatajila.

b) Ideološko odgojni rad nastavnika

1) Forme rada i sadržaj rada

Nastavnički kadar na zagrebačkom sveučilištu proučava ove školske godine uglavnom materijale sa V. kongresa KPJ. Te materijale (koji su raspoređeni po temama i koje prilažemo uz izvještaj) su nastavnici na nekim fakultetima završili (na pr. ekonomski), a na ostalima će završiti tokom ovog mjeseca, ili najkasnije početkom marta.

Nakon završetka proučavanja kongresnog materijala, nastaviti će se započeti rad od prošle godine, tj. daljnji studiji djela klasika marksizma-lenjinizma (materijal je priložen). Ove godine će se proučiti sve ili dio ovih navedenih djela, a do godine se misli nastaviti sa takvim proučavanjem i još upotpuniti sa ostalim djelima iz dijalektičkog materijalizma (Anti Dühring, materijalizam i empiriokriticizam i t. d.). Čitav taj studij klasika marksizma-lenjinizma ima za cilj da se nakon završetka tih osnovnih djela klasika, pređe na proučavanje specifičnih problema svakog fakulteta i katedre uvijek osvetljavajući ih i bazirajući ih na dijalektičkom materijalizmu.

Forme toga rada su dvojake. Uglavnom prevladava forma rada po grupama, ali neki manji fakulteti imaju i kolektivni način rada (Pravni, Farmaceutski, Državni konzervatorij i Visoka pedagoška škola).

Tako

<u>Filozofski</u>	fakultet ima 4 grupe (ili kružoka) koja obuhvataju oko 95 % nastav. oso.				
<u>Veterina,</u>	3 grupe		obuhvataju “	85 %	“ “
<u>Prir. matem.</u>	2 grupe	“	“	85 %	“ “
<u>Medicina</u>	1	“	“	60 %	“ “
<u>Polj. i šum.</u>	3	“	“	85 %	“ “
<u>Tehnika</u>	3	“	“	55 %	“ “

<u>Pravo</u>	1	“	“	“	90 %	“	“
<u>Ekonomski</u>	1	“	“	“	95 %	“	“
<u>Farmaceutski</u>	1	“	“	“	100 %	“	“
<u>Drž. konzerv.</u>	1	“	“	“	80 %	“	“
<u>Visoka ped.</u>	1	“	“	“	75 %	“	“

Rad u tim grupama vrši se ovako: svaki put se održavaju referati po pojedinim temama, ali se težište prebacuje na diskusiju. Tako na onim fakultetima na kojima to uspjeva, referati ne traju dulje od 20 minuta do pola sata, dok sama diskusija uvijek traje dulje. Referenti koji imaju zadatak da obnove materijal i postave probleme za diskusiju, svaki put se mijenjaju. Na nekim fakultetima su referati iscrpniji, jer je kadar slušalaca slabiji, a time i diskusija (na pr. Farmaceutski, Državni konzervatorij).

Članovi partije predaju isti taj materijal zajedno sa svim nastavnicima, ali imaju posebno svoje teoretske sastanke svakih 14 dana, na kojima imaju zadatak da prouče, osim gore navedenog materijala koji je zajednički sa nastavnicima, još i statut Partije i članke iz “Komunista”. Sastanci gore navedenih grupa održavaju se svakih 14 dana.

Ova forma rada i materijal koji je predložen da se obradi vrlo dobro odgovaraju, naročito na nekim fakultetima (kao pravnom, filozofskom, prirod. matematskom) koji će to znanje lijepo moći primjeniti na svoje posebne stručne predmete.

Sve te grupe organizovane su unutar sindikata, a posredno rukovodi biro ćelije sveučilišnih nastavnika. Još napominjemo da se neke teme u vezi sa idejnošću u nastavi predaju i diskutiraju unutar nastavničkih grupa (koje kao cjelina postoje neovisno o gore napomenutim grupama).

Svi nastavnici nisu obuhvaćeni ovim radom: jedni ne dolaze radi starosti, a jedan dio iz političkih razloga, što nisu nama naklonjeni.

Kulturne priredbe se upriličuju unutar kluba sveučilišnih nastavnika. Tako na pr. muzičke večeri, filmovi i predavanja iz nauke i književnosti.

Pomoćno i administrativno osoblje obuhvaćeno je u kursevima Fronte po rajonima i prorađuju materijal predviđen u tim kursevima.

SMRT FAŠIZMU – SLOBODA NARODU!

Za Upravu agit. propa:
Milo Popović

*Prilog 2.*³⁵PLAN IDEOLOŠKOG RADA NASTAVNIKA

- a) Stara Jugoslavija i borba KPJ (do 1941.) za demokratizaciju, nacionalnu ravnopravnost i prava radnog naroda (1 predavanje)
 TITO: Referat na V. Kongresu KPJ do 34 str.
 TITO: Referat na V. Zem. konf. (Komunist br. 1 str. 57-95)
- b) KPJ u borbi za oslobođenje naše zemlje i stvaranje narodne vlasti (1941.-1945.) /1 predavanje/.
- c) Program KPJ i vanjska politika Partije (2 predavanja)
 Program KPJ
 TITO: Vanjska politika FNRJ (Mala pol. biblioteka br. 9)
 KARDELJ: Referat na V. Kongresu gl. I. str. 13-20
- d) Društvena i ekonomska struktura FNRJ i izgradnja socijalizma u našoj zemlji (2 predavanja)
 KIDRIČ: Referat na V. Kongresu KPJ
 KIDRIČ: O karakteru naše privrede
 KARDELJ: Referat na V. Kongresu, str. 40-50
- e) Narodna fronta i KPJ (1 predavanje)
 TITO: Referat na II. Kongresu NFJ
 KARDELJ: Referat na V. Kongresu KPJ (str. 51-64)
 KARDELJ: Referat na I. Kongresu NFJ (Put nove Jugoslavije, str. 73-103)
- f) Ideološki preobražaj i borba za socijalističku kulturu i umjetnost (1-2 predavanja)
 ĐILAS: Referat na V. Kongresu KPJ
 LENJIN: Part. organizacija i književnost
 ŽDANOV: Referat na I. Kongresu književnika 1934.
 “ “ povodom časopisa Zvijezda i Lenjingrad
 “ “ povodom sovjetske muzičke djel.
2. Nakon toga bi se nastavio rad na proučavanju dijalektičkog i historijskog materijalizma po djelima klasika. Za ovu godinu dolaze u obzir ova djela:
1. STALJIN: O dijalektikom i histor. materijal. (2)
 2. MARKS-ENGELS: Komunistički manifest (2)

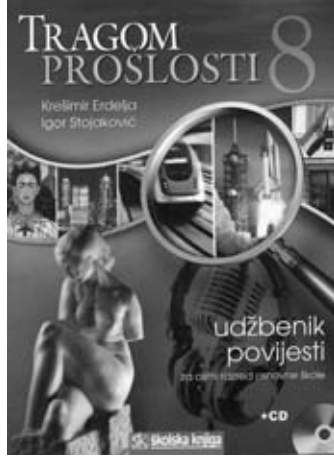
³⁵ HDA, CK KPH, Uprava za agitaciju i propagandu.

3. ENGELS: Razvitak socijalizma od utopije do nauke (—)
4. LENJIN: Država i revolucija (3)
5. LENJIN: Imperijalizam (4)
6. STALJIN: Odlomci iz nacionalnog i kolonij. pit. (2)
7. STALJIN: Seljačko pitanje (Iz pitanja lenjinizma)

**Evaluation by the Uprava za agitaciju i propagandu KP Hrvatske
on Historians at the University of Zagreb until the 1950s**

Summary

This article offers a detailed description of the position of the communist regime in Croatia after 1945 when new political circumstances cut very deeply into the development of humanities studies. The author deals with the standpoints of the Uprava za agitaciju i propagandu KP Hrvatske (Department for Agitation and Propaganda of the Communist Party of Croatia), which kept up with the revolutionary times and tried to define a course of history teaching and writing. That Department tried to establish a “dialectical and historical materialism” as the official ideology. At the same time it pursued a human resources policy and created new curricula that were taught by schools and universities. Marxism, Leninism and Stalinism were the main concepts on the path towards establishing a communist society. But whereas the communists in Croatia and in all other parts of Socialist Yugoslavia sought a fast break with tradition and civil societies’ values, many of the professors at universities continued to teach the old way. The Uprava za agitaciju i propagandu KP Hrvatske reports on the political suitability at the University of Zagreb concerning humanities and social studies showed how communists made professor evaluations. These reports were published in the period between 1945 and 1948. Tensions between the Soviet Union and Yugoslavia known as the Cominform period from 1948 to 1955 indicated a change that was a great affirmation of Titoism. The weakening of the Stalinist dogma gave more latitudes to historians in their profession.

Snježana Koren

NASTAVA POVIJESTI IZMEĐU HISTORIJE I PAMĆENJA

Hrvatski udžbenici povijesti o 1945. godini

Hrvatski udžbenici povijesti su tijekom posljednjih deset godina prošli kroz sadržajne i metodološke promjene, što im je omogućilo da se u većoj ili manjoj mjeri udalje od snažno kritizirane interpretativne paradigme koja je dominirala u 1990-ima. No u tumačenjima Drugoga svjetskog rata u javnom diskursu i dalje postoji snažna ideološka polarizacija koja je osobito vidljiva u debatama o dvije neuralgične točke – 1941. i 1945. godini. U ovom tekstu nastoji se istražiti u kojoj mjeri takva polarizacija utječe na udžbeničke prikaze 1945. godine, odnosno događaja na samom kraju rata i u neposrednom poslijeratnom razdoblju. U članku se analiziraju dva najnovija i najzastupljenija udžbenika povijesti za osnovnu školu, a u fokusu analize su dva aspekta: prvo, ima li u najnovijim udžbenicima razlika u odnosu na interpretativnu matricu iz 1990-ih godina; drugo, odražava li se u udžbeničkim narativima – u okolnostima udžbeničkog pluralizma – podijeljeno sjećanje na rat. Analiza pokazuje da među proučavanim udžbenicima postoje interpretativne razlike koje u značajnoj mjeri ovise o tome kako se njihovi autori pozicioniraju u odnosu na problematično nasljeđe 1990-ih: da li se nastavljaju na one elemente koji su dominantno oblikovali politiku povijesti tog razdoblja ili od nje čine odmak te u određenoj mjeri čak i propituju njezine ključne elemente.

Naslovnica
udžbenika povijesti
“Tragom prošlosti”
Krešimira Erdelje i
Igora Stojakovića za
8. razred osnovne
škole.

Nastava povijesti¹ i kultura pamćenja

Proces odgoja i obrazovanja jedno je od važnijih žarišta u stvaranju zajedničkog sjećanja, a nastava povijesti ima pritom osobito važnu ulogu. Školski prijenos pamćenja odvija se pomoću nastavnih programa, udžbenika, svakodnevnih nastavnih praksi, stručnog usavršavanja nastavnika, školskih obilježavanja značajnih događaja i obljetnica itd. kao instrumenata i strategija kojima se nastoji reproducirati poželjno društveno sjećanje. Udžbenici povijesti – predmet ove analize – dio su *kulturnog pamćenja* pojedinog društva i rezultat nastojanja tog društva da podari čvrst oblik onim njegovim vidovima koje smatra važnim. Prisjećajući se ključnih događaja iz zajedničke prošlosti, društvo ili pojedine njegove skupine utvrđuju svoj identitet i samopoimanje te osiguravaju unutarnju koheziju. Kulturno je pamćenje stoga usmjereno na takva čvrsta uporišta i ima više materijalnih oblika: osim preko školskih udžbenika iskazuje se u vidu historija, spomenika, državnih praznika, imena ulica i trgova itd.² Za kulturno pamćenje “nije bitno činjenično, nego upamćeno znanje”,³ stoga ključnim postaje pitanje – osobito na razini školske povijesti – što treba pamtit, a što prepustiti zaboravu. Taj odnos između pamćenja i zaborava još je snažnije izražen kada se radi o udžbenicima suvremene povijesti, koja je istovremeno dio *komunikacijskog pamćenja* – pamćenja koje pripada živim sudionicima važnih događaja i njihovu neposrednom iskustvenom horizontu, pamćenja koje je nestabilno, neorganizirano i privremeno, a koje oni žele fiksirati i prenositi sadašnjim i budućim generacijama.⁴ Stoga je ovdje važna *faza prijelaza*⁵ iz komunikacijskog u kulturno pamćenje, koja se u nastavi povijesti očituje u političkim i drugim debatama o tome što treba učiti u programe povijesti i udžbenike te, još znakovitije, što se *može i treba* izostaviti. Osobito kada se različite društvene i interesne skupine spore oko tumačenja zajedničke prošlosti i osmišlja-

¹ U ovom radu pojam *prošlost* u pravilu se rabi kada se odnosi na prošlu stvarnost, termin *historija* kada se govori o pisanju povjesničara i drugih o prošloj zbilji, a terminom *povijest* obuhvaćena su oba ta značenja. Izuzetak su oni slučajevi gdje se prenose navodi iz literature te oni u kojima se referira na školski predmet. U potonjem slučaju rabi se isključivo termin *povijest* (npr. *školska povijest*, *podučavanje povijesti*, *udžbenici povijesti*, *nastava povijesti*) s obzirom na to da se taj naziv rabi u hrvatskom školskom sustavu.

² J. Assman, *Kultura sjećanja* (prijevod s njemačkog), u: Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, 64-67; J. Assman, *Collective Memory and Cultural Identity*, *New German Critique*, No. 65, Spring-Summer 1995, 128-133.

³ J. Assman, *Kultura sjećanja*, isto, 65.

⁴ Isto, 63-64.

⁵ Taj je termin ponudio Helmut Dubiel u svojoj raspravi o debatama o nacionalsocijalističkoj vlasti u njemačkom parlamentu nakon 1945. Vidi: H. Dubiel, *Niko nije oslobođen historije. Nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga* (prijevod s njemačkog), Samizdat B92, Beograd, 2002, 206.

vanja zajedničke budućnosti, “definicija budućih verzija historije ima velik polemički potencijal”.⁶

Stoga prilikom analize udžbenika povijesti treba imati na umu da su oni tek najvidljiviji dio mnogo šire problematike koju ću također pokušati prikazati u ovom radu. Udžbenici nisu proizvod samo vlastita autorova odabira i stavova, već i direktnih i indirektnih očekivanja koja se pred njih postavljaju. U njima se ogledaju svjetonazori, ideologije i vrijednosni sustavi koji su u danom trenutku dominantni ili se smatraju društveno poželjnima. No iznad svega riječ je o načinu na koji se doživljava svrha nastave povijesti i njezina uloga u odgoju i obrazovanju mladih generacija. Iz uporabe povijesnog znanja kao sredstva socijalizacije proizlaze brojna pitanja, prije svega o tome koje historije iz mnoštva mogućih, često konkurentskih, pripovijesti odabiremo za poučavanje i zašto. Odgovor na to pitanje usko je povezan s načinom na koji se definira vlastita grupa i kako se vrši razgraničenje između “nas” i “drugih”, a osobito se pokazuje ondje gdje se društvo ili pojedine njegove skupine suočavaju s traumatičnim sjećanjima⁷ i bolnim točkama vlastite prošlosti i/ili gdje različite skupine njeguju različita sjećanja na zajedničku prošlost.

* * *

Od početka 1990-ih nijedna tema nije pokrenula toliko rasprava i kontroverzi kad je riječ o udžbenicima i programima povijesti poput Drugoga svjetskog rata. Ta je tema bila od osobitog značaja u komunističkoj Jugoslaviji jer se ideja o zajedničkoj borbi svih jugoslavenskih naroda i narodnosti protiv okupatora i njihovih pomagača nalazila u temeljima dominantne ideologije “bratstva i jedinstva”, povezivanje NOB-a i socijalističke revolucije trebalo je pružiti legitimitet komunističkom režimu, a žrtve koje su jugoslavenski narodi podnijeli u ratu bile su zalag koji obvezuje buduće generacije. Preko programa i udžbenika prenosila se službena i strogo kontrolirana verzija povijesti koja je u svojoj osnovi bila teleološke i pragmatično-odgojne prirode, a njezin je zadatak bio oblikovati i usmjeravati učenička mišljenja i stavove u željenom smjeru i tako osigurati lojalnost državi i vladajućem poretku.⁸ Sjećanja na ključne događaje iz doba rata postajala su tako instrumentalizirane predodžbe – slike – kojima se pogled u prošlost stavljao u funkciju ovladavanja sadašnjosti. Prikazi narodnooslobodilačke borbe (dalje: NOB) u udžbenicima su u cijelom poslijeratnom razdoblju zadržali “šablonsku podjelu sudionika rata na heroje,

⁶ Isto.

⁷ Dominic La Capra, *History in transit: experience, identity, critical theory*, osobito poglavlje *Trauma studies: its critics and vicissitudes*, Cornell University Press, New York, 2004, 106-143.

⁸ O tome više u: S. Koren, *Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije*, u: *Historijski zbornik, LX, Zagreb, 2007, 249-258.*

mučenike i izdajnike”,⁹ dok je pamćenje pratio paralelan proces zaborava u obliku prešućivanja neugodnih sjećanja: tijekom 45 poratnih godina u udžbeničkim prikazima nije bilo mjesta za problematične strane ratne povijesti, a partizanski zločini bili su tabuizirana tema. Riječima L. Steindorfa, to je “otežalo prebrođivanje ratnih trauma, što je u godinama rastućih nacionalnih napetosti od sredine osamdesetih omogućilo da se upravo sjećanja na Drugi svjetski rat uspješno iskoriste kao sredstvo za buđenje neprijateljskih osjećaja prema drugima”.¹⁰

Političke promjene početkom 1990-ih omogućile su da alternativna sjećanja i protusjećanja na rat nađu svoje mjesto u programima i udžbenicima, no rekonstrukcija sjećanja na rat koja se u nastavi povijesti dogodila nakon 1990. bila je tek dijelom posljedica dotad prešućivanih tema, a dijelom nastojanje da se podupru političke ambicije nove elite. Historija tog razdoblja iznova se ispisivala i u političkim dokumentima, javnom diskursu i historiografiji¹¹ kako bi se “rekonstruirala prošlost te organiziralo iskustvo sadašnjosti i budućnosti”.¹² Iznova pronalazeći kontinuitet s prikladnom prošlošću, historiografija i nastava povijesti trebale su pružiti potporu procesu izgradnje države i nacije te poslužiti kao jedan od instrumenata promicanja nacionalnog identiteta utemeljenog na etničkim osnovama.

Ključni elementi danas dominantnog udžbeničkog narativa o Drugome svjetskom ratu oblikovali su se od 1991. do 1995. Usprkos nekoliko reformskih pokušaja, u Hrvatskoj (do danas) nije provedena reforma obveznog obrazovanja, pa je jedina veća promjena u hrvatskom školskom sustavu bilo vraćanje na stari dvojni sustav gimnazija i strukovnih škola početkom 1990-ih. No istovremeno su se vršili snažni zahvati u sadržaje tzv. nacionalnih predmeta – hrvatskog jezika, geografije, glazbene kulture i osobito povijesti. Snažan politički utjecaj bio je primarno usmjeren na udžbenike povijesti, a tek potom na programe: u njima su prvo 1991. provedene izmjene, a zatim su 1992, u okolnostima snažnog političkog pritiska, zamijenjeni novima.¹³ Iako je postojala realna potreba da se poučavanje povijesti, osobito

⁹ L. Steindorf, *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*, Naklada Jesenski i Turk – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006, 189.

¹⁰ Isto.

¹¹ O hrvatskoj historiografiji u 1990. više u: N. Budak, Post-socialist historiography in Croatia since 1990, u: Ulf Brunnbauer (ur.), *Re(Writing) History – Historiography in Southeast Europe after socialism*, LIT Verlag, Münster, 2004, 128-164; I. Iveljić, Cum ira et studio: Geschichte und Gesellschaft Kroatiens in den 1990er Jahren, u: Helmut Altrichter (ur.), *GegenErinnerung. Geschichte als politisches Argument*. Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 61, Oldenburg, 2006, 191-204; Ivo Goldstein i Goran Hutinec, Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – motivi, metode i odjeci, u: Vera Katz (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2007, 187-210.

¹² J. Assman, *Kultura sjećanja*, isto, 57.

¹³ O tome više u: S. Koren, *Slike nacionalne povijesti...*, isto, 258-273.

ratne, postavi na drugačije osnove, nove historije u udžbenicima i programima nisu bile ništa manje selektivne i isključujuće od prethodne verzije, jedna je ideologija zamijenjena drugom (što se, ironično, početkom 1990-ih nazivalo “deideologizacijom”), a ciljevi i način poučavanja ostali su isti kao u prethodnom razdoblju. To je prije svega došlo do izražaja u problematičnim prikazima Drugoga svjetskog rata: javne kontroverze u 1990-ima o ulozi partizana i ustaša odrazile su se na udžbeničke interpretacije. Broj nastavnih jedinica (za objašnjenje termina vidi bilješku 21) posvećenih NOB-u snažno je reducirana,¹⁴ a osobit značaj dobile su one teme koje su tijekom 45 poslijeratnih godina bile namjerno prešućivane, pri čemu je pitanje kompleksa događaja poznatih kao *Bleiburg* i *Križni put* u Hrvatskoj dobilo posebno mjesto. Zatim su na temelju tako izmijenjenih udžbenika 1995. izrađeni i novi programi, koji su oblikovani tako da su u njih prepisani naslovi i podnaslovi iz postojećih udžbenika. Program iz 1995. zadržao se u osnovnoj školi sve do 2006, kada je zamijenjen novim, dok su programi za srednje škole u trenutku pisanja ovog teksta još uvijek na snazi.

Politika povijesti novih vlasti, koja je uvelike oblikovala i nastavu povijesti, temeljila se na ideologiji hrvatske državnosti te na negacijsko-kontrastivnom odnosu prema bivšoj državi i politici pomirenja. Neovisna hrvatska država postala je najviša vrijednost i glavna svrha povijesnog razvoja, što je zapravo bio isti teleološki pristup kao u i prethodnom razdoblju u kojemu je stvaranje nacionalne države bilo krajnji cilj povijesnog razvoja, samo što se sada na kraju tog povijesnog hoda umjesto jugoslavenske nalazila hrvatska država. U udžbenicima toga razdoblja mogu se naći odlomci gdje su se izrazi poput *jugoslavenski narodi* ili *naši narodi* zamjenjivali izrazom *hrvatski narod*, dok je okolni tekst ostao isti!¹⁵ Umjesto zajedničke povijesne sudbine južnoslavenskih naroda sada se naglašavao povijesni kontinuitet hrvatske državnosti “od stoljeća sedmog”, dok su se razdoblja dviju jugoslavenskih država tretirala kao razdoblja prekida i diskontinuiteta. Upravo u tom traženju povijesnog kontinuiteta svaka se hrvatska država tretirala kao pozitivna povijesna činjenica, što je u slučaju Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH) omogućilo da se i ona interpretira u pozitivnom svjetlu, prvenstveno u apologetskim prikazima uspostave NDH u travnju 1941. kao obnove hrvatske državnosti. Dobar primjer takvog odnosa prema prošlosti izjava je autorice programa povijesti Agneze Szabo iz 1996: “Ne

¹⁴ O tome više u: W. Höpken, *Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern*, u: Wolfgang Höpken (ur.), *Öl ins Feuer? – Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-East Europe*, Studien zur internationalen Schulbuchforschung, Band 89, Hannover, 1996, 159-178; M. Najbar-Agičić, *Promjene u prikazu Drugoga svjetskog rata u hrvatskim udžbenicima povijesti u posljednjih četvrt stoljeća*, u: Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara 4*, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb 2001, 213-230.

¹⁵ Vidi: S. Koren, *Slike nacionalne povijesti...*, isto, 258-273.

smije se zaboraviti naglasiti [u udžbenicima, op. a.] ni to da je stvaranje Nezavisne Države Hrvatske u početku imalo svoju veliku težinu, jer Hrvati su imali nadu i šansu da stvore modernu hrvatsku državu, što je, uostalom, i njihovo pravo. Stoga kad govorimo o NDH ne možemo je samo prikazati kao državu koja je progonila Židove, Srbe, pa i Hrvate. To je nažalost točno i to se ne može opravdati, ali NDH nije bila samo to. NDH je bila međunarodno priznata država, s tada mogućim razvojem industrije, gospodarstva, a osobito znanosti i kulture.”¹⁶

Hrvatska država i državnost promatrale su se u binarnoj opreci s jugoslavenskom idejom i dvjema jugoslavenskim državama, kao pojmovi koji se međusobno isključuju. Svaka se jugoslavenska ideja *a priori* odbacivala kao zabluda, dvije jugoslavenske države prikazivale su se isključivo u negativnom svjetlu, dok je zajednička jugoslavenska prošlost služila tek kao kontrastna podloga novom hrvatskom nacionalnom identitetu – predstavljana je kao prekid u historijskom kontinuitetu hrvatske državnosti i kao opomena sadašnjim i budućim generacijama protiv svih sličnih integracija. Valja se prisjetiti i da je promjenama Ustava 1997. zabranjeno “pokretanje postupka udruživanja Republike Hrvatske u saveze s drugim državama u kojem bi udruživanje dovelo, ili moglo dovesti do obnavljanja jugoslavenskoga državnog zajedništva, odnosno neke balkanske državne sveze u bilo kojem obliku”.¹⁷

Treći – i najkontroverzniji – element bila je politika pomirenja “svih Hrvata” koju je promovirala nova politička elita na čelu s predsjednikom Franjom Tuđmanom. Tom se sintagmom označavala ideja o pomirbi nekada zaraćenih strana u Drugome svjetskom ratu (“sinova bivših ustaša i bivših partizana”), no tako zamišljeno pomirenje odnosilo se primarno na Hrvate, dok su ostali hrvatski građani, osobito Srbi, bili iz njega isključeni. Prevladavanje ideoloških podjela u hrvatskom nacionalnom korpusu smatralo se glavnim preduvjetom za stvaranje neovisne hrvatske države koja se trebala temeljiti na sintezi državotvornih elemenata različitih ideologija koje potječu iz Drugog svjetskog rata. Tom je cilju trebala poslužiti i nastava povijesti: “[...] poziv našeg predsjednika dr. Tuđmana na pomirenje Hrvata [je] najveća demokratska, etička i moralna tekovina naše države. A kako pomirenje nije vrijednost dana jednom zauvijek, već se mora strpljivo graditi, ono mora naći svoje mjesto i u povijesnim udžbenicima.”¹⁸ U programima i udžbenicima povijesti to se ogledalo tako što su se ustaški zločini – iako ocijenjeni negativno – marginalizirali, relati-

¹⁶ I. Kaloderić Brkić, *Pomirenje Hrvata u udžbenicima* (intervju s A. Szabo), Večernji list, 1. 4. 1996. Također: Perić, *Povijest* 8, 1992, 71, 85-86.

¹⁷ Ta se odredba nije nalazila u prvobitnoj verziji Ustava RH iz 1990, već je unijeta *Ustavnim zakonom o izmjenama i dopunama Ustava Republike Hrvatske* iz 1997. (*Narodne novine* br. 135/1997, http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1997_12_135_1944.html, pristup ostvaren 12. 4. 2009.) Odredba je zadržana i nakon izmjena Ustava 2000. i 2001, te je danas dio članka 141.

¹⁸ I. Kaloderić Brkić, *Pomirenje Hrvata u udžbenicima* (intervju s A. Szabo), Večernji list, 1. 4. 1996.

vizirali i opravdavali kako bi se NDH prikazao u pozitivnijem svjetlu, a prioritet su dobili zločini četnika i osobito partizana. Ipak, u nastavi povijesti se i nakon 1990. dosta pozornosti posvećivalo hrvatskom antifašističkom pokretu (iako znatno manje nego prije 1990), no uz dvije bitne razlike u odnosu na prethodno razdoblje. Prvo, naglasak je s vojnih aspekata rata (ratnih operacija, ofenziva) premješten na političke, dakle na elemente poput odluka ZAVNOH-a i AVNOJ-a koji su naglašavali stvaranje hrvatske države unutar jugoslavenske federacije i tako se uklapali u dominantnu ideologiju hrvatske državnosti. Drugo, hrvatski antifašistički pokret izdvajao se od ostatka NOP-a te iz jugoslavenskog konteksta općenito. Ta je podjela partizanskog pokreta s obzirom na etničke linije ispunjavala trostruku svrhu: dobro se uklapala u politiku pomirenja, omogućila je da se hrvatski antifašizam “očisti” od komunizma te da se za zločine na kraju rata optuže isključivo JA i “Titovi partizani” (taj se izraz često rabio u udžbenicima iz 1990-ih). Tako su se komunističke vlasti mogle označiti kao primarno antihrvatske, pri čemu se zanemarivalo da su se pripadnici vlastite etničke skupine nalazili s obje strane fronte. To je rezultiralo nizom polemika s Bleiburgom i Jasenovcem kao ključnim točkama prijepora, a u konačnici je održalo *podijeljeno sjećanje* na rat.

Iako taj interpretativni obrazac i danas čini potku programa i udžbenika povijesti, osobito u onom dijelu koji se odnosi na hrvatsku državotvornu ideju, ipak je u proteklih desetak godina doživio određene, u pojedinim dijelovima prilično značajne, izmjene koje su ujedno reflektirale i promijenjene sociopolitičke okolnosti. U tome su važnu ulogu imale javne kritike postojećih nastavnih programa i udžbenika koje su se otvorile u drugoj polovici 1990-ih (u zemlji i izvan nje), osobito kada je riječ o suočavanju s traumatičnim događajima iz vlastite prošlosti, ponajprije s prikazima NDH i ocjenama njegova značaja. Te su kritike naišle na plodno tlo, tako da su danas uglavnom svi udžbenici usvojili kritičku poziciju prema ustaškom režimu i njegovim zločinima, a tim se sadržajima posvećuje znatno više pozornosti nego prije. Značajnu ulogu imala je i pojava *udžbeničkog pluralizma* koji se postupno počeo uvoditi od 1996; pod tim se pojmom razumijeva postojanje više paralelnih udžbenika za svaki razred, za razliku od dotadašnje prakse u kojoj je postojao samo jedan službeno odobren udžbenik za svaki razred. Ipak, prvi udžbenici za 20. stoljeće koji se mogu smatrati alternativom u sadržajnom smislu pojavili su se tek 1999. (gimnazije), odnosno 2000. (osnovne škole). Upravo je promjena vlasti u siječnju 2000. otvorila raspravu o suočavanju s nasljeđem Tuđmanova razdoblja, osobito o njegovim problematičnim aspektima poput dvojbene privatizacije, autoritarnog režima, ograničavanja slobode medija i ratnih zločina. Sastavni dio tih debata bile su i polemike o udžbenicima povijesti iz 1990-ih, dok je osnivanje Komisije za procjenu udžbenika povijesti (2000-2001) potaknulo još jednu veliku javnu raspravu u kojoj su prikazi Drugoga svjetskog rata ponovo bili u prvom planu. Iako nije

došlo do promjene nastavnog programa, liberalnija politika odobravanja udžbenika omogućila je određene sadržajne (interpretativne) iskorake te različite metodološke pristupe koji su odražavali i različita teorijska shvaćanja o tome što je historija i kakvu ulogu može imati u kognitivnom razvoju djece. Pritom najvažniju ulogu nisu imale toliko sadržajne promjene koliko osmišljavanje drugačijeg pristupa poučavanju povijesti koji je uvođenjem različitih interpretacija, perspektiva i otvorenih pitanja započeo propitivati same osnove dotadašnjeg modela. Kritike problematičnih aspekata dotadašnjih programa te sadržajne promjene u udžbenicima utjecale su na oblikovanje novog programa za osnovnu školu 2006, u kojemu se, za razliku od programa iz 1995, eksplicite spominju stradanja Srba, Židova i Roma u NDH te stradanja njemačke i talijanske manjine nakon rata.

Stoga su, s obzirom na jaku ideološku polarizaciju u tumačenjima Drugoga svjetskog rata, koja i dalje postoji u hrvatskom društvu, u analizama novijih udžbeničkih prikaza posebno zanimljiva dva aspekta: prvo, ima li u njima razlika u odnosu na interpretativnu matricu iz 1990-ih; drugo, odražava li se u udžbeničkim narativima – u okolnostima udžbeničkog pluralizma – podijeljeno sjećanje na rat. Ta će pitanja u nastavku ovog teksta biti u fokusu analize.

Prikazi 1945. u najnovijim udžbenicima povijesti

S obzirom na to da je 2006. objavljen novi program povijesti za osnovne škole, koji je donio određene promjene u odnosu na prethodni, za analizu prikaza 1945. godine u hrvatskim udžbenicima povijesti odabrani su osnovnoškolski udžbenici. Trenutačno se u 8. razredu rabi pet udžbenika koje je odobrilo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa. Tri su u uporabi još od 2000. i zapravo su prerađene verzije starijih udžbenika prema zahtjevima novog programa.¹⁹ Dva su udžbenika posve nova, pa su stoga upravo oni odabrani za ovu analizu; ujedno se radi i o dva najzastupljenija udžbenika u osmom razredu u hrvatskim osnovnim školama.²⁰

Prema zahtjevima programa, sadržaji o 1945. godini obrađuju se u dvije odvojene teme²¹ koje se ne nastavljaju direktno jedna na drugu: u temi *Drugi svjetski rat* prikazana su zbivanja vezana uz završetak rata na hrvatskom/jugoslavenskom prostoru, a u temi *Hrvatska u drugoj Jugoslaviji* poslijeratno osvajanje vlasti od strane

¹⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić, Jakša Raguž, *Povijest 8*, Meridijani, Samobor, 2007; Vesna Đurić, *Povijest 8*, Profil, Zagreb, 2007; Snježana Koren, *Povijest 8*, Profil, Zagreb, 2007.

²⁰ Krešimir Erdelja i Igor Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, Školska knjiga, Zagreb, 2007; Stjepan Bekavac i Mario Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008.

²¹ Dok je program iz 1995. propisivao 40-ak nastavnih jedinica za svaki razred, u programu iz 2006. definirano je 11-12 tema po razredu. U didaktičko-metodičkoj terminologiji pojam *nastavna jedinica* odnosi se na gradivo koje se može obraditi na jednom nastavnom satu ili na blok-satu, dok se pojam *nastavna tema* odnosi na šire cjeline koje obuhvaćaju veći broj sadržajno povezanih nastavnih jedinica.

KPJ. Ključni gradivni elementi narativa o 1945. godini u oba su analizirana udžbenika više-manje identični, što dobrim dijelom treba pripisati i detaljno razrađenom programu. U temi *Drugi svjetski rat* kronološki se opisuju završne borbe i partizanska pobjeda u ratu, slom NDH te partizanski zločini na kraju rata. U temi *Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji* to su prvi poslijeratni izbori i proglašenje FNRJ, uvođenje jednostranačja, progona političkih neistomišljenika, stradanja njemačke i talijanske manjine, razgraničenje (prema van i među republikama) te ključna obilježja socio-ekonomskog razvoja (ukidanje privatnog vlasništva, konfiskacija, nacionalizacija, agrarna reforma, kolonizacija te poslijeratna obnova).

Bez obzira na te sličnosti, između dva analizirana udžbenika postoje značajne interpretativne razlike. Pritom je broj stranica važan razlikovni element jer upućuje i na značaj koji se u pojedinom udžbeniku pripisuje određenoj temi. Primjerice, iako oba udžbenika imaju identičan broj stranica posvećenih Drugome svjetskom ratu (47), Bekavčev i Jarebov udžbenik posvećuje znatno više prostora prikazu rata na području Hrvatske od Erdeljina i Stojakovićeve udžbenika: 23 stranice o ratu u Hrvatskoj nasuprot 24 stranice o općem tijeku Drugoga svjetskog rata. S druge strane, Erdeljina i Stojakovićeve udžbenik znatno je opširniji u prikazu ratnih događaja u svijetu: 31 stranica nasuprot 16 stranica posvećenih ratu na području Hrvatske. Razlike u broju stranica između dva udžbenika još su uočljivije kad je riječ o temi *Hrvatska u drugoj Jugoslaviji*: u Bekavčevu i Jarebovu udžbeniku toj je temi posvećeno ukupno 16 stranica, a u Erdeljina i Stojakovićeve udžbeniku 23 stranice. Za usporedbu, sljedećoj temi, *Postanak i razvoj samostalne Hrvatske*, Bekavčev i Jarebov udžbenik posvećuje 34 stranice, a Erdeljina i Stojakovićeve 13 stranica!

No puno značenje tih razlika može se uočiti tek kad se prikaz 1945. godine stavi u širi kontekst cjelokupnog prikaza Drugoga svjetskog rata na hrvatskom/jugoslavenskom prostoru, odnosno u kontekst prikaza socijalističke Jugoslavije. Tako se prikaz događaja na samom kraju rata, u svibnju 1945. najbolje može procijeniti u komparaciji s prikazom druge neuralgične točke u narativima o Drugome svjetskom ratu – 1941. godine, te osobito u usporedbi prikaza ustaških zločina tijekom rata i partizanskih zločina na kraju rata, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

Na sličan se način značenje koje se pridaje komunističkom osvajanju vlasti neposredno poslije rata može potpuno uočiti tek kad se stavi u širi kontekst prikaza socijalističke Jugoslavije te kad se razmotri kako se ocjenjuje cjelokupno razdoblje. Oba analizirana udžbenika negativno ocjenjuju prve poslijeratne godine, prvenstveno zbog ukidanja građanskih sloboda te zbog poslijeratnih progona; pritom se zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac javlja kao ključna ličnost preko koje se u oba udžbenika oslikava teror komunističkog režima u prvim poslijeratnim godinama. No, Bekavčev i Jarebov udžbenik u daljnjem prikazu više ističe negativne momente

koji, složeni u pripovijest, prikazuju komunistički režim kao prvenstveno antihrvatski. Primjerice, prikazuje se samo represija protiv Katoličke crkve, a ne i protiv drugih vjerskih zajednica, ističu se oni primjeri gdje je razgraničenje među republikama provedeno na štetu Hrvatske, u vrijeme sukoba s Informbiroom govori se samo o političkim procesima na teritoriju Hrvatske, spominje se isključivo hrvatska emigracija itd. Istovremeno, izostavljanjem šireg jugoslavenskog konteksta – što, doduše, nije obilježje samo ovog udžbenika, već i svih programa te većine udžbenika nakon 1990. – stvara se dojam da je Hrvatska prošla bitno gore od drugih republika. Ovdje vrijedi spomenuti još jedan kuriozitet: “početke *socijalističke* Jugoslavije” autori ovog udžbenika pronalaze još u 1942. i 1943. godini – tako naime glasi naslov poglavlja u kojemu se obrađuje osnivanje AVNOJ-a i ZAVNOH-a te njihova zasjedanja (Otočac, Plaško, Jajce) u navedenom razdoblju.²²

Nasuprot tome, Erdeljin i Stojakovićev udžbenik već uvodnom “duplericom” pruža bitno drugačiju sliku: jukstapozicioniraju se slike poslijeratnih ruševina i novog modernog naselja, a u potpisu na samom početku nove teme naglašava se kako je u 45 godina svoje povijesti u socijalističkoj Jugoslaviji “Hrvatska napredovala velikim koracima” te se od poljoprivredne zemlje pretvorila u “modernu industrijsku europsku zemlju”.²³ Iako se u daljnjem tekstu ne zanemaruju totalitarni režim, nedostatak demokracije i građanskih sloboda, problemi u međunacionalnim odnosima te povremene gospodarske krize, značajan naglasak stavlja se na poslijeratnu obnovu, industrijalizaciju, porast životnog standarda, razvoj potrošačkog društva, promjene u položaju žena, razvoj turizma i putovanja itd. Ukratko, u ovom se udžbeniku hrvatska desetljeća u socijalističkoj Jugoslaviji promatraju i kao dio procesa modernizacije hrvatskog društva, po čemu se njihov prikaz znatno razlikuje ne samo od Bekavčeve i Jarebove verzije nego i od one u programu iz 2006, koji također ističe samo negativna mjesta. No zanimljivo je da ta dva autora ne pristupaju na isti način prikazu prve Jugoslavije, u kojem uglavnom ističu političke i socioekonomske probleme i težak položaj Hrvatske.²⁴ Takav odnos prema prvoj Jugoslaviji produkt je dvostrukog nasljeđa: s jedne strane udžbenika devedesetih, u kojima je prva Jugoslavija prvenstveno prikazivana kroz “velikosrpsku hegemoniju”, režimska nasilja i prekid u “milenijskoj niti hrvatske državnosti”;²⁵ a s druge strane udžbenika socijalističke Jugoslavije, u kojima je prikaz prijeratnih buržoaskih neuspjeha služio kao kontrastna podloga za prikaz poslijeratnih komunističkih uspjeha.

²² S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008, 118-119.

²³ K. Erdelja, I. Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 202-203.

²⁴ Isto, 68-95.

²⁵ I. Perić, *Povijest 8*, Školska knjiga, Zagreb, 1992, 85.

*Kraj rata, Bleiburg i Križni put*²⁶

Bekavčev i Jarebov udžbenik dijeli materiju o Drugome svjetskom ratu na osam nastavnih jedinica uglavnom poredanih kronološkim redosljedom. Osmu, posljednju nastavnu jedinicu naslovljena je *Kraj rata u Hrvatskoj* i obuhvaća poglavlja *Završne borbe u Hrvatskoj*, *Nastanak zajedničke jugoslavenske vlade*, *Slom NDH i bleiburška tragedija* te *Posljedice rata* (vidi bilj. 26). Iako ti sadržaji kronološki dolaze prije sloma Japana, Bekavac i Jareb obrađuju ih *nakon* toga, pa je tako u ovom udžbeniku Drugi svjetski rat simbolički zaključen stradanjima Hrvata i *bleiburškom tragedijom*. U Erdeljiniu i Stojakovićevu udžbeniku nema takve podjele na nastavne jedinice, već je kompletna materija obrađena pod zajedničkim naslovom *Drugi svjetski rat*, a kronološki se izmjenjuju poglavlja namijenjena općoj i hrvatskoj povijesti. Opis kraja rata na hrvatskom prostoru u Erdelje i Stojakovića bitno je šturiji, kondenziran u jednom poglavlju naslovljenom *Slom NDH i partizanski zločini u Bleiburgu* (nastanak zajedničke jugoslavenske vlade obrađen je na drugome mjestu) i popraćen s bitno manje ilustrativnih materijala (vidi bilj. 26). U Erdeljiniu i Stojakovićevu udžbeniku to poglavlje nije završno poglavlje teme o Drugome svjetskom ratu, već dolazi nakon poglavlja *Kraj rata u Europi* i prethodi poglavlju *Slom Japana* kojim se tema zaključuje.

U oba analizirana udžbenika osnovna su uporišna mjesta prikaza identična: kronološki se opisuju završne borbe na hrvatskom prostoru od kraja 1944. do svibnja 1945. (ostali dijelovi Jugoslavije spominju se tek usputno), partizanska pobjeda u ratu, slom NDH, povlačenje i predaja glavnine poraženih snaga kod Bleiburga te Križni put. U opisu završnih borbi u oba se udžbenika rabi termin *oslobođenje*, što nije bilo karakteristično za udžbenike iz 1990-ih, u kojima su se rabili termini poput *partizansko zauzimanje hrvatskih gradova*.²⁷ Većih razlika nema ni u opisu sloma NDH: oba udžbenika dotiču se urote Vokić-Lorković (Bekavčev i Jarebov udžbenik nešto opširnije), dok slom NDH vezuju uz opći razvoj rata u Europi, tj. uz slom nacističke Njemačke i pobjedu antifašističke koalicije.

Razlike se međutim pojavljuju u opisu događaja koji se u Hrvatskoj obično skupno označavaju kao *Bleiburg i Križni put*, kako u količini prostora i odabiru ilustrativnih materijala tako i u samom autorskom tekstu. Bekavčev i Jarebov udžbenik toj materiji posvećuje četiri stranice, detaljniji je u opisu i znatno je bogatiji ilustrativnim materijalima (Tablica 1 na sljedećoj stranici), dok se u Erdeljiniu i Stojakovićevu udžbeniku tim događajima posvećuje jedna stranica, s bitno manje ilustrativnih materijala. Oba udžbenika opisuju patnje sudionika Križnog puta i nedvosmisleno osuđuju zločine, dok krivnju pripisuju Jugoslavenskoj armiji i komunističkom re-

²⁶ Analiza u ovom poglavlju odnosi se na ove dijelove udžbenika: S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008, nastavna jedinica *Kraj rata u Hrvatskoj* (127-133); K. Erdelja, I. Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, poglavlje *Slom NDH i partizanski zločini u Bleiburgu* (154-155).

²⁷ I. Perić, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 1998, 84.

Tablica 1

	1941. (ustaški zločini na početku rata)	1945. (partizanski zločini na kraju rata)
Broj stranica	Alfa: 2 stranice Školska knjiga: 4 stranice	Alfa: 4 stranice Školska knjiga: 1,5 stranica
Naslov poglavlja	Alfa: <i>Ustaški režim</i> Školska knjiga: <i>Ustaški teror</i>	Alfa: <i>Slom NDH i Bleiburška tragedija</i> Školska knjiga: <i>Slom NDH i partizanski zločini na kraju rata</i>
Ilustracije	Alfa: 5 ilustracija <ul style="list-style-type: none"> Mihovil Pavlek Miškina, hrvatski književnik i član HSS-a, ubijen 1942. u logoru Stara Gradiška “Kameni cvijet”, jasenovački spomenik Leksikograf Mate Ujević, kojemu je Yad Vashem dodijelio priznanje Pravednika među narodima Priznanje Pravednika među narodima Dragutinu Jesihu, župniku iz mjesta Šćitarjevo kraj Zagreba koji je ubijen 1944. Zemljovid: Logori u NDH <p>Školska knjiga: 3 ilustracije</p> <ul style="list-style-type: none"> Naslovna stranica kataloga “Hrvatske protužidovske izložbe” Sinagoga u Zagrebu koju je ustaški režim srušio 1942. Zagrebački nadbiskup A. Stepinac 	Alfa: 7 ilustracija <ul style="list-style-type: none"> Naslovnica polumjesečnika <i>Sve za Hrvatsku</i> Povlačenje civila i oružanih snaga NDH kroz Zagreb, 6. 5. 1945. Ulazak partizana u Zagreb, 8. 5. 1945. Prizor s ceste nedaleko od Bleiburga Zarobljenici s Križnog puta prolaze kroz Koprivnicu Križni put (zemljovid) Spomenik na Blajburškom polju <p>Školska knjiga: 2 ilustracije</p> <ul style="list-style-type: none"> Ulazak partizana u Zagreb, 6. 5. 1945. Skup na središnjem zagrebačkom trgu u svibnju 1945. nakon partizanskog preuzimanja vlasti
Pisani izvori	Alfa: <i>nema</i> <p>Školska knjiga: 3 izvora</p> <ul style="list-style-type: none"> Opis života u logoru iz knjige Ilije Jakovljevića “Konclogor na Savi” Pismo Rozalije Kremer ustaškim vlastima u kojemu moli obavijest o kćeri Beli odvedenoj u logor Monsinjur Augustin Juretić u izvješću izbjegličkoj vladi opisuje ubojstva Srba u Metkoviću 	Alfa: Svjedočenje Kazimira Kovačića o Križnom putu <p>Školska knjiga: Titov govor u svibnju 1945. u Ljubljani</p>

žimu. Pritom se rabe izrazi poput “partizanski zločini”, “masovni pokolji”, “okrutni obračuni” (Erdelja i Stojaković) ili “mučenja i ubijanja”, “najsramotniji čin partizanskog pokreta” i “bleiburška tragedija” (Bekavac i Jareb), koji su ipak znatno umjereniji od izraza i opisa koji su se rabili u udžbenicima iz 1990-ih.²⁸ Dio odgovornosti za stradanje vojnika NDH i hrvatskih civila pripisuje se i Britancima, koji su “odbili prihvatiti” bjegunce te “dogovorili njihovu predaju partizanskim jedinicama” (Erdelja i Stojaković), odnosno “izručili [Jugoslavenskoj armiji] zarobljene hrvatske vojnike” (Bekavac i Jareb), te Paveliću koji je prilikom povlačenja napustio “svoju vojsku i civile” (Erdelja i Stojaković), odnosno “narod i vojsku” (Bekavac i Jareb).

No dok su po općem vrednovanju događaja udžbenici slični, razlikuju se u pojednostima i naglascima pomoću kojih oblikuju bitno drugačiju sliku. Tko se povlačio prema Austriji, koliko je ljudi stradalo na “križnom putu” te koje je mjesto i značenje tog događaja u hrvatskoj povijesti, pitanja su na koja dva udžbenika daju posve različite odgovore.

Opisujući povlačenje poraženih snaga, Erdelja i Stojaković međusobno suprotstavljaju “partizanske jedinice” na jednoj, a “ustaše i domobrane” na drugoj strani, no istovremeno u dijelu jedne rečenice navode kako je među vojnim jedinicama koje su se povlačile prema Austriji, osim “bjegunaca” s područja NDH, bilo i “nešto četnika i Slovenaca” (njemačka vojska se ne spominje); u Bekavčevoj i Jarebovoj verziji prema Austriji su se povlačile, zajedno s Nijemcima, samo “Hrvatske oružane snage” i hrvatski civili. Razlike postoje i u broju stradalih na “križnom putu”: Bekavčev i Jarebov udžbenik procjenjuje kako je “na Bleiburškom polju i križnom putu ubijeno do 70.000 Hrvata”, dok je Erdeljini i Stojakovićev udžbenik oprezniji s brojkama: navodi kako “točan broj žrtava ‘križnog puta’ nije utvrđen, ali procjenjuje se da je stradalo nekoliko desetaka tisuća ljudi”. Pritom Erdelja i Stojaković ne inzistiraju na nacionalnoj pripadnosti žrtava i referiraju na njih kao na “bjegunce s područja NDH” ili “zarobljenike”. S druge strane, u Bekavčevu i Jarebovu opisu među stradalima se spominju isključivo Hrvati: na Bleiburgu su “Britanci izručili zarobljene *hrvatske* vojnike i civile”, Križni put opisuje se kao “tragedija *hrvatskog naroda*”, procjenjuje se da je poslije rata ubijeno “do 70.000 *Hrvata*” itd. U tom udžbeniku također upada u oči kako se “Hrvatske oružane snage” i “hrvatski vojnici” stavljaju nasuprot “Jugoslavenskoj armiji” i “jugoslavenskim vojnicima” kao neprijateljskim “drugima”: tako su Britanci izručili *Jugoslavenskoj armiji* zarobljene *hrvatske vojnike* koje su potom likvidirali *jugoslavenski vojnici*. Dok se u udžbeniku objašnjava kako je naziv *Jugoslavenska armija* u uporabi od proljeća 1945. godine umjesto

²⁸ Za udžbenike iz 1990-ih karakteristično je da su naglašavali kako je od jeseni 1944. u partizanske jedinice ušlo mnogo bivših četnika koji su potom sudjelovali u završnim borbama u zapadnim krajevima Jugoslavije te počinili brojne zločine iz mržnje prema hrvatskom stanovništvu. Primjerice: I. Perić, *Povijest* 8, 1998, 84-85.

naziva Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), u slučaju naziva *Hrvatske oružane snage* učenici ostaju bez dodatnih objašnjenja o tome kada se, kako i u kojim okolnostima taj naziv počeo rabiti. Pritom se valja prisjetiti kako je uporaba naziva “hrvatska vojska” za oružane snage NDH, nasuprot “jugokomunističkoj vojsci”, “srbočetničkim postrojbama” ili “Titovim partizanima”, bila učestala pojava u 1990-ima, za što su primjer i neki udžbenici povijesti.²⁹ Potonji se termini ipak više ne upotrebljavaju ni u jednom od novijih hrvatskih udžbenika, a u oba analizirana udžbenika može se zamijetiti ponovna uporaba nazivlja *Narodnooslobodilačka vojska* i *Narodnooslobodilački pokret* (češće kod Bekavca i Jareba nego kod Erdelje i Stojakovića), iako se paralelno (i češće) rabi i naziv *partizani*.

Godina 1945. nasuprot 1941.

Interpretativne razlike između dva udžbenika postaju još očiglednije kada se prikaz *Bleiburga i Križnog puta* stavi u širi kontekst i uspoređi s prikazima 1941. godine, a osobito kada se usporede udžbenički prikazi ustaških zločina na početku rata i partizanskih zločina na kraju rata (Tablica 1). Analizirani udžbenici dobro pokazuju kako se iz prošlosti mogu izvlačiti različite povijesne lekcije, a te se razlike mogu uočiti u nekoliko elemenata: u broju stranica, naslovima, terminologiji i u odabiru ilustrativnog materijala.

Oba analizirana udžbenika daju znatno više prostora ustaškim zločinima nego što je to bio slučaj s udžbenicima iz 1990-ih godina,³⁰ no u pristupu ipak postoje značajne razlike. Bekavčev i Jarebov udžbenik posvećuje dvije stranice ustaškim zločinima od ukupno sedam stranica posvećenih slomu Kraljevine Jugoslavije i nastanku NDH. U prikazu NDH prvo se opisuje teritorijalni ustroj, gospodarstvo, društvo i kulturni razvoj, pa tek onda zločini ustaškog režima, kojima se daje podjednak prostor kao i gospodarskom i kulturnom razvoju (osobito se potonje većim dijelom opisuje afirmativno).³¹ Treba istaknuti da je u ovom izdanju udžbenika ustaškim zločinima posvećeno više prostora nego u prethodnom izdanju iste izdavačke kuće iz 2007. godine,³² dok je prikaz znatno određeniji i bolje ilustriran. Ipak,

²⁹ Primjerice, I. Vujčić, *Hrvatska i svijet u XX. stoljeću. Udžbenik za četvrti razred gimnazije*, Birotehnika, Zagreb, 1998, 179; I. Perić, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 1998, 84-85; J. Jurčević, M. Rajić, *Povijest za VIII. razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 2004, 98.

³⁰ Primjerice, u jedinom udžbeniku za osmi razred osnovne škole u 1990-ima u nastavnoj jedinici *Nastanak Nezavisne Države Hrvatske i stanje u njoj* od ukupno četiri stranice 17 je redaka posvećeno ustaškom teroru i koncentracijskim logorima, a od toga jedna rečenica stradanjima Srba, Židova i Roma. Nasuprot tome, u nastavnoj jedinici *Hrvatska u vrijeme završetka i neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata* od ukupno tri stranice 1,5 stranica posvećena je Bleiburgu i Križnom putu. I. Perić, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 1998, 67-70 i 83-85.

³¹ S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008, 96-102.

³² S. Bekavac, M. Bradvica, M. Miočić, *Povijest 8: udžbenik za osmi razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 2007, 91.

i u ovom izdanju naglasak je, kako u tekstu tako i u odabiru popratnog materijala, na žrtvama iz vlastite etničke skupine te osobama kojima je dodijeljeno priznanje *Pravednika među narodima* (Tablica 1). Samo se one spominju imenom i prezime-
nom, dok žrtve iz srpskog, židovskog ili romskog etničkog korpusa nemaju isti tret-
man. Također, nema nijednog pismenog svjedočanstva o zbivanjima u logorima na
području NDH. U tekstu se posebno apostrofira zagrebački nadbiskup Alojzije Ste-
pinac, “kao jedan od najvećih protivnika ustaškog terora”, dok se ne navode suvre-
mene kontroverze o njegovoj ulozi u ratu.³³ S druge strane, slomu NDH i partizan-
skim zločinima na kraju rata Bekavac i Jareb posvećuju 3,5 stranice od ukupno šest
stranica namijenjenih nastavnoj jedinici *Kraj rata u Hrvatskoj*. To je poglavlje boga-
to ilustrirano, a većina ilustracija prikazuje povlačenje oružanih snaga NDH i civila
prema austrijskoj granici, ratne zarobljenike na Križnom putu i spomenik na Blaj-
burškom polju. Uključeno je i svjedočanstvo jednog sudionika Križnog puta.³⁴

Upravo suprotno, udžbenik K. Erdelje i I. Stojakovića posvećuje četiri stranice
ustaškim zločinima od ukupno sedam stranica posvećenih slomu Kraljevine Jugo-
slavije, nastanku NDH i zločinima ustaškog režima. Nema ekstenzivnih opisa teri-
torijalnog ustroja NDH ni njegovih uspjeha na gospodarskom i kulturnom planu,
već je naglasak na podređenosti okupatorskim silama i ustaškom teroru, što se mo-
že vidjeti i u odabiru izvornog materijala u poglavlju *Ustaški teror*: tri svjedočanstva
i dvije ilustracije posvećene su žrtvama progona, Židovima, Srbima i Hrvatima (dok
se Romi spominju samo u autorskom tekstu).³⁵ Slomu NDH i partizanskim zločini-
ma na kraju rata daje se bitno manje prostora – 1,5 stranica s dvije ilustracije, obje
vezane uz pobjednike u ratu, dok stradalnicima na kraju rata nije posvećena nijed-
na stranica. Također, jedini izvorni tekst donosi Titov govor u Ljubljani 27. svibnja
1945. u kojemu govori o “obračunu s narodnim neprijateljem” (“ruka pravde, ruka
osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu”), iako se u njemu, do-
duše, pitanjem problematizira izjednačavanje osvete i pravde.³⁶ U oba udžbenika žr-
tve se tretiraju kao “drugi”: one se ne navode imenom i prezimenom niti im se daje
mogućnost da progovore vlastitim glasom: u Bekavčevu i Jarebovu udžbeniku to su
stradali Srbi, Židovi i Romi u NDH, a u Erdeljiniu i Stojakovićevu udžbeniku isti tret-
man imaju stradali na Križnom putu.

Razlike između dva udžbenika mogu se iščitati i iz načina kako tumače osni-
vanje Nezavisne Države Hrvatske i njezino ime. Erdelja i Stojaković stavljaju nastan-
ak NDH u kontekst uspostavljanja drugih satelitskih država na područjima koja je
okupirala Osovina; pritom pojmove “neovisnost” i “neovisna” stavljaju u navodnike

³³ Isto, 101-102.

³⁴ Isto, 129-132.

³⁵ K. Erdelja, I. Stojaković, *Tragom prošlosti* 8, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 123-130.

³⁶ Isto, 154-155.

te naglašavaju podređenost NDH okupatorskim silama.³⁷ Nasuprot tome, Bekavac i Jareb objašnjavaju proglašenje NDH u kontekstu “želja hrvatskog naroda za samostalnom državom”, pa ističu kako je “krug sljedbenika i pristaša ustaške organizacije bio uzak, no krug pristaša neovisne hrvatske države bio je mnogo širi. Riječju *nezavisna* htjela se istaknuti željena samostalnost i potpuna neovisnost nove države.”³⁸ U tom aspektu udžbenik nalikuje na udžbenike iz 1990-ih, u kojima je – iako znatno naglašenije nego kod Bekavca i Jareba – opisu nastanka NDH redovito prethodilo poduže objašnjenje o tisućljetnoj niti hrvatske državnosti koja je prekinuta u Kraljevini Jugoslaviji i koju je hrvatski narod želio obnoviti.³⁹ Nekoliko redaka dalje Bekavac i Jareb ipak navode kako je NDH “kao i većina pokorenih (sic!) europskih zemalja” bila “podređena njemačkim i talijanskim interesima” i kako je ubrzo nakon proglašenja NDH “Mussolini prisilio (sic!) Pavelića na sklapanje tzv. (sic!) Rimskih ugovora”, Mađarska okupirala Međimurje, a NDH bio podvrgnut različitim oblicima gospodarskog iskorištavanja, pljački i nasilja koja su činili osobito talijanski vojnici, pa je tako zamjetno nastojanje da se i NDH prikaže kao žrtva Osovine.⁴⁰

Udžbenici se razlikuju i u naslovima pojedinih poglavlja, pa tako možemo uočiti one naslove koji su neutralni i one koji su vrijednosno određeni, osobito kada je riječ o poglavljima koja se bave ustaškim, četničkim i partizanskim zločinima. Primjerice, Bekavac i Jareb udžbenik o ustaškim zločinima govori pod vrijednosno neutralnim naslovom *Ustaški režim* (2 stranice), dok o četničkim i partizanskim zločinima progovara pod vrijednosno jasno određenim naslovima *Četnički teror* (2 stranice) i *Slom NDH i bleiburška tragedija* (3,5 stranice).⁴¹ Erdeljin i Stojakovićev udžbenik ista poglavlja naslovljava *Ustaški teror* (3,5 stranice), *Četnički pokret* (2 stranice) i *Slom NDH i partizanski zločini u Bleiburgu* (1,5 stranica).⁴² No terminološke su razlike najupečatljivije kada se govori o zločinima ustaškog režima počinjenima nad Srbima, Židovima i Romima: od pet postojećih udžbenika dva rabe termine *Holokaust* i *genocid*,⁴³ dva *ustaški teror*,⁴⁴ a jedan *represivna politika*.⁴⁵ Radi usporedbe, nastavni program govori o “politici terora nad građanima (osobito Srbima, Židovima i Romima)”, a ta

³⁷ Isto, 125, 126.

³⁸ S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008, 98.

³⁹ Na primjer: I. Perić, *Povijest 8*, 1998, 68; I. Vujčić, *Hrvatska i svijet u XX. stoljeću*, 1998, 140-141. Usporedi također s izjavom autorice programa povijesti na str. 243-244 u ovoj knjizi.

⁴⁰ S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008, 99.

⁴¹ Isto, 101, 121, 129.

⁴² K. Erdelja, I. Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 127, 131, 154.

⁴³ S. Koren, *Povijest 8*, Profil, Zagreb, 2007, 127-129; M. Kolar-Dimitrijević, H. Petrić, J. Raguž, *Povijest 8*, Meridijani, Samobor, 2007, 122-124.

⁴⁴ K. Erdelja, I. Stojaković, *Tragom prošlosti 8*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 127-130; V. Đurić, *Povijest 8*, Profil, Zagreb, 2007, 90.

⁴⁵ S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8*, Alfa, Zagreb, 2008, 91.

je sintagma u konačnoj verziji zamijenila onu koja je bila predviđena u prvoj verziji programa: “politika terora protiv hrvatskih građana i genocid nad Srbima, Židovima i Romima”.⁴⁶

Dva udžbenika razlikuju se i u procjeni broja žrtava, kako Križnog puta tako i Jasenovca (broj stradalih Srba, Židova, Roma, Hrvata i ostalih u drugim koncentracijskim logorima, kao i onih koji su stradali na druge načine, u analiziranim se udžbenicima ne spominje). Oba udžbenika čine odmak od udžbenika iz 1990-ih, u kojima se u pravilu nisu navodile nikakve brojke o žrtvama ustaškog terora, dok su procjene broja žrtava na kraju rata i u poraću bile krajnje nepouzdanae.⁴⁷ Tako Erdelj i Stojaković udžbenik u oba slučaja konstatira da točan broj žrtava nije utvrđen, pa procjenjuje da je u Jasenovcu bilo od 60.000 do 100.000 stradalih (te se na istome mjestu u nekoliko rečenica osvrće na pokušaje manipuliranja brojkama i sa srpske i hrvatske strane), dok je za Bleiburg i Križni put znatno oprezniji te govori o “nekoliko desetaka tisuća ljudi”.⁴⁸ Bekavčev i Jarebov udžbenik puno je određeniji u iznošenju brojaka: 72.000 stradalih u Jasenovcu i Staroj Gradišci te “do 70.000” stradalih Hrvata na Bleiburgu i Križnom putu.⁴⁹ No u slučaju potonjeg udžbenika nameću se određena pitanja. Iako se ne može decidirano tvrditi da je to bila namjera autora, ipak se ne može ne primijetiti kako udžbenik navodi gotovo identičan broj stradalih u Jasenovcu i na Križnom putu, pri čemu se u slučaju Jasenovca navode najmanje moguće, a u slučaju Križnog puta najveće moguće procjene koje se mogu smatrati znanstveno korektnima. No u ovom slučaju problem nije toliko u broju koliko u izričajima u kojima se brojke spominju, osobito kada je riječ o Jasenovcu. Naime u udžbeniku se kaže: “Prema posljednjim istraživanjima, u njima [Jasenovcu i Staroj Gradiški, op. a.] je ubijeno ukupno 72 tisuće ljudi”. Međutim ovdje nedostaje jedna bitna ograda koja se, primjerice, može naći na *web*-stranici Spomen područja Jasenovac – da je riječ o popisu koji nije “ni konačan niti potpun”,⁵⁰ zbog čega se dobiva dojam da je riječ o konačnom broju stradalih. S druge strane, u slučaju Bleibur-

⁴⁶ *Nastavni plan i program za osnovnu školu*, Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, Zagreb, 2006, 280. Program se također može naći na *web*-stranici MZOS-a <http://public.mzos.hr/Default.aspx?sec=2197> (pristup ostvaren 12. 4. 2009).

⁴⁷ Tako se u udžbeniku I. Perića iz 1992. govori o 50.000-300.000 ljudi ubijenih kod Bleiburga i na Križnom putu (*Povijest za VIII. razred osnovne škole*, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992, 112). No u izdanju iz 1995. ta je procjena ipak revidirana, pa se govori o “nekoliko desetaka tisuća ljudi” (*Povijest za VIII. razred osnovne škole*, IV. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992, 112). Valja ipak napomenuti da se u Perićevim gimnazijskim udžbenicima, za razliku od osnovnoškolskih, ipak rabi termin *genocid* za zločine nad Židovima i Romima, a povremeno i nad Srbima.

⁴⁸ K. Erdelja, I. Stojaković, *Tragom prošlosti* 8, Školska knjiga, Zagreb, 2007, 130, 154.

⁴⁹ S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest* 8, Alfa, Zagreb, 2008, 101, 130.

⁵⁰ U poimeničnom popisu koji se može naći na *web*-stranicama Spomen područja Jasenovac (<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>, pristup ostvaren 12. 4. 2009) stoji da su do 1. studenog 2009. prikupljena imena i prezimena 75.159 žrtava. Prema usmenoj informaciji koju sam dobi-

ga i Križnog puta postupa se upravo suprotno, pa se rabi ovaj izričaj: “Procjenjuje se da je na Bleiburškom polju i križnom putu ubijeno do 70.000 Hrvata”. U istraživanju koje danas većina ozbiljnih povjesničara još uvijek smatra najrelevantnijim, onome Vladimira Žerjavića, doista se spominje procjena o 70.000 Hrvata koji su stradali kao kvislinzi i kolaboracionisti. No Žerjavić pritom govori o broju stradalih *tijekom cijelog rata*, od 1941. do 1945, te, uz ogradu kako je nemoguće točno odrediti koliko je stradalih bilo tijekom četiri ratne godine, a koliko na samom kraju i po završetku rata, procjenjuje “da bi gubici vezani za Bleiburg mogli iznositi oko 50 tisuća”.⁵¹

No zasigurno najplastičniji primjer ambivalentnog odnosa prema traumatičnim i bolnim temama iz vlastite prošlosti pruža nekoliko zemljovida u Bekavčevu i Jarebovu udžbeniku, odnosno u povijesnom atlasu koji ga prati, a na kojima su prikazani koncentracijski logori, logori smrti i mjesta masovnih zločina u 20. stoljeću.⁵² Četiri su zemljovida iz razdoblja Drugoga svjetskog rata, a dva pripadaju ratnim zbivanjima na području Hrvatske u 1990-ima, no samo se jedan odnosi na opću povijest, a svi ostali na hrvatsku povijest. Ono što te zemljovide čini osobito zanimljivima jest uporaba naslova, potpisa i simbola koji upućuju na autorske interpretacije i vrednovanja prikazanih događaja te na ulogu koja im se daje u proizvodnji, reprezentaciji i reprodukciji predodžbi o sebi i drugima. Pritom su dva simbola središnja – lubanja i stražarski toranj; oni su nositelji značenja koja se pridaju određenim događajima, ali i afektivnog naboja pomoću kojeg se upućuju poruke o tome što i kako treba pamtiti. Stoga je ključno gdje autori odlučuju upotrijebiti pojedini simbol, a gdje ga ispustiti.

Na tri zemljovida javlja se isključivo simbol lubanje s prekrštenim kostima. Zemljovid *Koncentracijski logori Trećeg Reicha* uključen je u udžbenik (str. 116) i u povijesni atlas (str. 23); prema legendi, bijelim lubanjama označeni su “koncentracijski logori”, a crnima “logori smrti (logori za istrebljenje)”.⁵³ Na zemljovidu *Četnički zločini nad Hrvatima i bosansko-hercegovačkim muslimanima u II. svjetskom ratu*, koji se nalazi samo u povijesnom atlasu (str. 37), simbolom bijele lubanje označena su “mjesta najvećih četničkih zločina”. Konačno, na zemljovidu *Zločini nad Hrvatima i drugim nesrpskim stanovništvom u Republici Hrvatskoj*, koji je uključen i u udžbenik (str. 214) i u povijesni atlas (str. 57), bijelim lubanjama označena su, prema legendi, “mjesta najtežih zločina nad Hrvatima i drugim nesrpskim stanovništvom u Republici Hrvatskoj

la u Spomen području, na dan 17. 4. 2009. popis je sadržavao imena i prezimena oko 75.900 žrtava i još nije dovršen.

⁵¹ V. Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992, 77.

⁵² S. Bekavac, M. Jareb, *Povijest 8, Alfa*, Zagreb, 2008, 102, 116, 131, 214; Z. Ivanković, M. Jareb, *Povijesni atlas za 8. razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 2008, 23, 32, 37, 41, 57, 58.

⁵³ U prvoj verziji zemljovida, koja je upotrijebljena u izdanju udžbenika iz 2007. godine, za prikaz koncentracijskih logora rabili su se simboli ljudskih silueta. S. Bekavac, M. Bradvica, M. Miočić, *Povijest 8, Alfa*, Zagreb, 2007, 103.

(izbor)”. S potonjim je povezan i zemljovid *Srpski logori* koji se nalazi samo u povijesnom atlasu (str. 58), a na kojemu su simbolom stražarskog tornja označeni “srpski logori i zatvori u kojima su bili zatočeni Hrvati u Domovinskom ratu (izbor)”.

No za ovu su analizu osobito interesantna dva zemljovida, od kojih jedan prikazuje sustav logora u NDH, a drugi Križni put. Zemljovid *Križni put*, koji se nalazi i u udžbeniku (str. 131) i u povijesnom atlasu (str. 41), nudi najkompleksniji sustav kartografskih simbola.⁵⁴ Prema legendi, *crvenim linijama* označeni su “križni putovi” koji se protežu od Bleiburga do jugoslavensko-grčke granice, kroz Sloveniju, sjevernu Hrvatsku, sjevernu i središnju Bosnu, Vojvodinu, Srbiju i Makedoniju. *Stražarski tornjevi* označavaju “jugoslavenske komunističke logore” raspoređene uglavnom na istom području. Na zemljovidu je još istaknuto *pet imena* “mjesta izručenja i mjesta s najvećim brojem poznatih žrtava”: Bleiburg, Tezno, Kočevski Rog, Maceljska šuma i Jazovka, pri čemu se ne ističe etnička pripadnost žrtava, za razliku od teksta udžbenika u kojemu se kao stradalnici spominju isključivo Hrvati. No na tom zemljovidu upotrijebljen je još jedan simbol koji legenda ne objašnjava: radi se ponovo o bijelim lubanjama raspoređenima po teritoriju Slovenije i Hrvatske te na hrvatskim etničkim teritorijima u Bosni i Hercegovini. Za razliku od svih ostalih zemljovida ovdje uz simbole lubanja nisu navedena imena naselja ili drugih lokaliteta. No s obzirom na to da autori nisu poučili učenike da su u poslijeratnim masovnim likvidacijama osim pripadnika oružanih snaga NDH stradali i pripadnici drugih postrojbi i drugih nacionalnosti, takav raspored simbola zapravo šalje istu poruku kao i tekst udžbenika: da je poslijeratna represija bila usmjerena isključivo protiv Hrvata. Međutim to nije spriječilo autore da na zemljovid, bez ikakva dodatnog objašnjenja, kao jedno od “mjesta s najvećim brojem poznatih žrtava” uključe primjerice i Kočevski Rog, gdje je stradao velik broj slovenskih domobrana. Primjerice, L. Steindorf navodi da “broj belogardejskih žrtava ubijenih u Kočevju i bačenih u jame, procijenjen je na 8000 osoba”.⁵⁵ Prema pisanju J. Vodušek Starič, u masovnim likvidacijama na Kočevju je, prema nekim izvorima, samo kod Malog Roga moglo biti ubijeno “14.000 ljudi, među njima 3-4.000 slovenskih domobrana, 3.000 srpskih dobrovoljaca, 1.000 crnogorskih četnika i 2.500 Hrvata”⁵⁶ – čak i ako se brojke ostave po strani, taj popis stradalih zorno pokazuje što je sve “zaboravljeno” u Bekavčevu i Jarebovu udžbeniku.

⁵⁴ Taj je zemljovid veoma sličan onome u gimnazijskom udžbeniku iste izdavačke kuće iz kasnih 1990-ih, jedino što je verzija za osnovnoškolski udžbenik i atlas pojednostavljena, a izostavljene su i pojedine oznake, primjerice one za “krematorij”. I. Perić, *Povijest za IV. razred gimnazije*, Alfa, Zagreb, 1998, 181.

⁵⁵ L. Steindorf, *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*, Naklada Jesenski i Turk – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2006, 187.

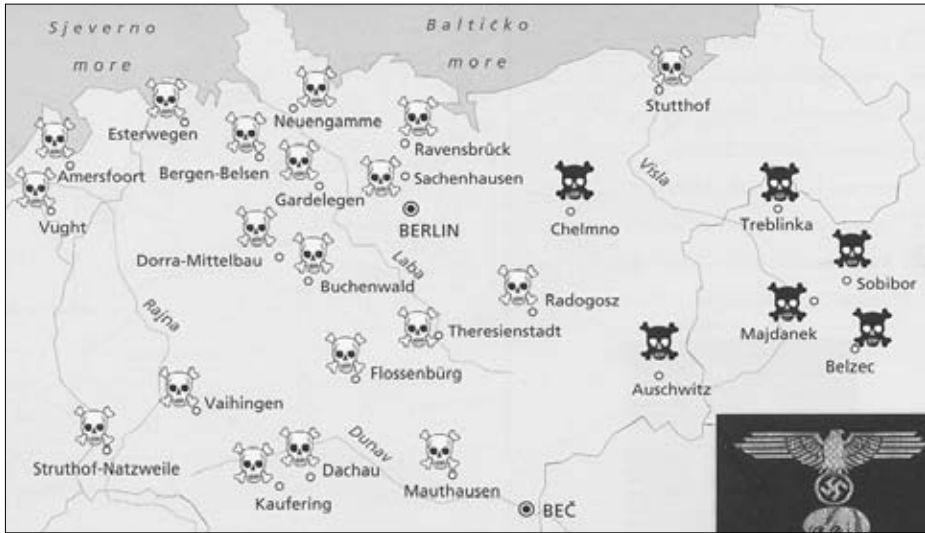
⁵⁶ J. Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944. – 1946.*, Naklada P. I. P. Pavičić, Zagreb, 2006, 273.

Konačno, zemljovid *Logori u NDH*, koji se nalazi i u udžbeniku (str. 102) i u povijesnom atlasu (str. 32), odskaka od ostalih u nekoliko elemenata. Prvo, nosi naslov i potpise koji su u vrijednosnom smislu najneutralniji s obzirom na to da “logori u NDH” ni u naslovu ni u potpisima nisu označeni ni kao “koncentracijski”, ni kao “logori smrti”, čak ni kao “mjesto zločina”, već samo kao “najveći” i “ostali”. Drugo, na zemljovidu je upotrijebljen simbol stražarskih tornjeva: prema legendi i natpisima na samoj karti, većim tornjevima označeni su “najveći logori” – Jasenovac, Stara Gradiška, Metajna, Jadovno i Slana, a manjim tornjevima “ostali logori”. No iako su “najveći logori” istovremeno bili i logori smrti, autori nisu odabrali označiti ih simbolom lubanje, što osobito upada u oči u povijesnom atlasu, gdje su zemljovidi *Koncentracijski logori u Trećem Reichu* i *Logori u NDH* smješteni jedan ispod drugoga i gdje, za razliku od udžbenika, nema popratnog autorskog teksta u kojemu se objašnjava kontekst i ipak rabi termin *koncentracijski logor*. Tako se na tom zemljovidu mogu vidjeti odjeci revizionističke debate o karakteru jasenovačkog logora (i općenito logora u NDH) – treba li ga tumačiti kao *logor smrti* ili samo kao *radni i sabirni logor*. No ta debata nije imala veći utjecaj na udžbenike povijesti, izuzev u slučaju jednog udžbenika koji je ubrzo povučen iz uporabe.⁵⁷ Treba također reći da svi udžbenici koji su trenutačno u upotrebi za jasenovački logor rabe termine *koncentracijski logor* ili *koncentracijski logor i logor smrti*.

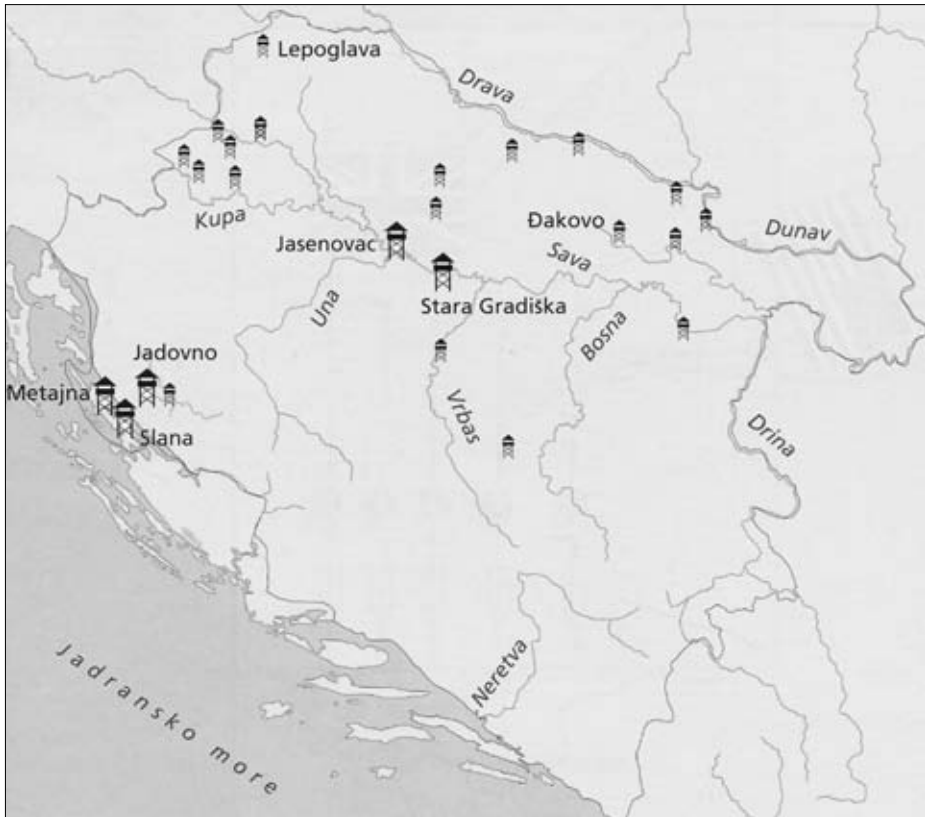
Povijesni zemljovidi su apstraktni prikazi nastali u sadašnjosti koji prikazuju one historijske veze i odnose koje su njihovi autori htjeli prikazati. Oni prenose ciljane obavijesti i poruke koje se upućuju pomoću naslova, simbola i objašnjenja u legendama. U ovom slučaju znakovita međuigra dvaju simbola – lubanje i stražarskog tornja – pretvara povijesne zemljovide u *figure sjećanja* pomoću kojih se u učeničkom pamćenju nastoje konstruirati slike koje prvenstveno ukazuju na viktimizaciju vlastite skupine. Istovremeno se stradanja drugih, osobito u onim slučajevima gdje vlastita skupina snosi odgovornost za počinjene zločine, zamagljuju i umanjuju, pa tako, možda bolje od bilo kojeg drugog primjera, ti zemljovidi svjedoče o stavovima, vrijednostima i perspektivama njihovih autora.

⁵⁷ J. Jurčević, M. Raić, *Povijest za 8. razred osnovne škole*, Alfa, Zagreb, 2004, 82-83. U tom su se udžbeniku logori u NDH prikazivali kao sabirni i radni logori u kojima su zatočnici uglavnom stradavali zbog teških životnih uvjeta, dok se ubojstva spominju tek usput: “Osim ubojstvima, logoraši su smrtno stradavali od zaraznih bolesti, iscrpljenosti, nehigijene, itd.”. Udžbenik je povučen nakon dvije godine zbog toga što je bio slabo prihvaćen među nastavnicima i nije uspio ostvariti zastupljenost veću od nekoliko postotaka, a prema odredbama Zakona o udžbenicima iz 2001. ta bi zastupljenost trebala biti veća od 10%. O istoj temi usp. I. Goldstein, G. Hutinec, *Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci*, u: Vera Katz (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2007, 198.

Zemljovid 1: Koncentracijski logori u Trećem Reichu

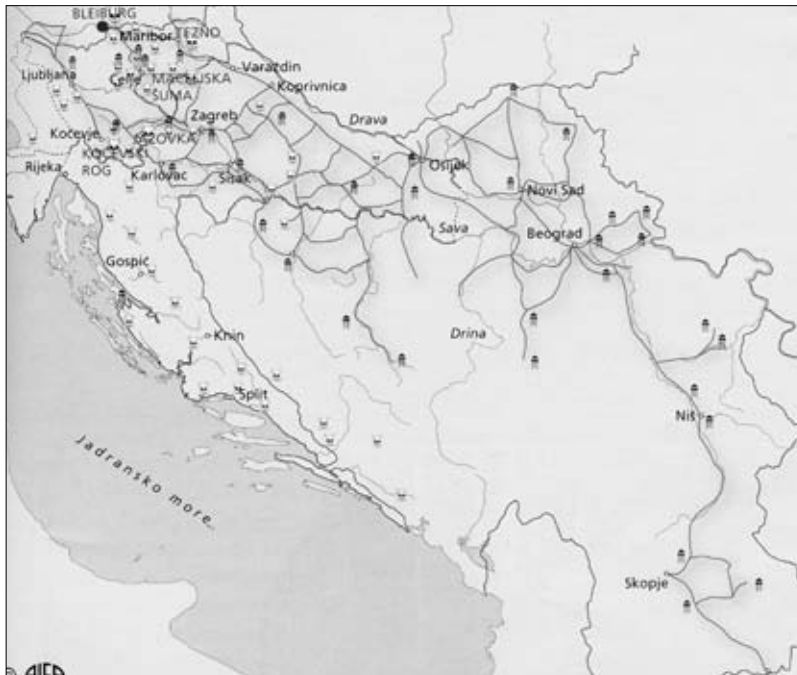
Zemljovid 2: Logori u NDH

Zemljovid 3: Četnički zločini nad Hrvatima i bosansko-hercegovačkim muslimanima u II. svjetskom ratu

Zemljovid 4: Križni put

Umjesto zaključka

Marc Ferro svojedobno je napisao kako nam povijest kojoj poučavamo našu djecu može štošta reći o identitetu dotičnog društva, evocirajući tako poznatu izreku Benedetto Crocea kako je svaka historija suvremena historija, tj. da jasnije ukazuje na probleme vlastitog vremena nego na probleme razdoblja kojim se navodno bavi.⁵⁸ Nastava povijesti u današnjoj Hrvatskoj još uvijek odražava podijeljeno sjećanje na Drugi svjetski rat koje je u snažnoj mjeri obilježilo javni diskurs, a onda i udžbeničke narative, u proteklih dvadesetak godina. No ono se u znatno većoj mjeri iskazuje u udžbenicima nego u nastavnim programima koji, kao dio strategija vladajućeg poretka, svojim promicanjem određenih interpretacija nadalje ukazuju na snažnu potrebu za definiranjem obvezujućih tumačenja značenja određenih epoha i događaja, osobito kada je riječ o onim događajima koji se smatraju ključnim sastavnicama nacionalnog narativa. Međutim u svakodnevnim praksama, u kojima je uvijek implicitna mogućnost mijenjanja strategija,⁵⁹ pokazuje se kako u uvjetima otvorenijeg društva, u kojemu su programi i udžbenici podložni stalnoj javnoj debati, nije lako održati jednoobraznu sliku o prošlosti i nametati službene verzije koje preferira vladajući poredak. Upravo je udžbenički pluralizam otvorio prostor za preispitivanje etnocentričnih historija te omogućio da se one u nekim aspektima uravnoteže, no to je s druge strane značilo osporavanje sustava usporednih udžbenika među onima koji u dekonstrukciji tradicionalne etnocentrične pripovijesti vide opasnost za hrvatski nacionalni identitet. Takvi zahtjevi zorno pokazuju koliko se društvo u kojemu se uniformna slika povijesti smatra jednim od ključnih elemenata za izgradnju identiteta i održanje njegove stabilnosti teško suočava s različitim historijama i perspektivama, osobito kada je riječ o traumatičnim i problematičnim stranama vlastite prošlosti.

U svim postojećim udžbenicima koji obrađuju povijest 20. stoljeća interpretativni obrazac oblikovan u prvoj polovici 1990-ih još je uvijek dominantan, no ideološka potka koja ga prožima u nekim je udžbenicima znatno vidljivija, ovisno o tome kako se njihovi autori pozicioniraju u odnosu na nasljeđe 1990-ih. Bekavčev i Jarebov udžbenik pripada prvim i nastavlja se na one elemente koji su dominantno oblikovali politiku povijesti iz tog razdoblja; Erdeljin i Stojakovićev udžbenik primjer je udžbenika koji su se od kraja 1990-ih postupno odmicali od nje te čak u određenoj mjeri počeli propitivati neke ključne elemente tog narativa.

U nekim svojim aspektima udžbenički prikazi Drugoga svjetskog rata danas su bliži jedni drugima nego ikada prije u proteklih dvadesetak godina: jezik je umje-

⁵⁸ Marc Ferro, *The use and abuse of history or how the past is taught to children* (prijevod s francuskog), Routledge, London and New York, 1984, Preface, XI.

⁵⁹ M. de Certeau, *Invencija svakodnevice*, Naklada MD, Zagreb, 2002, 31-45.

reniji i manje emocionalan, nema ratoborne terminologije, detaljnih opisa bitaka, vojnih pobjeda i portreta ratnih heroja koji se nude učenicima kao modeli za identifikaciju.⁶⁰ Veći se naglasak stavlja na ljudska stradanja nego na vojne operacije, u svima se piše o stradanjima onih koji su dugo doživljavani kao “drugi” (Srba, Židova i Roma u NDH, njemačke i talijanske manjine nakon rata) te nisu više isključivo priča o viktimizaciji vlastite skupine definirane na etničkoj osnovi. Tome svakako pridonosi i to što Drugi svjetski rat već neko vrijeme nije u središtu polemika o programima i udžbenicima povijesti; umjesto toga u središtu je debata poučavanje o sukobima u 1990-ima. To je također u velikoj mjeri determinirano suvremenim političkim kontroverzama povezanim sa sve većim značenjem koje se u političkom diskursu pridaje Domovinskom ratu: temeljem današnje Hrvatske više se ne smatra sinteza državotvornih elemenata različitih ideologija koje potječu iz Drugog svjetskog rata, već “vrijednosti Domovinskog rata”.

S druge strane, u prikazima ratnog razdoblja i dalje postoje – kao što je pokazano u ovoj analizi – značajne razlike koje uvijek iznova generiraju debate i imaju potencijal za kreiranje ideoloških sukoba. O tome, primjerice, svjedoče i zahtjevi Saveza antifašističkih boraca za preispitivanjem udžbeničkih prikaza narodnooslobodilačke borbe utemeljenih na ideološkoj paradigmi iz 1990-ih te okrugli stol koji je Savez organizirao u prosincu 2008. uz snažnu podršku predsjednika Republike Stjepana Mesića.

U konačnici, ovdje se radi o tome *kako* i *na čemu* treba graditi identitet, koje modele identifikacije treba ponuditi učenicima: treba li se i na koji način suočiti s problematičnim i traumatičnim sjećanjima ili ih treba prepustiti zaboravu? Moja su razmišljanja na tragu onih koja je svojevremeno u sličnoj raspravi o njemačkom identitetu ponudio Jürgen Habermas, razlikujući neoštećeni/zreli identitet – koji je kadar kritičkim reflektiranjem otvoreno se suočiti s mračnim stranama vlastite prošlosti i s njima se produktivno nositi – od oštećenog/nezrelog identiteta koji je za to nesposoban, pa traži izlaz u crno-bijelim predodžbama, idealiziranju vlastite skupine i potiskivanju i zaboravu neugodnih uspomena.⁶¹ Hrvatski udžbenici povijesti – upravo u ovim razlikama – pokazuju koliko su takvi procesi bolni, teški i dugotrajni, ali i da su *u tijeku*, barem kada su u pitanju prikazi Drugoga svjetskog rata.

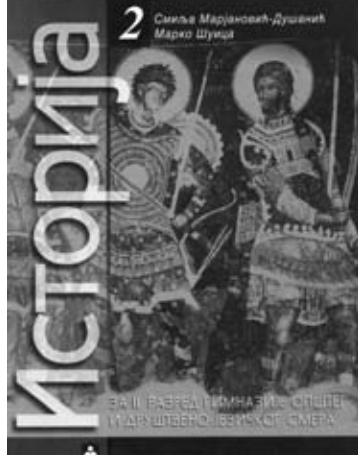
⁶⁰ No zanimljivo je da se takvi elementi (bitke, vojne pobjede, slike vojnika i oružja, portreti ratnih junaka) mogu naći u nekim novijim udžbenicima u prikazu rata u 1990-ima, u čemu se može vidjeti utjecaj narativa o Drugome svjetskom ratu na prikaze Domovinskog rata *prije 1990*: strategije koje se rabe u tim udžbenicima, kao i u programu iz 2006, uvelike podsjećaju na one koje su se svojevremeno rabile u prikazima NOB-a u udžbenicima iz komunističkog razdoblja.

⁶¹ J. Habermas, A Kind of Settlement of Damages (Apologetic Tendencies), u: *New German Critique*, No. 44, Spring-Summer 1988, 25-50. Tekst je prvi put objavljen u novinama *Die Zeit* 11. 7. 1986.

History Education between History and Memory

Summary

For the past ten years, Croatian history textbooks have gone through changes in both methodology and content, which has enabled them to – more or less – distance themselves from the strongly criticised interpretative paradigm that dominated throughout the 1990s. However, in interpreting World War II, there is still a strong ideological polarization in the public discourse, which is especially visible in debates about the two neuralgic points – 1941 and 1945. This article explores the extent in which this polarization influences history textbook narratives about 1945, namely events at the very end of the war and in the immediate post-war period. Two most recent history textbooks for the 8th grade of elementary school are analysed, with two aspects in the focus of analysis: firstly, whether there are differences in recent textbooks compared with the interpretative matrix from the 1990s; secondly, whether textbook narratives – in circumstances of the textbook pluralism – reflect a split memory about the war. The analysis has shown interpretative differences among textbooks that significantly depend on how their authors position themselves in relation to the problematic heritage of the 1990s: whether their narratives show continuity with those elements that dominantly shaped the politics of history in the 1990s, or try to distance themselves from it and even to question some of its key elements.

Dubravka Stojanović

“GODINA OKUPACIJE”

Slika “1945” u srpskim udžbenicima istorije

Ideološki konfuzne vlasti koje se smenjuju u Srbiji posle 2000. godine, posegle su za promenom prošlosti radi pribavljanja potrebnog identiteta i utvrđivanja svoje, inače, labave legitimnosti. Jedno od ključnih razdoblja za istorijske manipulacije jeste upravo 1945. godina. Revizija događaja iz te godine omogućava da se istovremeno sprovede “obračun” s dva neprijatelja aktuelnog poretka: s partizanima kao pobednicima Drugog svetskog rata i s jugoslovenskom državom koja se tumači kao negacija srpskih interesa. Zbog toga je “reciklaža” 1945. godine jedan od najzanimljivijih poduhvata preduzetih u novijim srpskim udžbenicima.

“Pogrešno tumačenje sopstvene istorije osnova je nacionalnog bića.” Ta rečenica Ernesta Renana iz njegovog znamenitog predavanja “Šta je nacija?” održanog 1882. godine, često se koristi da bi se teorijski postavila istraživanja promena koje nastaju u tumačenju prošlosti. Tu rečenicu mogli bismo parafrazirati na različite načine, jer čitav niz političkih konstrukta počiva na promenama u interpretaciji istorije. Tako bismo mogli reći da pogrešno tumačenje istorije može biti i osnova političkih poredaka, naročito onih novostvorenih, nastalih nakon naglih ili, još pre, revolucionarnih promena.

Naslovnica
udžbenika
“Istorija 2” Smilje
Marjanović-Dušanić
i Marka Šuice “za
II razred gimnazije
opšteg i društveno-
jezičkog smera”.

Takav je slučaj u današnjoj Srbiji. Nastao posle smene vlasti 2000. godine, današnji poredak još uvek traga za sopstvenim identitetom. Na vlasti se smenjuju koalicije raznorodnih stranaka, često i sa međusobno suprotnim programima, koje i dalje pokušavaju da pronađu ideološku smesu koja bi im omogućavala opstanak na vlasti i opravdavala njihovo neprirodno savezništvo. U potrazi za ideološkim komponentama, nove vlasti tragaju i za periodima u prošlosti koji bi mogli postati nova "zlatna doba", na kojima bi se mogla zasnovati poželjna slika o tobožnjem konzistentnom naslanjanju aktuelne političke elite na "tradiciju". U takvoj potrazi za "boljom prošću", prvi koraci prave se, najčešće, brisanjem onih delova istorije koji novom poretku ne idu u prilog, koji komplikuju sliku "istorijske besprekornosti" nacije ili koji bi građanstvo mogli podsetiti na "srećnija vremena". Pored toga, naročito je važno odrediti istorijske neprijatelje, jer neprekidni obračun s mrtvim protivnicima daje snagu politički nesigurnim i nejakim režimima. Zbog svih tih razloga kao idealna žrtva nove interpretacije istorije u Srbiji pokazao se period socijalističke Jugoslavije. Ma koliko da je nejasan profil današnjih srpskih vlasti, ono na čemu same insistiraju i što je jasno naglašeno, jeste njihov antikomunizam. Komunisti su došli na mesto arhineprijatelja, gotovo zamenili mesto "Turaka" kao dežurnog krivca i objašnjenja za sve naše neuspehe. Što zbog stvarnih ideoloških razlika, potrebe da se prikrije sopstvena komunistička prošlost ili zbog nade da će ta taktika pribaviti podršku birača, obračun s komunistima i Josipom Brozom vodi se s neobičnom strašću, koja, budući da od povratka tog sistema na vlast nema nikakvih opasnosti, govori o tome da se radi o grozničavoj konstrukciji identiteta novih vlasti, nesigurnih u vlastiti ideološki profil.

Potruga za političkim identitetom, obračun sa stvarnim ili zamišljenim protivnicima, ispravljanje porodičnih istorija ili reprogramiranje starih računa stvaraju stalnu potrebu da se redefiniše prošlost. Nada je da će izmenjena prošlost napraviti bolju sadašnjost, osloboditi od ličnih ili kolektivnih frustracija, stvoriti čvršći temelj za postojeći ideološki *mainstream*. Zbog toga obračun sa socijalističkom Jugoslavijom ima tako jak naboj. On pogađa istovremeno dve vrlo važne mete: jača srpski identitet naspram "sumnjivih", "nostalgičarskih" ostataka integrativnih, jugoslovenskih identiteta i, s druge strane, učvršćuje otklon prema komunizmu. Zbog toga su kao "idealni preci" izabrani četnici Draže Mihailovića, koji, po mišljenju "kreatora nove prošlosti", mogu da pogode obe mete. Kad im se izbrišu kolaboracija i ratni zločini i dopiše antifašizam, od njih je moguće napraviti idealne borce za "nacionalnu stvar", koji su se zbog vlastite naivnosti, poštenja i prljave igre velikih sila, našli na strani poraženih snaga u Drugom svetskom ratu. Zbog toga je, pored izmene događaja u samom ratu,¹ potrebno promeniti i kraj rata. Godina 1945. zbog toga je ključna za razumevanje novog tumačenja prošlosti. Ona je istovremeno i kraj perioda čija je reinterpretacija i

¹ D. Stojanović, "Revizija revizije. '1941' u udžbenicima istorije u Srbiji", u: *Kultura sjećanja: 1941. Povišesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević, Zagreb 2008, str. 157-167.

revizija bila u centru pažnje autora novih udžbenika istorije u Srbiji, kao što je i početak novog razdoblja socijalizma čiji je vrednosni predznak trebalo promeniti.

Analiza lekcija posvećenih tim događajima pokazuje da je njihova nova interpretacija gotovo u potpunosti zasnovana na nekoliko ključnih mitskih mesta. Ti su mitski toposi svoju "ponorničku" fazu imali tokom socijalističkog perioda, kada su "kao prave, ali zabranjene istorijske istine" kružile raznim neformalnim kružocima, da bi od sredine osamdesetih godina počeli da izlaze u javnost, da ulaze na stranice malobrojne, tada opoziciono i, već u velikoj meri, nacionalistički opredeljene štampe koja je ideološki pripremila dolazak Slobodana Miloševića na vlast.² Ideja da postoji "prava istorija Drugog svetskog rata" pojavila se prvo u književnosti 1982. godine, u romanu "Nož" Vuka Draškovića, zatim u osporavanom historiografskom delu Veselina Đuretića "Saveznici i jugoslovenska ratna drama" iz 1986. godine a, onda, sve otvorenije, slobodnije i češće, u tiražnijoj štampi. Sa svoje strane, naučna istoriografija je od kraja osamdesetih, izuzev u retkim slučajevima, napustila Drugi svetski rat, što zbog prezasićenosti temom koja je prethodnih četrdeset godina dominirala i činila okosnicu mita komunističkih vlasti, što zbog opreza da se ne zamere novim vlastima usred procesa neizvesne revizije prošlosti. Ta činjenica otvorila je prostor za obimnu reviziju Drugog svetskog rata, na svim nivoima: od zakona koji izjednačavaju četnički i partizanski pokret, preko promene imena ulica, spomenika, proslava jubileja, do "zvanične verzije" u, još uvek kontrolisanim, udžbenicima istorije, koji još jedino u Srbiji nisu oslobođeni monopola jedne, državne izdavačke kuće. Tako je i bilo moguće da se izborom autora udžbenika koji pripadaju mlađoj generaciji "četnikologa", koja se krajem devedesetih godina pojavila na srpskoj istoriografskoj sceni, dobiju školske knjige koje "ozvaničuju" mitske topose koji su ranije bili rezervisani za krugove udaljene od istorijske struke.

Kada je u pitanju interpretacija završetka Drugog svetskog rata, mogu se izdvojiti tri osnovna toposa koji su svoje mesto našli u novim udžbenicima:

1. prikrivanje četničke kolaboracije,
2. ideja da je komunizam u Srbiju došao "na ruskom tenku" koji je omogućio pobedu partizanima u Drugom svetskom ratu,
3. postojanje anti-srpske zavere, kako one međunarodne, tako i one u rukovodstvu komunističkog pokreta.

1. U tekstu za prethodni zbornik posvećen 1941. godini³ pisala sam o tome da je najvažniji cilj autora novih udžbenika bio da se četnički pokret prikaže kao anti-fašistički i da se njegova kolaboracija prikrije ili prikaže benignijom od "novootkrivene" partizanske kolaboracije s okupacionim snagama. Takvo tumačenje moralo se

² Vidi o tome: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov, Beograd 1996.

³ Vidi belešku 1.

provući dosledno do samog kraja rata, uprkos poteškoćama autora da istorijske činjenice do te mere izmene. Odatle su proistekle i neke nelogičnosti i kontradikcije u tekstu. Te nedoslednosti u “kreiranju bolje prošlosti” mogle bi da izazovu velike nedoumice kod đaka. Tako, na primer, ako u osmom razredu nauče da je posle dolaska partizana u Srbiju, 1944. godine, došlo do povezivanja svih tamošnjih vojski (četnika, nedićevaca, ljotićevaca, Nemaca i Bugara)⁴ radi borbe protiv Narodnooslobodilačke vojske, iznenadiće se kada u udžbeniku za treći i četvrti razred srednjih škola, koji su napisali gotovo isti autori, pronađu sasvim suprotan podatak. U toj knjizi stoji: “antikomunističke snage nisu uspele da se ujedine i suprotstave partizanskoj vojsci. Podela među srpskim nacionalistima bile su toliko duboke da su sprečavale svaki vid saradnje u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.”⁵ Postavlja se pitanje kako je moguće da se iznesu dve toliko različite tvrdnje i, posebno, kako je moguće da to učini skoro neizmenjeni tim autora? Možda ključ objašnjenja leži u činjenici da su autori prvo napisali udžbenik za srednje škole, pa dve godine kasnije onaj za završni razred osnovne škole. Zbog toga bi se moglo pretpostaviti da su autori prvo pokušali da mitskom neslogom među Srbima objasne vojni krah partizanskih protivnika, a da su, onda, u svom kasnije napisanom udžbeniku, priznali istorijsku činjenicu saradnje svih antikomunističkih vojski uključenih u srpski građanski rat sa okupatorskom vojskom radi borbe protiv partizana.

Ipak, ako je problem na činjeničkom nivou u novijem udžbeniku ispravljen, on se pojavio na interpretativnom nivou: kako objasniti saradnju četnika na kraju rata sa ostalim vojnim jedinicama, pa i nemačkim i bugarskim, kad se ta saradnja u prethodnim lekcijama, suprotno istorijskim činjenicama, otvoreno negirala? Zbog toga je nađeno sledeće tumačenje: “Prednost koju su saveznici dali partizanskom pokretu učinila je da su se **sada** (1944 – podvukla D. S.) na istoj strani našle **do tada politički veoma udaljene vojske**: četnici, nedićevci, ljotićevci, Nemci i Bugari.”⁶ Takvom rečenicom početak kolaboracije četnika sa Nemcima pomeren je sa stvarnog datuma, dakle jeseni 1941. godine, na kraj 1944. godine. Pored činjenice da se istorija na taj način grubo falsifikuje, ovakvim jezičkim manevrom postignuti su neki, za autore, veoma važni ciljevi. Na prvom mestu, pojačan je utisak da kolaboracije tokom rata nije bilo, što se u prethodnom tekstu knjige dobijalo jednostavnim izostavljanjem podataka o toj saradnji. To je izuzetno važno mesto novim mitotvorcima jer je od ključnog značaja u pravljenju potrebne slike o Mihailovićevoj vojsci isticanje njenog tobožnjeg antifašizma i stvaranje romantične slike o njenom vođi kao “prvom evropskom vođi otpora”. To i jeste ključno mesto, jer je u Srbiji, bez obzira na

⁴ S. Rajić, K. Nikolić, N. Jovanović, *Istorija za 8. razred osnovnih škola*, Beograd 2005, str. 156.

⁵ K. Nikolić, N. Žutić, M. Pavlović, Z. Špadijer, *Istorija za 3. razred srednjih škola*, Beograd 2003, str. 179.

⁶ *Istorija za 8. razred*, str. 157.

sve pokušaje da se to izmeni, ostala identifikacija sa antifašizmom stvorena u socijalističkom razdoblju. Ta činjenica komplikuje rehabilitaciju četnika i stvara velike interpretativne probleme kad se dođe do pitanja kolaboracije. To je u rekonstrukciji pojedinih događaja tokom samog rata autore odvelo u različite, gotovo bezizlazne situacije (npr. u pokušajima reinterpretacije bitke na Neretvi), ali i u čitav niz nedoslednosti opisanih u prethodnom zborniku. Zbog toga je sada i tumačenje same ratne završnice poslužilo kao dobra prilika da se i eksplicite naglasi da saradnje tokom rata, na tlu Srbije, nije bilo. Zahvaljujući takvom tumačenju 1944. i 1945. godine, kolaboracija može izgledati kao posledica ratnog haosa nastalog u završnici.

Na to je dodato i snažno ideološko opravdanje, koje bi, po mišljenju autora, moralo biti svakome prihvatljivo i samorazumljivo: objedinjavanje vojski na teritoriji Srbije i njihovo zajedničko delovanje sa bugarskim i nemačkim jedinicama nalazi svoje opravdanje u borbi protiv nadolazeće "komunističke opasnosti", što u ključu tvrdog antikomunizma daje svaki alibi i opravdanje. Tako je i novo tumačenje 1945. godine postiglo potrebni dvostruki cilj: opravdalo je kolaboraciju i pojačalo uverenje da borba protiv komunizma "opravdava sva sredstva", čime se jača samopodrazumevajući stav da komunisti u bilo kom "obliku" i u ma kojoj istorijskoj situaciji predstavljaju uvek i jedno isto zlo. Ta diskvalifikacija pobednika u Drugom svetskom ratu nužno, čak i ako to nije namera, otvara prostor za pozitivnu ili pozitivniju sliku gubitnika, što je najpouzdaniji put u reviziju samog Drugog svetskog rata i preispitivanje vrednosti antifašizma. To je mesto gde se, kako kaže beogradski sociolog Todor Kuljić, antikomunizam pretvara u anti-antifašizam, čime se dubinski menja sistem vrednosti stvoren u Evropi posle Drugog svetskog rata.

2. Drugi problem koji je trebalo da reše autori udžbenika bio je sam kraj rata, tačnije njegov rezultat. Kako, posle temeljne revizije rata, objasniti partizansku ratnu pobjedu? Kao prva žrtva pala je hronologija. Bilo je neophodno da se izmeni redosled događaja, da dva datuma zamene mesta. Radi se o događajima iz jeseni 1944. godine. Hronološki prvi događaj jeste dolazak partizana iz Bosne u Srbiju i njihov konačni sukob s tamošnjim vojskama. Drugi događaj po redu bio je dolazak Crvene armije u Srbiju i njen doprinos okončanju rata. U udžbenicima za završne razrede srednje i osnovne škole nalazi se manipulacija hronologijom, tačnije, zamena mesta ta dva događaja: prikazano je da je Mihailovićev poraz nastupio tek pošto je Crvena armija ušla u Srbiju, čime se poništava partizanska pobjeda u građanskom ratu.⁷ Istorijske činjenice pokazuju, naime, da je odluku o prelasku u Bosnu Mihailović doneo pre dolaska Crvene armije u Srbiju. Ta odluka bila je posledica vojnog poraza koji je Mihailović pretrpeo od partizanskih jedinica u Srbiji od avgusta do septembra 1944, dakle pre dolaska Crvene armije. Da bi se prikrila partizanska voj-

⁷ *Istorija za 3. razred*, str. 181; *Istorija za 8. razred*, str. 157.

na pobjedu nad četnicima, bilo je potrebno pobjedu pripisati Crvenoj armiji, koja je kud i kamo prestižniji neprijatelj: "Dolazak Crvene armije pokazao se odlučujući za proterivanje Nemaca iz Srbije, ali i za pobjedu partizana u građanskom ratu, što je bio glavni cilj njenog angažovanja".⁸ Pored činjenice da smo na taj način saznali da je ratovanje protiv četnika glavni cilj Crvene armije, takvom tvrdnjom poduprta je, inače omiljena, metafora o nametanju komunizma u Srbiji "ruskim tenkom", što u nacionalističkom diskursu znači da je u Srbiji, zbog njenih navodnih liberalnih tradicija, postojao snažan otpor komunizmu i konsenzusno neprihvatanje novog poretka. To je jedno od brojnih tumačenja istorije koja nisu poduprta istorijskim činjenicama, ali koja zamagljuje mogućnost stvarnog suočavanja s prošlošću i sazrevanja društva koje bi trebalo realno da sagleda svoje istorijske izbore.

3. Pored toga što se takvim tvrdnjama podupire jedna od ključnih mitema o nametanju komunizma ruskim tenkom, takvim tvrdnjama uvodi se još jedan od važnih stubova mitskog tumačenja prošlosti: onaj o zaveri protiv srpskog naroda. Zavera je ključ objašnjenja svih događaja koji su doveli do baš takvog kraja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji i uspostavljanja novog, socijalističkog poretka. Početak zavere mogao bi se smestiti u Teheran, na savezničku konferenciju, na kojoj su, po autorima udžbenika, SAD prepustile Jugoslaviju Sovjetskom Savezu, iako su, kako autori kažu, imale više vojnih i političkih mogućnosti da utiču na sudbinu Jugoslavije.⁹ Ta tvrdnja ostala je nedorečena, čime se, kao u svakom mitskom narativu, otvara prostor za mistična tumačenja. Zatim se pripreme za, kako kažu, osvajanje Srbije od Titovih partizana ne objašnjavaju potrebom da se oslobodi Srbija, već da se, kako piše boldovanim slovima, likvidira Mihailovićevo vojno i politička organizacija.¹⁰ Tu su i jezičke poštapalice koje su iskorišćene da nepažljivom čaku ne bi promakla osnovna poruka, kao u slučaju sledeće rečenice: "iza akcije oslobađanja Srbije stajao je, naravno (podvukla D. S.), osnovni cilj: uništenje vojne snage četnika i drugih oružanih grupacija u Srbiji".¹¹

Tom cilju su, sudeći po tekstu udžbenika, služila i saveznička bombardovanja. Po tom tumačenju, ona su izvedena da bi se potisnuo srpski pokret, a ne da bi se porušila postrojenja koja su bila važna nemačkim snagama za produžavanje rata. Taj zaključak se postiže zahvaljujući tome što se u udžbeniku ne navode bombardovanja drugih jugoslovenskih gradova, kao ni drugih evropskih zemalja, već samo bombardovanje Srbije i srpskih gradova, što podupire tezu o zaveri. Ipak, kao da sve to nije dovoljno, teza o zaveri se i eksplicite izriče tvrdnjom da je lično Tito uticao

⁸ *Istorija za 8. razred*, str. 157.

⁹ *Istorija za 3. razred*, str. 173.

¹⁰ Isto, str. 179.

¹¹ Isto, str. 180.

na izbor ciljeva i navođenje savezničkih bombardera: "Pojačana dejstva angloameričke avijacije stacionirane u južnoj Italiji bila su direktna podrška akcijama NOVJ i izvođena su samostalno, ali i na zahtev Josipa Broza prema ranije uspostavljenoj koordinaciji"¹²

Poseban uzlet, sudeći po udžbeniku, "zavera" doživljava u proleće 1945. godine kada je, kako se navodi, u najvišem rukovodstvu KPJ "doneta odluka da je Srbija dužna da iznese teret rata"¹³. Time se tumači mobilizacija za Sremski front koja je u udžbeniku, kao i u mitskim pričama, imala glavnu funkciju da fizički uništi podmladak srpskog građanstva, pa se navodi da su "golobradi srpski mladići, nevični ratovanju, bez ikakve vojne spreme i obuke, masovno stradali"¹⁴. Pri tom se ne navodi da su partizanske jedinice vršile mobilizaciju u svim oslobođenim krajevima i tako popunjavali svoje jedinice koje su imale ambiciozne ratne ciljeve na severozapadnim granicama i na severu Italije.

Kada je došao kraj rata, u Srbiji, sudeći po tekstu udžbenika, radovanja nije bilo. U njoj su, kako piše, "bile jače i vidljivije ucveljenost i tuga za poginulima"¹⁵. Ta činjenica proističe kao logična posledica zaključka da je u Srbiji, posle dolaska partizanskih jedinica, napravljen posebno brutalan sistem, koji se opisuje kao represivniji od onog uvedenog u drugim krajevima Jugoslavije. Ta "činjenica" objašnjava se time da je osnovni cilj komunizma bilo slamanje "velikosrpskog šovinizma" koji je, da bi se podvukla ironija autora, stavljen pod znake navoda.¹⁶ Time se sugerišu dve mogućnosti: da srpskog nacionalizma nije ni bilo, pa da je ta optužba bila lažna da bi se novi režim svetio i obračunao sa samim srpskim narodom; ili, druga mogućnost, da je nacionalizma bilo, ali da se radi o prihvatljivoj pojavi protiv koje se ne treba boriti.

Zbog toga je i uspostavljanje nove vlasti protumačeno kao deo ukupne zavere protiv srpskog naroda. Srbija i srpski narod su, reklo bi se, i u toj fazi, prošli gore od drugih. Navode se suđenja "klasnim neprijateljima" na kojima je, kako piše, najviše presuda izrečeno građanskim slojevima srbijanskog društva. Objasnjeno je da se "radilo, osim o osveti, i o menjanju društveno-ekonomske strukture preko konfiskacije privatne imovine"¹⁷. To jeste nesporno, ali se to dešavalo u čitavoj zemlji i Srbija tu nije bila nikakav poseban slučaj. Posebnost srpskog slučaja može se videti i u navodu po kome je oko 100 000 zemljoradnika u Srbiji prošlo kroz zatvore i radne logore,¹⁸

¹² Isto.

¹³ Isto, str. 187.

¹⁴ Isto, str. 188.

¹⁵ Isto, str. 188.

¹⁶ Isto; *Istorija za 8. razred*, str. 158.

¹⁷ *Istorija za 3. razred*, str. 189.

¹⁸ Isto, str. 210.

ili u tvrdnji da je oko 500 000 Jugoslovena otišlo u emigraciju, ali da je među njima, kako piše, najveći broj, ponovo, Srba.¹⁹ Istu svrhu ima i teza da je samo Srbija podeljena na autonomne pokrajine, što se tumači kao potreba da se ta federalna jedinica pocepa i posebno oslabi.²⁰ Navedeno je i da je to bilo samo ostvarenje stare nacionalne politike KPJ koja je govorila o potrebi oslobođenja drugih naroda od velikosrpskog hegemonizma (ponovo stavljenog pod znake navoda),²¹ čime se stvara utisak da je federalizacija Jugoslavije bila neka vrsta namerne osvete srpskom narodu.

Time se u udžbenik plasiraju kuloarske priče o tome da su se nove komunističke vlasti držale parole "slaba Srbija jaka Jugoslavija" i da je to bilo ostvarenje kominternovskog nauma da se razbijanjem tobožnjeg srpskog otpora učvrsti komunizam. Takve tvrdnje nisu dokazane u istoriografiji, niti ima ozbiljnih dokaza o postojanju većeg otpora u Srbiji nego u drugim krajevima zemlje. Međutim, intencija autora je upravo da se pokaže posebnost srpskog slučaja. Ona je nužna posledica samog nacionalizma kao etnocentriističke ideologije, koja neminovno u svojoj etniji vidi nešto sasvim posebno. Ali, ta ekskluzivnost ključna je i da bi se poduprla teorija zavere, jer se time "zaverenicima" pribavlja motiv, daje se "smisao njihovoj delatnosti". Zavera se, ipak, ne kuje protiv nekog prosečnog, čime se dodatno podiže "nacionalni ego". Time se stvara i začarani krug: naša ekskluzivnost izaziva zaveru; zavera dokazuje koliko smo mi ekskluzivni. Sve to važno je jer je postojanje zavere najbolji način da se viktimizuje sopstveni narod, čime mu se pribavlja pozicija istorijske žrtve i preventivno dobavlja indulgencija za sve bivše, sadašnje i buduće "greške".

Takvo mistično tumačenje prošlosti koje se svodi na ideju o delovanju nepoznatih sila i iracionalnih razloga pojavilo se u Srbiji krajem 80-ih godina i snažno uticalo na stvaranje ideološkog obrasca koji je ratove u bivšoj Jugoslaviji učinio mogućim. Viktimizovani narod postaje neka vrsta kolektivnog sveca i ključnog subjekta istorije. "Narod" je taj koji donosi istorijske odluke, on ima svoje ukuse, svoja zadovoljstva i nezadovoljstva. Njegove vođe samo su tu da oslušnu narodnu volju, koja je izraz jedinstvenog narodnog duha. Međutim, ta "volja naroda" suprotna je od one demokratske. Ona je autoritarna i obavezujuća za sve, ona je kolektivistička i poništava prava pojedinca. Ona, na prvom mestu, poništava princip odgovornosti, jer istorija kolektiva se predstavlja kao metafizički tok, kao sudbina koja ne zavisi od pojedinačnih odluka. Takvoj predstavi o istoriji posebno doprinose "teorije zavere" i tumačenja u kojima je sopstveni narod prikazan kao jedina i najveća žrtva. Tom tumačenju naročito pogoduje revizija Drugog svetskog rata i neposrednog poratnog perioda. Sećanja su još uvek živa, pa mogu pribaviti dodatne emocije neophodne za

¹⁹ Isto, str. 205.

²⁰ Isto, str. 209.

²¹ *Istorija za 8. razred*, str. 180.

nacionalnu homogenizaciju. Konstrukcija vlastitog političkog identiteta najuspešnije se može ostvariti obračunom s prethodnim, dakle komunističkim vlastima. Zbog toga je potrebno stigmatizovati prethodni režim, umesto da se on istorijski objasni i da se za razmišljanje ponude uzroci koji su omogućili njegovo stvaranje i dug, gotovo neometan ostanak. Samim tim, neophodna je demonizacija izvorišne tačke tog poretka – partizanske pobjede u Drugom svetskom ratu. Ukoliko se ta pobjeda dovoljno uprlja i pripiše Crvenoj armiji i svetskoj zaveri, veruje se da će se umanjiti svi pozitivni pomaci ostvareni u socijalističkoj Jugoslaviji. Ukoliko se, pak, posleratna politička ubistva dovoljno predimenzioniraju, veruje se da će se umanjiti prethodni "domaći" zločini počinjeni tokom Drugog svetskog rata, ali i potonji zločini iz 90-ih godina 20. veka. Zbog toga je reinterpretacija Drugog svetskog rata i stvaranja socijalističke Jugoslavije ključna za pribavljanje željenog identiteta novim vlastima, što od nastave istorije u Srbiji i dalje čini jedan od ideoloških stubova poretka.

Rezime

Politički prevrati često sa sobom povlače i "promenu prošlosti", odnosno novu konstrukciju pamćenja potrebnu radi pribavljanja potrebnog istorijskog identiteta novom poretku. Tako je i poredak uspostavljen u Srbiji posle 2000. godine preduzeo niz poteza koji su trebali da mu pribave poželjne pretke. Ti "zahvati u prošlosti", u prvom redu, odnosili su se na reviziju Drugog svetskog rata. Promenom odnosa prema glavnim učesnicima tog događaja pribavljaju se dva važna cilja nove redefinicije prošlosti: iz nje se izbacuje pozitivna slika partizana koji su bili preci prethodnog sistema i, možda još važnije, poništavaju se ostaci pozitivnih predstava o Jugoslaviji. Zbog toga je upravo 1945. godina ključna za novo tumačenje prošlosti, jer se u njoj stiču svi danas nepodobni istorijski fenomeni. Budući da ta godina objedinjuje oslobođenje bivše Jugoslavije od okupacionih režima koji su je podelili tokom Drugog svetskog rata i formalno stvaranje ponovo objedinjene države zasnovane na novim ideološkim principima, bilo je autorima udžbenika izuzetno važno da baš u toj godini izvrše veliki broj faktografskih i interpretativnih izmena. Zahvaljujući tim izmenama bilo je moguće da se promeni hronologija i da, na kraju, izgleda kao da je četničku vojsku u Srbiji pobedila Crvena armija, a ne jedinice NOV-a, čime je i u udžbenike ušla teza da je komunizam u Srbiji bio nametnut "ruskim tenkom". Time su još jednom abolirani oni koji su tokom rata kolaborirali sa okupatorom, a njihov poraz objašnjen slabošću pred tada najvećom vojnom silom sveta. Takvim "zahvatima" Srbija se još više udaljava od mogućnosti da racionalno sagleda svoju prošlost i razume svoju sadašnjost.

“Year of Occupation”

Summary

The series of ideologically confused governments in Serbia since 2000 have been resorting to alteration of the past in order to acquire the necessary identity and establish their, otherwise fragile, legitimacy. One of the key periods subject to historical manipulation has been precisely the year 1945. A revision of events from that year makes it possible to simultaneously “settle the accounts” with two enemies of the actual order: with the Partisans as victors of World War II, and with the Yugoslavian state, which is perceived as the negation of Serbian interests. For this reason, the “recycling” of 1945 is one of the most interesting undertakings in recent Serbian textbooks.

O AUTORIMA

Sulejman Bosto

Filozof i sociolog. Rođen 1950. u Bugojnu. Doktorirao temom “*Hermeneutička teorija jezika. Problem jezika u filozofskoj hermeneutici Hansa-Georga Gadamera*”. Profesor na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Objavio knjige *Hermeneutička teorija jezika*, 1986. i *Svijet i kontingencija*, 1997.

Tihomir Cipek

Politolog. Rođen 1962. u Zagrebu. Profesor na kolegiju “Povijest hrvatske političke misli” na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Obnašao dužnost predsjednika Hrvatskoga politološkog društva. Objavio knjige *Hrvatska politološka tradicija* (suautor), *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj* (suautor) i *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.* (suautor). Dobitnik državne nagrade za znanost Republike Hrvatske za 2006. godinu.

Gordana Đerić

Antropologinja. Znanstvena je suradnica Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu. Doktorirala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Vodila je više znanstvenih istraživanja i predavala na Katedri slavistike Karlovog Univerziteta u Pragu. Autorica je knjiga *Smisao žrtve u tradicionalnoj kulturi Srba* (Novi Sad: Svetovi, 1997) i *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno*

samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi (Beograd: IFDT/IP "Filip Višnjić", 2005) te urednica tematskih zbornika *Intima javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV i film* (Beograd: Fabrika knjiga/IFDT, 2008) i *Pamćenje i nostalgija. Neki prostori, oblici, lica i naličja* (Beograd: IFDT/IP "Filip Višnjić", 2009).

Šaćir Filandra

Filozof i sociolog. Rođen 1961. godine u Stocu. Doktorirao temom *Koncept uma u klasičnoj Kritičkoj teoriji*. Šef Odsjeka za sociologiju na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Autor knjiga *Bošnjaci i Moderna, Bošnjačka politika u XX stoljeću, Bošnjačka ideja*.

Vladimir Geiger

Povjesničar. Rođen je u Đakovu 1962. Doktorirao 1996. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu tezom "Njemačka etnička zajednica u Đakovu i Đakovštini od početka 19. do sredine 20. stoljeća". Od 1993. radi u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Istražuje povijest i sudbinu hrvatskih Nijemaca te partizansku i komunističku represiju i zločine u Hrvatskoj potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću. Objavio je nekoliko knjiga, a u domaćim i stranim časopisima veći broj znanstvenih, stručnih i publicističkih radova, te sudjelovao na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim i stručnim skupovima. Član je uredništva "Časopisa za suvremenu povijest" (Zagreb) i "Tokova istorije" (Beograd). U Hrvatskom institutu za povijest voditelj je znanstvenog projekta "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću".

Goran Gretić

Filozof. Rođen 1945. u Zagrebu. Doktorirao na univerzitetu u Kölnu temom "Das Problem des absoluten Wissens in Hegels Phänomenologie des Geistes". Bio je gostujući profesor u Njemačkoj, znanstveni istraživač na projektima u Njemačkoj, Švicarskoj i SAD-u. Radio na Institutu za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu i Institutu za povijesne znanosti, a trenutačno je profesor na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu. Objavio je šest knjiga i preko 50 znanstvenih rasprava u domaćim i stranim časopisima. Voditelj je tri međunarodna seminara u okviru IUC-Dubrovnik.

Renata Jambrešić Kirin

Antropologinja i istraživačica suvremene povijesti žena. Rođena 1966. u Sisku. Viša znanstvena suradnica pri zagrebačkom Institutu za etnologiju i folkloristiku i vanjska suradnica Centra za ženske studije. Bivša predsjednica Hrvatskog semiotičkog društva. Kourednica četiri znanstvena zbornika o prisilnim migracijama, transnacionalnom feminizmu i istraživanju roda u hrvatskoj etnologiji te autorica knjige *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja* (2008).

Enver Kazaz

Teoretičar književnosti. Rođen je 1962. godine. Radi na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Objavio je zbirku pjesama *Traži se*, monografiju *Musa Ćazim Ćatić – književno nasljeđe i duh moderne*, književnopovijesnu studiju *Bošnjački roman XX vijeka*, zbirke eseja *Morfologija palimpsesta* i *Neprijatelj ili susjed u kući*, antologije *Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka* (koautorstvo sa Ivanom Lovrenovićem i Nikolom Kovačem) i *Antologija suvremene bosanskohercegovačke pripovijetke* (koautorstvo s Ivanom Lovrenovićem), te niz eseja i studija u književnim časopisima u BiH i inozemstvu.

Ivo Komšić

Sociolog. Profesor na Odsjeku za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Predaje na Odsjeku za sociologiju i drži kolegije iz socioloških disciplina. Znanstveno se bavi problemima suvremenih društava, a posebno pitanjima sociologije politike te političkih i ideoloških konflikata u najnovijoj povijesti u kontekstu ratnog (1992-1995) i poratnog razdoblja u Bosni i Hercegovini. Objavio knjige: *Dijalektika robnog oblika*, *Automatizacija i humanizacija*, *Preživljena zemlja (Ko je, kada i gdje dijelio BiH)*.

Snježana Koren

Povjesničarka. Viši je predavač na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Više godina radila je kao nastavnica povijesti i sudjelovala u stručnom usavršavanju nastavnika. Od 1999. sudjeluje u domaćim i međunarodnim projektima koji se bave udžbenicima i programima povijesti te razvojem hrvatske historiografije i nastave povijesti. Autorica je većeg broja udžbenika i priručnika povijesti. Objavila je niz radova o politici povijesti u Jugoslaviji i njezinim državama nasljednicama, te analize udžbenika i programa povijesti. Sudjelovala je u razvoju novog Nacionalnog okvirnog kurikulumu u Hrvatskoj. Trenutačno radi na doktor-

skoj disertaciji koja se bavi politikom povijesti i sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji između 1945. i 1960. godine. Područja njezinog istraživačkog interesa su povijest obrazovanja i nastave povijesti nakon 1945. godine, historiografija u Hrvatskoj, kultura pamćenja i politika povijesti.

Stjepan Matković

Povjesničar. Rođen 1966. u Zagrebu. Doktorirao tezom "Čista stranka prava 1895.-1903." Ravnatelj je Hrvatskog instituta za povijest, tajnik Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti, glavni urednik "Časopisa za suvremenu povijest". Autor je monografije *Čista stranka prava 1895.-1903.*, suautor knjige *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*

Lidija Merenik

Povjesničarka umjetnosti. Profesorica je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Odeljenje za istoriju umetnosti, Seminar za studije moderne umetnosti), na kojem je 1999. doktorirala. Od 1981. objavljuje likovne kritike, tekstove i studije o modernoj i suvremenoj umjetnosti. Radila je kao suradnik Likovne redakcije Studentskog kulturnog centra u Beogradu (1981-1985) i kao kustos Muzeja savremene umetnosti u Beogradu (1985-1990). Realizirala je velik broj izložbi suvremene jugoslavenske i srpske umjetnosti. Objavila je knjige: *Beograd – osamdesete: nove pojave u slikarstvu i skulpturi 1979-1989* (1995); *Ideološki modeli: srpsko slikarstvo 1945.-1968* (2001); *Ivan Tabaković 1898-1977: Daleki ciljevi Ivana Tabakovića* (2004); *Kultura fragmenta: Dragan Jelenković 1989-2005* (2006); *Nadežda Petrović: Projekat i sudbina* (2006).

Senadin Musabegović

Filozof. Rođen je u Sarajevu 1970. godine. Docent je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Katedri za historiju umjetnosti, na kolegijima iz oblasti sociologije kulture i umjetnosti te teorije umjetnosti. Poeziju, eseje, priče počinje da objavljuje u ratu. Prvu knjigu poezije *Udarci tijela* objavljuje 1995, drugu *Odrastanje domovine* 1999, a treću *Rajska lopata* 2004. godine. Na Sienskom univerzitetu u Italiji diplomirao je radom "Subjekt, Moć, Maska". Na "European University Institute" u Firenzi 2004. godine obranio je doktorski rad "Rat – konstitucija totalitarnog tijela", koji je pod istoimenim naslovom 2008. godine u Sarajevu objavio kao knjigu. Objavljuje teorijske radove u internacionalnim časopisima i zbornicima. Prevođen je na poljski, talijanski, engleski, francuski, švedski i arapski jezik.

Đorđe Pavićević

Politolog. Docent je na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Predaje na kolegijima Savremena politička teorija, Kultura ljudskih prava i Teorije pravde. Objavio je više od dvadeset radova iz političke teorije, političke filozofije i primijenjene etike. Temama odnosa prema prošlosti i tranzicijske pravde bavio se u radovima: *Politika i svakodnevni život*, ur. Zagorka Golubović, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2003; Bogoljub Milosavljević i Đorđe Pavićević, *Tajni dosijei: Otvaranje dosijea službi državne bezbednosti*, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 2001; “Političko pamćenje: normalni slučaj i patologije”, *Reč*, br. 77, Beograd, 2008.

Vjeran Pavlaković

Povjesničar. Rođen 1974. Viši asistent na Sveučilištu u Rijeci, Odsjek Kulturalni studiji. Suurednik knjige *Serbia since 1989: Politics and Society under Milošević and After*. Godine 2005. bio je znanstveni suradnik na Woodrow Wilson International Center for Scholars, gdje je istraživao politički utjecaj ICTY-a na hrvatsku politiku. Bio je na postdoktorskoj stipendiji NCEEER-a u Hrvatskoj za istraživački projekt *Red Stars, Black Shirts: Commemorations, Symbols, and Contested Histories in Croatia*.

Dubravka Stojanović

Povjesničarka. Rođ. 1963. u Beogradu. Doktorirala 2001. na Filozofskom fakultetu u Beogradu temom “Evropski demokratski uzori kod srpske političke i intelektualne elite 1903-1914”. Radi kao docent na Odeljenju za istoriju. Objavila *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912-1918*. Za knjigu *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o zlatnom dobu srpske demokratije* dobila je 2004. Nagradu grada Beograda za društvene i humanističke nauke.

DISPUT d.o.o.
za izdavačku djelatnost
Dubrava 37, 10 040 Zagreb
/redakcija: Grižanska 11/
tel. 01/2949-921; telefaks 2949-920
disput@disput.hr
www.disput.hr